

РУХАНИ
ЖАҢҒЫРУ

81я7
Т 36

ЖАҢА ГУМАНИТАРЛЫҚ БІЛІМ. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ 100 ЖАҢА ОҚУЛЫҚ

ТІЛ

ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

Светлана ТЕР-МИНАСОВА

ЯЗЫК И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ
КОММУНИКАЦИЯ

**«Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық»
жобасы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті –
Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен
«Рухани жаңғыру» мемлекеттік
бағдарламасы аясында
іске асырылды**

С.Г. ТЕР-МИНАСОВА

ЯЗЫК
И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ
КОММУНИКАЦИЯ

СЛОВО/SLOVO
Москва, 2008

С.Г. ТЕР-МИНАСОВА

ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

ӘОЖ 008 (075.8)
КБЖ 71я73
Т36

**«Жаңа гуманитарлық білім.
Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық»
жобасының редакциялық алқасы:**

Редакциялық алқаның төрағасы – *Тәжин М.М.*
Төрағаның орынбасары – *Сағадиев Е.К.*
Жауапты хатшы – *Кенжеханұлы Р.*
Алтаев Ж.А.
Алшанов Р.А.
Жаманбалоева Ш.Е.
Жолдасбеков М.Ж.
Қасқабасов С.А.
Қарин Е.Т.
Құрманбайұлы Ш.
Масалимова Ә.Р.
Мұтанов Ғ.М.
Нұрышева Ғ.Ж.
Нысанбаев Ә.Н.
Өмірзақов С.Ы.
Саңғылбаев О.С.
Сыдықов Е.Б.

Кітапты баспаға әзірлеген:

Ұлттық аударма бюросы

Аудармашылар – *Ордабекова Х.*
Бағиева Ш.
Әдеби редактор – *Бәмішұлы Б.*
Ғылыми редактор – *Күдерінова Қ.*
Жауапты редактор – *Кәпқызы Е.*
Жауапты шығарушы – *Нармаханова Ж.*
Жалпы редакциясын
басқарған – *Құрманбайұлы Ш.*
Пікір жазғандар – *Ахметжанова Э.К.*
Нұржанова А.Б.

Т36 Тер-Минасова С.Ғ.
Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 320 бет.

ISBN 978-601-7943-07-3

Бүгінгі техника мен байланыс құралдарының дамуымен жеке адамдар арасындағы, ұлтаралық, мәдениетаралық байланыс еш кедергісіз, саяси немесе экономикалық шектеуді елемей, табиғи жолмен еркін өріс алуда. Сондықтан өзге жұрттың тілі мен мәдениетін игеру, онымен етене араласа білудің маңызы бұрын-соңды болмаған дәрежеге көтеріліп отыр.

Мәдениетаралық коммуникация – бүгінде кез келген салада қызмет ететін маманға, әр адамға қажетті жаңа пән. Қазақ тілінде алғаш басылып отырған бұл оқулық түрлі ұлт, мәдениет өкілдерінің өзара ұғынысып, ортақ тіл табысуы үшін не маңызды екенін егжей-тегжейлі түсіндіреді.

Кітап тілшілерге, дипломаттарға, әлеуметтанушыларға, психологтер және мәдениеттанушыларға, сондай-ақ қызметі мен күнделікті өмірде ұлтаралық және мәдениетаралық коммуникация мәселелерімен бетпе-бет келетін көпшілікке арналады.

ӘОЖ 008 (075.8)
КБЖ 71я73

ISBN 978-601-7943-07-3

© С.Ғ. Тер-Минасова. 2000
© «Ұлттық аударма бюросы»
Қоғамдық қоры, 2018

Мазмұны

Атты сөз 9
Қысқартулар тізімі 11
Шығарманың мазмұны 12

51. Біздің ұжым 15
52. Тіл мәдениеті 19
53. Қазіргі мәдениет 23
54. Мәдениет тарихы 31
55. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 41

Түркілік тіл – мәдениет 43
Түркілік тілдердің мәдениеті 49

51. Тіл мен мәдениет 50
52. Қазіргі мәдениет 54
53. Біздің ұжым 57
54. Қазіргі мәдениет 61
55. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 65
56. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 69
57. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 73
58. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 77
59. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 81
60. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 85
61. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 89
62. Тілдер мен мәдениеттің сақталуы 93

...Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу.

Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады.

Біз алдағы бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әртүрлі тілден қазақ тіліне аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасаймыз.

Жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелестікке қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады. Осылайша болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында қаланады...

Қазақстан Республикасының Президенті

Н.Ә. Назарбаевтың

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты еңбегінен

Мазмұны

Алғы сөз	8
Қысқартулар тізімі	11
Кіріспе	12
§1. Негізгі ұғымдар мен түсініктер.....	15
§2. Тіл, мәдениет және мәдениет антропологиясы	19
§3. Қазіргі мәдениетаралық коммуникация мәселелерінің өзектілігі.....	23
§4. Мәдениетаралық коммуникация және шет тілдерін үйрену	31
§5. Тілдер мен мәдениеттердің табиғатын ашып көрсету үшін оларды салыстырудың рөлі	41
I Бөлім. ТІЛ – МӘДЕНИЕТ АЙНАСЫ	45
<i>I тарау. Шынайы әлем, мәдениет және тіл. Өзара қатынасы мен ықпалдастығы</i>	46
§1. Тіл мен мәдениет арқылы жасалған әлем бейнесі	–
§2. Сөйлеу мен коммуникацияның ішкі қиындықтары	60
§3. Шетел сөзі – мәдениеттер тоғысы	64
§4. Қарапайым анкета толтырудағы мәдениеттер шиеленісі	71
§5. Сөздер, ұғымдар мен реалийлердің эквиваленттігі	75
§6. Ұғымдарды лексикалық тұрғыдан нақтылау	80
§7. Түр-түс атауларының әлеуметтік-мәдени аспектісі	87
§8. Тіл – мәдениет сақтаушысы	92
<i>II тарау. Қоғам мәдениетінің өзгеруі мен дамуының тілдегі көрінісі.....</i>	104
§1. Мәселенің қойылуы.....	–
§2. Көркем әдебиетті түсіну мәселелері. Әлеуметтік-мәдени комментарий арқылы мәдени шиеленістерді шешу	105
§3. Әлеуметтік-мәдени комментарийдің түрлері.....	114
§4. Қазіргі Ресейді тіл мен мәдениет арқылы тану	120
§5. Орыс студенттерінің Америка мен Ресей жайлы пікірлері: 1992–1999 жылдардағы әлемнің мәдени және тілдік бейнесіндегі өзгерістер	133
II Бөлім. ТІЛ – МӘДЕНИЕТ ҚҰРАЛЫ.....	165
<i>I тарау. Тілдің жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөлі Тіл және ұлттық мінез-құлық</i>	166
§ 1. Мәселенің қойылуы.....	–
§ 2. Ұлттық мінез-құлық дегеніміз не? Ол туралы ақпарат көздері... ..	168
§ 3. Жеке тұлға мен ұлттық мінез-құлықты қалыптастырудағы лексика мен грамматиканың рөлі	181
§ 4. Орыс және ағылшын тілді әлемнің тылсым құпиясы. Эмоциялылық. Сана мен байлыққа көзқарас.....	198
§ 5. Отансүйгіштік және патриотизм	217
§ 6. Күлімсіреу және мәдениеттер тартысы.....	229
<i>II тарау. Тіл және идеология</i>	238
§ 1. Мәселенің қойылуы және ұғымдар	–
§ 2. Ресей мен Батыс: идеологияларды салыстыра қарау.....	240
§ 3. Саяси әдеп немесе тілдік такт.....	262
<i>III тарау. Мәдениеттер тоғысы және тоғысу мәдениеті (Ақпараттық-реттеуші мақсаттағы мәтіндер арқылы жеке тұлғаны қалыптастыру)</i>	278
§ 1. Мәселенің қойылуы.....	–
§ 2. Көшелердің атауы	279
§ 3. Ақпараттық-реттеуші белгілер.....	282
§ 4. Ақпараттық-реттеуші лексиканың таралу, әсер ету тәсілдері	291
§ 5. Ағылшынтілді әлем мәдениетінің хабарландырулар мен үгіт-насихаттағы ерекшелігі	302
§ 6. Орыстілді әлем мәдениетінің хабарландырулар мен үгіт-насихаттағы ерекшелігі	310
Қорытынды	317

АЛҒЫ СӨЗ

Осыдан мың жыл бұрын Ежелгі Грекияда талай жазушының әңгімесіне арқау болған мысал-әңгімелердің авторы Эзоптай дана адам өмір сүрген екен. Ол философ Ксанфтың құлы болыпты (франциялық Лафонтен мен ресейлік Крылов мысалдарының сюжеттері осы Эзоптан бастау алады деседі). Бірде Ксанф өз оқушыларына арнап салтанатты дастарқан жаймақ болады. Сөйтіп, Эзопқа дүниедегі ең дәмді тағамды әзірлеуді бұйырады. Эзоп қожайынның бұйрығына бойсұнып, базарға барып «тіл» сатып әкеледі. Кешкісін салтанатты кеште қонақтарды «тілден» жасалған әртүрлі тағаммен сыйлапты. Оның бұл қылығына қатты назаланған Ксанф: «Сен бізді мазақ етіп тұрсың ба? Мен саған әлемдегі ең дәмді тағамды әзірлеуді бұйырдым. Ал сен тек тіл сатып әкеліп, тілден ғана жасалған ас әзірлепсің. Сол қылығың үшін саған дүре соғуды бұйырамын», – дейді.

Сонда Эзоп: «Тілден маңызды, тілден артық ештеңе жоқ. Тілсіз күнің қараң, сөйлей алмайсың, бұйыра алмайсың, алу да, беру де, сату да, сатып алу да қолыңнан келмес еді. Онсыз сен мемлекет құра алмайсың, оны ұстап тұратын заңдарды да жаза алмайсың. Тілдің арқасында сен бәріне қол жеткізесің, тіпті сенің философияң да тілдің арқасында жүзеге асып тұр, Ксанф», – деген екен.

Келесі күні Ксанф Эзопқа әлемдегі ең дәмсіз тағамды әзірлеуді бұйырады. Эзоп тағы да тіл сатып алып, тілден түрлі тағам әзірлеген екен. Бұл қылығы Ксанфты бұрынғыдан бетер ашуландырыпты: «Жексұрын, сен бізді тәлкек еткеніңді қашан қоясың? Кеше сен тілді әлемдегі ең дәмді тағам ретінде ұсынып едің, бүгін ең дәмсіз деп әкеп тұрсың. Сені жартастан лақтыруды бұйырамын!» – депті ызаға бұлығып. Эзоп: «Тілден жаман не бар? Дәл сол тіл ұрысқа себепкер болады, күмән тудырады, қызғаныштың көрігін қыздырып, қорлап мазақ етеді. Бұның соңы жанжалға ұласып, адамдарды өлімге душар етеді. Ксанф, мені де қазір тілдің арқасында жерден алып, жерге салып тұрсың ғой», – деп жауап береді.

Ғасырлар қойнауынан бізге жеткен осы бір шағын аңызда тілдің мәні мен маңызы әрі қысқа, әрі нақты, әрі анық берілген. Тіл – қарым-қатынас, яғни коммуникацияның басты құралы. Адамның оны қандай қажетіне жарататынына орай, жақсылықтың да, жамандықтың да жаршысы бола алады.

Құдіретті Жаратушымыз күллі тіршілік иелерінің ішіндегі ең естісі нәм саналысы етіп Адамды жаратқандықтан, оның басқалардан айырмашылығы – қасиетті тілінде. Ежелгі қауымдық құрылыс адамдарының қорғансыз сәби кейпінен бүгінгідей бүкіл жаратылыстың Падишахына айналып, алып дүлей жыртықштарды (мамонт, азуы алты қарыс жолбарыс) жеңіп шығуына өткір азу немесе жезтырнақ көмектескен жоқ, Ұлы мәртебелі тілдің дамыған, кең таралған, нәзік коммуникация жүйесі көмектесті. Тілдің арқасында әлемді танып біліп қана қоймадық, сонымен бірге сол танымымыз бен білімімізді, жинаған тәжірибемізді келесі ұрпаққа қалдыруға мүмкіндік туды. Жазудың пайда болуы – бұл мүмкіндіктердің одан әрі нығайып, кеңінен етек жаюына ықпал етті.

Дана Эзоп дұрыс айтады – тілдің мәні мен маңызы әрі мүмкіндігі оны адамның қалай қолданатынымен тікелей байланысты. Адам оны жақсылық пен жамандықтың да, мейірімділік пен қатыгездіктің де қаруы ете алады. Тап қазіргідей тіл арқылы қарым-қатынас жасау мәселесі ешуақытта өзекті болмаған еді.

Мәдениетаралық коммуникация – қарым-қатынас теориясы мен тәжірибесінің ерекше көкейкестілігін айқындайтын жаңа пән. Мәдениетаралық коммуникация проблемаларына қазір бүкіл әлемнің ынтасы ерекше ауып отыр. Оның жақсылы-жаманды себептері көп.

Әлемнің бұған ерекше ықылас танытуының жақсы жақтары әрине, жетерлік:

Ғылыми-техникалық прогресс, интернеттің қиял-ғажайыбы, әлемнің кез келген түкпірінен мобильді телефон, компьютер, теле және радиобайланыс арқылы «көзді ашып-жұмғанша жылдам хабар алдырған» коммуникацияның алғырлығы.

Бұл – ХХІ ғасырдың кереметі. Ұлтаралық, мәдениетаралық, тұлғааралық байланыс миллиондаған адамға ешқандай кедергісіз жол ашты. Бірақ ғылымның ұлы жетістіктерінің игілігін көруге тілдер мен мәдениеттер арасындағы түсінбеушіліктің алынбас қамалы бөгет болуда. Соның салдарынан араздықтар өршіп, шиеленістер жиі туындауда.

Осы түсініспеушіліктен мәдениетаралық коммуникацияға деген шектен тыс қызығушылықтың кері ықпалын да пайымдаймыз:

Адамзаттың жаңа тарихындағы геосаяси катаклизмдер әлем халқының миллиондап босқынға айналуына, жер аударылуына, көші-қонның күшеюіне ықпал етті. Тілдік және мәдени проблемалар адамдар қауымының татулығына сызат түсіріп, этникалық жанжалдар өршіп, оның соңы қан төгістің, соғыстың басталуына әкеп соғуда.

Бұның салдары барлық ксенофобия мен агрессияның, адамзаттың болашағына қауіп төндіретін, адам айтса нанғысыз әлемдік толқуларға бастайтынын естен шығармау керек.

Осы жағдайда білімнің жаңа әрі жас саласы – мәдениетаралық коммуникацияның дамуы – ғылымның бірінші кезектегі міндетін айқындап алға шығарды. Бұл асыра бағалаушылық емес. Біз ғылым мен техниканың заманауи ғажайыптарына, сондай-ақ адам факторларының да дамып, жоғары маңызға ие болғанына куә болып отырмыз. Адамзаттың өмір сүру салтын, дағдыларын, салт-дәстүрін, дүниетанымы мен менталитетін, құндылықтар жүйесін, басқаша айтқанда, біздің заманымызда антропологиялық немесе этнографиялық мағынада мәдениет деп атауға үйренген жұрттың бәріне түсінікті термин адамның ішкі-сыртқы әлемін толығымен таныта алмайды. Бұған жұрттың бәріне түсінікті және үйреншікті жан дүние, жылы жүрек ұғымдарын қосыңыз, «жүрекке әмір жүрмейді» дегендей, адамның техникалық тұрғыдан қол жеткізген жетістігіне, айналып келгенде адамның өзі кедергі келтіруде.

Шындығында, осындай «ұсақ-түйек нәрсе» адамзат баласының қол жеткізген ғылыми-техникалық жетістігіне нұқсан келтіреді деп кім ойлаған. Ғылыми-техникалық прогрестің басты мақсаты – адамзат баласын жарқын болашаққа жетелеу. Бірақ ғылым мен техниканың жолында оған, керісінше, рөл атқаратын тілдік және мәдени кедергілер ылғи тосқауыл болуда.

Мінеки, сондықтан да қарым-қатынас үдерісінде, ең алдымен, әртүрлі мәдениетті, әртүрлі тілді адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз ету мақсаты еріксіз туындайды.

Мәдениетаралық коммуникация – күллі ғылымдар терминдерін пайдаланатын пәнаралық ғылым. Шынында да, философ, тілші, мәдениеттанушы, психолог, әлеуметтанушы, тарихшы, географ, биолог, геолог, химик, физик және т.б., бір сөзбен айтқанда, гуманитарлық, жаратылыстану ғылымының барлық өкілі адам әлемін, оның материалдық, рухани өмірін, қызметін және мәдениетін жан-жақты терең зерделеп білуі үшін бір арнаға тоғысады.

Сонымен, кім адамды зерттесе, кім адамдық қарым-қатынас байлығын молынан пайдаланғысы келсе, кім адамдарды мәдениетаралық, этносаралық шиеленістерден құтқарғысы келсе, солардың барлығы да тіл тылсымына бойлайтын ғылымның жас, бірақ өте қажетті, көкейкесті саласы – мәдениетаралық коммуникация пәнімен танысқаны абзал.

Егер де бұл кітап адамдарға ортақ тіл табысуға мысқалдай да болса септігін тигізіп, тым болмағанда бір шиеленістің алдын алған болса, онда ол бекер жазылмағаны.

*Әріптестеріме, аудармашыларға,
баспагерлерге және осы кітаптың оқырмандары –
ұлы қазақ халқының тіл сүйер қауымына
зор құрмет, ізгі ниет, махаббатпен –
автор, М.В. Ломоносов атындағы ММУ-дің
еңбек сіңірген профессоры
Светлана Григорьевна ТЕР-МИНАСОВА*

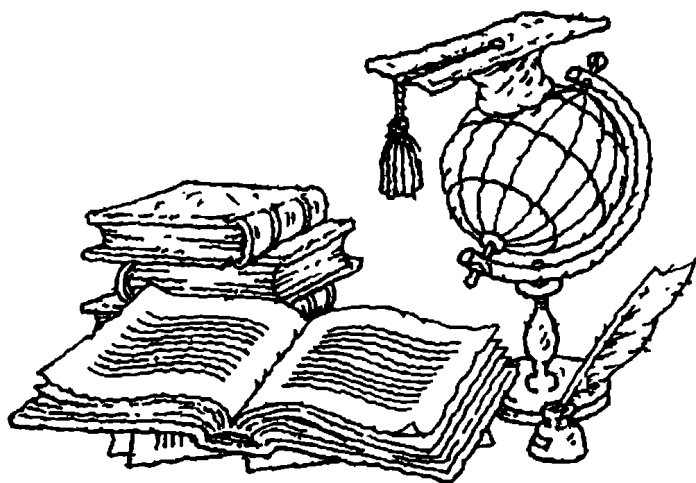
Қысқартулар тізімі

А. –	А.О. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
АРС –	В.Д. Аракин, Э.С. Выгодская, Н.Н. Ильина. Англо-русский словарь. М., 1983.
АС –	Словарь русского языка. Под ред. А.П. Евгеньевой. 1–4 т. М., 1981–1984 (Академия наук СССР. Институт русского языка).
БАРС –	Большой англо-русский словарь. Под общим руководством И.Р. Гальперина, Э.М. Медниковой. М., 1987.
Д. –	В.И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. 1–4 т. М., 1978–1980.
И. –	Словарь иностранных слов. 7-басылым. М., 1979.
М. –	Ж. Марузо. Словарь лингвистических терминов. М., 1960.
О.	С.И. Ожегов. Словарь русского языка. М., 1972.
О. и Ш. –	С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. Толковый словарь русского языка. М., 1993.
РАСС –	Русско-английский. Под общим руководством Проф. А.И. Смирницкого. М., 1997.
СИ –	Современный словарь иностранных слов. М., 1992.
СЯП –	Словарь языка. А.С. Пушкина. Сост. С.И. Бернштейн и др. 1–4 т. М., 1956–1961.
У. –	Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н. Ушакова. 1–4 т. Л., 1934–1940.
Ф. –	М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. И доп. О.Н. Трубачева. 1–4 т. М., 1986–1987.
ALDCE –	The Advanced Learner's of Current English. 2nd Ed. London. Oxford University Press, 1967.
BBCED –	BBC English Dictionary. Harper Collins Publishers., 1992.
CCEED –	Collins COBUILD Essential English Dictionary. London, Glasgow, 1990.
CDEL –	Collins Dictionary of the English Language. London, Glasgow, 1985.
CIDE –	Cambridge International Dictionary of English. Cambridge University Press, 1995.
COBUILD –	Collins COBUILD English Dictionary. Harper Collins Publishers., 1995.
COD –	The Concise Oxford Dictionary. Oxford University Press, 1964.
DELC –	Dictionary of English Language and Culture. Longman Group LTD., 1993.
LDCE –	Longman Dictionary of Contemporary English. Longman Group LTD., 1995.
OALD –	Oxford Advanced Learner's Dictionary. 4th Ed. Oxford University Press, s.a.
The Shorter Oxford –	The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles. 3rd Ed. Vol. 1, 2. Oxford University Press, 1973.
W. –	E. A. M. Wilson. The Modern Russian Dictionary for English Speakers. New York, Toronto, Sydney, Paris, Frankfurt, Oxford etc. М., 1982.

Кіріспе

Адамдар бір тілде сөйлесе де, әрқашан бір-бірін дұрыс түсіне бермейді. Оның себебі – мәдениеттер ерекшелігінде.

*Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров.
«Тіл және мәдениет»*

Қайта құру жылдарының бас кезі. Жұмыс бабымен Америкаға барған болатынмын, құрбымның қызының сырқатнамасын көріп беруін өтініп, белгілі америкалық дәрігерге телефон соқтым. Профессор, Америка медицинасының көрнекті өкілі асқан ізеттілік танытты. Жәрдем беруге бірден келісімін беріп, кім екенімді, Америкаға не үшін келгенімді сұрай бастады. «Филологпін, – дедім біраз паңдана. – Конференцияға келдім». «Филолог? – деп сұрады ол да түсінбеген сыңаймен.

– Сонда ол медицинаның қай саласы?». Абдырап қалдым. Филология дегеннің не екенін білмей ме? Қалжыңы ма, әлде мазағы ма? Алайда дауысы шынайы, салмақты шыққан сияқты. Біраз кідірістен кейін: «Филолог дегеніміз кім сонымен?» – деп сұрады. «Енді, ол дегеніміз, яғни мен сөзді жақсы көрем деген сөз», – дедім міңгірлеп. «Ә, солай ма? – деді ол көңілі су сепкендей басылып, – бос сөзді жақсы көремін деңіз, сол үшін сізді конгреске жіберген екен ғой». Ренжіп қалдым. Ыңғайсыз жағдай болды. Немен айналысатынымды түсіндіре алмадым. Сөзді жақсы көретінім рас, алайда сөз менен алыстау екен. Ағылшын тілін жақсы білемін, артикльдерін дұрыс қолданамын, дауысты, дауыссыз дыбыстарын дұрыс айтамын, алайда дұрыс қарым-қатынас жасай алмадым.

Бұл оқиға кітаптың кіріспесінде не айтам, немен айналысам, тіл туралы, мәдениет туралы, қарым-қатынас туралы жазылған еңбек жетерлік, ал сонда мен не жайында жазбақшымын деген ой үстінде еске түсіп отыр. Қазіргі таңда әлемнің экологиялық келешегіне алаңдаулы көңіліміз қолымызға түскен әрбір жаңа кітапты аша отырып, еріксіз тағы бір тоғай (орман) құрбандыққа шалыныпты деп ойлайтыны анық. Осы бір жапырақ кітап үшін неліктен тағы бір тоғайдың түбіне жеткенімізді түсіндіріп, ақталып көрейін.

Білімім бойынша да, пешенеме жазылғаны бойынша да, жанымның қалауы бойынша да, қабілет-қарымым бойынша да, мен – филологпін. Сөзді жақсы көрем. Мамандығымның атауына жазу (*grapho*), сөз (*logos*), білім, кіріспе деген сөздер емес, махаббат – *philo* деген сөздің негіз болғанына ризамын. Сөзге деген махаббат. Сөзді қалай сүюге болады? Немен айналысатынын жеткізуде қиналмайтын, мәселен, адам емдейтін, өлімнен құтқаратын, адам ғұмырын, еңбекке қабілеттілігін ұзартатын адамға оны қалай ұғындыруға болады. Түсінесіз бе, сөзді сүйем, сол сөзге деген махаббат – менің мамандығым. Міне, сол сөзге деген махаббатты, яғни оны не үшін сүю керек, сөзге деген махаббаттан қалай мамандық жасауға болатынын сөзбен түсіндірудің ыңғайлы сәті туған сияқты.

Жауап қарапайым әрі түсінікті: сөз қарым-қатынас үшін қажет, онсыз қарым-қатынас жасау мүмкін болғанымен, тым жадау әрі қиынға түседі. Егер шет тілінен енген кірме сөздерді әдеттегідей сәнді, орынды етіп қолдана алсаңыз, қарым-қатынастың, яғни коммуникацияның барлық сән-салтанаты, еркіндігі сонда.

Адам – қоғамда өмір сүретін тіршілік иесі. Қоғамда өмір сүретіндіктен, ол қоғамның басқа мүшелерімен қарым-қатынас жасауы тиіс. Орыс тіліндегі *общество*, *общий* сөздерінің ортақ түбірлеріне назар аударайықшы. *Коммуникация* (*communication*) сөзі де латын тіліндегі *communis* – жалпы (*общий*) деген сөзден шыққан.

Сонымен, **сөз адамдарды қарым-қатынас арқылы байланыстырып, біріктіреді.** Қарым-қатынассыз қоғам, қоғамсыз әлеуметтенген, мәдениетті, ақыл-парасатты, *homo sapiens* адам жоқ. Сөз бен тіл бір-бірімен қабыса отырып, адамды жануарлар әлемінен ажыратады. Оны қалай жақсы көрмессің?! Қалай оны ыждағатпен, зер сала, әр қырынан, жан-жақты зерттемессің? Бірде-бір ғылым, бірде-бір мамандық сөзсіз әрекет ете алмайды. Ол жоқ дегенде, білім мен тәжірибені тұжырымдап, сақтап, келесі ұрпаққа жеткізу үшін қажет. Тіпті ұлы дәрігер де басқа дәрігерлермен, науқастармен, жалпы адамзат қауымының барлық мүшесімен сөз арқылы қарым-қатынасқа түседі.

Аса мәртебелі Қарым-қатынас (немесе аса мәртебелі Коммуникация) адамзатқа билік жүргізіп, оның өмірін, дамуын, іс-әрекетін, жалпы танымы мен жаратылыстың бір бөлшегі ретінде өзін-өзі тануын басқарып отыр. Адамдар арасындағы қарым-қатынасты зерделеуге және оған не тосқауыл болатынын немесе керісінше не ықпал ететінін түсінуге деген кез келген талпыныс маңызды әрі орынды, себебі қарым-қатынас әрқашан адамзаттың тіршілік етуінің тірегі, негізі.

Бұл кітаптың мақсаты – адамзат қарым-қатынасында тілге басты құрал ретінде қарау, алайда жалғыз құрал емес екенін ұмыттырмау!

Әсіресе халықтар, тілдер, мәдениеттер араласы айырықша күшейген бүгінгі таңда, өзге мәдениет өкіліне түсіністікпен қарап, оған қызығушылық танытып, құрмет көрсетуге тәрбиелеу өзекті мәселеге айналып отырған уақытта бұл талпынысымыз аса маңызды. Көпшілік назарының мәдениетаралық, халықаралық коммуникация мәселелеріне ауып отырғанының да бірден-бір себебі – осы.

Коммуникацияға қандай факторлар ықпал етеді, керісінше не кедергі келтіреді, әртүрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынасын қиындататын не нәрсе?

Тіл мен мәдениеттің арақатынасы қалай белгіленеді?

Сана арқылы сүзілген тіл жаратылысты қалай бейнелейді?

Жеке тұлғаның қалыптасуына тіл қалай ықпал етеді?

Жеке адамның, ұжымның ділі, идеологиясы, мәдениеті қалай қалыптасады және олар тілде қалай бейнеленеді?

Ұлттық мінез дегеніміз не және оның қалыптасуында тілдің рөлі қандай?

Шет тілдерін меңгеруде әлеуметтік-мәдени фактордың рөлі қандай?

Тіл мен мәдениет арқылы, әуелі ана тілі арқылы, кейінірек өзге тілдерді меңгеруі арқылы дүниенің көрінісі қалай жасалады?

Не себепті Ресейдің Білім министрлігі «Шет тілі» мамандығын «Лингвистика және мәдениетаралық коммуникация» деп өзгертті?

Не себепті бүкіл әлемді мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениетаралық қақтығыс мәселелері алаңдатып отыр?

Белгілі америкалық саясаттанушы Сэмюэль Хантингтонның үшінші дүниежүзілік соғыс саяси-экономикалық жүйенің емес, мәдениет пен өркениет соғысы болады деп болжам жасауына әсер еткен не?

«Форд» компаниясының бұрынғы басшысы Ли Йакоки: «Бүкіл қызмет істеген жылдарымда уақытымның тек 20%-ын қарым-қатынаспен байланысты нәрселерге, қалған 80%-ын басқа жұмыстарға арнаппын. Бәрін қайта бастар болсам, керісінше істер ме едім?» – дегені нені меңзеп тұр?

Ұсынылып отырған еңбекте осы сауалдардың барлығына жауап беруге тырысамын.

§1 Негізгі ұғымдар мен түсініктер

Алдымен осы кітапта пайдаланылатын негізгі ұғымдарды анықтап алайық.

«Тіл» ұғымына анықтама беріп көрейік.

Тіл – белгілі бір ұлттың өз ойын жеткізуіне көмектесетін барлық сөздердің жиынтығы, олардың дұрыс тіркелуі (Д.).

Тіл – индивидтердің (жеке тұлғалардың) өзара қарым-қатынасына қызмет етуге жарамды кез келген таңбалар жүйесі (М.).

Тіл – адамзат ұжымы мүшелерінің негізгі әрі маңызды қарым-қатынас құралы саналатын семиологиялық жүйенің ерекше бір түрі, сондай-ақ бұл жүйе адамзаттың ойлауын дамытатын, тарихи-мәдени дәстүрлерін және т.б. ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін құрал (А.).

Тіл – адамзат қоғамында стихиялық жолмен пайда болып, дамиды, адамдардың қарым-қатынас жасауына, олардың жаратылыс туралы бүкіл білгендері мен түйгендерін бейнелеуіне қызмет ететін дискретті (үзік-үзік) дыбыстардың таңбасы¹.

Тіл – дыбыстық, сөздік, грамматикалық құралдардың тарихи қалыптасқан жүйесі, ол ойлау жұмысын шындыққа айналдырушы және қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас жасау, ой алмасу, өзара түсінісу құралы (О.).

Language. A vocabulary and way of using it prevalent in one or more countries (DEAD ~); (transf.) method of expression (finger~, talk by conventional signs with fingers); words and their use; faculty of speech; person's style of expressing himself (bad ~, or || vulg. ~, oaths and abusive talk; strong ~, expressing vehement feelings; professional or sectional vocabulary; literary style, wording; ~ master, teacher of (usu. mod. foreign) ~ or ~ s (COD).

Language – A system of communication consisting of a set of small parts and a set of rules which decide the ways in which these parts can be combined to produce messages that have meaning. Human language consists of words that are usually spoken or written (CIDE).

A language is a system of sounds and written symbols used by the people of a particular country, area, or tribe to communicate with each other. *Many have English as a first or second language.*

Тіл – сөздік қор және оның пайдаланылу тәсілінің бір не одан көп елде басымдыққа ие болуы (ӨЛІ) (ауыс.); ойын жеткізу (ым-ишара, шартты белгілер арқылы сөйлесу) тәсілі; сөздер мен олардың қолданылуы; сөйлей алу қабілеті; адамның өзі туралы айта білу тәсілі (ғайбат әрі тұрпайы, балағат сөз немесе жеке басын қорлайтын сөздер); ызалы, ашулы сезімдерін білдіру; кәсіби және жергілікті лексика; әдеби стиль, оны көрсететін формасы; оқытушы, мұғалім (әдетте шетелдік, заманауи) немесе ов. (ов сөзінің мағынасын ашып беруге бола ма?)

Тіл – ұсақ фрагменттер (үзіктер) мен мағыналы ойды жеткізуде қолданудың тәсілдерін реттейтін ережелер жиынтығынан тұратын қарым-қатынас жүйесі. Адамзат тілі ауызша немесе жазбаша түрде пайдаланылатын сөздерден тұрады.

Тіл – белгілі бір ел, аудан халқының немесе белгілі бір тайпаның бір-бірімен қарым-қатынас жасауы үшін пайдаланылатын дыбыстық және жазбаша таңбаларының жүйесі. *Ағылшын тілі* – көп адамның ана тілі немесе екінші тілі.

¹ Н.Д. Арутюнова,
Г.В. Степанов.
Русский язык.
М., 1979. 410 б.

Тіл – сөздерді коммуникация мақсатында пайдалана алу мүмкіндігі. Бұл зерттеу мұғалімдердің балаларға тіл меңгерту дағдыларын қалай қалыптастыруға болатынын түсінуіне көмектеседі.

Белгілі бір пәнмен байланысты сөздерді пайдалануды сол пәннің тілі, яғни әлеуметтану тілі деп атауға болады.

Ауызша немесе жазбаша сөйлеу фрагментінің (үзіндісінің) тілі сол жазумен не айтудың стилі болып саналады. Тілдің турашылдығына дән ризамын.

Тіл – сондай-ақ басқа да коммуникация тәсілдерін, атап айтқанда, белгілер тілін, компьютер тілін, жануарлар тілін көрсетуде де пайдаланылады. Әдетте бұл қарым-қатынас белгілер арқылы жүзеге асатын тілдер.

Тіл – 1. Адамның ойын сөз арқылы жеткізу тәсілі. 2. Халық немесе ұлттың пайдаланатын сөздерінің айырықша жүйесі.

² Э. Сепир. Коммуникация // Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993, 211 б.

Коммуникация – алмасу актісі (әсіресе жаңалықтармен); жеткізілген ақпарат; қарым-қатынас.

Коммуникация – ақпаратты басқа адамдарға немесе тіршілік иелеріне жеткізу үдерісі немесе актісі. Құмырсқалар мен солар тектес жәндіктердің тиімді коммуникация жүйесі жақсы дамыған. Офицерлер мен команда арасында байланыс (сөзбе-сөз: коммуникация) нашар болған.

Language is the ability to use words in order to communicate. *This research helps teachers to understand how children acquire language.*

You can refer to the words used in connection with a particular subject as the language of that subject. ...*the language of sociology.*

The **language** of a piece of writing or a speech is the style in which it is written or spoken. *I admire the directness of the language.*

Language is also used to refer to other means of communication such as sign language, computer languages, and animal language. *The way that they usually communicate with others is by using sign language (BBCED).*

Language. 1. the system of human expression by means of words.

2. a particular system of words, as used by a people or nation (LDCE).

Сонымен, әр дәуір, ел, мектеп өкілдерінің берген анықтамалары ең бастысы мынаған келіп тоғысады: тіл – бұл қарым-қатынас құралы, ойды жеткізу құралы. Әрине, оның басқа да қызметтері бар, алайда осы екеуі – ең негізгісі. Тіл коммуникацияға қызмет етеді, бұл қарым-қатынас түрлерінің ішіндегі ең басты, ең ашық, айқын (эксплицит), ең ресми әрі әлеумет мойындағаны болып саналады.

Тіл өзімізге белгілі әрбір қоғамдағы таза күйіндегі коммуникативтік (қатысымдық) үдеріс².

Коммуникация – қарым-қатынас актісі, бір не одан да көп тұлғаның арасындағы өзара түсіністікке негізделген байланыс; бір тұлғаның екінші бір тұлғаға немесе бірнеше тұлғаға ақпаратты хабарлауы (И.).

Коммуникация – қатынас, қарым-қатынас (О.).

Communication. Act of imparting (esp. news); information given; intercourse (COD).

Communication is the activity or process of giving information to other people or living things. *Insects such as ants have a highly effective system of communication... There was poor communication between officers and crew.*

Communications are the systems and processes that are used to communicate or broadcast information. *Communications inside the country have also been seriously disrupted...*

A communication is a letter or telephone call; a formal use. *...a secret communication from the Foreign Minister (BBCED).*

Communications are the various methods of sending information between people and places, esp. official systems such as post systems, radio, telephone, etc.: *Less than 2% of all overseas aid is going to improve communications.*

Communications are also the ways which people use to form relationships with each other and understand each other's feelings: *Communications between parents and children are often difficult (CIDE).*

«Мәдениет» ұғымына анықтама беру әлдеқайда күрделі.

Өкінішке қарай, мәдениет сөзі еуропалық тілдердің бәрінде көп мағыналы. «Өкінішке қарай» деп сөздің терминологиялық қолданылуына қатысты айтып отырмыз (терминдер бірмағыналы болуы тиіс, әйтпесе ғылыми ақпаратты беру қиындайды), негізінде сөздің көпмағыналығы – кемшілік емес, ол тілдің байлығы. Көпмағыналықтың арқасында сөздерді стильдік тұрғыдан ойнатуға, тілдік полифонияға, яғни сөзбен бейнелеу аясын кеңейтуге болады.

Сонымен **мәдениет** сөзінің анықтамасына тоқталайық.

Орыс тілінің академиялық сөздігінде бұл сөздің жеті мағынасы берілген, біз үшін солардың алғашқы төртеуі маңызды (соңғы үшеуі – арнаулы ауылшаруашылығы, бактериологиялық және т.б. терминдер):

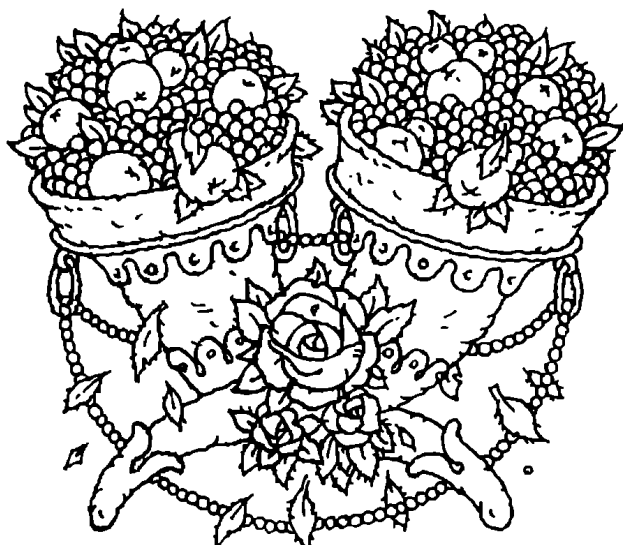
1. Адамзат қоғамының өндірістік, қоғамдық және рухани өмірінде қол жеткізген жетістіктерінің жиынтығы. Материалдық мәдениет. Рухани мәдениет. Мәдениет тарихының айтуынша, адамдардың еңбек, ғылым арқылы тапқан білімдері күн санап өсіп келеді және танымдық қабілеттеріміздің ары қарай шексіз дамуына тірек болмақ. М.Горький. Жауап// Белгілі бір дәуірдегі белгілі бір халықтың не қоғам мүшелерінің жетістіктерінің жиынтығы. Социалистік мәдени-

Коммуникациялар – қарым-қатынаста немесе ақпаратты беруде пайдаланылатын жүйелер мен үдерістер. Елдегі коммуникация жүйесіне де айтарлықтай нұқсан келтірілген...

Коммуникация – хат немесе телефон қоңырауы. Ресми түрде пайдалану. Сыртқы істер министрлігінен құпия хабарлама (сөзбе-сөз коммуникация).

Коммуникациялар – адамдар арасындағы, әсіресе ресми жүйелер – пошта, радио, телефон және т.б. арқылы ақпарат жеткізудің түрлі әдістері: халықаралық көмектің кем дегенде 2%-ы коммуникацияны жақсартуға кетеді.

Коммуникациялар – бұл сондай-ақ адамдардың бір-бірімен қатынас орнату, бір-бірінің сезімін түсіну тәсілі: Ата-аналар мен балалар арасындағы қатынастар (сөзбе-сөз коммуникация) негізінен өте күрделі.

ет. М. Горький орыс мәдениетінің көрнекті өкілі болған. Павленко. М.А. Горький.

2. Шаруашылықтың қандай да бір саласының не ақыл-ой әрекетінің даму деңгейі, дәрежесі. Жер өңдеу мәдениеті. Сөйлеу мәдениеті. Жоғары еңбек мәдениеті үшін күрес.

3. Көзі ашық адамның қажеттіліктеріне сәйкес келетін жағдайдың болуы. Тұрмыс-тіршілік мәдениеті. (Жер иеленуші Гуделкин) мәдениет орната бастады... Ол аурухана ашып, фельдшер жалдады, мектеп салғызды. Эртель. «Записки степняка» («Далалықтың жазбалары»).

4. Көзі ашық, білімді, оқымысты. Шынымен жас суретшінің таланты, кәсіби дағдылары, мәдениетке деген талғамы бар ма екен, онда ол талабы мен табандылығының арқасында шынайы шеберлікке қол жеткізеді. В.Яковлев. Сурет өнері туралы (АС).

Осы берілген мағыналардың ішінде мәдениет сөзінің антропологиялық, этнографиялық мағынасына тек біріншісі ғана жақын. Мәдениеттану тұрғысынан алғанда, белгілі бір көрнекті нәтижелердің оң бағасын көрсететін жетістік сөзі дәл келмейді. Мәдениеттану барлық іргелі ғылым саласы сияқты барынша әділ болуға тырысады және баға беруден бойын аулақ салады. Сондықтан осы тұрғыдан алғанда, «жетістіктер жиынтығы» деп алғаннан гөрі «әрекеттер нәтижесінің жиынтығы» деген дұрыстау болар еді. Culture ағылшын сөзінің мағынасы:

Мәдениет – өмір салты, әсіресе белгілі бір адамдар тобының белгілі бір уақыттағы жалпы әдет-ғұрыптары мен нанымдары. Жастар /жұмыс/орыс/ рим/жалпы мәдениет.

Мәдениет:

1. Мәдениет дегеніміз – белгілі бір қоғамға телінген идеялар, дәстүр және өнер (Мәселен, ол Рим және грек мәдениетін өлердей жақсы көретін Қытай мен Жапонияның ұлы мәдениеттері).

2. Мәдениет – оның идеяларымен, өнерімен және өмір сүру салтымен айқындалатын белгілі бір қоғам немесе өркениет (мәселен, африка өркениетінің және мәдениетінің бай тарихы).

Мәдениет – белгілі бір дәуірдің немесе халықтың дәстүрі, өркениеті немесе жеткен жетістіктері (Қытай мәдениетін зерттеді).

Мәдениет – белгілі бір адамдар тобының белгілі бір дәуірде жасаған дәстүрі, сенімі, өнері, музыкасы және басқа да адамзат ойының жемісі (ежелгі грек мәдениеті, тайпалық мәдениет, поп-мәдениет).

Culture – the way of life, especially general customs and beliefs of a particular group of people at a particular time. Youth / working-class / Russian / Roman / mass culture (CIDE).

Culture. 1) Culture or a culture consists of the ideas, customs, and art that are produced or shared by a particular society (e.g. *He was a fervent admirer of Roman and Greek culture the great cultures of Japan and China*).

2) A culture is a particular society or civilization, especially one considered in relation to its ideas, its art, or its way of life (e.g. *the rich history of African civilizations and cultures*) (COBUILD).

Culture – 1) the customs, civilization, and achievements of a particular time or people (*studied Chinese culture*) (COD).

Culture – the customs, beliefs, art, music, and all the other products of human thought made by a particular group of people at a particular time (*ancient Greek culture, a tribal culture, pop culture*) (DELIC).

The term **culture** is taken from the technical vocabulary of anthropology, wherein it embraces the entire way of life of members of a community insofar as it is conditioned by that membership³.

Барлық ағылшынтілді анықтамалықтарда **culture** сөзін түсіндіру барысында *customs* «салт, дәстүр», *beliefs* «сенім», сондай-ақ *the way of life* «өмір сүру салты» сөз тіркестерін бірнеше рет қолданады.

Мәдениетаралық коммуникация термині – атауы айтып тұрғандай, әртүрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынасын білдіреді.

Лингвоелтану ғылымының Библиясы Е.М. Верещагин мен В.Г. Костомаровтың «Тіл және мәдениет» кітабында мәдениетаралық коммуникация ұғымына «әртүрлі ұлттық мәдениеттің екі және одан да көп өкілінің өзара түсіністікпен қарым-қатынас жасауы» деген анықтама беріледі⁴.

Мәдениет термині – антропологияның техникалық сөздігінен алынған. Соған орай, ол қауымдастықтың талап еткеніне қарай қоғам мүшелерінің барлық өмір сүру салтын қамтиды.

³ R.H. Robins. General Linguistics. An Introductory Survey. London, 1971, p. 27.

⁴ Е.М. Верещагин, В. Г. Костомаров. Язык и культура. М., 1990, 2 б.

§2. Тіл, мәдениет және мәдениет антропологиясы

Ал енді, сөздер мен ұғымдардың жұмысына тікелей қатысы бар маңызды екі ұғым – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын алып қарастыралық. Олардың өзара тығыз қарым-қатынаста екені бесенеден белгілі.

Тіл – мәдениет айнасы, онда адам айналасындағы шынайы өмір мен оның өмірінің шынайы шарттары ғана емес, сонымен қатар халықтың қоғамдық санасы мен менталитеті, өмір сүру салты, дәстүр-салты, мораль, құндылықтар жүйесі, әлемді сезінуі және түйсінуді қамтылған.

Тіл – мәдениеттің алтын сандығы, яки баға жетпес қоймасы. Ол – лексика мен грамматикада, идиоматика мен мақал-мәтелдерде, фольклорда, ауызша және жазбаша түрдегі көркем және ғылыми әдебиетте мәдени құндылықтарды сақтайды.

Тіл – тасымал құралы, мәдениетті жеткізуші, ол ұрпақтан-ұрпаққа сақталып келген ұлттық мәдениеттің жауһарларын тасымалдайды. Балалар ана тілін меңгере отырып, онымен бірге ата-бабаларының бүгінге дейін жинақталған мәдени бай тәжірибесін де игереді.

Тіл – қару, мәдениеттің құралы. Адамның, сол тілде сөйлеушінің тұлғалық сипаты тіл арқылы дарыған, тіл арқылы әлемді тануы,

менталитеті, адамдармен қарым-қатынасы т.б., яғни қарым-қатынас құралы ретінде сол тілді пайдаланушы халықтың мәдениеті арқылы қалыптасады.

Демек, тіл «біздің өмір сүру салтымызды танытатын тәжірибелік дағдыларымыз бен идеяларымыздың әлеуметтік жинақтық қоры»⁵ – мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Адамзат қызметінің бір түрі тіл – адам өмірінің әртүрлі саласында адамзат қызметі нәтижелерінің жинағы ретінде айқындалатын (жоғарыға қараңыз) мәдениеттің (айталық: өндірістік, қоғамдық, рухани) құрамдас бір бөлігі. Алайда ойлауды жүзеге асыру формасы ретінде, бастысы қарым-қатынас құралы ретінде тіл – мәдениетпен бірдей деңгейде тұра алады.⁶

Егер тілді оның құрылымы бойынша (қалыптастыру және игеру амалдары (ана тілі немесе шет тілі ретінде) қарастыратын болсақ, онда әлеуметтік мәдени қабат немесе мәдениет құрамы тілдің бір бөлігі немесе оның шынайы тұрмыстық келбеті.

Сөйте тұра мәдениет құрамы – жай ғана тіл арқылы баяндалатын мәдени ақпарат қана емес, бұл оның барлық деңгейі мен салаларына тән тілдің бөлінбес бір бөлігі.

Тіл – ұжымның қоғамдық санасын, дәстүрін, мәдениетін сақтап, жеткізу арқылы адамдар тобынан этносты, ұлтты қалыптастыратын қуатты қоғамдық қару.

«Мәдениеттің ұлттық ерекше құрамдарының ішінде тіл бірінші орында. Тіл, біріншіден, қарым-қатынас мәдениеті ретінде адамдарды өзара байланыстыра да, өзара алшақтата да алады. Тіл – ол тілде сөйлеуші адамдарды белгілі бір қоғамға телитін белгі.

Этностың негізгі ерекше белгісі – тіл. Оны ішкі және сыртқы екі жағынан алып қарастыруға болады: «ішкі» бағыт бойынша ол этникалық интеграцияның негізгі факторы ретінде айқындалады; «сыртқы бағыт» – ол этностың негізгі этнобөлшектену белгісі. Өз бойына осы екі қарама-қайшы қызметті диалектілік тұрғыдан қабыстыра отырып, тіл – этностың өзін-өзі сақтау әрі оны «өзім» және «өзгелер» деп бөлшектеу құралы».⁷

Демек, тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасы – күрделі әрі көп аспектілі. Бұл кітап тіл мен мәдениеттің адамдар қарым-қатынасы үдерісіндегі өзара байланысы, ықпалы және әрекет проблемаларына арналады. Бұл проблемаларды қарастырудан бұрын, әдіснамалық және әдістемелік тұрғыдан кей мәселелер мен түсініктерді алдын ала келісіп алайық.

Адам мәдениетінің қалыптасуы және даму мәселелерімен мәдени антропология айналысады. **Антропология** аты айтып тұрғандай – адам туралы ғылым. Алайда адам туралы ғылымдарға (тағы да атында көрініс тапқандай) барлық гуманитарлық ғылымдар мен

⁵ Э. Сепир. Язык. Введение в изучение речи// Избранные труды по языкознанию и культурологии. 185 б.

⁶ Ю.В. Бромлей. Этнос и этнография. М., 1975, 48 б.

⁷ Г.А. Антипов, О.А. Донских, И.Ю. Марковина, Ю.А. Сорокин. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989, 75 б.

кейбір жаратылыс ғылымдарының да (медицина, жекелей – биология) қатысы бар. Адам туралы ғылым өте көп. Бұл түсінікті де. Себебі, адам – өте күрделі, әртарапты және көпқырлы жаратылыс. Сол үшін де жұрттың барлығының назары адамда.

Тікелей адамға бағытталмаған басқа ғылымдар әлемді, табиғатты, адамзаттан тыс объективті шындықты зерттеу пәні ретінде қабылдайды. Бірақ бұл қоршаған ортаны зерттейтін адам, ол – адам көзқарасы тұрғысынан қарастырылады. Басқаша айтқанда, адами фактор тіпті гуманитарлық емес ғылымдардың өзінде көрініс табады.

Яғни адам туралы көптеген ғылымдар адамның физикалық (биология, медицина), рухани (психология, философия, филология) ерекшеліктерін, іс-әрекетін (экономика, социология), қалыптасуы мен дамуы (тарих) тұрғысынан әр қырынан зерттейді. Бұл пәндер өзара тығыз байланысты. Қалай дегенмен де, нысаны адамтану болатындықтан, бұл ғылымдардың бірінен екіншісі туындап отырады. Онда әртүрлі пәндерге жүктелген аспектілер біртұтас организм ретінде, бөлінбес бір бүтін ретінде өмір сүрмек.

Антропология немен айналысады? Бұл ғылым өзге ғылым салалары секілді бөлінбес бүтінді бөлшектеп алғанда нені таңдап отыр?

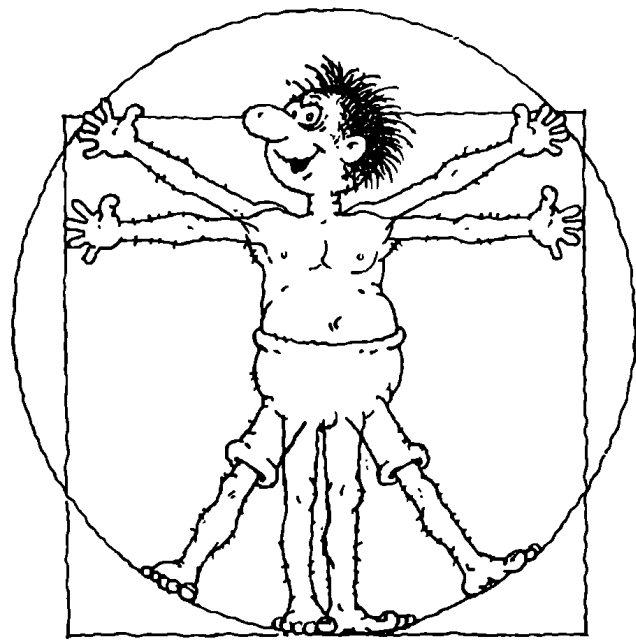
Антропология – адам туралы барлық басқа ғылымдардан аспектілерді біріктіре отырып, **адамның физикалық және мәдени дамуының жалпы процесін жан-жақты және жаһандық тұрғыдан зерттеуге талпынуымен өзгешеленеді.** Соған орай, антропология:

1) әртүрлі нәсілдерден құралған адамның биологиялық тегін және физикалық құрылысының эволюциясын зерттейтін физикалық антропология; 2) адам мәдениетінің қалыптасуы мен дамуын зерттейтін мәдени антропология секілді бірнеше бөлікке бөлінеді.

Мәдени антропология – өте кең ауқымды іргелі ғылым. Ол адамзаттың мәдени дамуының жалпы проблемаларын зерттейді. Онда өзге гуманитарлық ғылымдардың барлық білімі топтастырылған.

Мәдени антропология – адамды адам ететін және оны өзге тіршілік иелерінен ерекшелеп тұратын және мәдени тұрғыдан қалыптасуының бірыңғай процесін зерттейді. Жануарларда өзін-өзі ұстаудың белгілі бір жүйесі қалыптасқан, бірақ мәдениет жоқ.

Мәдениет – мәдени антропологияны зерттеу пәні ретінде уақыттың белгілі бір кезеңінде ұлттың, таптың, адамдар тобының құ-

рамдас және қалыптасқан өмір салтының, сондай-ақ адамзат қоғамының барлық саласындағы және барлық факторындағы (идеялар, наным-сенім, салт-дәстүр) қызметінің нәтижесі. Мәдени антропология мәдениетті оның барлық аспектісінде: адамның өмір сүру салты, әлемді тануы, менталитеті, ұлттық мінезі, рухани, қоғамдық және өндірістік қызметінің дамуын зерттейді. Мәдени антропология адамның қарым-қатынасы арқылы, коммуникация арқылы мәдениетті дамытатын, ерекше қабілетін – соның ішінде сөйлеу қабілетін зерттейді. Адамзат мәдениетінің шексіз әртүрлілігін, олардың өзара қызметі мен шиеленістерін қарастырады. Ерекше назар тілдің өзара қызметі мен мәдениетіне аударылатын болады.

Мәдени антропология курсының негізгі міндеттері:

- 1) мәдениеттің адам өміріндегі, мінез-құлқындағы, өзге адамдармен және өзге мәдениетпен қарым-қатынасындағы ерекше рөлін түсіндіру;
- 2) осы ғылымның идеялары мен әдістерімен таныстыру;
- 3) мәдениеттің даму жолын айқындау, олардың өзара қақтығысы мен іс-әрекеті және өзгеруі;
- 4) тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, өзара ықпалы мен іс-әрекетін айқындау;
- 5) мәдениеттің адам мінез-құлқына, дүниетанымына, әлемдік жүйеге, жеке өміріне, тұлғаның қалыптасуына т.с.с. қалай ықпал ететінін көрсету.

Мәдени антропологияның дамуы қазіргі Ресей үшін аса маңызды, өйткені бұл ел біраз уақыт өзге әлемнен, басқа мәдениеттен қол үзіп қалды ғой. Ресейліктер кейбір басқа мәдениеттерден мүлдем мақұрым болды, не олар туралы жалған түсінікте болды. Қазіргі таңда өзге мәдениеттерді тану қажеттілігі мен мүмкіндігі сәйкесіп отыр. Қажеттілік – Ресей тұрғындарының халықаралық және мәдениетаралық қарым-қатынасының жаңаруынан туындап отыр.

Бұл курс пен білімнің осы саласы – әсіресе шет тілдерін үйренушілер үшін маңызды, шет тілдерін нақты қарым-қатынас құралы ретінде қолдану (бұрынғыдай жазбаша мәтіндерді жай оқу арқылы үйрену емес) мәдениеттер, олардың дамуы және өзара байланысы жайлы жалпы білім аясы кең жағдайда – басқаша айтқанда, мәдени антропологияны білгенде ғана мүмкін болады.

Лингвомәдениеттану тіл жөніндегі ғылымның бір саласы, тікелей мәдениетті зерттеуге қатысы бар сала ретінде соңғы кезде өте кең ауқыммен таралуда.

Профессор В.В. Воробьевтің (Ресей халықтар достығы университеті) сөзіне сүйенсек, «бүгін лингвомәдениеттану – жаңа филологиялық пән ретінде танылды. Ол белгілі бір деңгейде бөлініп қалған немесе ұйымдасқан түрде жинақталған мәдени құндылықтарды,

сөйлеудің туындауы мен оны қабылдаудағы табиғи коммуникативті процестерді, тілдік тұлғаның тәжірибесі мен ұлттық менталитетті зерттейді, «әлемнің тілдік бейнесін» жүйелі сипаттайды және оқитудың білім беру, тәрбие әрі интеллектуалдық міндеттерін қамтамасыз етеді.

Сөйтіп, лингвомәдениеттану – типті синтездеуші, мәдениет пен тілдің қызметіндегі өзара байланысы мен өзара іс әрекетін зерттейтін кешенді ғылыми пән. Бұл процесс тілдік және тілден тыс (мәдени) бірліктердің біртұтас құрылымдық (структуралық) мазмұнын қазіргі басымдықтарға және мәдени қондырғыға бағытталған (нормалар мен қоғамдық құндылықтар) жүйелі әдістер көмегімен айқындайды.⁸

§3. Қазіргі мәдениетаралық коммуникация мәселелерінің өзектілігі

Мәдениетке қатысты барлық мәселелердің өзектілігі бүгінгі таңда адам нанғысыз өткір сипат алды. Түрлі халықтың мәдениетін зерттеу – мәдениеттану пәнінде басты мәселеге айналды.

Бұдан сәл ғана бұрын бұл мәселеге тарих, философия, филологияның бір бұрышында болмашы ғана орын беріліп еді. Қазір оны Ресей жоғары аттестациялық комиссиясы ғылыми мамандық ретінде айқындап отыр, мәдениеттану пәні бойынша кандидаттық және докторлық диссертация қорғау үшін мамандандырылған ғылыми кеңестер құрылды; мәдениеттер диалогі мен шиеленістері тақырыптарында мақалалардың көбеюі; мәдениет мәселелерін зерттеушілердің басын біріктіретін қоғамдар мен қауымдас-тықтардың құрылуы, мәдениет мәселелері бойынша конгрестер мен симпозиумдардың, конференциялар санының күрт артуы; мәдениеттану мен антропологияның барлық гуманитарлық бағыттағы мамандар даярлаудың оқу жоспарына, тіпті орта мектеп бағдарламасына енуі; жоғарыда аталып өткендей, С. Хантингтонның үшінші дүниежүзілік соғыс жайында: «Бұл мәдениеттер мен өркениеттердің соғысы болады» деген белгілі болжамы – мұның бәрі мәдениет мәселелеріне деген ерекше ықыластың көрінісі.

Өкінішке қарай, осындай өзге мәдениетке деген ерекше ықыластың артында өз мәдениетін өзгелердің тәжірибесі мен ерекшеліктері арқылы байыту секілді игі және жасампаз мақсат қана тұрған жоқ, сонымен қатар өзге де көңілсіз әрі алаңдатарлық тәжірибелер де кездеседі. Соңғы жылдардағы әлемдік деңгейдегі

⁸ В.В. Воробьев. О статусе лингвокультурологии// IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык и культура на рубеже веков. Т.2. Братислава, 1999, 125–126-бб. Нақты бұл туралы В.В. Воробьев. Лингвокультурология. Теория и методы. М., 1997.

әлеуметтік-саяси және экономикалық күйзелістер елдердің көшіп-қонуын, араласуын және шиеленістерін адам айтқысыз күшейтіп жіберді. Бұл, әрине, мәдениеттер қақтығысына әкеп соғары даусыз.

Сөйте тұра, ғылыми-техникалық прогресс және адамзаттың бейбітсүйгіш, саналы бөлігінің күш салуымен, коммуникация бойынша мәдени әріптестерге құрмет, төзімділік, мәдени диалог, өзара түсіністік тиімділігінің басты шарты – қарым-қатынастың барлық жаңа мүмкіндіктері мен түрін, формасын ойлап табуда.

Осының барлығы – көңілге күдік ұялатары да, сенім ұялатары да – мәдениетаралық қарым-қатынас мәселелеріне ерекше назар аудартуға түрткі болды.

Дегенмен де, бұл мәңгілік мәселелер адамзатты өте ерте заманнан алаңдата бастаған. Дәлел ретінде бір мақалды еске түсіріп көрелік. Мақал-мәтелдер халық даналығының қаймағы екені тегін емес. Сөйтіп, ол тіл арқылы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен халықтың мәдени тәжірибесіне айналып отыр.

Күні бүгінге дейін мән-мағынасын жоғалтпаған, әлі де қолданыстан түспеген *«В чужой монастырь со своим уставом не ходят»* (Бөгденің шіркеуіне өз заңымен бармайды) деген орыс мақалы бар. Оның ағылшын тіліндегі баламасы: *When in Rome, do as Romans do* (Римге келгенде, римдіктер сияқты бол) сөзбе-сөз болмаса да, сол мағынаны беріп тұр. Яғни екі тілде де халық даналығы қазір мәдениет қақтығысы деген терминмен әдіптелген шиеленістерге жол бермеуге тырысады.

Бұл сөз тіркесі, өкінішке қарай, жоғарыда айтып өткен әлеуметтік-саяси және экономикалық секілді көңіл қынжыларлық себептердің салдарынан «сәнге» айналды. Көптеген босқын, иммигранттар, репатрианттар тіпті «бақуатты экономикалық» жағдайдың өзінде «бөтеннің ережелері» қақтығысынан зардап шегуде.

Мәдениеттер қақтығысы дегеніміз не? Неге мәдениеттер соғысы туралы айтатын болдық?

«Золушка» фильміндегі өмір проблемалары жайлы барлық сауалға «Кел, билейік!» деп жауап беретін би тәлімгері секілді мен де филолог ретінде, яғни «сөзді жақсы көре отырып», жауапты тілден іздеуді ұсынамын.

Әуелі сөз болды, сөз бар, бола бермек, соңында да сөз қалады. Мәдениеттер қақтығысы терминін түсіну үшін орыстың

шетелдік (иностранный) сөзін есіңізге түсіріңіз. Оның ішкі формасы мейлінше айқын: өзге елдерден. Туған, өзге мемлекеттер емес, мәдениет адамдарды біріктіреді және оларды **өзгелерден, бөтен** мәдениеттен ерекшелеп тұрады. Басқаша айтқанда, төл мәдениет – халықтың ұлттық ерекшелігін **қорғаушы қалқан** және өзге халықтар мен мәдениеттерден қорғап-қоршап тұратын бітеу дуал.

Сөйтіп, бүкіл әлем адамдарды тілі мен мәдениеті арқылы біріктіріп тұратын «өзі» және тіл мен мәдениеттен жұрдай «өзгелер» деп бөледі. (Алайда әртүрлі әлеуметтік-тарихи себептерге байланысты, ағылшын тілі басты халықаралық қарым-қатынас құралына айналды. Сол себепті де, оны миллиондаған адам пайдаланады әрі бұл тілді ана тілім деп есептемейтіндер ағылшынтілді әлемге аса зор саяси-экономикалық және басқа да үлесін қосты.

Бұл әлемдегі халықтар арасындағы қалқан жойылды: оның мәдениеті ашық көрмеге қойылғандай, өзге адамзат үшін қолжетімді бола түсті. «Менің үйім – менің қамалым» қағидасын жақсы көретін ағылшындардың ұлттық жабық махаббаты үшін – бұл парадокс немесе тағдыр тәлкегі сияқты көрінуі мүмкін. (Олардың ұлттық үйінің есігі бүкіл әлемге ағылшын тілі арқылы ашылды).

Ежелгі гректер мен римдіктер бүкіл әлем халқын және мәдениетін варварлар деп атады – гректің *barbarous* «жателдік» деген сөзінен шыққан. Бұл сөз – дыбысқа еліктеген және жат тілмен тікелей байланысты: бөтен тілдер құлаққа түсініксіз *бар-бар-бар* деген дыбыстар секілді естілген (орыстың *балаболымен* салыстырыңыз).

Ежелгі орыс тілінде барлық шетелдіктерді «*неміс*» деп атады. XII ғасырдағы орыс мақалы ағылшындарды: *Аглинские немцы не корыстные люди, да драться люты*⁹ (*Аглиндік немістер өзімшіл емес, бірақ сұрапыл төбелеседі*) деп сипаттайды. Ақырында бұл сөз *жателдік* терминімен алмастырылды да, *неміс* сөзінің мағынасы Германиядан келген шетелдіктер мағынасына дейін тарылды. Бір қызығы, неміс сөзінің түбірі – *нем, мылқау (немой)*, яғни – сөйлей алмайтын адам (біздің тілімізді білмейтін адам) сөзінен шыққан. Шетелдіктің анықтамасы негізінде туған тілінде сөйлей алмайтын, нақты бұл жағдайда орыс тілінде сөйлей алмайтын, өзін сөз арқылы түсіндіре алмайтын (варвар сөзімен салыстырыңыз) адам ұғымы жатыр.

Неміс сөзін алмастырған шет елдерден сөзді, тілді білуден (немесе тілді мүлдем білмеуден) шыққан тегіне қарай көбірек акцент қоятын болды: бөтен жерден, өзге елдерден. Осы сөздердің мәні – туған, өз сөздерімен қарама-қарсы қойған кезде айқындала түседі: шетелдік, яғни бөтен, өзге елдерде қабылданған. Осы қарама-қарсылықта **өз** және **бөтен** ұғымдарының арасында өзара

⁹ Мудрое слово Древней Руси. М., 1989, 353 б.

қақтығыс бар, яғни мәдениеттер қақтығысы, сондықтан шетел немесе шетелдік сөздерімен тіркесетін барлық тіркес осы қақтығысты меңзейді.

Мәдениеттер қақтығысының ең нақты мысалдарын шетелдіктер мен олардың отанында немесе өз елінде қарым-қатынас жасаудан байқауға болады.

Мұндай шиеленістер көптеген күлкілі оқиғаларды, анекдоттар мен күлкілі сюжеттерді («біздікілер шетелде», Ресейдегі шетелдіктер т.с.с.), келеңсіздіктерді, драмалар мен тіпті қайғылы оқиғаларды тудыруда.

Италиялық отбасы чернобыльдік баланы асырап алады. Түн ішінде Римдегі Украина елшілігінде телефон шырылдайды: «Тезірек келіңіздерші, біз оны ұйықтата алмай жатырмыз. Ол айғайлап жылай береді, көршілерді оятты», – дейді телефонның аржағында абыржыған әйел дауысы. Оқиға орнына елшіліктің машинасы аудармашымен келіп жетеді. Оған әбден жылап сілесі қатқан байғұс баланың бар айтқаны: «Менің ұйқым келді. Бірақ олар маған костюм кигізбекші!» болған екен. Бала үшін ұйықтар алдында «шешіну» қажет болған. Оның мәдениетінде жаттығу костюміне ұқсас пижама кию әдеті болмаған.

Латын Америкасында «Мальборо» темекісінің жарнамасы «өтпейді».

Ковбой, атқа мінген адам – тек арзан шылым шегетін кедей халықтың өкілі. Сол себепті де ол сапасыз темекі.

Испаниялық фирма Мексикамен шампан шарабына арналған тығындарды әкеп сату жөнінде келісімшартқа отырады. Бірақ Мексика мәдениетінде қызылқүрең (бордовый) түстің қайғы символы екенін ескермегендіктен, келісім іске аспай қалды.

Қазақ ұшағының Дели әуежайына қону барысында апатқа ұшырауы да мәдениеттер арасындағы қақтығыстан туындаған дейді: үнділік әуедиспетчерлер биіктікті метрмен емес, футпен айтқан. Бұл ағылшын мәдениетінде және ағылшын тілінде солай қабылданған.

1996 жылы Украинаның Умань қаласында хасидилердің дәстүрлі съезі кезінде туындаған жанжал, көшедегі көрерменнің бірінің бетіне хасиди өкілінің баллоннан көзден жас ағызатын газды шашып жіберуінен басталған. Хасидилердің салтында әйелдердің еркекке өте жақын келуіне болмайды. Жанжалға себеп болған украин әйелі еркекке діни салт рұқсат еткен қашықтықтан өте жақын келгенге ұқсайды. Наразылық бірнеше күнге дейін созылды. Қалаға тәртіп енгізу мақсатында келген өзге қалалық тәртіп сақшыларына мәдени қақтығыстың себебі түсіндірілді. Сөйтіп олар да аса сақтықпен қажетті ара қашықтықты сақтауға мәжбүр болды

әрі әйелдерге діни жоралар өтіп жатқан аумаққа еруге тыйым салынғандығын түсіндіріп бақты.¹⁰

¹⁰ Moscow News, Sept. 21. 1996, p. 14.

Белгілі саяхатшы, антрополог Сол Шульман австралиялық иммигранттар арасындағы мәдениеттер қақтығысын қарапайым ғана мына мысал арқылы жеткізеді: «Грек немесе италиялық отбасы Австралияға келеді. Әкесі, анасы және он жастағы бала. Әкесі бай мемлекетте біраз жұмыс істеп ақша жинап, сосын отанына оралғысы келеді. Біраз жұмыс істеп, 5–6 жыл өткен соң, еліне қайтуға бел буады. «Қай отанға?» – деп таң қалады ұлы, – «Мен – австралиялықпын». Оның тілі, мәдениеті, отаны мұнда, анда емес. Сөйтіп, кейде осындай отбасылық драма шаңырақтың ортасына түсуімен аяқталады. «Әкелер мен балалардың» мәңгілік проблемасының тереңдеуі әрі әртүрлі буын мәдениетінің алыстауы осыдан басталады. Иммигранттардың Австралияны «алтын торға» теңеуі бекер емес.¹¹

¹¹ Geo, 1998, №71, қыркүйек, 66–67 бб.

Индонезия тілінен кәсіби аудармашы, жарты ғасыр бойы КСРО дипломатиясы мен саясатының ең жоғары сапында қызмет істеген И.И.Кашмадзе Индонезияның қылмыстық полиция басшысы біздің елімізге сапарын былай сипаттайды: «Кеш аяқталуға жақын қалғанда, генерал Калинин индонезиялық қонаққа «ағайындық сезімін» білдіру мақсатында оның ернінен сүймекке ұмтылады. Бұл полиция басшысының ерекше таңданысын тудырды».¹²

¹² И.И. Кашмадзе. Вожди глазами переводчика// Аргументы и факты, 1996. №18. 9 б.

Ағылшын жазушысы, актер, режиссер, қоғам қайраткері, тегі орыс Питер Устинов Италиядағы ағылшын фильмін түсіру барысында италиялықтар мен ағылшындар арасындағы мәдениет қақтығысын жазады. Онда ағылшындар италиялықтарға өз мәдениеті мен кәсіподақтарының талаптарын тықпалағысы келеді. Мәселе, ағылшын жұмысшыларының кәсіподағы Англиядағы шай ішу дәстүріне орай, жұмысшыларға шайға үзіліске шығуына рұқсат беруінен басталған.

«Сөйтіп, Италияда бұрыннан белгіленген жұмыс уақыты шай ішу үшін үзілді. Ауа температурасы 40 градусты көрсетіп тұр, салқын сусынды қайдан болса да табуға болады. Италиялық жұмысшылар бізге аса таңданыспен қарады. Олардың барлығы белдеріне дейін жалаңаштанып, өздерінің саяси көзқарастарын бастарына коммунистік «Унита» газетінен жасалған ұшқыштың бас киімін кию арқылы көрсетті.

Басында біздің түсіру тобындағы ағылшын жұмысшылары италиялықтарды шайға үзіліс жасауға және оны ішуге мәжбүрлеуді талап етті. Алайда италиялықтарды бұны жасауға ештеңе де мәжбүрлей алмас еді. Ағылшындар оларға талаптарын орындату үшін моральдық қару ойлап таппақ болды. Мен оларға Италияда екенімізді және оларға өз елінде шайды зорлап ішкізудің бос

әрекет екенін ескерттім. Британдықтар өз талаптарын орындамауды әділетсіздік деп түсінді, сөйтіп кәдімгідей қатайды. Ақырында, маған олардан делегация келіп, өз талаптарын қойды: олар шай ішуді қоя тұрады, бірақ барлық есептерде олардың шайға үзіліс алғаны жазылуы тиіс. Мәселе айқын, Лондонның суық кабинетінде отырғандар ереженің не үшін бұзылғанын түсінбеуі мүмкін. Еркіндіктің қан тамырларында атеросклероз ойнай бастады: ерекше құқықтың немқұрайды диктаты ережеге сүйенетін диктатқа айналды. Жақсылыққа жанашыр жандар үшін құтылудың жалғыз жолы қалды – бағыну».¹³

¹³ П. Устинов.
О себе любимом.
Пер. Т.Л. Черезовой.
М., 1999, 188 б.

Тайландтық студенттер орыс әдебиетінен лекцияға қатысудан бас тартады. «Ол бізге дауыс көтереді», – деп түсіндіреді олар себебін, оқытушының сабақ үйрету барысында қатты, анық әрі нақ сөйлеуін жақтырмай. Бұл орыстың педагогикалық дәстүрі болғанымен, өзге фонетикалық және риторикалық параметрлерге үйреніп қалған тай студенттері үшін оғаш естілген.

Мәдени қақтығыс америкалық бағдарлама бойынша білім алып жатқан орыс студенттері мен АҚШ-тан келген оқытушылар арасында да болды. Бірнеше студенттің емтихан барысында көшіріп отырғанын байқаған америкалық оқытушылар барлық студентті төмен бағалап, «қанағаттандырмады» деген балл қояды. Бұл студенттер үшін моральдық тұрғыдан ауыр соққы болған еді, оның үстіне ресейлік студенттердің қалтасына біраз салмақ түсіріп кетеді. Америкалықтар көшіруге берген және оны көріп отырып, ол туралы оқытушыға ескертпеген студенттерге көшірген студенттерден де қатты ызалы еді. «Ұсталмаған ұры емес» және «сөз тасығанға – жаза» идеяларынан ештеңе өнбеді. Осы жазбаша емтиханды тапсырушылар оны қайтадан тапсыруға және ақшасын төлеуге мәжбүр болды. Ресей студенттерінің басым бөлігі осы жағдайға өкпелеп, бағдарламаны жалғастырудан бас тартты.

1998 жылдың сәуір айында ағылшынның Бат қаласында «Мәдениеттердің өзара ықпалдастығы» тақырыбында халықаралық симпозиум өтті. Сол симпозиумда немістің бір іскер ханымы Рига қаласындағы орыс серіктестерімен бірге құрған консалтингтік фирманың ыдырауы туралы сәтсіз тәжірибесімен бөлісе келе: «Орыс досым екеуіміз үшін достығымыз бизнестен де жоғары сияқты еді. Бір жылдан кейін біз бәрін жоғалттық», – деді.

Мәдениеттер қақтығысына тән мына афоризмдерді де сол немістің іскер ханымы айтқан еді: 1) «Ресейде бизнеспен айналысу қалың джунглиді биік өкшелі туфли киіп аралағанмен тең»; 2) «Ең бастысы, Ресейді орыс тілінің мұғалімдері жақсы көреді, ал бизнеспен айналысатындар жек көреді».

«Сый, кәде сыйлаудағы» кейбір түсініспеушіліктер көп жағ-

дайда іскерлік және жеке тұлғалардың арасындағы қатынастың бұзылуына алып келеді. Ресейде гүл, кәдесыйлар, қымбат әрі бағалы сыйлықтар сыйлау Батыс елдеріне қарағанда жиі кездеседі. Ал Батыс елдерінен келген қонақтар өздеріне сыйланған бағалы кәдесыйларға кеңпейілділік пен қонақжайлылық деп қарамайды, керісінше ерекшеленудің немесе материалдық әл-ауқатты жасырын білдірудің белгісі, иә болмаса пара беру деп түсінеді. («Мұндай қымбат сыйлық сыйласа, ол соншалықты кедей емес» деген қорытынды шығарады, дегенмен бизнестегі орыс серіктестерінің тұрмыстары олар ойлағандай өте жақсы болмауы да мүмкін: олар өз мәдениетінің сақталуын талап етеді.) Бұл ешқандай бөтен ойы жоқ орыс халқын ренжітуі де мүмкін.

ММУ-дің (Мәскеу мемлекеттік университеті) түлектеріне диплом табыстау рәсімі кезінде Америкадан келген ағылшын тілінің оқытушысына орыстың әйгілі фарфоры мен орыс халқының өнеріне арналған альбомды сыйлайды, ал ол басшылыққа батыстық үлгімен безендірілген үлкен қорапты сыйға тартады. Ол сыйлық сол жерде, сахнада ашылды. Оның ішінде кәдімгі унитаз болды. Мұндай «ерекше» сыйлығы арқылы ол Ресей дәретханаларының жай-күйіне риза еместігін, ұнатпағандығын көрсеткісі келген болар. Бірақ бұл университет иелері үшін мүлдем қолайсыз сыйлық еді. Сол жерде болған адамдардың барлығы аңырап қалды, бұл сыйлық бәріне ерсі көрінген еді. Келесі жаңа оқу жылында бұл оқытушы жұмысқа шақырылмады...

Өзге салаларда, мәселен медицинада мынадай заңдылық бар: бөтен ағзаны емдеуде өзіңнің тәсіліңмен, өзіңнің ұстанған бағытыңмен жүре алмайсың. Өйткені ауырып тұрған жерді емес, науқас адамды емдеу керек, емдеу кезінде емделушінің өзіндік ерекшеліктерін, оның психологиясын, дүниетанымын, өмір сүру салтын, мінез-құлқын ескеруге тиіспіз. Осыдан мың жыл бұрын ғұлама Авиценна (ибн Сина) былай деген екен: «Егер үндіске славянның табиғи жаратылысын беретін болсақ, онда үндіс ауырып немесе көз жұмуы мүмкін. Керісінше, славянға үндістің табиғи жаратылысын берсек не болар еді...¹⁴ Мұндағы «табиғи жаратылыс» ұғымы – ұлттың мәдениеті дегенді аңғартады.

Таяудағы болған мына бір мысалға назар аударайық: атақты орыс актері Евгений Евстигнеевтің жүрегі ауырады. Шетелдік клиникада оған коронография жасаған батыстық дәрігерлер өздерінде қалыптасқан әдетпен әртістің жүрегінің графикалық бейнесінің нәтижесін көрсетеді. Жүрегінің жұмысы туралы толығымен түсіндіреді, сөз соңында: «Көрдіңіз бе, жүрегіңіздің қаншама қантамыры тарылған, сізге шұғыл ота жасау керек», – дейді. Актер бәрін түсіндім дейді. Өкініштісі, ол кісі сол жерде қайтыс болады. Ал

¹⁴ О. Чечин. «Лишь узел смерти я не развязал» // Врач, 1996, тамыз, 45–46 бб.

біздің дәстүр бойынша, науқас адамға оның ауруы туралы жұмсақтап жеткізу принципі бар, емделушінің өмірін сақтап қалу үшін кейбір жағдайларда ақпаратты жартылай ғана жеткізу немесе науқас адамның туған-туыстарымен сөйлесу әдебі қалыптасқан. Дәрігерлер ұстанатын әрбір дәстүрдің өзіндік артықшылықтарымен қатар, кемшілігі де бар екенін байқаймыз.

Қатты қорыққаннан емделушінің қан қысымы көтеріліп кетуі мүмкін, одан жүрекке жеңіл болмайды. Сондықтан естеріңізде болсын (*memento!*), мәдениеттегі осындай ерекшеліктерді есте сақтау керек және өзге елде емделу кезінде абай болыңыздар!

Оқырмандарға мәдени қақтығыстар туралы көптеген фактілер келтіруге болады. Өйткені мәдени қақтығыстар мәселесі адамзат баласының өмірі мен оның әрекеттерін толық қамтиды. Өзге ұлтың мәдениетімен, мәселен, шешендік өнер, театр, мерзімді баспасөз, радио, телевидение, көркем әдебиеттерімен танысқанда бір жақтылық сипат көрініс табады. Мәдениетаралық қатынастың түрлері мен формалары қалыптасып, қарқынды түрде дамып келеді (тек интернет жүйесінің өзі неге тұрады!).

Шетелдіктермен тілдік коммуникация кезінде туындайтын тікелей мәдени қақтығыстардан басқа (көркем фильм, кітап және т.б.), жанама мәдени қақтығыс деген түрлері бар. Мәдени қақтығыстың жанама түрінде мәдени кедергілер соншалықты терең түсіндірілмейді және айқын көрінбейді, сондықтан мұндай қақтығыс түрі қауіптірек көрінеді. Шетелдік әдебиеттерді оқи отырып, өзге елдің мәдениетімен танысамыз, танысу барысында мәдени қақтығыстарға тап боламыз. Осындай мәдени қақтығыстар негізінде адам өз мәдениетін тереңірек түсініп, дүниетанымын, қоршаған ортаға деген көзқарасын қалыптастыра бастайды.

Шетелдік әдебиетті оқып қабылдаудағы мәдени қақтығыстың нақты үлгісі ретінде америкалық антрополог Лора Боханнанның Шекспирдің «Гамлет» шығармасын Батыс Африканың тұрғындарына баяндап бергені туралы айтуға болады. Олар бұл сюжетті өз мәдениеті тұрғысынан қабылдайды:

«Клавдий – жақсы азамат, өйткені қайтыс болған ағасының әйеліне үйлену тек мәдениетті адамдардың ғана қолынан келеді, бірақ бұл үрдіс ағасы қайтыс болған соң бір ай өтпей жатып, тез арада іске асуы керек. Гамлеттің әкесінің елесі олардың санасында мүлде қалыптаспады: егер ол қайтыс болса, онда ол қалай сөйлейді, қалай жүреді? Полонийдің образы олардың мәдениеті бойынша мүлде мақұлданбады: ол неге қызының рубасының ұлымен көңілдес болуына қарсы болады? Керісінше, ол – мәртебе емес пе, ең бастысы, көптеген бағалы сыйлықтарға ие болу ғой?! Гамлеттің оны өлтіргені дұрыс болды, өйткені бұл оқиға Батыс Аф-

рика тұрғындарының аң аулау мәдениетімен сәйкес келеді: аң аулау кезінде қандай да бір дыбысты естісе, олар «бұл не, егеуқұйрық па?» деп айқайлайды; ал Полоний шыққан дыбысқа ешқандай жауап қайтармады, сол себепті өлтірілді. Бұл Африка орманындағы кез келген аңшыға тән үрдіс: қандай да бір дыбыс естілсе, оған айғайлап үн қатады, егер оның айқайына жауап берілмесе, дауыс шыққан жаққа қарай оқ атып, қауіптің алдын алады»¹⁵.

Қандай да бір саяси режим негізінде тыйым салынған кітаптар (немесе өртелетін кітаптар) идеологиядағы қақтығыстың, сол қоғам мәдениетіндегі сәйкессіздіктердің айқын көрінісі.

Әрине, шетелдік авторларды оқу – өзге шіркеуді бұзып-жарып кіру деген сөз. Бұдан өзге әлемді, өзге мәдениетті өз ұлттық мәдениетіміздің елегінен өткізе отырып бағалаймыз, соған сәйкес мәдени қақтығыстардың орын алып отыруы заңды. Осындай қауіпті жағдаят ғылым мен білімнің алдында өте күрделі әрі құнды міндеттерді алға қояды: біріншіден – түрлі халықтардың рухани және материалдық мәдениетін, олардың шығу негіздері мен қалыптасу тарихын, өзге елдермен қарым-қатынасын зерттеу; екіншіден – өзге мәдениетке сый-құрмет көрсетуге, шыдамдылық танытуға шақыру.

Осы аталған мәселелерді шешуде түрлі конференциялар ұйымдастырылып, кітап, монографиялар жазылып, тіл мен мәдениеттің өзара қатынасына арналған жоғары және орта мектеп бағдарламасының оқу жоспарларына арнайы пәндер енгізіліп жатыр. Шетел тілдерін оқытуда мәдениетаралық коммуникация мәселесін шешу маңызды орын алады.

¹⁵ См.: L. Bohannon. Shakespeare in the Bush. Applying Cultural Anthropology. Ed. by A. Podolefsky / Peter Brown. Mayfield Publishing Company, 1991, p. 38–39.

§4. Мәдениетаралық коммуникация және шет тілдерін үйрену

Шет тілдерін оқыту мен мәдениетаралық коммуникация мәселесі өзара бір-бірімен тығыз байланысының айқындығы сондай – бұл мәселені кеңінен талқылаудың қажеті жоқтай сезіледі.

Шет тілін оқытуға арналған әрбір сабақ – мәдениеттер тоғысы, мәдениетаралық коммуникация тәжірибесі. Өйткені шет тіліндегі әрбір лексема шетел әлемін бейнелейді және шетел мәдениетін танытады: әрбір сөздің лексикалық мағынасы ұлттық санада қалыптасқан (егерде шетелдік сөзі қолданылған болса) ұғым-түсінікті бейнелейді.

Қазіргі кезде Ресейде шет тілдерін оқыту жүйесінде әлеумет-

тік өмірдің өзге де салалары секілді, ұлттық құндылықтарды қайта бағалауда, материалдарды өңдеуде, мақсат пен міндеттерді шешуде, оқыту әдіс-тәсілдерінде күрделі бетбұрыс (революция деуден аулақпыз) кезеңінен өтіп жатыр.

Шет тілдерін оқытудағы ауқымды өзгерістер, шет тілін оқып-үйренуге деген ықыластың артуы – осы пәнге деген көзқарастың түбегейлі өзгеруіне алып келді. Мұның негізі әлеуметтік-тарихи себептермен байланысты екені айтпаса да түсінікті.

Жаңа заман, жаңа талап шет тілдерін оқытудың методологиялық базасына, сондай-ақ нақты оқыту әдіс-тәсілдеріне жедел әрі түбегейлі өзгерістер енгізуді қажет етті. Ресейдің әлемдік қауымдастыққа енуі – саясаттағы өзгерістер, экономиканың дамуы, мәдениет, идеологиядағы күрделі мәселелер, әлем халықтарының бір-бірімен араласуы, олардың бір мемлекеттен екінші мемлекетке көшуі, орыс халқы мен шетел халықтарының арасындағы саяси-мәдени қарым-қатынастардың өзгерісі, тілдік коммуникациядағы мүлде жаңа мақсат-міндеттердің, шет тілін оқыту теориясы мен практикасында жаңа проблемалардың, жаңа көзқарастардың туындауына алып келді.

Бұрын-соңды болмаған сұраныстар бұрын-соңды болмаған ұсыныстарды талап етті. Аяқ астынан шет тілінен сабақ беретін оқытушылар қоғамның назарына бірден ілікті, өйткені ғылым, білім, бизнес, техника және тағы басқа адамның іс-әрекетіне қатысты өзге де салаларда өндірістің негізгі құралы ретінде шет тілдері танылып, оны жеделдетілген түрде үйрену басталды. Өндіріс адамдарын не тіл теориясы, не тіл тарихының мәселелері қызықтырмады, бірінші кезекте ағылшын тілі функционалды тұрғыдан, яғни өзге елдердің адамдарымен сөйлесу үшін қажет болды.

Осындай әлеуметтік қажеттілікті қанағаттандыру үшін 1988 жылы М.В. Ломоносов атындағы университетте «Шет тілдері факультеті» атты жаңа факультет құрылып, *неофилология* сынды жаңа мамандық ашылған болатын.

Неофилология мамандығының жаңа бағыттарын төмендегідей топтастыруға болады:

1) тілдерді функционалды аспект тұрғысынан оқыту, яғни ғылым, техника, экономика, мәдениет сынды қоғам өмірінің түрлі салаларында тілдік қатынас құралы ретінде оқыту;

2) кәсіби мамандардың шет тілдерін оқыту бойынша теориялық және практикалық тәжірибелерін жинақтау, қорытынды жасау;

3) шет тілін қолдануды қажет ететін қоғамның барлық салаларында, атап айтқанда, қолданбалы математика, экономика, құқық, мәдениет пен тілді байланыстырып, кәсіби мамандар

арасында тілді қарым-қатынас құралы ретінде оқытудың әдістемесін жасау және оны ғылыми тұрғыдан негіздеу;

4) тілді сол кезеңдегі халықтың әлеуметтік, мәдени, саяси өмірімен, сол тілде сөйлейтін халықтың дүниетанымымен байланыстыра қарастыру;

5) шет тілдерін оқыту пәні бойынша оқытушыларды, халықаралық және мәдениетаралық қатынас мамандарын, қоғаммен байланыс, менеджмент мамандарын дайындаудың жаңа модельдерін қалыптастыру.

Осылайша тілді оқыту үзгерінің өзгеруіне байланысты шет тілін оқытуды түбірінен қайта құрып, шетел тілін оқыту процесіне «Лингвистика және мәдениетаралық коммуникация» мамандығын енгізіп, жаңа мамандыққа сәйкес жаңа типтегі педагог мамандарды даярлау қажеттігі туындады.

Қазіргі уақытта Ресейде шет тілдерін оқытудың негізгі міндеттеріне шет тілін шынайы және толыққанды түрде тілдік қатынас құралы ретінде қолдана білу талабы қойылуда, көрсетілген қажеттілікке сәйкес тіл үйренушінің шет тілін үйренудегі қолданбалы, практикалық міндеттерін іргелі теориялық база негізінде ғана шешуге болады. Мұндай теориялық базаны қалыптастыру үшін, біріншіден, шет тілдерін оқыту тәжірибесінде филология бойынша жазылған ғылыми еңбектердің нәтижелерін басшылыққа алу, екіншіден, шет тілі пәні бойынша сабақ беретін оқытушылардың практикалық тәжірибелерін жинақтау және оны теориялық тұрғыдан түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет.

Елімізде шет тілдерін үйрету дәстүрлі түрде мәтіндерді оқыту арқылы жүргізіліп келді. Жоғары оқу орындарында филологтерге шет тілдерін жоғары деңгейде үйрету көркем әдебиетті оқыту арқылы жүзеге асса, филологтерден өзге мамандықтар бойынша білім алушылар болашақ мамандығымен байланысты арнайы мәтіндерді (мыңдаған сөздері бар) оқыту арқылы үйретілді. Күнделікті тілдік қарым-қатынас ретінде оқыту ісі оқытушы мен білім алушының уақыты мен күш-жігері жеткен жағдайда ғана сөйлесуге арналатын. Ол – күнделікті тұрмыста қолданылатын тілдік қарым-қатынас, атап айтқанда, мейрамхана, қонақүй, пошта секілді қарапайым тұрмыстық мәтіндер негізінде орындалды.

Мұндай белгілі тақырыптарда сөйлеу – үйреніп жатқан тілмен еш байланыссыз, оқшауланған қоғамда үйретілді, алған практикалық білімді қолдану тек романтикалық жағдайда болмаса, өзге жағдайда пайдасыз, тіпті зиян әрі көңілді түсіретін еді (тамақ өндірісіндегі тапшылық кезінде «мейрамханада» тақырыбы жүректі ауыртса, «көлікті несиеге алу», «туристік агенттік» секілді тақырыптар шынайы өмірден алшақ болатын, ағылшын

тілін шет тілі ретінде оқыту курсы немесе батыстық үлгіде жазылған отандық еңбектер бойынша оқытылып келді).

Осылайша, тілді оқытудың тек ақпарат тасымалдау қызметі ғана шектеулі түрде жүзеге асырылды, тілді меңгерудің төрт әрекетінің (айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалым) ішінде тек бір ғана оқылым әрекетіне бағытталды.

Кең етек жайған келеңсіздіктің себептері анық, тамыры тереңде еді. Олар елдің өзге мемлекеттермен, олардың халықтарымен қарым-қатынас аясының тарылуы, батыс тілдері әлемінен оқшауланып, бұл тілдердің латын мен грек өлі тілдері сияқты тоқырауы.

Шет тілдерін оқытуды тек белгілі бір тақырып төңірегінде жазбаша мәтіндер арқылы жүзеге асыру – әлдекімнің жазған мәтінін түсінетіндей дәрежеге ғана жеткізді, алайда бұл шынайы түрде әңгімелесетіндей деңгейге (бұнсыз шынайы қарым-қатынас мүмкін емес қой) жеткізбеді.

Мемлекетіміздің әлеуметтік өміріндегі түбегейлі өзгерісі, оның әлемдік аренаға, бірінші кезекте, батыс әлеміне жылдамырақ енуі, тілге өміршеңдік сипат дарытуы, байланыстың ғылыми-техникалық құралдарының дамуы – қарым-қатынастың түрін арттырды, тіл оның шынайы құралына айналды.

Сол себептен де, қазіргі уақытта жоғары мектеп деңгейінде шет тілін түрлі елдер мамандарының арасындағы тілдік қатынас құралы ретінде оқытуды қолданбалы да, арнаулы мамандықтар төңірегінде тұйықталып қалмау қажеттігін түсінеміз. Мәселен, физиктерге физикалық мәтіндер, геологтерге геологиялық мәтіндерді ғана оқыту ретінде қабылдамауымыз керек. ЖОО маманы – іргелі ғылыми дайындығы бар, өте білімді тұлға. Соған сәйкес, маманның шет тілін меңгеруі – әрі өндірістің құралы, әрі мәдениеттің бір бөлігі, әрі білімді ізгілендірудің (гуманитарландырудың) құралына айналдырды. Мұның барлығы тіл бойынша іргелі және жан-жақты дайындықты қажет етеді.

Студенттің шет тілін меңгеру деңгейі, оның оқытушымен тікелей қатынас негізінде ғана анықталмайды. Шет тілін тілдік коммуникация құралы ретінде қолдана білу үшін шынайы тілдік ортаны қалыптастыру, оқытуды шынайы өмірмен байланыста қарастыру, түрлі жағдаяттарда шет тілін қолдана білу дағдысын орнықтыра білуіміз қажет. Ол үшін шетелдік мамандардың қатысуымен немесе қатысуынсыз өтетін ғылыми дискуссия жүргізу, шетелдік ғылыми әдебиеттерді талқылау, шет тілінде курстар оқу, студенттердің халықаралық конференцияларға қатысуы, аудармашы ретінде жұмыс жасауы (ақпаратты қабылдау, оны түсіну және оған

жауап беру) сынды іс-шаралар жүзеге асырылуы тиіс. Сонымен қатар тілдесудің сыныптан тыс түрлерін қалыптастыру қажет: клубтар, үйірмелер, шет тілінде оқылатын ашық лекциялар, түрлі мамандық бойынша білім алатын студенттердің жеке қызығушылықтары бойынша құрылған ғылыми қауымдастықтар және т.б. Қорыта айтқанда, белгілі бір тақырыптар аясында оқытылатын жазбаша мәтіндердің шет тілін тілдік қатынас құралы ретінде меңгерудегі рөлін жоққа шығара алмаймыз.

Сонымен, белгілі бір тақырып төңірегінде тек жазбаша мәтіндер арқылы жүргізілген тіл қолданысының шет тілін меңгерудегі әрекеттердің бірі екенін жоққа шығара алмаймыз. Тіл үйренушінің коммуникативті қабілетін барынша дамыту – шет тілі пәні оқытушыларының алдындағы негізгі әрі өзекті міндеттердің бірі саналады. Бұл мәселені шешу үшін, шет тілін меңгертудің төрт түрлі әрекетін дамытуға арналған жаңа әдістерін меңгеру, тіл үйренушіге шет тілін тиімді үйретуге бағытталған жаңа оқу құралдары қажет. Дегенмен тілді оқытудың дәстүрлі әдіс-тәсілдерінен мүлде бас тартуға болмайды, оның ішінен шет тілдерін оқыту практикасы бойынша тәжірибеден өткен ең тиімді деген әдіс-тәсілдерді іріктеп алған дұрыс.

Түрлі мәдениет өкілдері арасындағы тілдік коммуникация құралы санатында, шет тілін оқытудың өзекті мәселесі ретінде **кез келген тіл сол тілде сөйлеуші халықтың мәдениетімен, қоғамдық өмірімен үздіксіз байланыста оқытылу қажеттігін** көрсетуге болады.

Адамдарды өзара тілдік қарым-қатынас жасауға, сөйлесуге үйрету керек. Шет тілінде айтылған мәтінді түсініп қана қоймай, оны қабылдау – күрделі мәселелердің бірі, оған қоса бұл мәселені сөйлеудің жай ғана вербалды процесс емес екені күрделендіре түседі. Шетелдік мәтінді түсіну процесі тілді білумен ғана шектелмейді, сондай-ақ бейвербалды амалдардың қолданысын (мимика, ым-ишарат), этикет нормаларын білуді, аялық білім жүйесінің терең болуын қажет етеді.

Түрлі мәдениет өкілдері арасында тілдік коммуникация ойдағыдай жүзеге асуы үшін тілдік кедергілерді ғана еңсеру жеткіліксіз, сонымен қатар мәдени кедергілерді де жеңіп шығу қажет. И.Ю. Марковина мен Ю.А. Сорокинаның зерттеулерінен алынған төмендегі үзіндіде мәдениеттің мәдениетаралық коммуникация проблемаларын тудыратын ұлттық ерекше компоненттері ұсынылған: «Түрлі мәдениет өкілдері (лингвомәдени қауымдастық) арасында тілдік коммуникация кезіндегі тілдік кедергі ғана өзара түсінісуде бөгет бола алмайды. Мәдениет өкілдеріне тән ұлттық ерекшеліктердің өзі (осы компоненттері арқылы этноөзгешелік

функциясын орындайтын ерекшеліктер) коммуниканттардың арасында мәдениетаралық тілдесімнің жүзеге асуына қиындық туғызуы мүмкін.

Түрлі лингвомәдени қауымдастыққа тән ұлттық ерекшелікті танытатын компоненттерге мыналарды жатқызуға болады:

а) салт-дәстүр (немесе мәдениеттің тұрақты элементтері), әдет-ғұрып (мәдениеттің «әлеуметтік нормативті» саласында дәстүр ретінде айқындалады) және ырым-жоралғы (қоғамдық жүйеде саналы түрде айқындалмаған, бірақ үстемдік етуші нормативті талаптар);

б) тұрмыстық мәдениет дәстүрлі мәдениетпен тығыз байланысты болғандықтан, дәстүрлі-тұрмыстық мәдениет ретінде танылады;

в) күнделікті мінез-құлық нормасы (мәдениет өкілдерінің әлеуметтік ортасында қалыптасқан мінез-құлық нормасы), осымен байланысты кейбір лингвомәдени қауымдастық өкілдеріне тән мимикалық және пантомимикалық (кинесикалық) кодтар;

г) «әлемнің ұлтық бейнесі» қандай да бір мәдениет өкілдерінің қоршаған ортаны тану, оны қабылдауының тілдік жүйеде бейнеленуі, ұлттық ойлау жүйесіндегі ерекшеліктер;

д) белгілі бір этностың ұлттық салт-дәстүрлері көрініс табатын көркемөнер мәдениеті.

Сонымен қатар мәдениет пен ұлттық тіл иелерінің өзіне тән ерекшеліктері болады. Мәдениетаралық қарым-қатынаста коммуниканттың ұлттық мінез-құлық ерекшелігін, оның эмоционалды жай-күйін, ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктерін міндетті түрде ескеру қажет».¹⁶

Шет тілін оқытудағы жаңа көзқарас бойынша, түрлі ұлт өкілдерінің арасындағы тілдік коммуникация мен қарым-қатынас деңгейін түбегейлі көтеру – тек әлеуметтік-мәдени факторларды айқын әрі шынайы түсінген жағдайда ғана жүзеге асатыны белгілі болды.

Шет тілін өлі тіл ретінде оқытудағы көпжылдық тәжірибе көрсеткендей, жоғарыда аталған әлеуметтік-мәдени факторлар мүлде ескерусіз, көлеңкеде қалып келді. Осылайша, шет тілдерін оқытуда едәуір олқылықтар орын алып отыр.

Бұл олқылықты жоюдың маңызды әрі радикалды шарттарының бірі – коммуникативтік қабілеттерді арттыруда әлеуметтік-мәдени компоненттің рөлін арттыру және тереңдету.

Э. Сепирдің пікірінше, әрбір мәдени жүйе және қоғамдық мінез-құлықтың бір бөлігінің өзі нақты немесе жанама коммуникацияны білдіреді.¹⁷

Бұл жерде басты мәселе – ана тілі өкілінің тілдік әлемін (тілдік жүйені емес, тіл әлемін) этнографиялық тұрғыдан оның ру-

¹⁶ Г.А. Антипов, О.А. Донских, И.Ю. Марковина, Ю.А. Сорокин. Указ. соч., 77 б.

¹⁷ Э. Сепир. Коммуникация // Избранные труды по языкознанию и культурологии, 211 б.

хани және материалдық мәдениетін, өмір сүру салтын, ұлттық мінез-құлқы мен дүниетанымын тереңінен әрі тыңғылықты түрде зерттеу керек. Өйткені сөздің сөйлеу тіліндегі шынайы қолданысы, сөйлеу тілінің қалыптасуы мен туындауы сол тілде сөйлейтін ұжымның әлеуметтік және мәдени өмірімен тікелей байланысты. «Тіл мәдениеттен тыс, яғни біздің өмір салтымызды сипаттайтын әлеуметтік тұрғыдан еншіленген практикалық дағдылар мен идеялардың жиынтығынан тыс өмір сүре алмайды.¹⁸ Осылайша, біз тілдік құрылымдардың негізінде әлеуметтік-мәдени құрылымдар жатқанын айқындаймыз.

Сөздің мағынасы мен грамматика ережелерін білу – тілді сөйлеу құралы ретінде пайдалануға аздық етеді. Өзіңіз оқып, меңгеретін тілдің әлемін барынша тереңірек білген жөн. Басқаша айтқанда, сөздің лексикалық мағынасы мен грамматикалық ережелерінен бөлек мыналарды меңгерген жөн:

- 1) қашан айту/жазу керек (қалай, кімге, қайда, кімнің көзінше);
- 2) контекстік мағына (меңгеретін тілдің сөйлеу тіліндегі сөздің шынайы қолданысы, белгілі бір ойдың меңгерілетін тілде қалай бейнеленетіндігі).

Осыған байланысты қазіргі кезде Мәскеу гуманитарлық университетінде Шет тілдер факультетінің оқу жоспарында шет тілін оқытуға бөлінетін сағаттың үштен бір бөлігі «Меңгеретін тіл әлемі» («Мир изучаемого языка») атты пәнге беріледі. Бұл пән Ресейдің көптеген жоғары оқу орындарына да енгізілген.

Әлеуметтік лингвистика, лингвоелтану және меңгеретін шет тілінің әлемі атты ұғымдар өзара бір-бірімен қалай байланысады?

Әлеуметтік лингвистика – тіл білімінің бір саласы ретінде тілдік құбылыстар мен тілдік бірліктердің, әлеуметтік факторлар және ықпалдастығын зерттейді. Біріншіден, тілдік коммуникация шарттарымен (мезгіл, мекен, мақсат, тілдесушілер), екіншіден, тілдік ұжымның салт-дәстүрлері, ырым-жоралғылары сынды мәдени факторларымен, қоғамдық өмірімен байланысты қарастырады.

Лингвоелтану – әлеуметтік лингвистиканың дидактикалық баламасы, шет тілдерін оқытуда ана тілі өкілінің (сөйлерменінің) қоғамдық және мәдени өмірінің жинақтық формасымен байланыста алып қарастырады.

Е.М. Верещагин мен В.Г. Костамаров сынды ғалымдар Ресей тіл білімінде лингвоелтану саласының негізін қалады. Тілші ғалымдар лингвоелтану саласының шет тілдерін оқыту маңызды аспектілердің бірі екенін айқындай келе, мынадай пікір білдіреді: «Екі ұлттың мәдениеті ешқашан бір-бірімен толық сәйкес келмейді. Бұның себебі, әрбір мәдениеттің өзіне ғана тән ұлттық және

¹⁸ Э. Селур.

Язык. Введение в изучение речи // Там же, 185 б.

¹⁹ Е.М. Верещагин,
В.Г. Костомаров. Указ.
соч., 30 б.

ұлтаралық элементтерінің болуында. Сәйкес келетін (ұлтаралық) және сәйкес келмейтін (ұлттық) мәдени элементтердің өзара салғастырылып отырған мәдениеттердегі көрінісі әртүрлі болады... Сол себепті, тілдік бірліктердің тұрпат межесін ғана емес, оның мазмұн межесін меңгеру үшін де көп уақыт қажет, яғни тіл үйренушінің санасында олардың төл мәдениетінде, ана тілінде кездеспейтін жаңа заттар мен құбылыстар туралы ұғым-түсінікті қалыптастыру қажет. Соған орай, шет тілін оқытуда лингвоелтану пәнінің элементтерін енгізу туралы сөз болды, бірақ мұндағы лингвоелтанымдық элементтер жалпы елтану пәнімен салыстырғанда сапалы болуы тиіс. Оқыту үдерісі тіл мен ұлттық мәдениетті біріктіріп қарастыруға бағытталғандықтан, білім берудің мұндай түріне лингвоелтанымдық оқыту деген атау ұсынылды.¹⁹

«Меңгеретін тіл әлемі» («Мир изучаемого языка») пән ретінде шет тілін оқыту мәселесімен тығыз байланысты, яғни шет тілі жүйесіндегі тілдік құрылымдар мен тілдік бірліктердің негізінде жатқан әлеуметтік-мәдени фактілерді зерттеуге бағытталған.

Басқаша айтқанда, «Меңгеретін тіл әлемі» атты пәннің ғылыми негіздемесінде әлемнің тілдік бейнесінде көрініс табатын қоғамның әлеуметтік-мәдени бейнесі жатыр.

Ана тілі өкілінің қоршаған ортасы мен әлемінің бейнесі тек тілде ғана көрініс таппайды, сонымен қатар сол тілдік жүйені әрі мінез-құлқы мен дүниетанымын, сөйлесудегі тілдік бірліктердің қолданылу ерекшелігін қалыптастыруға негіз болады. Сол себепті, оқытылатын шет тілінің тілдік әлемін білмей тұрып, оны тілдік қатынас құралы ретінде оқыту мүмкін емес. Тілді әрі мәдениетті сақтаушы, әрі ұрпақтан-ұрпаққа мәдениетті жеткізуші қор ретінде, сондай-ақ өлі тіл ретінде де оқытуға болады.

Ал тілдің өміршеңдігі сол тілді қолданушылардың әлемінде өмір сүруімен өлшенеді және сол тілді қоғам өмірімен байланыстырмай зерттеу (түрлі ғылыми мектептерде қолданылып жүрген аялық білім жүйесі, вертикальді контекст т.б.) тірі тілді өлі тілге айналдыратыны анық, білім алушыны тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдану мүмкіндігінен айырады. Жасанды тілдердің сәтсіздікке ұшырауының себебі – жоғарыда аталған мәселелермен тығыз байланысты болар. Кеңінен таралған эсперанто тілінің өзі қазіргі тілдік қолданыстан біртіндеп шыға бастады. Оның себебі – осы тіл иелері мәдениетінің тілден көрініс таппауынан болар деген ойдамыз.

Лингвоелтану және лингвомәдениеттану ғылымының өзара қарым-қатынасы туралы орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың маманы, лингвомәдениеттану идеясын үздіксіз дамытып келе жатқан профессор В.В.Воробьев былай дейді: «Лингвомәдениеттану» және «линг-

воелтану» ұғымдарының арақатынасы бүгінгі күні күрделі, өзекті мәселеге айналды, «тіл мен мәдениет» мәселесіне деген ықылас күн санап өсіп келе жатқандықтан, бұл саланы теориялық тұрғыдан тереңірек ұғыну үшін оның қайнар көздерін, негізгі параметрлерін, зерттеу әдістерін, терминологиялық базасындағы негізгі ұғымдарды толықтыру қажеттігі туындады». Лингвомәдениеттану пәніне деген ынта орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың дәстүрлі лингвоелтану аспектісінің орнын баса алмайды, ал әдістемелік идеялар «Тіл және мәдениет» мәселесінің кейбір лингвоәдіснамалық құндылықтарын қайта қарау қажеттіліктерімен байланысты.²⁰

²⁰ В.В. Воробьев. Лингвокультурология. Теория и методы. М., 1997.

Тіл тасымалдаушының әлемін зерттеу – сөйлеу тілінің қолданыс ерекшелігін түсінуге, тілдік бірліктердің семантикалық жүгін, сөйлеу тіліндегі тілдік бірліктердің саяси, мәдени, тарихи және тағы басқа коннотациясын айқындауға бағытталған. Әсіресе тілдік реалийлерге көп көңіл бөлінеді, реалияны тереңірек білу сол тілде сөйлейтін адамның күнделікті өмір сүру салтына сәйкес келетін құбылыстар мен фактілерді түсінуге мүмкіндік береді. Коммуниканттардың арасында сөйлесу жүзеге асуы үшін (тыңдалым, жазылым, сөйлесім, оқылым әрекетінде) реалияны танудың «өзара коды» (shared code) мен «өзара білімі» жатыр. Оған дәлел ретінде В.Колыхаловтың «Сибирские Афины» журналында жарияланған очеркінен мысал келтірейік:

«К поселковой конторе тянулись все ниточки-веревочки колготной спецпереселенческой жизни. Александровская контора бурения приняла его в свой боевитый штат охотно. Специальность при молодом человеке, из местных, да вдобавок российский немец ссыльных кровей.

Текла необыденная работа, бурлило дело, озаренное светом тех первоцелинных лет, который и до нынешних дней играет бликами на пристоллах гордой биографии...

*Но станочники-вахтовики из Томска, Новосибирска, Юрги – профессионалы железного дела, люди точного мастерства, потому что высокой точности обработки деталей на «расхлябанной» станочной флатилии можно добиваться только при условии задатков лесковского умельца левши».*²¹

²¹ В. Колыхалов. Проточные годы // Сибирские Афины, 1997, №3, 38 б.

Очерктен алынған осы бір қысқаша үзіндіде берілген (автордың тыңдаушыға әсер ету қызметіне бағытталған көркем шығармасы емес) тілдік фактілерді түсіну үшін, оның шынайы әлеуметтік-мәдени фонын білуіміз қажет. Олай болмаған жағдайда, бізге мәтінді өз деңгейінде түсініп, оны санада қорыту үлкен қиындық туғызып, тілдесудің толық жүзеге аспауына алып келеді.

Мәтіндегі *спецпереселенскую жизнь* ұғымын қалай түсінуге болады, *контора бурения* дегеніміз нені білдіреді, контора бу-

ренияның неге *боевитый штаты* болады, жалпы алғанда, орыс тілді немістің әлеуметтік-мәдени ерекшелігі қандай болмақ, мәтіндегі *ссылных кровей* ұғымы нені аңғартады, *необыденная работа* ұғымы *обыденная работа* ұғымынан несімен ерекшеленеді, *свет первоцелинных лет* бірлігінің астарында қандай ақпарат жатыр, мәтіндегі *гордая биография* тіркесі қандай мағынаны иеленеді, *станочники-вахтовики* бірлігі қандай мағынаны иеленеді, неге *станочная флатилия*, оған қоса *расхлябанная*? Сондай-ақ Лесковтың «Левша» повесін оқымай, *станочники* дегендердің қандай адамдар екенін айта алмаймыз.

Жоғарыда берілген сұрақтарға толық жауап алу үшін орыс тілін шет тілі ретінде оқытуды былай қойғанның өзінде, орыс тілін ана тілім деп санайтын халықтың өз тарихын, әдебиетін, өмір сүру салтын, өзге де құндылықтар жүйесін және тағы басқа әлеуметтік-мәдени фактілерді білмеген адамға жауап беру қиынға соғады, осыған байланысты тілдік коммуникация да жүзеге аспайды. Бұл мәтінде сол журналдағы өзге де мәтіндер жүйесіндегі *кульстан* (культурный стан) сынды советизмдер немесе *чалдан, зимник, гнус* сияқты жергілікті сөздер кездеспейді.

Д.Х. Лоуренстің әңгімесінен берілген үзіндіні түсіну үшін тіл үйренушінің аялық білімі кең болуы тиіс, сол қоғамдағы «женственная женщина» ұғымының қандай белгілері бойынша айқындалатынын білген жөн, көркем әдебиеттер мен библиялық аллюзияларға да талдау жасай алуы тиіс (сол тілде сөйлеуші ұжымның мәдениетімен байланысты):

«Он представлял себе действительно женственную женщину, для которой он был бы всегда только прекрасным и сильным, а вовсе не «бедным маленьким человеком». Почему бы не какая-нибудь простая, необразованная девушка, какая-нибудь Тэсс из рода Д'Эрбервиллей, какая-нибудь томная Гретхен или скромная Руфь, собирающая колосья? Почему бы нет? Несомненно, мир полон такими».

He imagined to himself some really womanly woman, to whom he should be only fine and strong, and not for a moment «the poor little man». Why not some simple uneducated girl, some Tess of the D'Urbervilles, some wistful Gretchen, some humble Ruth gleaning an aftermath? Why not? Surely the world was full of such. (Бөліп алған мен – С. Т.).

Қорыта айтқанда, тілдік бірліктер мен тілдік құбылыстардың өн бойында сол тілде сөйлеуші ұжымның қоғамдық және мәдени өмірімен байланысты фактілер бейнеленеді. Шет тілін сөйлеу әрекетінің құралы ретінде оқытудың талап-міндеттері сол тілде сөйлейтін халықтың, мемлекеттің әлеуметтік-мәдени нормаларын зерттеу міндетімен астасып жатады.

§5. Тілдер мен мәдениеттердің табиғатын ашып көрсету үшін оларды салыстырудың рөлі

The sum of human wisdom is not contained
in any one language,
and no single language is capable of expressing
all forms and degrees of human
comprehension.

Ezra Pound

Бірде-бір тілде адам ақыл-даналығының ауаны түгел қамтылмаған. Ешбір тіл адам түйсігінің барлық түрлері мен деңгейлерін жеткізе айтуға қауқары жетпейді.

Эзра Паунд

Тілдер мен мәдениеттер арақатынасы, оларды қатар зерттеу қажеттігі ешқандай күмән туғызбайды. Алайда осы жерде маңызды бір әдіснамалық ескерту жасай кеткен жөн.

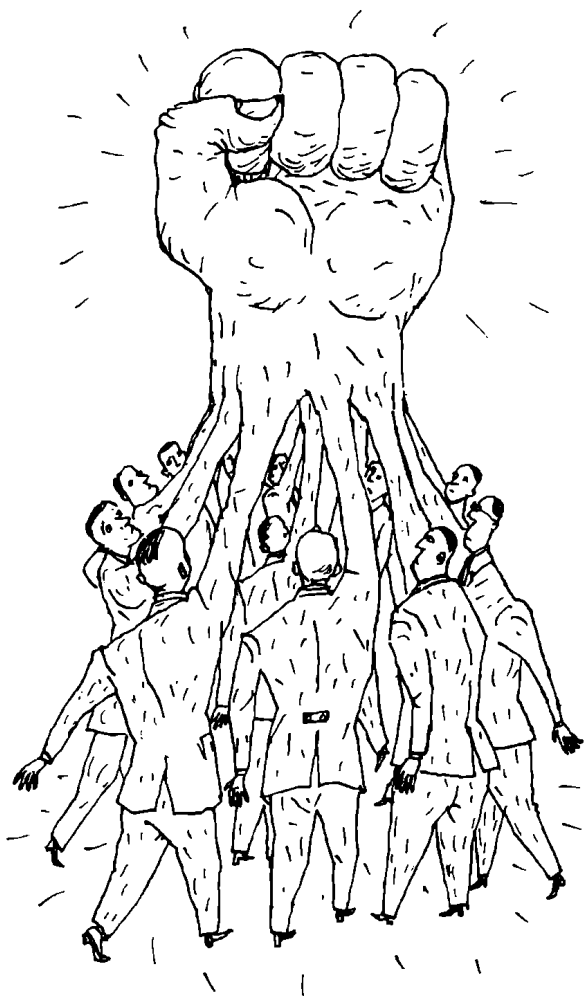
Мәселен, тілдің, әсіресе мәдениеттің елеулі ерекшеліктері тілдерді, әсіресе мәдениеттерді қатар қойып, салыстыра зерттеуде ашылады.²² Бір мәдениет деңгейінде мәдени кедергі еш байқалмайтындықтан, «әсіресе» деп қадап көрсетіп отырмыз. Өйткені тілдік кедергіні анық байқауға болғанымен, мәдени кедергіні – төл мәдениетті одан өзгеше, таңғаларлық немесе ұнамсыз, тіпті жаға ұстатарлық басқа мәдениетпен қатар қойып салыстырғанда ғана анықтауға болады.

Төл мәдениет арқылы адамның дүниетанымы, өмір салты, діл және т.б. туралы пайымдаулары орнығып қалыптасады. Бір қызығы, адамдардың басым бөлігі өзге мәдениет өкілдерінің іс-әрекеті, олардың өз мәдениеттерінің көрсеткіші екенін түсіне тұрып, өздерін төл мәдениетінің өнімі деп санамайды. Тек өз мәдениетінің аясынан шыққанда, яғни басқа дүниетаныммен, көзқараспен және т.б. қарсы келгенде ғана өзіндегі қоғамдық сананың ерекшелігін ұғынып, мәдениеттер айырмашылығын немесе қақтығысын көре алады.²³

Сол себепті мәдени кедергі тілдік кедергіге қарағанда анағұрлым қауіпті әрі жағымсыз. Мәдени кедергі көрінбейтін әйнек сияқты, соғылып, маңдайыңды жарғанша байқамайсың. Мәдени қателердің тағы бір қауіптілігі – оның айыбы біршама жеңіл көрінгенімен, тілдер айырмашылығы сияқты ережелер, сөздіктер арқылы ажыратылмайды да, тілдік қателерге қарағанда көңілге ауыр тиеді. Өзге тілде сөйлеуші адам қаншалықты қате жіберетіні баршамызға белгілі. Мәдени қателерді кешіре салу оңай емес, ең жағымсыз әсерлер солардан қалады.

²² Қос тілдің нормаларын салыстырмалы сипаттау әр тілдегі іштей қарағанда байқалмайтын, мысалы тек бір тілде сөйлейтін адамға көрінбейтін сөздіктегі бос орын, «ақтаңдақтарды» тілдің семантикалық картасынан ашып береді. (Ю.С. Степанов. Француз стилистикасы. М., 1965. 120 б.).

²³ «Этникалық символдар ретінде материалдық мәдениетпен қатар, дыбыстық мәдениет элементтері де қарастырылады. Алайда этнодыбыстық қызмет оның ішкі қасиеті емес. Ол тек этностар арасындағы байланыс жағдайында ғана көрінеді. Сондықтан мәдениеттің кез келген элементі бір жағдайда этностық ерекшелікті көрсетсе, басқа жағдайда көрсетпеуі мүмкін» (Ю.В. Бромлей. Этнос пен этнография. М., 1973, 66 б.).

Тіларалық, мәдениетаралық коммуникация мәселелерінің барлық түйткілдері шет тілдерін ана тілімен, өзге мәдениетті төл мәдениетімен салыстырғанда ғана айқындалып, нақтылана түседі. «Меңгеретін тіл әлемі» пәнін мүмкіндік болса екі жақтан параллель курс ретінде: біріншісін – меңгерілетін тілде сөйлейтін сол мәдениет өкілі, екіншісін – ана тілінде сөйлейтін төл мәдениет өкілі жүргізсе деп ұсыныс жасауымыздың себебі осы болатын. Біздің факультетте бұл курстар дәл осылай жүргізіліп келеді.

Бұл меңгерілетін тілде сөйлеушілер мәдениеті туралы біршама толық әрі жанжақты мәлімет алуға көмектеседі: біріншіден, тіл үйренушілерге ден қойып отырған ел әлемі мәдениеті сол қалпында ұсынылып, өз пайымдауларын жасауына мүмкіндік береді, екіншіден, өзге мәдениетті төл мәдениетпен салғастыра, салыстыра қарау, олардың айырмашылықтарын оңай ажыратып, өзге мәдениет өкілдерімен қарымқатынасқа түскенде жағымсыз мәдени әсер (мәдени шок) алудың алдын алады.

«Орыс тілінің әлемі» пәні де дәл осылай жүргізіледі: орыс тарихы, мәдениеті және т.б. бойынша дәріс беретін мамандармен қатар шетелдіктер өз қабылдауларындағы Ресей мен орыстар жайында студенттермен ой бөліседі.

Андрей Макин өзінің «Француз мұрасы» кітабында барлық орыс туысқандары ұлты француз Шарлотта әжесінің сөзіне айырықша құлақ асатынын айтады. Мұның себебін ол: Шарлотта әжейдің Ресейге өз қалауымен келгендігімен, орыс мәдениетін басқа мәдениетпен салыстыра алатынымен, өмірдегі түрлі кездейсоқ жағдайға басқаша қарайтынымен түсіндіреді:

Шындығында, Шарлотта орыс топырағында жүргенімен, өзінің жатжұрттық екенін ұмыттырмайтын. Аштықты, революцияны, азамат соғысын көрген ұлы империяның қатыгез тағдырының оған еш қатысы жоқ сияқты... Орыстардың басқа таңдауы болды ма? Ал оның ше? Ресейге Шарлоттаның көзімен қарағанда, олар өз елін танымай қалатын, кейде бұл жатжұрттық адамның шүбәсіз көңілмен қараған көзқарасы болса, ал кейде, керісінше, біз байқай бермейтін қырағы

C'est que Charlotte surgissait sous le ciel russe comme une extraterrestre. Elle n'avait que faire de l'histoire cruelle de cet immense empire, de ses famines, révolutions, guerres civiles... Nous autres, Russes, n'avions pas le choix. Mais elle? À

travers son regard, ils observaient un pays méconnaissable, car jugé par une étrangère, parfois naïve, souvent plus perspicace qu'eux-mêmes. Dans les yeux de Charlotte s'était reflété un monde inquiétant et plein d'une vente spontanée – une Russie insolite qu'il leur fallait découvrir²⁴.

Ұлы Вильгельм фон Гумбольдт сөзінен де үзінді келтіре кетейік: «Тілдердің әртүрлілігі арқылы алдымызда әлемнің танып білуге болатын сан түрлі байлығы ашылады; тілдер ойлау мен қабылдаудың түрлі тәсілдерін нақты әрі дәл беретіндіктен, адам болмысы да ашыла түседі».²⁵

Шет тілін білмейтін тіл өкілдері, әдетте мәдениеттер қақтығысын да, тілдер қақтығысын да көрмейді.

Бұл қақтығыс әртүрлі деңгейде көрініс береді. Сондықтан оны зерттеу, әсіресе бұл қиындықтар коммуникацияға қатысушылардан, оның ішінде шет тілін оқыту процесіне қатысушылар – оқытушы мен оқушыдан жасырын тұрған жағдайда аса маңызды. Ал тілдің сыртқы ортаға тура әрі тікелей шығатын бөлігі лексика болғандықтан, қақтығыстар лексикадан біршама анық байқалады.

Шет тілде жаңа сөз үйренсеңіз, оның ана тіліңіздегі баламасын білсеңіз, қолдануға асықпаңыз. Себебі әр сөз белгілі бір ұғымды, ұғым затты немесе шынайы өмір құбылысын, яғни бөгде, бөтен өмірді білдіретінін ұмытпаңыз. Қолдану сөзіне мән беріп қараңызшы: дәл сөйлесу процесі жасалуы кезінде, яғни сөйлесім әрекетінің белсенді дағдылары (айтылым, жазылым) жүзеге асқанда мәдени кедергі, мәдени компонент, меңгерілетін тіл әлемі туралы мәдени аялық білімнің болуы мәселелерінің өзектілігі артады. Үйреншікті әлдекім құрастырған мәтіннен сөз мағынасын анықтап білумен шектелмей, сол мәтінді өзің құрастыру үшін сөз мағыналарын біліп қана қою жеткіліксіз, әр сөздің астарында не жатыр, зат-ұғым туралы тіл шынайы қарым-қатынас құралы ретінде қолданылатын әлемдегі оның орны мен қызметі туралы білу аса қажет.

Тілді пайдаланудың белсенді дағдылары – айтылым мен жазылымды, яғни сөйлеуді қалыптастырудың ең шешуі қиын проблемалары тек екі не одан көп тілді білу деңгейінен кейін айқындалады. Бұған тілдегі сөздердің лексикалық тіркесімділігі, сондай-ақ лексикография, қатысымдық синтаксис және басқа да көптеген мәселелер жатады (II б., 2-т., 2§).

Ресейде шет тілі ана тілмен, төл мәдениетпен салыстырылып, сондай-ақ русистикамен байланыста оқытылуы қажет деуіміз-

көзқарас еді. Олар Шарлоттаның жанарынан беймаза, кездейсоқ тіршілікке толы Ресейді басқа қырынан көріп, оны еріксіз тани түсуге ынтығатын.

²⁴ А. Макин. Француз мұрасы. Аудар. Ю. Яхнина, Н. Шаховская // Шетел әдебиеті, 1996, №12, 49 б.

²⁵ В. фон Гумбольдт. Тіл мен мәдениет философиясы. М., 1985, 349 б.

дің мәні осында. Бұл шет тілдерін, орыс тілін және орыс тілін шет тілі ретінде оқытуды оңтайландыру мен дамытуға оң жағдай туғызады.

Кем дегенде екі тілді, екі мәдениетті білу деңгейінде ашылатын кейбір жасырын қасиеттер мен бір тілді білу деңгейінен көрінбейтін жасырын қиындықтар маңызды бір қорытынды жасауға мүмкіндік береді: **өз ана тілін шет тілі ретінде оқытатын және оқушысының ана тілін білмейтін тіл өкілдері жасырын қасиеттерді де, жасырын қиындықтарды да көрмейді.** Міне, шет тілін оқытатын шетелдік оқытушылардың шет тілін оқытатын сол тіл өкілінен басымдығы осында!

Тілдер мен мәдениеттер арасындағы айырмашылықтар оларды салыстырғанда анықталады. Алайда әлемнің тілдер картасында олардың өзгешеліктері байқалмайды, түрлі тілдердегі сөздердің баламалары бар секілді көрінгенімен, шындығында олай емес. Бұл шет тілдерін оқыту тәжірибесі барысында үлкен қиындықтар туғызады. Қиындықтардың барлығы да кем дегенде екі тілді (сондай-ақ мәдениетті) – шет тілі мен ана тілін салыстыра отырып оқытқанда ғана анықталатынын тағы бір қадап айта кетейік. Бұл шет тілін оқыту практикасының су астында жатқан бір тасы тәріздес нәрсе, ал оны студентінің ана тілін білмейтін, шет тілін оқытатын сол тіл өкілі саналатын оқытушы көре алмайды.

І БӨЛІМ

Тіл – мәдениет айнасы

country
attitude in the past

Дания
Гамлет
airy tales
(danish cookries)

русский вальс
с соевыми сливками

perceptible

Голландия
Венгрия
тюльпаны
Кальман
Токай
жареный гусь

Голландия *Венгрия*

тюльпаны *красный перец*

national liberties *Кальман*

drugs *Токай*

XVIII cc. *жареный гусь*

странны

I тарау

Шынайы әлем, мәдениет және тіл. Өзара қатынасы мен ықпалдастығы

Мәдениет негізі – жазбаша және ауызша сөйлеу арқылы беріледі. Қоғам тарихының тұғыры да, оның мәдени бірегейлігінің үлкен бөлігі де – тілде сақталады.

Дэвид Кристал

Cultures are chiefly transmitted through spoken and written languages. Encapsulated within a language is most of a community's history and a large part of its cultural identity.

David Crystal

§1. Тіл мен мәдениет арқылы жасалған әлем бейнесі

Тіл мен шынайы өмірдің, тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы және өзара әрекетіне толығырақ тоқталайық. Бұл мәселелер қарым-қатынас түрлерін жетілдіру мен оның тиімділігін арттыруда, сондай-ақ шет тілдерін оқытуда маңызды рөл атқарады, ал оларды жоққа шығару – халықаралық байланыстарда да, педагогикалық тәжірибеде де сәтсіздіктерге ұшыратады.

Осы тақырыпты қозғағанда, тіл – қоршаған ортаның *айнасы деген* метафоралар жиі қолданылады. Ол шынайы өмірді, әр тілдің өзіне ғана тән нақышын, ғажайып әлемнің және сол тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолданатын халықтың, этникалық топтың, тұтынушы ұжымның бейнесін жасайды.

Бір қызығы, метафораларды ғылыми мәтінде айшықты да, оңтайлы қолдануға болады. Суреткердің шеберлігіне қарай әрленіп отыратын метафоралардың тұрақты мекеніне айналған әдеби мәтіннің баурап әкетер сиқыры туралы сөз етпей-ақ қояйық. Әр нәрсе өз орнымен болғаны жөн, сөз де солай. Ғылыми мәтінде бәрі нақты әрі оңай болады. Ал метафоралар болса, күрделі, ғылыми құбылысты, факті, жағдайды түсіндіруді жеңілдету үшін пайдаланылады (метафораларды қолдануда әдеби мәтін авторына қойылатын талғам мен талап қандай қажет болса, ғылыми мәтін авторына да ол сондай маңызды).

Тіл, шынымен, қоршаған ортаны бейнелейтіндіктен, оны айнаға теңеу орынды. Әр сөз шынайы өмірдегі затты не құбылысты білдіреді. Тіл бәрін: жер бедерін де, ауа райын да, тарихты да, салт-дәстүрді де бейнелейді.

Лингвистикалық фольклордың хрестоматиялық үлгісіне айналған эскимостар тіліндегі қардың әртүрлі реңкі мен түрін білдіретін ақ сөзінің синонимдік қатары әдебиеттерде 14-тен 20-ға дейінгі түрі беріліп жүр.

Араб тіліндегі *түйе* сөзінің бірнеше мағынасы бар. Олар шаршаған түйені, бұаз іңгенді және т.б. жеке-жеке атаулармен атайды.

Орыс тіліндегі қармен, қыспен байланысты айтылатын *пурга, метель, буран, снежная буря, вьюга, поземка* деген мағыналарды ағылшын тілінде *snowstorm* деген бір-ақ сөзбен жеткізуге болады.

Осы тәріздес тағы бір қызық мысал ретінде хинди тіліндегі жаңғақ түрінің көптеген атауға ие екенін келтіруге болады. «Үнді түбегі халқының жалпы мәдениетінде арека пальмасының жемісі (*areca catechu*), «супари» қатты жаңғағы қандай рөл ойнайтынын білсеңіз, мұны түсіндіру қиын емес.

Үндістан халқы жыл сайын Араб теңізінің жағалауы – Канконанда, ыстық, ылғалды климатта өсетін осы арека пальмасы жаңғақтарының 200 мың тоннадан астамын тұтынады. Жемістерін шикі, жартылай піскен немесе толық піскен күйінде жинап, күннің астында, көлеңкеде, желге кептіреді, сосын сүтке, суға қайнатып пісіреді немесе майға қуырады.

Әрбір дайындау технологиясы жаңа тағамның пайда болуына сеп болады да, соған орай жаңа атау шығады. Үнді жөн-жоралғыларының барлығында дерлік арека пальмасының жаңғақтары пайдаланылады».¹

Шынайы өмір мен тілдің арақатынасын төмендегідей тәртіпте көрсетуге болады:

Шынайы өмір

Зат, құбылыс

Тіл

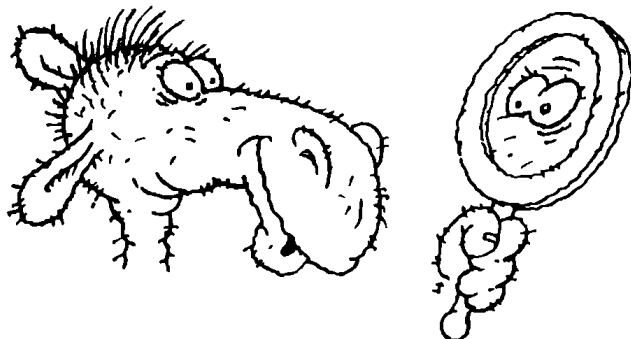

Сөз

Алайда шынайы өмір мен тілдің арасында тілді тұтынушы, ақыл-ой иесі адам тұр.

Тіл мен оны тұтынушысының арасында тығыз байланыс және өзара тәуелділік бар екені еш күмән туғызбайды. Тіл – адамдар арасындағы қатынас құралы. Сондықтан да тіл өзін тұтынатын белгілі бір топтың өмірімен, оның дамуымен ажырамас бірлікте болады.

Тілдің қоғамдық табиғаты, оның сол қоғамдағы қызметінің сыртқы жағдайынан да (би немесе полилингвизм, тілді оқыту жағдайы, қоғам, ғылым, әдебиет және т.б. даму деңгейі), сонымен

¹ И. Глушкова. Коллекция өнер-коллекция-музей. // Коллекция НГ, 1998, №18.

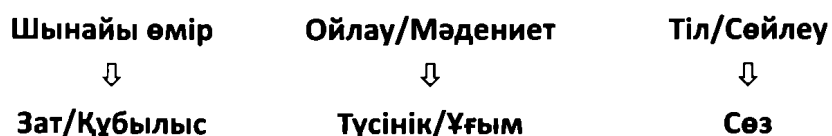
қатар тіл құрылымынан, синтаксистен, грамматикадан, лексикадан, функционалды стилистикадан және т.б. да көрінеді. Төменде мына сұрақтарға толығырақ тоқталатын боламыз: орыс және ағылшын тіліндегі материалдар негізінде адамның тілге ықпалы; адамның тұлға ретінде қалыптасуындағы, жеке және ұлттық мінезінің жасалуындағы тілдің қалыптастырушы рөлі көрсетілетін болады.

Сонымен, тіл мен шынайы өмір арасында адам тұр. Тек адам ғана сезім мүшелері арқылы әлемді танып, біледі. Соның негізінде қоршаған орта туралы өз пайымдауын жасайды. Қабылдаған ақпараттарын өз санасынан өткізіп, зерделеп, оны тіл арқылы өз қауымының басқа мүшелеріне жеткізеді. Басқаша айтқанда, **шындық пен тіл арасында ойлау тұр.**

Тіл ойды бейнелеп, оны бір адамнан бір адамға жеткізетін тәсіл ретінде ойлаумен тығыз байланысты. Тіл мен ойлаудың арақатынасы – тіл білімі мен философияның күрделі сұрақтарының бірі. Алайда бұл еңбекте аталмыш феномендердің қайсысы алғашқы, қайсысы кейінгі, ойды сөзбен бейнелемей-ақ жеткізуге мүмкіндік бар екені туралы ойталқы жүргізудің қажеттілігі жоқ. Біз көтеретін басты мәселе – тіл мен ойлаудың шүбәсіз өзара тығыз байланысы мен бір-біріне тәуелділігі, олардың мәдениетпен, шындықпен арақатынасы. Сөз шындықтың болмысын емес, ол туралы адам санасында қалыптасқан ұғымның көрінісін бейнелейді. Ұғым оны түзетін кейбір негізгі белгілерді жалпылау арқылы жасалады, сондықтан нақты сипатынан тыс, абстрактілі (дерексіз) болып келеді. **Шындық өмірден ұғымға, одан ары қарай сөз арқылы бейнелеуге тартылған жол әр халықта әрқалай**, бұл олардың тарихының, мекенінің, өмір салтының, сондай-ақ қоғамдық санасы дамуының әрқилылығымен байланысты. Біздің санамыз ұжымдық тұрғыдан да (өмір салты, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, яғни этнографиялық мағынадағы **мәдениет**), жеке қасиеттерімізге де (жеке адамға тән әлемді қабылдау ерекшелігі) байлаулы болғанымен, тілдің шындықты бейнелеу жолы тура емес, шындық өмірден ойлауға, ойлаудан тілге қарай бағытталады. Басында келтірген метафорамыз енді келіңкіремей қалды, айнамыздағы бейнеміз қисық болып шықты, бейненің қисық болуының себебі, тіл өкілдерінің мәдениетіне, діліне, дүниетанымына байланысты.

Сөйтіп, **тіл, ойлау, мәдениеттің** өзара байланысының тығыз екені соншалық, тіпті бір-бірінен бөліп-жарылып қызмет ете алмайтын, үш құрылымнан тұратын біртұтас дүние сияқты. Үшеуі бірлесіп шынайы өмірмен арақатынасқа түседі: оған қарсы тұрады, оған тәуелді болады, оны бейнелейді және оны қалыптастырады.

Жоғарыда айтқанымыздың сызбасы мынадай болады:

Сонымен, адамды қоршаған орта үш формада көрініс табады:

- әлемнің шынайы бейнесі;
- әлемнің мәдени (немесе түсініктер) бейнесі;
- әлемнің тілдік бейнесі.

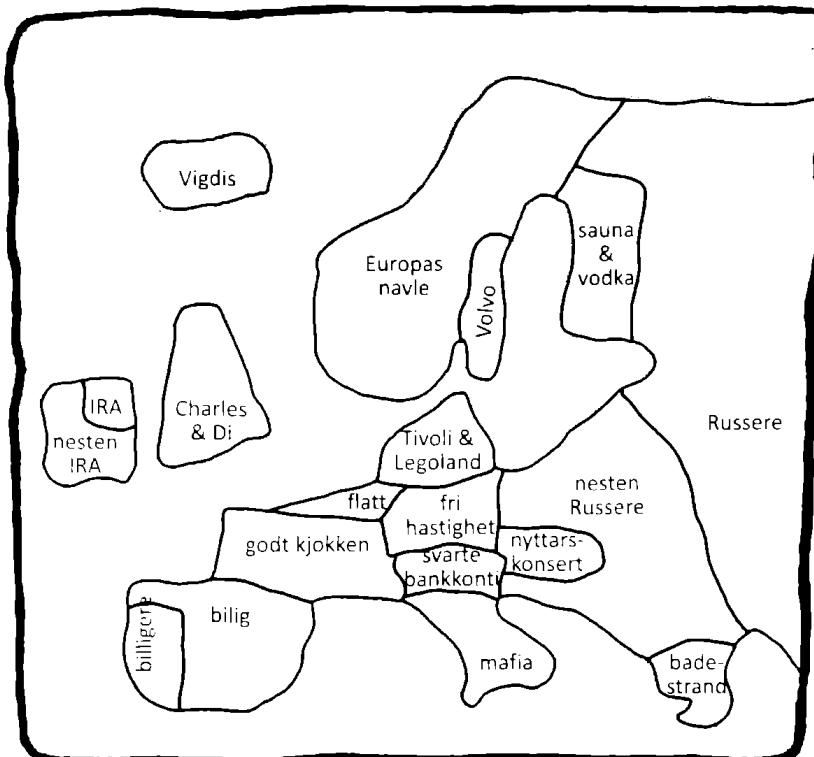
Әлемнің шынайы бейнесі – бұл адамзаттан тыс объективті мәліметтер, бұл адамды қоршаған орта.

Әлемнің мәдени (түсініктер) бейнесі – ұжымдық тұрғыдан да, жеке адам тұрғысынан да адам қабылдауының негізінде қалыптасқан, сезім органдары арқылы алынған және оның санасы арқылы жеткен түсініктер сүзгісінен өткен шынайы бейненің көрінісі.

Әлемнің мәдени бейнесі ерекше және әр халықта өзгеше болады. Бұл көптеген факторларға тікелей байланысты: география, ауа райы, табиғи жағдайлар, тарих, әлеуметтік құрылыс, сенім, дәстүр, өмір сүру салты т.с.с. Мұны мысалдармен безендіріп көрелік.

1994 жылы Финляндияда өткен халықаралық SIETAR конгресінде норвегиялық Мәдениетаралық коммуникация орталығы дайындаған Еуропаның мәдени картасы ұсынылды. Карта Еуропа елдерінің географиялық және саяси ерекшеліктерін емес, керісінше, норвегиялықтардың мәдени қабылдауындағы стереотиптерге негізделген осы елдердегі ерекшеліктерді ұсынады. Басқаша айтқанда, бұл Еуропаның Норвегия тұрғындары көзімен жасалған мәдени бейнесі.

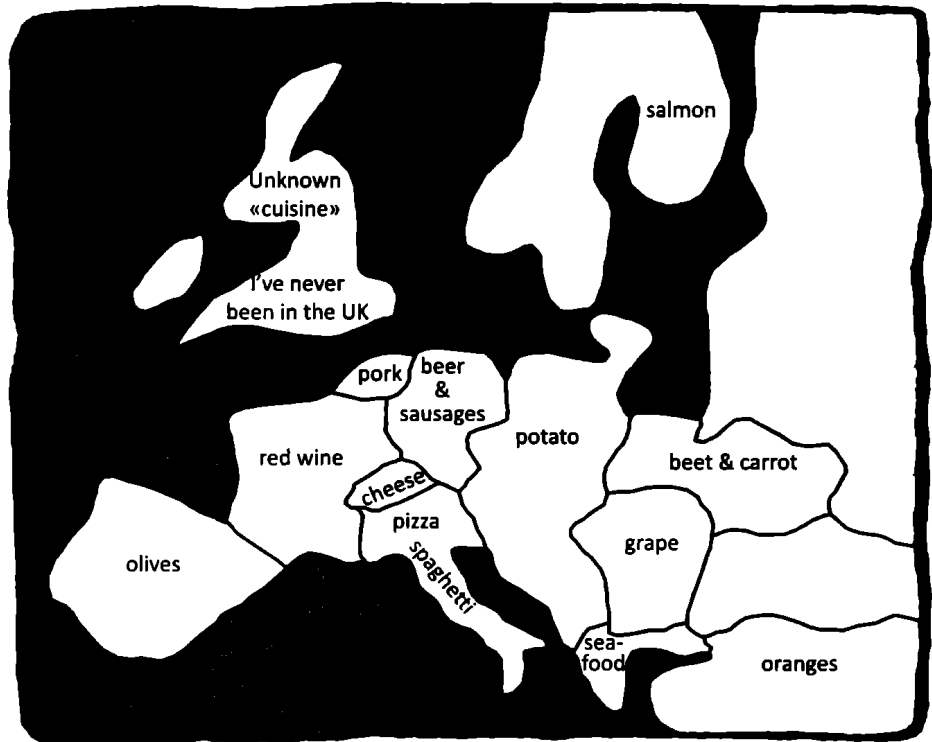
Төменде картаның суреті ұсынылып отыр:

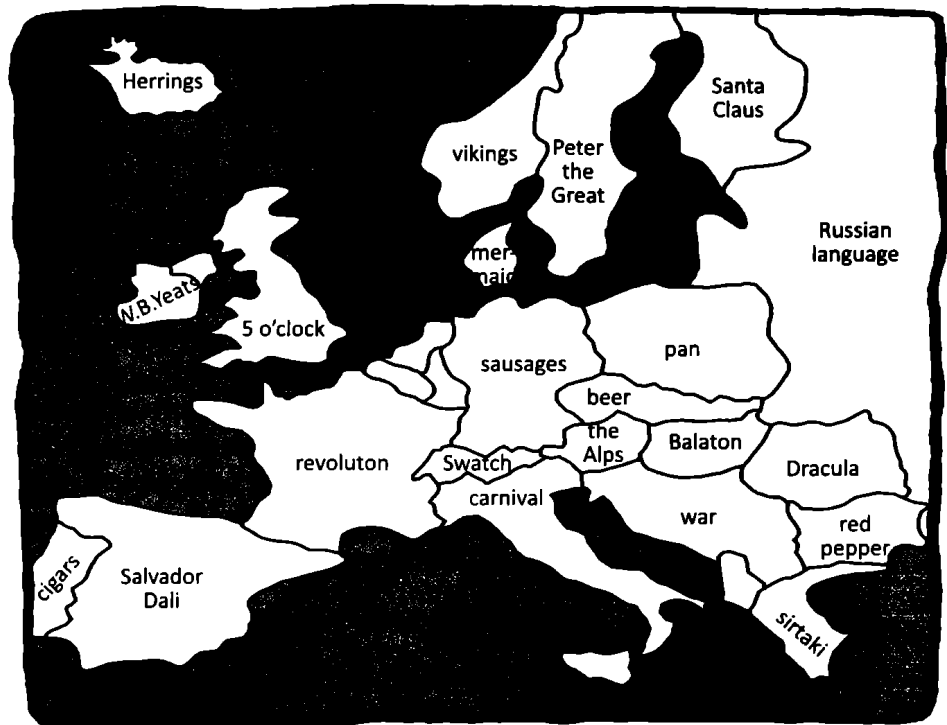
Vigdis [Вигдис (Исландия президенті)];
IRA [ИРА (Ирланд республикалық армиясы)];
nesten IRA [бұл да];
Charles & Di [Чарльз и Диана];
Europas navle [Еуропаның кіндігі];
Volvo [«Вольво»];
sauna&vodka [сауна және арақ];
Russere [орыстар];
billig [арзан];
billigere [одан да арзан];
godt kjokken [жақсы асхана];
flatt [теріс];
Tivoli & Legoland [Тиволи және Леголенд];
fri hastighet [жылдамдыққа шектеу жоқ];
svarte bankkonti [көлеңкелі банк шоттары];
mafia [мафия];
nyttarskonsert [жаңажылдық концерт];
nesten Russere [орыстар];
badestrand [жағажай].

Салыстыру үшін Мәскеу мемлекеттік университетінің шет тілдер факультеті студенттері жасаған Еуропаның өзге де балама мәдени картасын қарап көрейік. Бұл карталар қазіргі Ресей тұрғындарының мәдени түсініктерінің стереотиптерін көрсетеді.

Enjoy your meal [асыңыз дәмді болсын (Қазақстанның кейбір өңірлерінде тәбетіңіз ашылсын. – Аудармашылардан)];
 Unknown cuisine [белгісіз асхана];
 I've never been in the UK [мен Англияда ешқашан болмадым];
 salmon [лосось];
 Olives [зәйтүн];
 red wine [қызыл шарап];
 pork [шошқа еті];
 beer & sausages [сыра және шұжықтар];
 cheese [ірімшік];
 pizza [пицца];
 spaghetti [спагетти]: potato [картошка];
 beet & carrot [қызылша және сәбіз];
 grape [жүзім];
 seafood [теңіз өнімдері];
 oranges [апельсин].

Herrings [селетка]; W.B.Yeats [У.Б.Йитс]; 5 o'clock [файво-клок]; Vikings [викингтер]; mermaid [русалочка немесе су перісі];
 Peter the Great [Ұлы Петр];
 Santa Klaus [Санта Клаус];
 Russian language [орыс тілі];
 cigars [сигарет]; Salvador Dali [Сальвадор Дали];
 revolution [революция];
 chocolate [шоколад]; drugs [есірткі];
 sausages [шұжықтар];
 Swatch [своч];
 carnival [карнавал];
 pan [пан];
 beer [сыра];
 the Alps [Альпі таулары];
 Balaton [Балатон]; Dracula [Дракула];
 war [соғыс];
 red pepper [қызыл бұрыш];
 sirtaki [сиртаки].

Жүргізілген эксперименттің жинақтық нәтижесі Еуропамен байланысты қазіргі ресейлік жастардың санасындағы мәдени алуандықтың бейнесін көрсетеді.

Еуропаның мәдени карталары орыс тілінде де және олардың үйреніп жатқан ағылшын тілінде де жасалды. Барлық мәдени түсініктер студенттер қай тілде жазса, сол тілде ұсынылып отыр. Байқауымша, тілді таңдау да психологиялық және мәдени тұрғыдан туындаған (мәселен, бұрынғы «социалистік лагерь» елдерінің көбі орыс тілін таңдайтыны сөзсіз). Мәдени ассоциациялардың саны мен әртүрлілігі де біршама.

Австрия

Вальс (3 р.)
Alps [Альпі таулары] (2 р.)
Peaceful country [бейбіт ел]
War-like attitude in the past [өткен шақтағы соғыс жағдайы]
The world of music [музыка әлемі]
Skiing [шаңғы тебу]
Ball [доп]
Opera [опера]
Моцарт
Вена вальсі
Кілегей қатқан кофе

Бельгия

Шілтер (2 р)
Сиырлар
Rubens [Рубенс]
Charles de Coster [Шарль де Костер]
Very imperceptible [түкке тұрғысыз, байқаусыз]
Beer [сыр]

Болгария

Көршілер
Бұрыш

Венгрия

Қызыл бұрыш (2 р)
Кальман
Токай
Қуырылған қазы
Біртүрлі тіл

Ұлыбритания

Fog [тұман] (3 р)
Shakespeare [Шекспир] (2 р)
Tea time [шай уақыты (бесін шай)] (2 р)
Monarchy [монархия] (2 р)
Dry sense of humor [ұятты әзіл]
Special tea [ерекше шай]
Robin Hood [Робин Гуд]
Oxbridge [Оксфорд – Кембридж (Оксбридж)]
Rain [жаңбыр]
Gentlemen [джентльмен]
Good manners [жақсы әдеттер]
5 o'clock [файвоклок (бесін шай)]
Unknown cuisine [белгісіз асхана]
Бейкер стрит
Жасыл көгалдар
Қамалдар
Елес
Футбол

Германия

Сыра және шұжық (3 р)
Сыра (3 р)
Punctuality [пунктуаль] (2 р)
Mercedes [«мерседес»]
Quality [сапа]
Exactness [нақтылық]
Racial superiority of Nordic people [нордиялық нәсілдің артықшылығы]
Romanticism [романтизм]
Prussian soldiers [пруссия солдаттары]

Kinder, Kuche, Kirche 3К [балалар, асхана, шіркеу]
War [соғыс]
The Berlin wall [Берлин қамалы]
Университеттер
Гёте
Заманауи өнер

Греция
Мифтер мен құдайлар (2р)
Olympic games [Олимпиада ойындары] (2 р)
Антика
Парфенон
Оливки
Ruins of the ancient world [ежелгі (антикалық) қамалдар]
Ancient Greece [Ежелгі Греция]
Origin of our civilization [біздің өркениеттің бесірі]
Smth we know since our childhood [біздің бала күнімізден таныс дүниелер]
Democracy [демократия]
Seafood [теңіз өнімдері]
Sirtaki [сиртаки]

Голландия
Тюльпан [қызғалдақ]
Many sexual liberties [сексуалдық еркіндік]
Drugs [есірткі]
School of paintings XV-XVIII centuries [XV-XVIII ғасырлардағы бейнелеу өнерінің мектебі]
Skates [коньки]
Cheese [ірімшік]
Кемелер
Диірмен
Марихуана

Дания
Гамлет
Fairy tales [ертегілер]
Danish (cookies) [даниялық печенье]
Flat [теріс]
Many Islands [көп арал]

Mermaid [русалочка – су перісі]
Andersen [Андерсен]
Сиықсыз балапан

Ирландия
IRA [ИРА] (3 р)
Fighting country [соғысып жатқан ел]
Flat [теріс]
Green gnomes [жасыл гномдар]
conflict [конфликт]
whisky [виски]
love of freedom and independence [еркіндік пен тәуелсіздікке деген махаббат]
Yeats [Йитс]

Испания
Corrida [коррида] (7 р)
Фламенко (3 р)
Гойя (2 р)
Эль Греко
Bulls [бұқалар]
Sun [күн]
Temperament [темперамент]
Fiesta [фиеста]
Siesta [сиеста]
Leisure [демалыс]
Olives [зәйтүн]
Salvador Dali [Сальвадор Дали]

Италия
Спагетти (7 р)
Pizza [пицца]
Renaissance [Қайта өрлеу] (3 р)
Рим (2 р)
Pope [Рим папасы] (2 р)
Венеция карнавалы (2 р)
Опера
Pasta [макарон]
Canals [каналдар]
Empire [империя]
Catholicism [католицизм]
Cheese [ірімшік]

Норвегия
Викинг (3р)
Fiords [фьорд] (2 р)

Rock [жартас]
Skiing [шаңғы тебу]
Snow [қар]
Cold [суық]
Fish and fishers [балық және
балықшылар]
Herring [сельдь]
Oil [мұнай]
Gas [газ]

Польша

Славяндар
Мазурка

Португалия

Колумб (3 р)
Теңізшілер
Портвейн
Many colonies in the past – poverty today
[бұрын көптеген елдің колониясы
болған – бүгінде кедейшілік]
Graale's [Грааль]
Cigars [сигар]
Heat [ыстық]
No association [ешқандай ассоциа-
ция жоқ]

Ресей

Motherland [Отан] (2 р)
Russians [орыстар]
Openness [ашықтық]
Generosity [жомарттық]
A great country with many people
which doesn't succeed in finding a
sensible and wise leader [ешқа-
шан салауатты ойы бар және
дана басшы таба алмаған, елі
керемет, адамы көп мемлекет]
Large and unpredictable [үлкен және
болжаусыз]
No comments [комментарийсіз]
Russian language [орыс тілі]
Қар
Ағайынды
Күнге қақталғандар
Қыс, ақ қайың
Романс

матрешка
мишка
ертегі
арақ
икра
калина
хоккей
балет
янтарь [алмаз]
Андрей Рублев
Мәдениеттің өлшеусіз байлығы

Румыния

Көршілер

Словакия

Славяндар

Финляндия

Санта Клаус (4 р)
Сауна (2 р)
Vodka [арақ] (2 р)
Many lakes [көп көл] (2 р)
Silentness [тыныштық]
The former part of Russian empire
[Ресей империясының бұрынғы
бөлігі]
Winter [қыс]
Deer [бұғылар]
Salmon [лосось]

Франция

Fashion [мода] (6 р)
Шарап (4 р)
Le parfum [иіс сұлар] (2 р)
Revolution [революция – төңкеріс]
Love [махаббат] (2 р)
Courtesy [сыпайылық, ізеттілік]
Aristocracy [аристократия (бекзада,
ақсүйек)]
Liberty [бостандық]
Equality [теңдік]
Brotherhood based on blood [қанмен
келген ағайындық]
Art [өнер]
Cuisine [асхана]
Шампанское

Chanel №5 [Шанель №5]
See and die [көру және өлу]

Чехия

Славяндар
Ян Гус
Кафка
Люстра
Төбелер
Мұнара
Емдік қайнарлар

Швейцария

Сағаттар (6 р)
Banks [банк] (4 р)
Skiing health resorts [тау шаңғы курорты]
Black bank account [жасырын банк шоттары]
Assurasy [нақтылық]
Курорт
Шоколад

Швеция

ABBA [АББА] (2 р)
Карлсон (2 р)
Electrolux [Электролюкс]
«Europe» (rockgroup) [«Юроп» (рок-группа)]

Peaceful [бейбітсүйгіш]
The former Queen of the seas [бұрынғы теңіз әміршісі]
Volvo [«Вольво»]
Swedish family [швед отбасы]
Hockey [хоккей]
Викинг

Югославия

War [соғыс]
Dracula [дракула (вампир)]

Бұрынғы «социалистік лагерь елдері»

Almost Russia [Ресейдей]
Ex-friends [бұрынғы достар]
Almost Russians [орыстардай]
Looking for they own way [өздерінің жеке даму жолын іздеуші]
Slavic brothers [славяндық бауырлар]
Very closely connected, not much different [тонның ішкі бауындай жақын, аса өзгешелігі жоқ]
Potatoes [картошка]
Grapes [жүзім]
Beets and carrots [қызылша мен сәбіз]

Әлемнің тілдік бейнесі шынайылықты әлемнің мәдени бейнесі арқылы көрсетеді. «Әлемнің ұлттық-тілдік өзгешелік бейнесін жасау идеясы неміс филологиясында XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында пайда болды. (Михаэлис, Гердер, Гумбольдт). Біріншіден, тіл идеалды және объективті құрылым ретінде сол тілде сөйлеушілердің дүниетанымын өзіне бағындырып, тілді қолданушылардың әлемді қабылдауына негіз болады. Екіншіден, тіл таза мәндердің жүйесі ретінде – шынайы әлемді бүркемелейтіндей меншікті әлемін құра алады».²

Әлемнің мәдени (түсінік, концептуальды) және тілдік бейнесінің өзара қатынасы өте күрделі және көпжоспарлы. Оның негізі тіл мен мәдениеттегі шынайылықтың күрт өзгеруінен туындайды.

«Человеческий фактор в языке» («Тілдегі адами фактор») кітабында әлемнің концептуальды және тілдік бейнесі бір-бірімен тұтастай байланысты екені пайымдалады. Әлемнің тілдік бейнесі – мәдени (концептуальды) бейненің бір бөлігі әрі ең негізгісі. Алайда

² Г.А. Антипов, О.А. Донских, И.Ю. Марковина, Ю.А. Сорокин. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989, 75 б.

тілдік бейне мәдени бейнеден жұпыны. Мәдени бейнені жасауға тілмен қатар ойлану қызметінің басқа да түрлері қатысады. Сондай-ақ айшықтау белгісінің әркез нақты бола бермейтініне байланысты қандай да бір нышанға негізделеді.³

Мүмкін мәдениеттің бір бөлігі ретінде тілдің тұтас бөлігін емес, мәдениет пен тілдің өзара байланысы мен әрекеті туралы айтқан жөн болар. Тіл – мәдениеттің бөлігі, бірақ мәдениет те тілдің бөлігі. **Демек, егер мәдениетті адам санасы арқылы қабылданған, яғни адамның физикалық және рухани іс-әрекеті нәтижесінде пайда болған әлемнің өмір сүру салты десек, онда әлемнің тілдік бейнесі мәдениет арқылы толық қамтылмаған.**

«Человеческий фактор в языке» («Тілдегі адами фактор») кітабында берілген әлем бейнесінің анықтамасы адамның физикалық іс-әрекетін және оның қоршаған ортаны қабылдаудағы физикалық тәжірибесін ескермейді: «Әлем бейнесін барынша дұрыс түсіну үшін оның анықтамасын әлемнің әу бастағы жаһандық өмір сүру салтынан қарастыру керек. Оның негізінде адамның барлық рухани белсенділігінің нәтижесі, дүниетанымы, белгілі бір мәдениетті тұтынушылардың түсінігіндегі әлемнің мәнді қасиеттері жатыр».⁴ Алайда адамның рухани және физикалық іс-әрекетін бір-бірінен бөліп қарастыра алмаймыз ғой. Егер, әңгіме – әлемнің мәдени-концептуальдық бейнесі туралы болатын болса, бұл екеуі бірін-бірі толықтырушы, олардың бірін екіншісінен ажырату дұрыс емес.

Сонымен, әлемнің мәдени және тілдік бейнесі өзара тығыз байланысты. Олар өзара үздіксіз іс-әрекетте болады және әлемнің шынайы бейнесін жасайды. Нақтырақ айтсақ, шынайы өмірге, адамды қоршаған ортаға қарай жақындатады.

Әртүрлі лингвистикалық мектептердің тілді шынайы өмірден бөліп әкетпек болған әрекеті қарапайым және сол әрекеттері белгілі бір себептен сәтсіздікке ұшырады: назарға тек тілдік форманы ғана алмай, сонымен бірге кез келген құбылысты жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретін мазмұнын да ескеруі керек-ті. Мазмұн, семантика, тілдік бірліктердің мәні, сөз – бұл қандайда бір дыбыстық (немесе графикалық) кешеннің затпен немесе шынайы өмірмен өзара қатынасы. Тілдік семантика тілдік әлемнен шынайы әлемге жол ашады. Бұл екі әлемді байланыстыратын арқау тұтастай осы сөйлеу ұжымына тән мәдени әлемнің нысандары мен құбылыстары туралы және тілдің жеке тұтынушысы (сөйлермені) туралы мәдени түсініктерге шырмалған.

Тілден тыс болмыс та, түсініктерді ауызекі жеткізу жолы да барлық халықта бірдей емес. Оған әр халықтың тарихы, өмір сүру қалпының әрқилылығы мен қоғамдық санасының даму ерекшелігі ықпал етеді. Демек, әр халықта тілдік бейне әртүрлі болады. Бұл

³ Человеческий фактор в языке. Жауапты редактор Е.С. Кубрякова. М., 1988. 107 б.

⁴ Сонда, 21 б.

болмысты категориялау принципінде лексика мен грамматикада заттану кезінде айқын көрінеді.

Әрине, әлемнің ұлттық-мәдени бейнесі тілдік бейненің негізі. Ол тілдік бейнемен салыстырғанда толығырақ, байырақ және тереңірек. Алайда тек тіл ғана ұлттық-мәдени бейнені жүзеге асырады, сақтайды, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырады. Тіл әлемнің ұлттық көріністерінің барлығын көрсете алмаса да, бәрін сипаттай алады.

Тілдің және тіл үйренудің ең негізгі бірлігі – сөз. Ол ең көрнекі иллюстрация қызметін атқарады. Сөз – бір заттың немесе адамдарды қоршаған ортаның нақты бір болымсыз бөлшегінің, құбылысының жай бір атауы ғана емес. Шынайылықтың осы болымсыз бөлшегі адамның сана-сезімі арқылы өтіп, бейнелеп көрсету процесі кезінде сол ұлттың мәдениетіне сай, ұлттық қоғамдық сана-сезіміне тән ерекше мәнге ие болады.

Сөзді мозайканың бір кішкентай кесегімен салыстыруға болады. Бұл кішкентай мозайкалар әр тілде әртүрлі суреттер құрастырады. Ол суреттер өз бояуларымен ажыратылады. Орыстілді ортада бұл суреттер өз тұтынушыларын көк және көгілдір түсті көруге мәжбүрлесе, ал ағылшындар бір ғана көк (*blue*) түсті көреді. Алайда орыстілділер де, ағылшынтілділер де бір ғана шындық объектісі – спектордың бір бөлшегіне қарап тұр. Әрине, адамдар қажет болған жағдайда барды бар деп қалпына келтіруге қабілетті. Ағылшындар да адам көзіне көрінген барлық түс реңдерін сөзсіз көре алады (және қажетті жағдайда оларды не терминмен, не бейнелеп көрсетеді. Мысалы, *Dark blue* [көк, қара көк], *navy blue* [қара көк], *sky-blue* [көгілдір, көкшіл], *pale-blue* [ашық көгілдір] деп).

Бұрындары Чернышевскийдің: «Егер ағылшындарда *cook* деген жалғыз сөз болса, олар аспазды асүйден ажырата алмайды деген сөз емес» – деп айтқаны бар еді.

Тіл адамдарды әлемнің нақты көрінісіне тәуелді етіп қояды. Ағылшынтілді бала ана тілін үйренуде *foot* және *leg* деген екі затты көреді, ал орыс тілінде ол бір-ақ затты «аяқ» деген мағынаны береді. Алайда ағылшынтілді бала түсті (көк және көгілдір) ажырата алмайды, орыстілді баладан айырмашылығы – ол тек *blue*-көк түсті ғана көреді.

Шетел сөздерін жаттап алған адам әуелі өзіне толық түсініксіз, жат, белгісіз бейнеден бір кесек мозайканы алды деген сөз. Сонан соң оны өзінің ой-санасындағы туған тілі арқылы қалыптасқан әлемдік бейнемен салыстыруға тырысады. Тап осы жағдай шетел тілін үйренудегі алынбас қамалдай көрінетін, оқушылардың басым бөлігінің жеңе алмайтын ең басты қиындығы болса керек. Егер заттың немесе қоршаған ортаның құбылыстары айна-қатесіз көшірілетін, механикалық, фотографиялық акт секілді қарапайым

болса, онда нәтижесінде нақты сана-сезімдерімен байланыссыз әртүрлі халықтардың нақты тұрмыс санасына тәуелді әртүрлі бейнесі емес, жұрттың бәріне ұқсас әлемнің фотокөшірмесі жасалған болар еді. Сөйтіп, осы фантастикалық (адами емес, машина робот дәрежесінде) жағдайда шетел тілдерін үйрену (бір тілден екінші тілге аудару) бір кодтан екінші кодқа өтудің қарапайым механикалық мнемоникалық процесіне айналған болар еді.

Алайда нақты өмірде шынайылықтан сөзге жету (түсінік арқылы) күрделі, көп жоспарлы әрі иір-қиыр. Адам бөтен тілді үйрене отырып, өзіне жат, басқа, жаңа әлемді меңгереді. Шетелдік жаңа сөздер арқылы оқушы өзінің сана-сезіміне, өз әлеміне өзге әлемнен, бөтен мәдениеттен ұғым, түсініктерді әкеледі. Сөйтіп, шет тілін үйрену (әсіресе тіл үйренудің алғашқы, ұзаққа созылар кезеңінде, ары қарай, өкініштісі, үйреніп жатқан тіл жылжымай қалады) жеке тұлғаның екіге жарылуымен (жармақтануымен) қатар өрбиді. Ойлауды қайта құру қажеттілігі, өзіне тән дағдылы, туғаннан қалыптасқан әлем бейнесін басқа әлемнің дағдыланбаған өмір салтымен көлегейлеу – шет тілін үйренудегі ең басты қиындықтардың (психологиялық та) бірі. Бірақ бұл қиындықтар көпе-көрнеу айқын көрінбейтіндіктен, оқушы (кейде мұғалімнің өзі) сезінбей де қалады. Бұл осы проблемаға жеткілікті назар аударылмағанымен түсіндіріледі.

Сондықтан осы проблеманың тілдік аспектісінде бұған толығырақ тоқталатын боламыз.

Сонымен, шынайылықтың сол түсінігі де, кішкентай бір бөлігі де әртүрлі тілдерде алуан түрлі тілдік формада (толық немесе шалағай) беріледі. Әртүрлі тілде бір ұғымды беретін сөздердің семантикалық көлемінің өзгешеленуі, шынайылықтың әртүрлі бөлігіне айналуы мүмкін. Әлем картинасын бейнелейтін мозайканың осы кішкентай бөлшектері қоршаған ортаның адам миында қабылдануы нәтижесінде алынған ұғым беретін заттың көлеміне қарай әр тілде әртүрлі көлемде болуы мүмкін. Бейнелену тәсілі мен формасы және де түсініктің қалыптасуы сол тілдік ұжымның әлеуметтік-мәдени және табиғи ерекшеліктеріне тікелей қатысты. Тілдік ойлаудағы айырмашылықты адам сол бірдей ұғымды беру формасының артық немесе жетімсіздігін үйреніп жүрген шет тілі мен туған тілін салыстырғанда ғана сезінеді.

Шет тілін үйренуде әлемнің тілдік және мәдени бейнесі туралы түсінік аса маңызды рөл атқарады. Шынында да, төл мәдениеттің интерференциясы туған тілдің коммуникациясын қиындататыны сөзсіз. Үйреніп жатқан шет тілі осы ана тіл тұтынушыларының мәдениетіне еніп, орныққан қолданыстың ықпалына түседі. Туған тіл мен төл мәдениеттің әлем туралы алғашқы бейнесіне үйреніп жүрген тіл арқылы екінші бір әлем бейнесі келіп қабаттасады. Шет тілін

және мәдениетін үйрену арқылы пайда болған әлем бейнесі – бұл тілмен бейнеленген бейне емес, тілмен жасалған бейне.

Әлемнің бірінші және екінші бейнелерінің өзара қатынасы – адамның өзіндік «менінен» белгілі бір дәрежеде бас тартып, әлемді басқаша қабылдауына (шет елдерден) санасуды мәжбүрлейтін күрделі психологиялық процесс.

Ғаламның екінші тілдік бейнесінің ықпал етуі мен тілдік тұлғаның қайта қалыптасуы жүреді. Тілдердің түрлілігі әлемнің түрлілігін бейнелейді, жаңа ғалам бейнесі жаңа өлшемдерді жарыққа шығарып, ескісі санада қаттала бермек.

Отыз жылдан астам шет тілінен сабақ беретін оқытушылардан байқағаным, олар екі мәдениеттің ықпалына түседі. Ағылшын, француз, неміс және тағы басқа шет тілдері кафедрасының орыс-тілді оқытушылары өздері оқытатын тілдердің кейбір мәдени ерекшеліктерін меңгеріп алады.

Тілралалық сәйкестіктерді зерттеу және мәдениетаралық коммуникация мәселесін, сондай-ақ шет тілдерін оқыту әдістерін жетілдіру лексикография, аударма теориясы мен практикасы үшін өзекті саналады. Халықтың дүниетанымында жоқ, соған сәйкес оның тілінде кездеспейтін қандай да бір ұғымның екінші бір тілде баламасының болмауы тілдегі жетіспеушілік саналады.

Бұған баламасыз лексика, яғни сөздің мазмұн межесін өзге тілді лексика ұғымдарымен өзара салыстыруға келмейді. Белгілі бір тілде таңбалана-

тын ұғым-түсінік не зат, құбылыс атауы (*things meant*) бірегей саналады. Себебі мұндай бірегей ұғымдар белгілі бір халықтың дүниетанымын бейнелейді, соған сәйкес тілдік жүйеде көрініс береді.

Өзге ұлттық ойлау жүйесіне тән ұғымдарды таңбалау үшін қажет болған жағдайда өзге тілдік ортадан кірме сөздерді қабылдайды. Орыс-тілді ғалам бейнесінде *виски, эль* сияқты сусындар кездеспейтіні белгілі. Сондай-ақ ағылшын-тілді ортада *блины, борщ* секілді ұлттық тағам да жоқ. Дегенмен бұл ұғымдар өздері енген кірме сөздердің өн бойында өмір сүреді. Мұндай лексемалар ұлттық мәдениетке тән заттарды ғана таңбалайды. Мұндай тілдік бірліктер қатарына ұлттық мәдениетті таңбалайтын атауларды жатқызуға болады (*balalaika, matryoshka, blini, vodka; футбол, виски, эль*); саяси, экономикалық немесе ғылыми терминдер (*bolshevik, perestroika, sputnik; импичмент, лизинг, дилер; файл, компьютер, бит*).

Баламасыз (эквивалентсіз) лексика арқылы белгілі бір халықтың, ұлттың қоршаған ортаны тану, оны қабылдау сынды әре-

кетін айқын көруге болады. Дегенмен оның тілдің лексикалық жүйесіндегі пайыздық көрсеткіші көп емес. Мәселен, Е.М. Верещагин мен В.Г. Костомаровтың көрсетуінше, орыс тілінің лексикалық жүйесінің 6–7 пайызын баламасыз лексика құрайды.⁵ Баламасыз лексика аударма теориясы мен практикасы тарапынан жақсы қарастырылған. Күрделі жағдай ретінде бір ұғымның салыстырылып отырған тілдік жүйеде әртүрлі таңбалануынан, бір ұғымды сипаттайтын лексемалар саны бір тілде көп, екінші тілде аз болуы мүмкін.

Мәселен, орыс тілінің дүниетанымындағы саусақ (*палец*) ұғымының тұрпат межесін қарастырайық. Бұл ұғымды ағылшын тіліне аудару үшін нені меңзеп тұрғанын білуіміз керек: қол не аяқтың саусақтары ма, егер қолдыкі болса, онда қай саусақ, өйткені ағылшындар қолдың бас бармағынан басқасын *fingers* деп атайтыны белгілі, қолдың бас бармағын – *thumb*, ал аяқтың башпайларын – *toes* деп атайды.

Орыс тілінде он саусақ керісінше, ағылшын тіліндегі *eight fingers and two thumbs* [сегіз саусақ және екі бас бармақ], ал жиырма саусақ – *eight fingers, two thumbs and ten toes* [сегіз саусақ, екі бас бармақ және он башпай] ұғымдарына сәйкес келеді. Қоршаған ортаның бір ғана бөлшегі ағылшын тілін үйренуші орыс халқы үшін үш түрлі ұғыммен таңбалау басы артық дүние (*бір ғана саусақты үш түрлі таңбалау: fingers, thumbs, toes*) болуы мүмкін, керісінше, орыс тілін үйренуші ағылшындардың көзқарасы тұрғысынан үш түрлі ұғымның бір ғана саусақ (*палец*) ұғымымен таңбалануы тілдегі кемшілік саналуы мүмкін. Кез келген тілдік жүйедегі мұндай ұғымдардың аз не көптігі аудармашылардың назарын өзіне аудартады, алайда аударма теориясы мен практикасы мәселесімен айналысушы ғалымдар тарапынан бұл мәселе толық ескерілмейді немесе мүлде назар аударылмайды.

Баламасыз (эквивалентсіз) лексика не жартылай баламалы лексика дүниежүзі тілдерінде кеңінен таралған құбылыс, жалпы кез келген тілдік жүйедегі көптеген сөздер өзара эквивалентті деген болжам бар. Олардың негізінде тіларалық ұғым жатыр, мұндай тіларалық ұғымдар қоршаған ортаның қандай да бір үзіктерін бейнелейді. Тіларалық сәйкестікке құрылған лексиканы меңгеру, соның негізінде аударма жасау оңай саналады. Шет тілін үйрену тек осындай ұғымдар жүйесін меңгерумен ғана шектелмейді. Бірақ тіл – ұғымдардың жиынтығынан ғана емес, тілдік бірліктің негізі саналатын сөздер жүйесінен тұрады. Ал сөз семантикасының өн бойында тек лексикалық мағына ғана өмір сүрмейді.

Сөз семантикасы белгілі бір дәрежеде сол сөздің лексика-фразеологиялық тіркесімділігімен, әлеуметтік лингвистикалық коннота-

⁵ Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. Язык и культура. М., 1990. 51 б.

цияларымен тығыз байланысты. Жалпы алғанда, сөздің жеке-дара тұрғандағы және сөйлеу тіліндегі функционалды қолданыс мағынасының сәйкес келуі өте сирек кездеседі. Тіларалық синонимдердің өзі үлкен күдік тудырады. Сондықтан тіларалық сәйкестіктерді зерттеу, жан-жақты тілдік талдау жүргізу керек.

«Белгілі бір ұғымды білдіретін және бір-бірінен эмоционалды-экспрессивті, стильдік немесе өн бойындағы маңызды ақпараттарымен ерекшеленбейтін көптілді сөзді табу» қиынның қиыны саналады.⁶

⁶ В.С. Виноградов. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М., 1978, 56 б.

Лингвистикалық ерекшелік, әсіресе тілдік ақпарат, лексико-фразеологиялық тіркесімділік, әртүрлі тілде сөйлеуші халықтың саяси-дәстүрі, әдеп-ғұрпы, рухани мәдениет, әлеуметтік-мәдени коннотациялар (коммуникацияның мақсаты, орны, мезгілі және тағы басқа жағдайларына байланысты алып қараса) сөз семантикасына әсер етпей қоймайды. Мұның өзі тіларалық синонимдер (тіларалық баламалар) мәселесінің күрделі екенін көрсетеді.⁷

⁷ По-видимому, такого рода эквиваленты следует искать в области терминологии.

Сөздің білдіретін ұғымдық мағынасын жасанды түрде айқындау, соның негізінде тіларалық сәйкестікті қалыптастыру шет тілін үйренушілер мен аудармашылар үшін кері әсерін тигізуі мүмкін.

§2. Сөйлеу мен коммуникацияның ішкі қиындықтары

Жалпы тілдік коммуникацияны, әсіресе шет тіліндегі тілдік коммуникацияны күрделендіре түсетін басты екі мәселеге тоқталайық.

1. Коллокациялық немесе тілдің қолданысын нормативті тұрғыдан сипаттайтын лексика-фразеологиялық шектеулер. Кез келген тілдегі әрбір сөздің өзіне тән өзге сөздермен тіркесу аясы немесе мүмкіндігі бар. Яғни тілдік жүйедегі сөздер өн бойындағы семантикалық мазмұнына сәйкес өзге сөздермен тіркесу қабілеті арқылы ерекшеленеді. Мәселен, неге *жеңіс* (победа) сөзі тек *жету* (одержать), *жеңіліс* (поражение) сөзі *ұшырау* (потерпеть), *роль* сөзі орыс тілінде *играть*, значение – *иметь*, *выводы*, *комплименты* – *делать* тілдік бірліктері өзара тіркеседі?

Неге ағылшын тілінде «*платить*» мағынасын білдіретін *to pay* етістігі орыс халқының көзқарасы тұрғысынан тіркесуге қабілеті жоқ *attention* [внимание], *visit* [визит], *compliments* [комплименты] сөздерімен тіркеседі? Не себепті орыс тіліндегі *высокая трава*, *крепкий чай*, *сильный дождь* сынды сөз тіркестері ағылшын тілінде

long grass (высокая трава – бітік шөп), *strong tea* (сильный чай – қою шай), *heavy rain* (тяжелый дождь – ақ жауын) түрінде дыбысталады.

Мұның жауабы біреу: әрбір сөздің өзіндік лексика-фразеологиялық тіркесімділігі немесе валенттілігі бар. Нақты тілдегі әрбір сөздің нақты бір сөзбен ғана тіркесуі ұлттық (әмбебап емес) сипатқа ие. Мұндай тілдік ерекшеліктер өз ұлтымыздың төл мәдениетін өзге ұлттың мәдениетімен салыстырғанда айқындалатыны сияқты, екі тілдік жүйені өзара қатар қойғанда айқындалады. Шет тілін үйренушілер үшін күрделі саналатын мұндай мәселелерді сол тілдік ұжымның өкілдері байқай алмайды, тіл тұтынушылары үшін әлдебір тілдегі *чай* сөзінің сындық мағынадағы *сильный*, *комплимент* сөзінің *платить* етістігімен ғана тіркесе алу мүмкіндігі бар екені ойландырмайды. Сол себепті шет тілін үйренген кезде сөздерді жеке тұрғандағы мағынасымен ғана емес, сол тілге тән тұрақты тіркес құрамындағы мағынасымен қоса жаттаған дұрыс.

Лексикалық тіркес аударма негізіне нұқсан келтіреді. Екітілді салыстырмалы сөздіктер жоғарыда айтылған мәселені дәйектей түседі. Сөздікте берілген бір сөздің екінші бір тілдегі «баламасы» тіл үйренушілерді шатастырады, сөйтіп олар шетел сөздерін өз ана тіліндегі үйреншікті мәнмәтінмен (контекст) қолдануға машықтанады. «Русский язык» баспасы жіберген сондай бір қатенің *international furniture* деп аталып кеткені белгілі. Орыс тіліндегі *международная обстановка* ұғымын орыс-ағылшын сөздігінің көмегімен аударған оқушы *international furniture* деп аударып жіберген. Мұндай мәнмәтіндер бір-бірімен өте сирек сәйкес келеді.

Мәселен, қарапайым, әрі кең қолданысқа ие кітап және оның ағылшын тіліндегі балама нұсқасы *book* сөзін қарастырайық. Ағылшын-орыс тілінің сөздігіндегі құрамында кітап сөзі жиі қолданылатын тіркестерді қарастырайық. Төменде берілген тілдік бірліктерді орыс тіліне аударғанда тек біреуі ғана кітап лексемасымен сәйкес келеді:

a book on / about birds – *книга о жизни птиц* – Құстар өмірі туралы кітап;

a reference book – *справочник* – анықтамалық;

a cheque book – *чековая книжка* – чек кітапшасы;

a ration book – *карточки* – карточка;

to do the books – *вести счета* – есепшот жүргізу;

our order books are full – *мы больше не принимаем заказов* – біз ендігәрі тапсырыс қабылдамаймыз;

to be in smb's good/bad books – *быть на хорошем/плохом счету* – жақсы/жаман есепте болу;

I can read her like a book – *я вижу ее насквозь* – мен оны толықтай көріп тұрмын;

We must stick to/go by the book – надо действовать по правилам – ереже бойынша әрекет ету керек;

I'll take a leaf out of your book – я последую твоему примеру – мен сізді үлгі тұтамын;

He was brought to book for that – за это его привлекли к ответу – оны бұл үшін жауапқа тартты.

Кейде жекелеген сөздің аудармасы оның сөз тіркесі құрамындағы аудармасымен мүлде сәйкес келмейтін тұстары да кездеседі. Оның айқын дәлелін берілген иллюстрациялық материалдардан көруге болады:

записка – note – хабарлама;

деловая записка – memorandum – іскерлік хат;

докладная записка – report – баяндама;

любовная записка – love letter, billet-doux – ғашықтық хат;

закрытый – closed – жабық;

закрытое заседание – private meeting – жабық жиын;

закрытое голосование – secret ballot – жасырын дауыс беру;

закрытое помещение – indoors (РАСС) – жабық ғимарат.

Орайы келгенде, тіл үйренуші аудиторияны мынадай бір жағдаятпен таңғалдыруға болады: ағылшын тілінде сөйлеушілер өз тілдерінде көрсетілгендей басын тура мағынасында сумен, сусабынмен жумайды екен. Қызық екен, олар – біртүрлі адамдар! Неге? Өйткені орыс тіліндегі мыть голову тіркесіне ағылшын тіліндегі *to wash one's hair* баламасы сәйкес келеді.

Бір таңғаларлығы, «саяси әдептілік» тұрғысынан алғанда (қараңыз, II тарау, II бөлім, §3), басы таз адамдарды ренжітуі мүмкін тіркестің әлі күнге дейін ешбір қымсыныссыз қолданылуы таңғалдырады. Өйткені ағылшындар өз тілінде *to wash one's hair* (сөзбе-сөз аудармасы: *шаштарымды жуамын*) бірлігін қолданады, ал басы таз адамдар үшін орыс тіліндегі «*мыть голову*» тіркесін қолданған дұрыс шығар. Өйткені бас әркімде бар, ал шаш... Ал *to wash one's head* ұғымы ауыспалы мағынада орыс тіліндегі «*намылить шею*» қолданысына жақын келеді.

2. Лексико-фразеологиялық тіркестің құпиясы мен ұсынар тосын сыйынан да ереңірек жасырын жатқан екінші бір күрделі мәселе – қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың әр тілдегі «баламасы» ретінде таңбаланатын сөздерді **түрлі мәдениеттердің қабылдауынан туындайтын қақтығыстар**. Түрлі ұлттық мәдени ерекшеліктер қалай да бір сөздің түрлі стилистикалық коннотациясының туындауына алып келеді.

Тіпті жалпы адамзатқа түсінікті жасыл түстің таңбалануының өзі, сол тілдік жүйелердегі лексикалық мәнді толықтай ашады деу де үлкен күмән тудырады, себебі метафоралық және стилистикалық кон-

нотация сөз мағынасына әсер етпей қоймайды. Ал мұндай коннотациялардың түрі тілдік жүйеде әртүрлілігімен ерекшеленеді. Орыс тілінде *зелёные глаза* тіркесі сиқырлы күшке ие, су перісінің көздері туралы ой салатын әрі романтикалық, әрі поэтикалық сипатты иеленеді. Ағылшын тіліндегі *green eyes* бірлігі метафоралық тұрғыдан «қызғаныш» ұғымын таңбалайды және соған орай жағымсыз коннотацияны иеленеді.

Green eyes тудыратын жағымсыз ассоциациялар «Шекспирдің кінәсінен» қалыптасқан. Өйткені «Отелло» трагедиясындағы қызғаншақтық, көре алмаушылық (*jealousy*) жасыл көзді құбыжық – *a green-eyed monster* бірлігімен ассоциацияланады.

Тағы бір мысал: орыс тіліндегі *черная кошка* тіркесі ағылшын тілінде *black cat* түрінде дыбысталып, үй жануарын, яғни қара түсті мысықты таңбалайды. Бірақ орыс халқының мәдениетінде қалыптасқан наным-сенімге сәйкес, қара мысық адамға *бақытсыздық, сәтсіздік* алып келеді, сол себепті бұл тіркес жағымсыз ассоциацияны иеленеді. Мына өлең жолдарын еске түсірейік:

Жил да был черный кот за углом,
И его ненавидел весь дом...
Говорят, не повезет,
Если черный кот дорогу перейдет.

(Қазақша сөзбе-сөз аударсақ:

Ертеде үй бұрышында қара мысық өмір сүріпті,
Оны бүкіл үй жек көреді екен.
Егер қара мысық жолды кесіп өтсе,
Ол адамның жолы болмайды деп жаман ырымға жорыған. –

Аудармашылардан).

Ағылшын халқының мәдениетінде қара мысық – «сәттіліктің, күтпеген жерден бақытқа кенелудің» белгісі ретінде танылады, тіпті орыс халқының таңданысын тудырған нәрсе – «*Good Luck*» деген жазуы бар ашықхаттың (открытканың) сыртында дәл осы қара мысықтың бейнеленуі болатын.

Баламасыз не жартылай баламалы лексикаға қарағанда, шет тілін үйретуде баламалы лексиканы оқыту үлкен қиындық туғызады. Белгілі бір ұғымның сол тілдегі баламасы тіл үйренушінің шатасуына алып келуі мүмкін. Өйткені оның тарапынан қолданылған балама сөздің сөйлеу тіліндегі функционалды қолданысы, лексико-фразеологиялық тіркесі және лингвостилистикалық коннотациясы ескерілмейді. Басқаша айтқанда, қарапайым деген жағдайдың өзінде әртүрлі тілдік жүйеде қоршаған ортаның кейбір көріністерін бейнелейтін белгілі бір сөздің ұғымдық мазмұны бірдей болғанымен, функционалды мән-мағынасы әркелкі мәнге ие болуы мүм-

кін. Себебі ұлттық ойлау жүйесіндегі ерекшеліктерге сәйкес, сөздің функционалды қолданысы да әртүрлі болады.

Сонымен тілдегі баламалы лексика (тілдік эквиваленттілік) – семантикалық ая, лексикалық тіркес, стилистикалық коннотация сынды факторларды негізге ала отырып анықталады. Тілдегі бұл мәселелердің барлығы тілшілерге, аудармашыларға, шет тілі оқытушыларына жақсы таныс. Әрбір тілдік жүйедегі сөз баламаларының мәдени танымдық аспектісіне осы уақытқа дейін көңіл аударылмады десе де болады. Тілдік бірлік ретінде сөз болмыстағы зат не құбылыспен (сөздің мәні) өзара қатынаста болатыны белгілі. Алайда түрлі мәдениетте тек заттар мен құбылыстар ғана әртүрлі болмауы мүмкін (мәселен, эскимос, қытай, қырғыз немесе ағылшын халықтарының үйлерінің өзіне тән ерекшеліктері бар), сол зат не құбылыс туралы мәдени таным-түсініктің әртүрлі болуының өзі маңызды саналады. Тілдік эквиваленттіліктің негізінде ұғымдық эквиваленттілік, мәдени танымның эквиваленттілігі жатыр.⁸

⁸ Е.М. Верещагин.,
В.Г. Костомаров. Указ.
соч., 38–110 бб.

§3. Шетел сөзі – мәдениеттер тоғысы

Балама ретінде танылған сөздерді білдіретін бірдей ұғымдық мазмұн астарында жатқан эквивалентті қарастырайық. Орыс және ағылшын тілдерінде қоршаған ортадағы зат пен құбылыстар туралы қалыптасқан ұлттық мәдени ұғым-түсінікті, әлеуметтік-мәдени компонентті салғастыра отырып зерттеу, осы тілдердегі сөз астарындағы жасырын жатқан мәдени ерекшелікті терең қарастыруға мүмкіндік береді.

Оған мысал ретінде барлық дүниежүзі халықтарында және сол халықтың мәдениетінде кездесетін қарапайым заттар мен құбылыстарды алып қарастырайық.

Сіздің бөлмеңізде тұрған үстел – қоршаған ортаның бір бөлшегі. Осы зат туралы санада қалыптасқан белгілі бір ұғым-түсініктің бар екені түсінікті және бұл ұғым-түсініктер түсіндірме сөздіктерінде топтастырылып беріледі. Мәселен, орыс тілінің түсіндірме сөздіктерінде:

Үстел – биік тіреуішке орнатылған кең жазық тақтай түріндегі, үй жиһаздарының бір түрі. *Обедать за столом (Үстел басында тамақтану). Письменный стол (Жазу үстелі). Овальный стол (Сопақша келген үстел). Сесть за стол (Үстел басына отыру). Встать из-за стола (Үстелден тұру) (О.).*

Үстел – үстіне зат қоюға арналған, бір немесе бірнеше аяққа орнатылған кең жазық беті тақтайдан (ағаштан, мрамордан) жасалған үй жиһазының бір түрі. *Круглый стол (Дөңгелек үстел). Письменный стол (Жазу үстелі). Обеденный стол (Түскі ас үстелі). Ломберный стол (Ломбер үстелі). Кухонный стол (Асүй үстелі). Туалетный стол (Боянатын үстел).* (У.).

Немесе ағылшын тілінің сөздіктерінде:

Table – article of furniture consisting of flat top of wood or marble etc. And one more usu. Vertical supports esp. one on which meals are laid out, articles of use or ornament kept, work done, or games played (COD).

Table – a flat surface, usually supported by four legs, used for putting things on (CIDE).

Түрлі мәдениет өкілдерінің тілінде бұл зат әртүрлі дыбыстар кешенімен дыбысталып (*стол, der tisch, a table, la table*), бір ғана затты таңбалағанымен, мағыналық жағынан баламалары әртүрлі болады. Бұл, әсіресе, бір-бірімен туыстығы жоқ халықтардың төл мәдениетінен байқалады. Мәселен, Түркменстанда үстел сөзі жерге төселетін дастарқан немесе клеенканың бір бөлігі деген мағынаны білдіреді, ал еуропалық қонақтарға ерекше сый-құрмет көрсету белгісі ретінде біздің түсінігімізде үстел қойылады. *Бұл жердегі мәселе, бір-бірімен туыстығы жоқ ұлттық мәдениеттегі ерекшеліктер туралы емес. Швейцар күйеуімен Парижде тұрған орыстың атақты кино актрисасы Елена Сафонова бір-бірімен жақын туыстас деген еуропа мәдениетіндегі ерекшеліктерді былай сипаттайды: әңгіме өзге мәдениетте емес. Кез келген тілде үстел сөзін айтқан кезде, менің көз алдыма үстінде шәйнек пен шыныаяқтары бар, төрт аяқты, ағаш үстелдің бейнесі келеді. Ал француздар үстел сөзін айтқанда, үстінде гүлі бар, бір аяқты шыны үстелдің бейнесін көз алдарына келтіреді. Француздарды бұл үшін кінәлай алмайсыз, олар да мені осы түсінігім үшін кінәлай алмайды. Олар нашар адамдар емес, өйткені «олардың ұлттық дүниетанымы басқа».⁹*

Бұл қарапайым, бірақ нақты, дәл байқалған иллюстрациялар зат, ұғым және сөз арасындағы қатынасты көрсетеді. Бұл қатынастарды былайша сипаттауға болады: зат пен сөздің, яғни сол затты таңбалайтын сөз бен заттың арасында ұғым жатыр, ал ұғым сол тілде сөйлеуші ұжымның көзқарасымен, мәдениетімен тығыз байланысты. «Тілдердің әртүрлілігі – бір және сол заттың әртүрлі таңбалануы емес, сол зат не құбылыс туралы дүниетанымның әртүрлігінен көрінеді... Тіл – иероглифтер жүйесі, адам сол иероглифтер арқылы қоршаған ортаға деген өзіндік көзқарасын, өзіндік ой-қиялын бекітеді».¹⁰

Аудармасы: бір немесе бірнеше көлденең тіреуіші бар, ағаштан, мәрмәрдан және тағы басқа заттардан жасалған жазық беті бар, үстіне ас ішуге, түрлі сәндік бұйымдар қоюға немесе ойын ойнауға арналған жиһаз түрі.

Аудармасы: Үстел – жазық беті бар, әдетте төрт аяқты, үстіне зат қоюға арналған жиһаз.

⁹ Аргументы и факты, 1996. № 16 (146).

¹⁰ В. фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. – М., 1985. 349 б.

Орыс тіліндегі «дом» сөзі өзге тілдерге оңай аударылады. Мәселен, ағылшын тілінде «house» түрінде айтылады. Дегенмен ағылшын тіліндегі «house» сөзіне қарағанда, орыс тіліндегі дом сөзінің мағынасы кең, бұл сөздің семантикасына «адамның өмір сүруі мен жұмыс істеуіне арналған кез келген құрылыс нысандары» деген ұғым енеді: *наше министерство – это высокий серый дом на углу (біздің министрлік – бұрышта тұрған сұр үй); наш факультет переехал в новый дом, следующий за кинотеатром «Литва» (біздің факультет «Литва» кинотеатрынан кейінгі тұрған жаңа үйге көшіп кетті)* және т.б. Мұндай мәнмәтіндер жүйесінде house сөзін қолдануға болмайды, себебі house – бұл үй, ал сіздің жұмыс істейтін орныңыз – *building*. Адамның өмір сүруіне арналған көпқабатты үйдің өзі house емес, *block of flats* деп аталады.

Берілген сөздер семантикасындағы ерекшелікті Л.С.Бархударов былайша сипаттайды: «Орыс тіліндегі дом сөзінің баламасы ретінде ағылшын тіліндегі house бірлігін алуға болады; алайда бұл сөздер екі мағынада қолданылғанда ғана бір-бірімен сәйкес келеді: «ғимарат, құрылыс» мағынасында (каменный дом – *a stone house*) және «династия» мағынасында (Дом Романовых – *the House of Romanovs*). Қалған мағыналық қолданыстарда бұл екі сөз бір-біріне балама бола алмайды. Сонымен қатар орыс тіліндегі дом сөзінің «домашний очаг» (отбасы – ошақ қасы), «адамның тұрақты мекені» деген мағыналары бар, дәл осы мағынада ағылшын тіліндегі *home* сөзімен сәйкес келеді. Сондай-ақ орыс тіліндегі үй деген сөздің «мекеме» мағынасындағы қолданысы тағы бар және бұл мағынада ағылшын тілінде нақты қандай мекеме екеніне байланысты әр кезде әртүрлі аударылады, салыстырыңыз: детский дом – *children's home* немесе *orphanage*; торговый центр – *commercial firm*; сумашедший дом (ауызекі) – *lunatic asylum*; исправительный дом – *reformatory* және т. б.

Байқағанымыздай, орыс тіліндегі дом сөзі мен ағылшын тіліндегі house сөзі бір заттың екі жапсарлас қанаты деуге келмейді; бұл сөздердің әрқайсысы (біз тек қарапайым қолданысын ғана қарастырдық) бүтін бір семантикалық жүйені өн бойында сақтайды, тек жекеленген жағдайда ғана өзге тілдің мағыналық жүйесімен сәйкес келеді.¹¹

Дом және house сөздері сөйлеу тілінде функционалды қолданысы жағынан да ерекшеленеді. Орыс тілінде дом сөзі кез келген мекенжайдың міндетті компонентін құрайды. Ағылшын тілінде дәл осы мәнмәтінде оның ешқандай баламасы жоқ және соған сәйкес аудармасы да берілмейді, орыс тіліндегі сияқты көше атауынан кейін емес, жай ғана нөмірді көше атауының алдына жазасыз.

Орыс тіліндегі дом сөзінің кең қолданысқа ие болуы, соған сәйкес house сөзіне қарағанда сөз семантикасының да кең болуы, осы

¹¹ Л.С. Бархударов. Двенадцать названий и двенадцать вещей // Русский язык за рубежом, 1969, № 4, 79–80 бб.

сөздің тіркесу ерекшелігі (орыс тіліндегі мекенжайдың құрамында бар болуы, ағылшын тілінде бұл сөздің мүлдем қолданылмауы) – шет тілін үйрену мен оқытуда біраз қиындықтар тұғызады.

Дом және *house* сөздерінің мағыналық тұрғыдан кейбір сөйлеу жағдаяттарында бір-біріне сәйкес келуі және олардың бір тілден екінші тілге аударылуы жеңіл болғанымен, осы зат, құбылыс туралы ұғым-түсініктің қалыптасуындағы мәдени ерекшеліктердің бар екенін ескеруіміз қажет. Дом сөзімен таңбаланатын ұғымның ағылшын тіліндегі *house* бірлігінің білдіретін мазмұны – екі түрлі халықтың ұлттық дүниетанымын, ұлттық мәдениетін айқындайды.

Ағылшын тілінде берілген *That morning she had a headache and stayed upstairs* сөйлемін түсіну әрі ағылшын тіліне дұрыс аудару үшін осы тілдегі *house* сөзінің білдіретін ұғым-түсінігін жақсы меңгеруіміз қажет. Бұл сөйлемнің орыс тіліндегі сөзбе-сөз аудармасы: *В то утро она имела головную боль и осталась наверху* (Сол таңда оның басы ауырғандықтан, жоғарыда қалды). Ал дұрысында, сөйлемнің мәнін ашатын аудармасы төмендегідей болады: *В то утро у нее болела голова и она не вышла к завтраку* (Сол таңда оның басы ауырғандықтан, таңғы ас ішуге келмеді).

Себебі ағылшын халқының дәстүрлі деп есептейтін үйінің жоғары қабатында тек жатын бөлмелер ғана орналасады, ал бірінші қабатында қонақүй, асүй, демалыс бөлмелері болады. Мұндағы *upstairs* (баспалдақпен жоғары көтерілу) және *downstairs* (баспалдақпен төмен түсу) ұғымы ағылшындардың өмір сүру салтын, бөлмелердің орналасу тәртібін білдіреді. Яғни *house* сөзімен таңбаланатын зат, нәрселердің барлығын білдіреді, осылайша орыс тіліндегі «үй» сөзінің білдіретін ұғымынан елеулі айырмашылығы бар екенін көрсетеді. Мейлі *house*, мейлі дом лексемасы болсын, білдіретін екі сөздің ұғымдық мазмұны ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың өмір сүру салтымен, халықтың географиялық орналасу жағдайымен, климатымен, түрлі факторлармен тығыз байланыста анықталады.

Мәселен, үй салумен айналысатын құрылыс фирмасы ұсынған «Русский дом с мансардой» архитектуралық жобасының жарнама-сына назар аударайық: **Ең бастысы, ұжымдық өмірдің көрінісін сипаттайтын, ресейлік менталитетті бейнелейтін, өмір сүру салтын танытатын, әдет-ғұрыптарын бейнелейтін, климаттық жағдайы мен экономикалық мүмкіндіктерін көрсететін үй ретінде салу көзделген болатын.** Нәтижесінде қазіргі заманғы үлгіге сай әрі ыңғайлы, әрі жайлы, әрі қолайлы, іші жылы, ресейліктер үшін соншалықты қымбат емес үй салынды. Бұл жобаның ерекше калориті ретінде баспалдақтың жылы әрі жарықтығын, жылыту жүйесінің толыққанды үйдің астында орналастырылуын көрсетуге болады. Күннің шуағы аз түсетін, біз секілді ортаңғы жазықтықта орналасқан халық үшін

мансардтағы терезелердің аспанға қаратылып, сол арқылы үйге ба-
рынша кең таралған жарық пен жылуды сезінуге мүмкіндік береді.
Осылайша мұндай үйде Ресейдің демографиялық жағдайына сәй-
кес бес-алты адамнан (ата-әжесі, әке-шешесі, балалары) құралған
отбасы емін-еркін орналаса алады (бөліп алған біз – С.Т.).¹²

Осындай қарапайым, тұра айтқанда, әдеттегідей күнделікті
орын алмасатын табиғи құбылыстар *күн мен түн, таң және кеш*
сияқты тілдік бірліктер өзара тіларалық балама ретінде танылады.
Дегенмен оларды ағылшын тіліндегі *day – night, morning – evening*
сияқты сөздермен салыстырсаңыз, түрлі халықтың дүниетанымын-
дағы мезгілге қатысты өзіндік мәдени ерекшеліктері бар екенін
байқаймыз. Ағылшын халқының түсінігі бойынша, *morning (үтпро)*
он екі сағатқа созылады, яғни сағат түнгі он екіден күндізгі сағат он
екіге дейінгі уақыт – таңғы уақыт саналады. Сондықтан түнімен қы-
дырған ағылшындар үйге сағат түнгі бір не екіде емес, таңғы бір не
екіде келген болып шығады (*one/two o'clock in the morning*). Содан
кейін күндізгі уақыт басталады, бірақ орыс-ағылшын сөздігіндегі *day*
сөзінің *день (күндіз)* түрінде аударылған нұсқасы емес, яғни күндіз-
гі он екіден кейінгі *afternoon* дегенді аңғартады. Сөздің ішкі форма-
сы көрсетіп тұрғандай, *afternoon* түскі он екіден кешкі сағат бес-ал-
тыға дейінгі уақытқа жалғасады, кешкі мезгіл басталғанда (*evening*)
кеш болады да, ал сағат сегізге кешкі мезгіл қысқа мерзімді түнмен
алмасады (*night*). Ал түнгі он екі – *morning*, таңғы уақыт ретінде са-
налады. Ағылшын тілін үйренуші орыстарды ағылшынша мына бір
сөйлем таңғалдырады: *He come to see her last night* (он навестил
её прошлой ночью – ол оған кеше түнде келді). Немесе: *Tomorrow*
night we will have dinner in a Chinese restaurant (Завтра ночью мы
пойдём обедать в ресторан – ертең түнде біз мейрамханада түсте-
нуге барамыз). Берілген сөйлемді орыс мәдениеті тұрғысынан алып
қарасаңыз, мүлде дұрыс емес: түнде мейрамханаға бармайды және
түнде тамақ ішпейді. Әрине, *last night – кеше түнде* дегенді емес,
«кеше кеше» дегенді, ал *two o'clock in the morning – «таңғы екі»*
дегенді білдіреді.

Күндіз (*день*) деген сөз бұдан да үлкен қиындық тудырады.

Орыстың тілдік мозайкасындағы қоршаған ортаның кішкентай
бір бөлігіне, яғни *день* деген сөзіне ағылшын тіліндегі *day* және
afternoon сөздері сәйкес келеді. *Good day* – аналогия құбылысы
бойынша *good morning* – қайырлы күн, *good evening* – қайырлы кеш
бірліктері сияқты «қайырлы күн» дегенді білдірмейді. «Қайырлы
күн» дегенді ағылшындар *good afternoon* түрінде айтады, ал *good*
day – тек қоштасар сәтте ғана қолданылып, жылдам айтылатын-
дықтан, құлаққа қатаң әрі ерсі естіледі және «осымен әңгіме бітті,
сау бол!» дегенді аңғартады.

Жыл мезгілдері жалпы адамзат баласына ортақ құбылыс сияқты, мәселен орыс тілді адамның танымында бір жылда төрт мезгіл бар: қыс, көктем, жаз, күз, бұлардың әрқайсысы үш айдан тұрады. Бір жылда он екі ай, төрт жыл мезгілі бар екені қарапайым арифметика ретінде ешқандай күдік келтірмейді. Ал ағылшын халқының дүниетанымындағы жыл ұғымы, яғни олардың жыл санауындағы 365 күн жылдың төрт мезгіліне (*seasons*) бөлінеді, алайда қыс және жаз мезгілі төрт айға, күз бен көктем мезгілі екі айға созылады. Орыс халқының таным-түсінігіндегі мамыр айы (көктем мезгілі) ағылшын күнпарағы бойынша жаз мезгіліне, қараша айы (*November*) қыс мезгіліне жатады.

Дәл осылайша ағылшын тілінде таңғы ас (завтрак), түскі ас (обед), кешкі ас (ужин) лексемаларының балама ретінде аударылуы мәдени ерекшеліктер тұрғысынан күмән келтіреді. *Breakfast* – лексемасының екі түрлі қолданысы бар: құрлықтық және ағылшындық (орыс халқының дүниетанымдық көзқарасы тұрғысынан тұрақты, жүйелі және шектеулі ас мәзірі). Орыс халқының таңғы асы – тағамның ешбіріне ешқандай шектеу қойылмайтын ас мәзірі, ас мәзірінің өзі түрлі әлеуметтік және аймақтық топтарда, отбасынан отбасына қарай түрленіп отырады.

Осындағы обед (түскі ас) сөзі адамды тіпті шатасушылыққа алып келеді, өйткені *lunch* және *dinner*, біз ойлағандай, не гастрономиялық, не үстелге қойылатын ыдыс-аяқ жиынтығы бойынша, не ас ішетін уақыт жағынан (*lunch* – 12.00 түскі ас үшін өте ерте), (*dinner* – 20.00–21.00 кешкі ас үшін мүлдем кеш) мүлде сәйкес келмейді. Кешкі ас (ужин) ағылшын тілінде әрі *dinner*, әрі *supper* түрінде дыбысталады. Маяковский айтқандай, «аударманың» жүйеленген жүйесі «күнделікті тұрмыстағы апатқа» ұшырады. Тағы бір мысал: орыс тіліндегі бабушка сөзі мен ағылшынша *grandmother* – туыстық қатынасты айқындайтын терминдер. Берілген бабушка сөзінің ағылшын тіліндегі *grandmother* нұсқасымен қандай ортақтығы бар? Бұл образ екі халықтың дүниетанымында екі түрлі көзқарас тұдырады, өйткені екі түрлі өмір сүру салты, екі түрлі көзқарас, екі түрлі мінез-құлық, екі түрлі киім кию үлгісі, отбасындағы атқаратын қызметтің әрбасқа болуы – екі халықтың санасында бір ғана зат атауы туралы екі түрлі ұғымның қалыптасуына негіз болады. Орыс тілінен ағылшын тіліне енген *babushka* кірме сөзі басқа тартатын орамал, желек ұғымын таңбалайды (*a head scarf tied under the chin, worn by Russian peasant women* – орыстың шаруа әйелдері сияқты иектің астынан байланатын, басқа тартуға арналған орамал) [CDEL].

Қазіргі жаңа мәртебе бойынша, орыс халқының түсінігіндегі *бабушка* ұғымы қолы мүлде бос емес: немерелерін бағады, үй шаруашылығымен айналысады, жас ата-аналарға жұмыс істеп, ақша табуға мүмкіндік жасайтын әйел адамға қатысты қолданылады.

Ағылшындардың түсінігіндегі *grandmother* ұғымы «құрметті демалысқа» шығатын, саяхаттайтын, әдемі киінетін, уақытын жақсы өткізуге, барынша көңіл көтеруге тырысатын деген мағынаны білдіреді. Бұл айтылғандардың айқын иллюстрациясы ретінде час (сағат) және *hour* сөздерін өзара салыстыру арқылы көрсетуге болады. Берілген екі сөздің терминдік мағынасы абсолютті түрде бір-біріне сәйкес келеді: «час, *hour* – алпыс минутқа тең келетін уақыт бірлігі». Егер де сіз халықаралық компанияда «бір сағаттан кейін кездесейік» деп айтсаңыз, оған «орысша бір сағат па, әлде ағылшынша бір сағат па?» деп сұрақ қоюы әдеттегі нәрсе саналады. Кез келген тілде бір сағаттың алпыс минутқа тең келетін уақыт өлшемі екені белгілі, бірақ бұл жердегі ерекшелік осы уақытқа деген ұлт өкілдерінің көзқарасында, дүниетанымында жатыр. Орыс халқына қарағанда, ағылшындардың шақырылған жерге (қонаққа, салтанатты кешке) кешікпей бару мәдениеті қалыптасқан, олар өздерінің уақытқа деген мұқияттылығымен, ұқыпты қарауымен өзгешеленеді. Өз тәжірибемізден көргеніміздей, ресейлік мекемелерде түскі асқа берілетін бір сағаттың өзі ары қарай белгіленбеген уақытқа созылуы мүмкін.

Ресей басылымдарының осы мәселеге қатысты жазған мынадай деректері бар: «Бүгін, 20 қарашада, сағат «тура» 10.30-да (өз уақытына өте мұқият қарайтын ағылшындардың аукциондық каталогында әдетте дәл осылай жазады және олардың ресейлік әріптестерінен өзгешелігі ретінде барлық іс-шараны «дәл уақытында бастауын» көрсетуге болады) – Лондондағы Кинг Стритте, Кристи Үйінің бас кеңсесінде «Императорлық және төңкерістен кейінгі өнер мен икондар» кезекті аукционы басталады.¹³

Француздың танымал актері Пьер Ришар Грузия киностудиясындағы түсірілімнен алған әсерімен былай бөліседі: «Бізде кино – толық қалыптасып, бір жүйеге түскен индустрия. Ал Грузияда болса, бәрі керісінше. Түсірілім кез келген уақытта басталып, кез келген уақытта аяқталуы мүмкін. Келесі күні қандай көрініске түсетініңді де алдын ала біле алмайсың. Кейде жұмысты қызған шағында тоқтатып қойып, бәрі бірлесіп ән салатын. Оларда батыстағы сияқты директор режиссерді үнемі қадағалап тұрмайды, «бол, болдың» астына алып жұмысты талап етпейді, уақытқа деген тәуелділік жоқ».¹⁴

ММУ-дің (Мәскеу мемлекеттік университеті) шет тілдер факультетінің студенті Сергей Цингаленок «Культура и время» атты еңбегінде әртүрлі мәдениет өкілдерінің уақытқа әрқилы қатынасы жайлы қызық мәліметтер келтіреді. Ол кешкі сағат 7-ге студенттік жатақханадағы достарын туған күніне шақырады. Қонақтарының жиналуын былай суреттейді: «Немістер сағат 6.55-те келіп, әлі еш-

¹³ Независимая газета, 20.11.1997.

¹⁴ Известия, 21.03.1998.

кімнің келе қоймағанына таңғалды. Қытайлар 7.05-те келіп, кешіккендеріне ұзақ кешірім сұрап, себебін түсіндірді. Орыстар мен венгрлер 7.30-да келіп, «Ал, қане, бастайық» деді. Кәрістер сағат 8.30-да келіп, қысқа түрде кешірім өтінді. Америкалықтар 9.15-те келді, кештің нағыз қызған шағында келгендеріне дән риза болып, кешіккендерін ауыздарына алмады. Қалған орыс достарым түні бойы бірінен соң бірі келіп жатты».

Сонымен, орыстардың сағат сөзі мен ағылшындардың hour сөздерінің астарында әртүрлі ұғымдар жатыр.

§4. Қарапайым анкета толтырудағы мәдениеттер шиеленісі

Қарапайым сауалнама, ұшып келу парағын толтыру, тіпті жүкке тағылатын парақшаға дейін мәдениет өзгешеліктерін аңғартып тұрады.

Басынан бастайық. Аты және тегі. Әкесінің аты деген ұғым ағылшын тілінде жоқ. Бұл түсінікті, таза күйіндегі, баламасы жоқ лексика. Алайда кісінің аты, фамилиясы (тегі) деген сөздер бар. Сауалнамада, бланкіде және т.б. *first name* – аты, *last name* – тегі деп көрсету қалыптасқан. Орыс тілінде бұл ұғымдар әртүрлі екі сөзбен берілсе, ағылшын тілінде екеуі де *name* деген бір сөзбен беріліп, адамның аты – бірінші, фамилиясы (тегі) – соңғы деген сөздермен ажыратылады. Ағылшындардың өздеріне бұларды ажырату қиынға соқпайды, осы сөздердің қалыптасқан қатаң тәртібі бар, сондықтан олар өз тілінде, мәдениетінде қайсысы бірінші, қайсысы соңғысы деп шатастырып жатпайды. Орыс тіліндегі сөздердің тәртібі еркін, Иван Петров десек те дұрыс. Сондықтан ұлты орыс азамат ағылшын тіліндегі сауалнаманы толтыру кезінде барлық сөздерді түсініп тұрса да, басында не аты *first*, не тегі *last* екенін ұға алмай, абдырап қалады. Бұл жағдай қытайлар мен венгрлер үшін де қиындық туғызады, себебі олардың тілінде бұл сөздердің орын тәртібі ағылшын тіліндегіге қарама-қайшы: алдымен кісінің тегі, сонан соң аты жазылады. Міне, сондықтан да *Berlitz* фирмасы шығарған Будапешт қаласының жолкөрсеткішінде Андраш Хесс атындағы алаң былай сипатталады: «*Hess Andras ter (like the Chinese, the Hungarians put the last name first, we would call the printer Andras Hess)* /қытайлар секілді венгрлер де алдымен тегін, сосын атын жазады, бізше суретші Андраш Хесс/)». Дегенмен тіліміздегі сөз тәртібіндегі біршама еркіндікке қарамастан, географиялық атауларды жазғанда,

ресейліктер алдымен атын, содан кейін барып тегін жазады (Лев Толстой көшесі, Индира Ганди алаңы және т.б.).

Лирикалық емес, мәдениеттану тұрғысынан шегініс жасап айта кетейік, мәселен, қытайлардың дәстүрі бойынша, балаға ат қойғанда орыстар секілді сүйікті адамыңның не үлкен адамның құрметіне деп ат қоюға болмайды. Оның себебі, ежелгі Қытайда императордың атын атауға, тіпті оның аты таңбаланатын иероглифті қолдануға тыйым салынған. Сөйтіп бұл тыйым қарапайым халықтың мәдениетіне әбден сіңісіп кеткен.¹⁵

¹⁵ У Гоуа. Хат лингвомәдени зерттеулердің нысаны ретінде // IX МАПРЯЛ Халықаралық Конгресі. Ғасырлар тоғысындағы орыс тілі, әдебиет және мәдениет. 2-т. Братислава, 1999, 184–185 бб.

Тағы бір мысал келтіре кетейік. Оқырман үшін де, өзіміз үшін де орыс тіліндегі ат пен тек сөздерінің қолданыстағы еркін тәртібі мен қытай тіліндегі қатаң белгіленген тәртібін (алдымен тегі, сосын аты) дәйектеп алсақ та, тезисінің төменгі жағына У Гоуа деп көрсеткен қытайлық әріптесіме библиографиялық сілтеме жасағанда бастапқыда Гоуа деген оның тегі екен деп толық жазыппын. Бұл да теория мен тәжірибе арасындағы, мәдениеттер арасындағы алшақтықты жеңудің қаншалықты қиын екенін көрсетеді. Жалпы редакторлар ережесіне сәйкес (алдымен атының бастапқы әрпі мен тегі толық жазылады), автордың аты-жөніне сілтеме мына тәртіппен: Г. У. деп жасалуы керек еді. Братиславадағы IX Конгреске келгенде, қытайлық әріптесіміз У барлық халықаралық іс-шараларда өзінің аты-жөнінің Гоуа У. деп қате қолданылып жүргенін айтты.

Орыс және ағылшын тілдерінде адамның аты-жөнін көрсетудегі мәдени алшақтыққа тағы бір мысал: әйелін күйеуінің атымен, тегімен атау – орыс мәдениетіне мүлде жат. Бір күні Америкадағы құрбым маған сәлемдеме жіберіпті. Сәлемдеменің сыртына біздің мекенжайды және *Mrs. Valentin Fatushenkov* деп жазылыпты. Сәлемдеме Валентин Фатушенков ханымға деп жолданған екен. Неке туралы куәлікті көрсеткеніме де (некеге тұрғанда өз тегімде қалған болатынмын), екі ел мәдениетінің айырмашылығын түсіндіргеніме де қарамастан, поштада маған сәлемдемені бермеді. Ресейде тек өз дәстүрі жүреді. Бұл, әрине, орынды. Сәлемдемені алу үшін бір жағынан артық әуре-сарсаңға түскенімді ұнатпай, екінші жағынан «біртүрлі» құрбымның «миссис» дегеніне намыстанып, кейістік білдірген күйеуіме баруға тұра келді. Жоғарыда айтқанымыздай, мәдени қателер, тілдік қателерге қарағанда анағұрлым көп реніш тудырады.

Араға көп уақыт салмай, аты-жөн мәселесіне байланысты күйеуімнің тағы да ашу шақыруына тұра келді. Бұл жолы Ұлыбритания елшілігінен келген шақыруда оны мистер деп көрсеткенімен, ой, сұмдық-ай, «мистер Светлана Тер-Минасова» деп жазыпты. Әрине, бұл оның еркектік намысына қамшыдай тиді. Ағылшын мәдениетінде бұл қалыпты жағдай, егер әйелін күйеуінің аты-жөнімен

атауға болатын болса, онда неге (феминизм дәуірінің гүлденген шағында) күйеуін әйелінің аты-жөнімен атамасқа? Әлбетте, мәдениетімізге жат, бірақ шақырту мәтіні төмендегідей болды:

On the occasion of the Birthday of Her Majesty Queen Elisabeth II Her Majesty's Ambassador and Lady Wood request the pleasure of the company of Mr. and Mrs. Svetlana Ter-Minasova.

Аса мәртебелі патшайым II Елизаветаның туған күніне орай, аса мәртебелі Оның елшісі мен Вуд ханым мистер және миссис Светлана Тер-Минасовалар патшайым қабылдауына шақыру мәртебесіне ие болды.

Мені күйеуімнің аты-жөнімен атағанда, мен оны жай ғана түсініспеушілік ретінде қабылдадым (мәдениеттер өзгешелігі), ал күйеуімді менің аты-жөнімен атағанда, бұл оның шамына тиіп, кәдімгідей ашуын келтірді (мәдениеттер қақтығысы). Мұндай шақыртулардың ешқайсысына күйеуім бармайтын десем, артық айтқаным емес. Тек бір рет қана Патшайым II Елизавета Мәскеуге келіп, патшайымның құрметіне елшіліктен шақырту алғанымызда күйеуім амалсыз күрсінді де: «Жарайды, кейін немерелеріме ағылшын патшайымының қабылдауында болғанмын деп айтып беру үшін барайын», – деп келіскен-ді. Сөйтіп, сол жолы мәдениет қақтығысынан (отбасылық қақтығыстан да) аман қалғанымыз бар.

Ағылшын тілінде қарапайым сауалнама, бланкі толтыруға қайта оралайық. Солардың кейбірінде (ұшаққа отырғызу картасында, шекарадан өткенде толтырылатын иммиграциялық картада, жұмысқа тұру кезінде толтыратын сауалнамада және т.б.) адамның «бірінші» және «соңғы» атынан кейін, орыс тіліндегі *национальность* сөзімен түбірлес болғандықтан, бірден түсінікті көрінетін *nationality* сөзі келеді. Бұл сөз маған түсінікті деп қуануға әлі ертерек. Себебі мұндағы *nationality* сөзі этникалық ұлтты емес, азаматтықты, яғни ресми түрде қай елдің азаматы екеніңізді білдіреді. Сондықтан Ресейде тұратын украин, татар, еврей, шешендер ресейлік паспорттарына (төлқұжаттарына) сәйкес мұнда *Russian* деп жазулары керек. Ағылшынтілді әлем сіздің шыққан тегіңізді, ұлтыңызды білуге мүдделі емес, оларға сіздің азаматтығыңызды білу жеткілікті.

Кеңес Одағы кезінде *nationality* сөзінің мәдени коннотациялары түрлі дау-дамайларға, қақтығыстарға себеп болатын. 1973 жылы кеңестік тағылымдамадан өтушілерден құралған делегациямен Ұлыбритания шекарасында иммиграциялық карта толтыру кезінде британ шекарашылары біз күткен британдықтарға тән салқынқандылық таныта алмады. Керісінше, ашула-

ры келгенін еш жасырмастан *Lithuanian, Georgian, Armenian* деген сөздерді сызып тастап, орнына *Russian* деп жазып еді, бұл Литва, Грузия, Армениядан келген делегация мүшелерінің қатты наразылықтарын туғызды. Британ шекарашылары «Картада Литва, Грузия, Армения деген ел жоқ» деп қарсы шыққандардың аузына құм құйған, алайда ол кезде картада *Russia* деген ел де жоқ болатын. Егер шекарашылар сауалнамаға *soviet* деп ел атауын көрсеткенде, азаматтық мәселесі көтеріліп, қақтығыс шиеленісе түсетін еді. Алайда олар бір этникалық ұлтты екіншісіне ауыстыра салды.

Қазір әлем картасында Ресей деген ел болғандықтан, *nationality* деген жолды толтыру бұрынғыдай дау-дамай тудырмайды, десек те мәдени тұрғыдан жайсыздық, келіспеушілік туғызатыны жасырын емес.

Адрес сөзі де үлкен мәдени мәселелердің туындауына себеп болуда. Бұл сөз – орыс тіліне француз тілінен енген кірме сөз (*adresse*), еуропа тілдерінің барлығында дерлік кездеседі. Бұл сөздің әр тілдегі мағынасы, стильдік коннотациясы, тіпті colloкациялық байланысы да бірдей. Алайда жақында шетелдік фирмаға жұмысқа тұруға келген бір құрбым қарапайым сауалнаманы толтыра алмады. Сауалнаманың аты, тегі, мекенжайы деген жолдарын толтырып келе жатқан ол кенеттен қаласы, елі деген тармақтарын көріп: «Қайдағы қала? Қайдағы ел? Мен жаңа ғана мекенжайымды көрсеттім ғой», – деп сасып қалады. Ағылшын тіліндегі *address* сөзінің мағынасы орыс тіліне қарағанда тар болғандықтан, «мәдениеттер қақтығысы» туындап, коммуникация жүзеге аспай қалды. Ағылшын тілінде бұл сөз баспананың орналасқан жерін: көшесін, үй нөмірін, пәтер нөмірін білдірсе, орыс тілінде мекенжай еуропалық дәстүрге кері тәртіппен жалпыдан жекеге қарай көрсетіледі: елі, қаласы, көшесі, үй нөмірі, пәтер нөмірі. Мекенжайын орысша ойлап толтырған құрбым елі мен тұратын қаласын көрсетіп қойғандықтан, абдырап қалған еді.

Енді әр айдың күндерін (дата) көрсетуге келейік. Бір қарағанда күрделі ештеңе жоқ сияқты. Сөздің де қажеті жоқ, санмен көрсетсең де жеткілікті, кей жағдайда ғана айды көрсету үшін сөзді қолдануға болады. Бірақ осы бір аса «қарапайым» жағдайда да мәдениеттердің өзгешелігіне орай, мәдениетаралық коммуникация қиындай түседі. Америкалық мәдениетте ай саны күн санынан бұрын жазылады. Сол себепті, мәселен шетелдік фотоапаратыңыз фотосуретіңізде күнді 03.18.97 немесе 10.30.98 деп көрсетсе, бұл қалай деп абдырамаңыз, фотоапаратыңыздың жұмысы қалыпты жағдайда. Тек бірінші ретте ол 18 наурыз 1997 жылды, екіншісінде 30 қазан 1998 жылды көрсетіп тұр. Бұны ұғу – оңай. Қиындық қатар келетін екі санда 12-ге дейінгі сан болғанда туындайды: 05.06.99.

Біздің жағдайда немесе еуропалық мәдениет бойынша бұл 5 маусым, ал америкалық мәдениетке сәйкес 6 мамыр да болуы мүмкін. Әрине, өзге мәдениетті қабылдай салу оңай емес. Қай-қайсымыздың да «дұрыстап көрсетсе қайтеді екен», яғни біздің мәдениетке сай, біздегі талап бойынша деп ойлайтынымыз анық.

§5. Сөздер, ұғымдар мен реалийлердің эквиваленттігі

Әлеуметтік-мәдени фактор (әлеуметтік-мәдени фактор), яғни тіл құрылымының негізі саналатын әлеуметтік-мәдени құрылымдар (әлеуметтік-мәдени құрылымдар) әртүрлі тілдердегі мағынасы сәйкес келетін сөздердің эквиваленттігін (баламалығын) біржола жоққа шығарады.

Шынымен, «балама» сөздер семантикасының ауқымы (*дом* (*үй*) сөзінің мағынасы *house* сөзіне қарағанда кең, *home, building, block of flats, condominium, mansion* деген сөздердің барлығын қамти алады), сөйлеуде қолданылуы (орыс тілінде мекенжайды көрсеткенде *дом* (*үй*) сөзі қолданылады, ағылшын тілінде мекенжайды көрсеткенде, бұл мағынаны беретін сөздер қолданылмайды), стильдік коннотациясы (*зеленые глаза және green eyes*), лексикалық тіркесі (*крепкий чай және strong tee*) бойынша да сан алуан болып келеді. Тіпті кейбір сирек жағдайда әртүрлі тілдер тілдік белгілері бойынша бір-біріне сәйкес келіп жатқанымен, тілден тыс өзгешеліктері жайында, яғни заттар мен құбылыстардың саналуан болғаны сияқты олар туралы ұғым мен түсініктің де басқа болатынын ұмытпағанымыз жөн. Біздің өз өмір салтымыз, дүниетанымымыз, салт-дәстүріміз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық мәдениетімізді анықтайтын басқа да көптеген өзгешеліктеріміз бар болғандықтан, бұл табиғи, заңды құбылыс. *Дом* және *house* әлеуметтік, мәдени құрылымы әр басқа әртүрлі баспана түрлеріне жатады.

Бұл тұрғыда қостілді билингв тұлғалар мен өзге тілді кәсіби түрде меңгерген шет тілі оқытушылары, аудармашылары туралы айта кеткен жөн. Билингв тұлғалар санасындағы әлем бейнесі бір мезгілде қос тілде қатар көрініс тапса, шет тілі мамандарының санасындағы әлемнің кейінгі тілдік бейнесі ана тілінің негізінде жасалған алғашқы көрініске жапсарласа қалыптасады. Әсіресе төл мәдениетінің аясында өсіп, қос тілді қатар меңгерген билингв тұлғалардың тәжірибесі қызықтырады. Мәселен, осы жайында Андрей Макин-

нің «Француз мұрасы» атты кітабынан аса құнды материалдар алуға болады. Андрей Макин – ұлты орыс, 1957 жылы Красноярск қаласында дүниеге келген, Мәскеу университетінде оқыған, 1987 жылы Францияға қоныс аударып, сонда әдеби шығармалар жаза бастаған. Оның 1995 жылы жарық көрген «Француз мұрасы» атты төртінші кітабы француз әдебиетінің тарихында алғаш рет Гонуров атындағы жоғары әдеби сыйлық пен Медичи сыйлығын қатар алды.

А. Макин жоғарыда аталған автобиографиялық (өмірбаяндық) романында өзінің француз тілін шет тілі ретінде қабылдамайтынын, ол үшін бұл тіл оның отбасын басқа орыс отбасыларынан бөлектеп тұратын өзгеше код (белгі), айырықша отбасы тілі екенін айтады. Бұл біз айтып кеткен тіл мен мәдениет, ойлау мен шынайы өмір арақатынасын дәл сипаттап тұр.

Шынайы орыс өмірі мен француз тілі арасындағы қарама-қайшылық көрнекті шығарманың келесі үзінділерінен айқын көрінеді. Макиннің Шарлотта әжесінің айтуынша, оның туған жері – Нёйи-сюр-Сенге қарағанда деревня (ауыл) сияқты. Оның немерелерінің мәдениеті тұрғысынан ойлағанда, орыс деревнясының (*village*) бір ғана көрінісі бар, ол – орыстың бөрене үйлері, шошқа-торайлар, қораз, деревня мұжықтары мен әйелдері. Орыстың *деревня* сөзі мен француздың *village* сөзі беретін ұғымдар арасындағы қарама-қайшылық балаларды шатастырып, мәдени шок туғызған. Балалар әжесімен бір «деревняда» тұрған Марсель Пруст деген біреудің теннис ойнап жүрген фотосуретін (деревняда!) көріп, оның кескін-келбетін орыс деревнясының тұрғынымен еш байланыстыра алмаған. Макин мұны романында былай суреттейді:

Нёйи-сюр-Сенде ағаштан салынған 12 үй ғана бар еді. Үйлері қысқы жауын-шашыннан өңі кетіп, сұрғылт тартқан, жіңішке тақтайлардан жасалынған керегелер мен кір жаюға арналған жақтаулы терезелері бар нағыз деревня үйлері еді. Әйелдері иін ағашпен су тасығанда, шаң басқан ортаңғы жолға шелектерінің ернеуінен асқан су төгіліп бара жататын. Ернектері арбаға астық салынған ауыр-ауыр қаптарды тиейтін. Талмаусырап шыққан қоңырау үні мен қарлыққан қораз дауысы естіліп тұратын. Әр ошақтан шыққан от пен тамақтың жағымды иісі мұрынды жаратын.

Бір күні әжеміз бізге өзінің туған қаласы туралы айтып отырып: – О! Нёйи ол кезде кішкентай деревня еді ғой, – деді.

Әжем мұны французша айтты, ал біз тек орыс деревнясын ғана білетінбіз. Ресейде деревня дегеніміз – ең алдымен, тізіле орналасқан үйлер (орыс тіліндегі деревня сөзінің өзі дерево – ағаш деген сөзден шыққан, ағаштан, бөренеден салынған үйлер дегенді білдірсе керек). Шарлоттаның кейінгі әңгімелерінен кейін көп нәрсе айқындалғанымен, біз көпке дейін шатасатынбыз. Нёйи деген сөзді естігенде, көз алдымызға бөрене үйлер, оның алдында жайылып жүрген шошқа-торайлар, қораз келетін. Шарлотта келесі жылы жазда

Neuilly-sur-Seine était composée d'une douzaine de maisons en rondins. De vraies isbas avec des toits recouverts de minces lattes argentées par les intempéries d'hiver, avec des fenêtres dans des cadres en bois joliment ciselés, des haies sur lesquelles séchait le linge. Les jeunes femmes portaient sur une planche des seaux pleins qui laissaient tomber quelques gouttes sur la poussière de la grand-rue. Les hommes chargeaient de lourds sacs de blé sur une télègue. Un troupeau, dans une lenteur paresseuse, coulait vers l'étable. Nous entendions le son sourd des clochettes, le chant enroué d'un coq. La senteur agréable d'un feu de bois l'odeur du dîner tout proche planait dans l'air.

Car notre grand-mère nous avait bien dit, un jour, en parlant de sa ville natale:

– Oh! Neuilly, à l'époque, était un simple village...

Elle l'avait dit en français, mais nous, nous ne connaissions que les villages russes. Et le village en Russie est nécessairement un chapelet d'isbas – le mot même dérevnia vient de dérévo – l'arbre, le bois. La confusion fut tenace malgré les éclaircissements que les récits de Charlotte apporteraient par la suite. Au nom de «Neuilly», c'est le village avec ses maisons en bois, son troupeau et son coq qui surgissait tout de suite. Et quand, l'été suivant, Charlotte nous parla pour la première fois d'un certain Marcel Proust, «à propos, on le voyait jouer au tennis à Neuilly, sur le boulevard Bineau», nous imaginâmes ce dandy aux grands yeux langoureux (elle nous avait montré sa photo) – au milieu des isbas!

La réalité russe transparaisait souvent sous la fragile patine de nos vocables français. Le président de la République n'échappait pas à quelque chose de stalinien dans le portrait que brossait notre imagination. Neuilly se peuplait de kolkhoziens¹⁶.

Есейе келе роман кейіпкері қоршаған ортаға екі түрлі көзқараспен қараудың салдарынан, әртүрлі мәдениетті екі тұлға кейпіне енудің қолайсыздығын байқап, бір мәдениет ішіндегі екі тілдің үздіксіз қақтығыстарынан шаршай бастайды.

Царь (патша) деген орыс сөзі мен француз тіліндегі tsar деген кірме сөзді қолданғанда, оның санасында бір-біріне ұқсамайтын екі түрлі бейне қатар көлбеңдейді. Тілдік тұрғыдан алғанда, сөздердің баламалары дәлме-дәл келгенімен, орыс сөзін естігенде, ойыңа кеңес дәуіріндегі орыс тарихы оқулығында суреті берілген қанішер II Николай оралады. Ал француз сөзі баланың көз алдына француз әжесінің әңгімелерінде суреттелген Париждегі көпірдің ашылуына орай III Александр өткізген салтанатқа жұбайымен келген, жас әрі келбетті патшаны келтіреді.

Дәл осы «царь» сөзі арқылы Макин кейіпкері басқалардан өзінің айырмашылығын, өзгешелігін байқайды.

Cette question, en apparence, était toute simple: «Oui, je sais, c'était un tyran sanguinaire, c'est écrit dans notre manuel. Mais que faut-il faire alors de ce vent frais sentant la mer qui soufflait sur la Seine, de la sonorité de ces vers qui s'envolaient dans ce vent, du crissement de la truelle d'or sur le granit – que faire de ce jour lointain? Car je ressens son atmosphère si intensément!»

Марсель Пруст деген біреуді (Нёйидегі Бино бульварында оның теннис ойнайтынын) есіне алғанда, біз бірден өңі солғын Дендидің (әжем бізге оның фотосуретін көрсеткен болатын) бәрене үйлердің арасында теннис ойнап жүргенін көз алдымызға келтірдік!

Біздің әлжуаз французшамыздың арғы жағынан шынайы орыс өмірінің көрінісі жылт етіп көрініп қалатын. Қиялымызда Республика Президентінің портретін жасағанда міндетті түрде оны Сталиннің кескініне жақындататынбыз. Нёйиде колхозшылар мекендейтін.

¹⁶ А. Makine. Le testament français. [Paris], Mercure de France, 1997, p. 43–44.

Бір қарағанда сұрақ қиын емес сияқты: «Иә, оның рақымсыз патша болғанын білетінмін, оқулығымызда солай жазылған. Алайда теңіз лебін жеткізген Сена бойындағы салқын самалды, сол самалмен үндесіп жеткен өлең жолдарын, алтын күректің гранит тасқа тиген үнін, артта қалған алыс күндерді қайтпекпін? Патшаны осылармен байланыстырып елестету мен үшін жеңіл болатын.

II Николайды ақтап алу мүлде ойымда жоқ болатын. Мен өзімнің оқулығыма да, оқытушыма да сенетінмін. Алайда алыс қалған сол бір күн, сол кеш, сол самал жел... Бір-бірімен байланыспайтын ойлардан, санамда көлбеңдеген жарым-жарты бейнелерден шатастым. Жан-жағымнан құлағымды кекесіндерімен

тұндырған жолдастарымды итеріп тұрып, оларға біртүрлі қызғанышпен қарадым: «Самал ескен сол бір кеш туралы естімегендерге, ол оқиғаны білмейтіндерге қандай жақсы! Түкке де қажеті жоқ. Мен де мыналар секілді өмірге бір ғана көзқараспен қарасам ғой».

Соңғы ойымнан селк ете қалдым. Қаумалағандарға қарсыласпастан, басымды терезеге бұрып, қар басқан қала келбетіне көз тастадым. Сонда мен өмірді басқаша көремін бе? Бұл өзі артықшылық па, әлде кемшілік пе? Мұның жауабын білмедім. Өмірге екі түрлі көзқараспен қарауым, қостілділігімнен деп шештім. «Царь» деген орыс сөзін айтқанымда, көз алдыма қанішер, рақымсыз патша – II Николай келсе, ал француз сөзі – «tsar» мүлде басқа сезімге бөлейтін: бұл сөз – жарыққа, әдемі әуенге толы болатын, Атлантиданың қайталанбас ауасын еске салатын, жарқыраған аспалы шамдарды, жарықпен шағылысқан әдемі бикештердің иығын көлбеңдететін. Соңғы көзқарасыма айналамдағылар кекесінмен қарайтындықтан, оны жасыру керек екенін түсіндім.» (А. Макин. Француз мұрасы, 36 бет).

Non, il ne s'agissait pas pour moi de réhabiliter ce Nocolas II. Je faisais confiance à mon manuel et à notre professeur. Mais ce jour lointain, ce vent, cet air ensoleillé? Je m'embrouillais dans ces réflexions sans suite – mi-pensées, mi-images. En repoussant mes camarades rieurs qui m'agrippaient et m'assourdisaient de leurs moqueries, j'éprouvai soudain une terrible jalousie envers eux: «Comme c'est bien de ne pas porter en soi cette journée de grand vent, ce passé si dense et apparemment si inutile. Oui, n'avoir qu'un seul regard sur la vie. Ne pas voir comme je vois...»

Cette dernière pensée me parut tellement insolite que je cessai de repousser les attaques de mes persifleurs, me tournant vers la fenêtre derrière laquelle s'étendait la ville enneigée. Donc, je voyais autrement! Était-ce un avantage? Ou un handicap, une tare? Je n'en savais rien. Je crus pouvoir expliquer cette double vision par mes deux langues: en effet, quand je prononçais en russe «ЦАРЬ», un tyran cruel se dressait devant moi; tandis que le mot «tsar» en français s'emplissait de lumières, de bruits, de vent, d'éclats de lustres, de reflets d'épaules féminines nues, de parfums mélangés – de cet air inimitable de notre Atlantide. Je compris qu'il faudrait cacher ce deuxième regard sur les choses, car il ne pourrait susciter que les moqueries de la part des autres¹⁷

¹⁷ A. Makine. Le testament français. [Paris], Mercure de France, 1997, p. 65–66.

Қос тілдің аударуға көнбейтін үлкен айырмашылығын Шарлоттаның XX ғасыр басындағы Франция Президентінің тағдыры туралы айтқан мына сөзі аша түскендей: «Le Président est mort à L'Élysée, dans les bras de sa maîtresse, Marguerite Steinheil... [Президент Елисей сарайында Маргарита Стенель атты көңілдесінің құшағында қайтыс болды...].¹⁸ Бұл сөздің артында орысқа мүлде жат басқа мәдениет жатқандықтан, аударуға келмейді екен.

¹⁸ Ibid., p. 112.

«Феликс Фор... Республика Президенті... Көңілдесінің құшағында... Атлантида-Франция бұрынғыдан да жылдам көз алдымда тұра қалды да, орысша түсініктерім ізім-ғайым жоғалды.

Феликс Фордың өлімі туралы естігенімде, өзімді едәуір есейіп қалғандай сезіндім. Он үш жаста болатынымын, «әйел құшағында өлу» дегенді түсінетінмін, бұл тақырыпқа сөйлесуге дайын едім. Шарлоттаның бұл тақырыпта менімен жасанды әдеп сақтамай-ақ батыл әңгімелесуі, оның орыс әжелеріне ұқсамайтынын тағы бір дәлелдей түсті. Бірде-бір орыс әжесі немересімен мұндай тақырыпта әңгіме бастамас еді. Осы бір еркін әңгімеден мен адам тәніне, махаббатқа, әйел мен еркектің қатынасына деген басқаша көзқарасты – тылсым «француз көзқарасын» аңғардым.

«Félix Faure... Le président de la République... Dans les bras de sa maîtresse...» Plus que jamais l'Atlantide-France me paraissait une terra incognita où nos notions russes n'avaient plus cours.

La mort de Félix Faure me fit prendre conscience de mon âge: j'avais treize ans, je devinais ce que voulait dire «mourir dans les bras d'une femme», et l'on pouvait m'entretenir désormais sur des sujets pareils.

D'ailleurs, le courage et l'absence totale d'hypocrisie dans le répit de Charlotte démontrèrent ce que je savais déjà: elle n'était pas une grand-mère comme les autres. Non, aucune babouchka russe ne se serait hasardée dans une telle discussion avec son petit-fils. Je pressentais dans cette liberté d'expression une vision insolite du corps, de l'amour, des rapports entre l'homme et la femme – un mystérieux «regard français».

Le matin, je m'en allai dans la steppe pour rêver, seul, a la fabuleuse mutation apportée dans ma vie par la mort du Président. À ma très grande surprise, revue en russe, la scène n'était plus bonne à dire. Même impossible à dire! Censurée par une inexplicable pudeur des mots, raturée tout à coup par une étrange morale offusquée. Enfin dite, elle hésitait entre l'obscénité morbide et les euphémismes qui transformaient ce couple d'amants en personnages d'un roman sentimental mal traduit.

«Non, me disais-je, étendu dans l'herbe ondoyant sous le vent chaud, ce n'est qu'en français qu'il pouvait mourir dans les bras de Marguerite Stein-heil...»¹⁹

Сонымен, тіл – шынайы өмірдің де, мәдени-шартты түсініктер әлемінің де айнасы, себебі ол екеуін де бейнелей алады. Жоғарыда бұл айнаны әлемнің объективті-бейтарап бейнесін емес, халыққа тән субъективті, оның ой-санасынан өткен бейнесін көрсететіндіктен қисық дегеніміз рас. Тілді қисық айна дегеннен гөрі сиқырлы айна дегеніміз дұрысырақ болар. Бұл тілге қатысты жағымсыз коннотацияларды тудырмай, сол тіл өкілдерінің тұлға ретінде шығармашылығын дамытып, арттыруына көмектеседі. Тіл адамның сезім мүшелері арқылы қабылдаған нәрсені енжар бейнелеумен шектелмейді. Ол (тіл) сондай-ақ (мәдениетпен, ойлаумен үздіксіз өзара қатынаста болып) сол тіл өкілін әлеуметтік-мәдени қоғамның мүшесі ретінде қалыптастырады, оған сол қоғамға тән құндылықтар жүйесін таңады.

Егер суретке қатысты метафораны жалғастырар болсақ, бейнелеу өнерінің әр бағыты сияқты әр халықтың да әлем туралы өз мәдени бейнесі бар. Реалистке, импрессионистке, кубистке, абстракционистке шәмеленің суретін кескінде десеңіз, олардың бәріне ұсынылған шәмеле

Таңертең оңаша жерде өмірімде айтарлықтай сілкініс жасаған Президент өлімі жайында толғану үшін далаға кеттім. Бір ғажабы, бұл оқиғаны қанша орысша сипаттамақ болсам да, ештеңе шықпады. Сипаттау мүмкін емес еді. Тілдің сипаттауға «ұяты жетпей», бірден сынай бастады, мораль «бұл не деген масқара!» деп, түзетуге ұмтылды. Ақырында сөз тауып, баяндап шыққанымда, арсыздықты суреттеу мен евфемизмнің арасындағы бірдеңе боп шықты, ал қос ғашығым нашар аударылған махаббат туралы романның кейіпкерлеріне айналды. «Жоқ! – дедім, тымырсық ыстық жел тербеген шөп үстінде жатқан күйімде, – Ол Маргарита Стенельдің құшағында тек французша ғана өле алады».

¹⁹ A. Makine. Le testament français. [Paris], Mercure de France, 1997, p. 113–114.

біреу ғана болғанымен, әрқайсысының шәмелесі әрбасқа болып шығуы сөзсіз. Тіл де суретшінің қылқаламы іспеттес кез келген құбылысты, қоршаған ортаны суретші көзінен, санасынан өткізбей, кескіндей алмайды.

Әлемнің тілдегі бейнесі сол тілде сөйлейтін халықтың ұжымдық шығармашылығынан туындайды. Әрбір жаңа ұрпақ ана тілі арқылы ұлттық мінез-құлық, дүниетаным, мораль және т.б. құралған мәдениеттің толық жиынтығын ойына сіңіреді.

Сонымен, тіл әлем мен мәдениетті бейнелеп қана қоймай, сол тіл өкілін тұлға ретінде қалыптастырады. Ол мәдениеттің айнасы әрі құралы, бейнелеуші ретінде енжар (пассив) қалыптастырушы ретінде белсенді қызмет атқарады.

Тілдің бұл қызметтері қарым-қатынас, коммуникация үдерісінде жүзеге асады. Тіл қызметтерін бір-бірінен ажыратып көрсету шартты нәрсе, эвристикалық тәсіл. Кітаптың осы бөлімінің «Тіл мәдениет айнасы ретінде», «Тіл мәдениет құралы ретінде» деп аталуы да шартты, шынайы жағдай, атап айтқанда, тілдің аталған рөлдері мен қызметтерінің өзара қатынасы бұрмаланып көрсетілді.

Бұл әрекетімізден ақталу үшін кез келген нысанға, құбылысқа жан-жақты, терең ғылыми-зерттеу жүргізуде оған күш-қысым жасалып, өзгеріске ұшырайтынын тағы бір рет естеріңізге сала кетейін. Сондықтан кез келген ғалым – зерттеу нысанын өлтіретін, өңдейтін, құрамдас бөліктерге бөлетін, көлемін, күйін, құрамын өзгертетін күш көрсетуші. Алайда мұның бәрі ғылымның, өркениеттің дамуы үшін, адамзат болашағы үшін деген игі мақсатпен істелінеді.

Ғылыми, әдіснамалық шегінісімізден кейін зерттеу жұмысымыздағы белгілі бір шарттылықты айқындап алғандықтан, тілдің қоршаған ортаның айнасы ретіндегі рөлін қарастыруға қайта оралайық.

§6. Ұғымдарды лексикалық тұрғыдан нақтылау

Сонымен, тілдік құбылыстар сол тілде сөйлейтін ұжымның қоғамдық, мәдени өмірін бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, кейбір ұғымдардың лексикалық жағынан егжей-тегжейлі талдануы әлеуметтік факторларға байланысты болады. Ал олардың тілде қалай бейнеленетінін анықтау аса қызық. Бұл мәселеге орай, заманауи ағылшын көркем әдебиеті материалдары негізінде жүргізген арнайы зерттеулерімізден мынаны байқадық. Орыс, ағылшын тілдеріндегі «*дәмді*», «*дәмсіз*» ұғымдарының лексикалық тәсілмен берілуін қарастырдық.

Қазіргі ағылшын тіліндегі ас-суды жағымсыз бағалау ұғымы (дәмсіз сөзі) егжей-тегжейлі талданбады. Өйткені ұғымның лексикалық дамуы тым жұтаң екенін байқадық. Аталмыш ұғым негізінен *not good* (жақсы емес) деген тіркес арқылы бейнеленеді. Ұғымды эмоционалды бағалау коннотацияларында біршама дәл беретін монологемалық *bad* (жаман) сөзі қолданылмайды екен. Заманауи ағылшын қоғамындағы мәдени-этикалық талапқа сай ас туралы жағымсыз сөз айтуға болмайды, сондықтан бұл ұғым лексикалық тұрғыдан жетілмей қалған. Қарастырған материалдардың ешқайсысында дәмсіз ұғымын білдіретін сөзді кездестіре алмадық.

Асқа жағымды баға беруде қолданылатын «дәмді» ұғымы қазіргі ағылшын және америка әдебиеттерінде барынша айшықты етіп берілген. Бұл ұғым егжей-тегжейлі талданып, лексикалық тұрғыдан саналуан тәсілмен ұсынылған. «Дәмді» ұғымын беруде жиі қолданылатын *good* /жақсы/ сөзімен қатар *delicious* (өте дәмді), *nice* (ұнамды), *excellent* (өте жақсы), *perfect* (мінсіз), *fine* (тамаша), *splendid* (керемет), *appetizing* (дәмі тіл үйіреп), *beautiful* (ғажап), *savoury* (татымды) деген сөздермен тіркесе қолданылады. Ас-суды мақтау (тіпті дәмді болмаса да) өркениетті қоғамдағы мәдени нормалардың бірі. Ал ас туралы жағымсыз сөз айту, керісінше, әбестік болып көрінеді.

Аталмыш этикалық талап қазіргі ағылшын тілінде тікелей бейнеленіп, ас-суға жағымды баға беру ұғымы антонимдік ұғымына қарағанда, лексикалық тұрғыдан бай әрі саналуан сөздермен өрнектелген. Жиналған материалды симптоматикалық әдіспен сұрыптағанда мысалдардың 94%-ы жағымды бағалау ұғымын бейнелегені анықталды.

Сөйлеудің әлеуметтік аясына, жағдаят контексіне жүргізген зерттеулеріміз кезінде де біршама қызық нәрселерді байқадық. Мәселен, ас-суға баға беру негізінен ауқатты адамдарға, яғни қоғамның жоғары және орта тап өкілдеріне тән екені, олардың «асыра бағалауға» (*overstatement*) бейім келетіні белгілі болды. Кедейлер, қоғамның төменгі тап өкілдері керісінше ас-суға деген қатынастарын өте сирек білдіріп, «бағалай алмаушылық» (*understatement*) танытады екен. Екі жағдайға да түсінік беру қиынға соқпайды. Қоғамның ауқатты бөлігі үшін тамақ ішу – табиғи қажеттілік қана емес, сонымен қатар әлеуметтік дәстүр, қоғам өміріндегі маңызды құбылыс. Сондықтан олар үшін тамақ сапасының да мәні зор.

Қоғамның ауқатты бөлігінің асқа баға беруі (немесе тамақтануы), лексикалық саналуандылығымен, реңктерінің көптүрлілігімен ерекшеленеді.

The feature of the feast was red mullet. This delectable fish brought from considerable distance in a state of almost perfect preservation was

first fried, the boned, then served in ice according to a recipe known to a few men of the world (J. Galsworthy) /Мерекелік кеш бағдарламасының сәнін келтірген қызыл тікенді балық болды. Алыстан жеткізілгеніне қарамастан, тамаша сақталған. Дәмі тіл үйретін бұл балық алдымен қуырылып, қылтанақтарынан тазартылады екен. Сонан соң оны мұз үстіне қойып тартады. Бұлай дайындау тәсілін әлемде санаулы адам ғана біледі деседі (Дж. Голсуорси)/.

«Delicious!» he said. «Exquisite! Who but a Frenchman could make poetry of fish, I ask you?» (Ch. Gorham) /«Керемет! – деді ол. – Таптырмайтын тағам! Дәл француз секілді балықтан кім әуен тудырады, айтыңыздаршы!» (Ч. Горхем)/.

Кедейлердің асты сипаттауында лексикалық құралдардың басқа критерийлері пайдаланылады: *good /жақсы/, tasty /дәмді/, nourishing /тойымды/.*

«There's no bloody head room», agreed Slogger, «chewing pie with the noisy relish of a man whose missus usually gave him cut bread and dripping. But this was bloody pie!» (A.J. Cronin) /Мұнда ешқандай да алдыңғы бөлмені көріп тұрғаным жоқ, – деп келісті Слоггер, ауызындағы бәлішті күтірлете шайнап тұрып, құдды бір әйелінен сиырдың майы жағылған бір тілім нан алғандай. Бұл шынымен тіл үйретін (айтары жоқ) бәліш болатын! (А.Дж. Кронин)/.

Any working-class wife who has thin times will have fine knowledge of those cuts which are inexpensive and nourishing and also tasty (R. Hoggard) /Жұмысшы әйелдердің кез келгені қалтасындағы ақшасы санаулы болғандықтан, қымбат емес, тойымды, еті бар тамақты қайдан ішуге болатынын біледі (Р.Хоггарт)/.

Poor old age pensioners used sometimes to simulate a tasty meal by dissolving a penny Oxo in warm water, and having it with bread (R. Hoggard) /Қайыршы зейнеткер шал кейде дәмді түскі ас тәріздес бірдеңе дайындайтын. Сорпаға арналған «Оксо» дәмдеуішінің бір түйірін қайнаған суға салып ерітіп, нан батырып ішіп алатын (Р. Хоггарт)/.

Кедейлер үшін астың тойымдылығы, қуаттылығы маңызды. Сондықтан олардың қолданысында *tasty /дәмді/, nourishing /тойымды/* деген сөздер жиі кездеседі. Кедейлердің асты бағалауында *exquisite (таптырмайтын), delectable (керемет)* сөздерін кездестіре бермейсіз, тіпті *delicious (өте дәмді)* сөзінің өзін өте сирек қолданады.

Асқа жағымды не жағымсыз баға беру тәсілдері сөйлеушінің жасы, жынысы, білімі сияқты факторларға да байланысты. Асыра бағалау көбіне жастарға тән екенін келесі диалогтардан көруге болады:

Әжесі мен немересі. *«It is a good cake?» she asked intensely. «Yes, mam», he said, wiring into it. «It is fair champion» (A.J. Cronin)*

/«Бәліш дәмді ме екен?» – деп сұрады әжесі тағатсыздана. – «Иә, мэм» – деді, қолындағы бәлішін асап-асап жіберген немересі: – «Бәліштердің чемпионы екен!». (А.Дж. Кронин)/

Атасы мен немересі. *Seated at a little marble topped table in the oldestablished confectioner's, the Rector watched his grandson eat strawberry ice. «Good?» – «Awfully»* (A.J. Cronin)/ Ескі кондитерлік дәмхананың мәрмәр үстелінде отырған ректор немересінің құлпынай балмұздағын жегеніне қарап: «Дәмді ме?» – деп сұрады. «Керемет!» – деді немересі. (А.Дж. Кронин)/

«Сау», «ауру» ұғымдарының лингвистикалық бейнеленуін қарастырғанымызда, «сау» ұғымы қазіргі ағылшын тілінде *healthy* (дені сау), *safe* (қауіпсіз), *to do well* (бәрі жақсы), *to be all right* (бәрі дұрыс), *to be in good health* (денсаулығы жақсы), *to be in (good) shape* (қалыпты (жақсы) формада) деген сөздер арқылы берілетінін анықтадық. Ал сол әдебиеттерде «ауру» ұғымы етістік тіркестерімен беріліпті: *to have a heart attack* (жүрек талмасына ұшырау), *to have a eye infection* (көзіне инфекция түсу), *to catch cold* (суық тигізу), *to suffer from a disease* (белгілі бір ауруға шалдығу), *to feel the ache* (ауырғанын сезу), *to feel the pains* (науқасын байқау), *to feel weak* (әлсіздікті сезіну), *to feel lousy* (өте жаман сезіну), *to feel light-headed* (басы айналғанын сезіну), *to be ill* (ауырып тұру), *to be bad* (қал-жағдайы нашар болу), *to be unwell* (жағдайы жақсы болмау), *to look reaky* (түрі кету, өңі бұзылу).

«Сау», «ауру» ұғымдарының сөз арқылы бейнеленуін жай көзбен қарағанда-ақ соңғы ұғымның сөзбен бейнеленуі ауқымды, түрлендірілген әрі егжей-тегжейлі қаралғанын байқауға болады.

«Сау» мен «ауру» ұғымдарының сөзбен өрнектелуінің әркелкілігін былай түсіндіруге болады: «сау» – бұл адамның қалыпты жағдайдағы күйі. «Ауру» болса, қалыпты жағдайдан ауытқу, ол әртүрлі және көп болуы мүмкін, сондықтан бұл ұғымды беретін сөздер мен тіркестер де көп болмақ. Әрине, бұл басты әрі жалғыз себеп қана емес. «Сау» ұғымын беретін сөздер мен тіркестердің көп болуының бір себебі – заманауи ағылшын қоғамында ауруын талқылау қалыпты жағдай болғандықтан болса керек. Зерттеу – диахроникалық талдау жасауды қажет етеді. Өз ауруы, дімкәстігі жайлы айту қазіргі заман адамдарына тән, ал XIX ғасырда ол жайында сөз қозғау этикалық нормаға қайшы болғандықтан, ол кезеңде «ауру» ұғымын білдіретін сөздер өте аз қолданылған деген пікір бар. Сондықтан XIX–XX ғасырлардағы ағылшын қоғамындағы «сау» мен «ауру» ұғымдарының сөзбен берілуін салыстыру негізінде қызық нәтижелерге қол жеткізуге болады.

«Кір» – «таза» ұғымдарын беретін сөз тіркестерінің концептуалды негізіне зерттеу жүргізу нәтижесінде қызықты мәліметтер алуға

болады. Қазіргі көркем әдебиет шығармаларында «таза» ұғымын беруде жеті сын есім: *clean* (таза), *spotless* (дақ түспеген), *antiseptic* (антисептикалық), *neat* (ұқыпты, жинақы), *immaculate* (мұнтаздай таза), *pure* (таза), *clear* (таза, ашық), ал «кір» сөзін беруде 21 сын есім қолданылған: *dirty* (кір), *greasy* (майлы, кір, жуылмаған (шаш туралы)), *muddy* (кір (жол туралы)), *coarse* (өңделіп бітпеген (материал туралы)), *soiled* (былғанған), *dusty* (шаң), *foul* (иісі шығып, қатты ластанған), *befouled* (ластанған), *unsanitary* (антисанитарлық), *grubby* (алқам-салқам, нас), *plastered* (әк жұққан), *filthy* (кір, жуылмаған), *stale* (ұсталған), *sooty* (ыс басқан), *unclean* (таза емес), *stained* (дақ түскен), *grimed* (таза емес), *non pure* (таза емес), *mucky* (лас).

Сөз санының өзі көп жайды көрсетіп тұр емес пе? Қазіргі ағылшын тілінде «таза» ұғымына қарағанда «кір» ұғымы әлдеқайда жақсы бүге-шігесіне дейін жіктелген. Мұнда да «сау» – «ауру» ұғымдарын түсіндіргенде келтірген себептердің ықпалы бар деген болады. «Таза» ұғымы қазіргі өркениетті қоғам үшін қалыпты жағдайға, нормаға айналған, ал «кір» сол нормадан ауытқудың әртүрлі қалпы, сондықтан да лексикалық реакция тудырып отыр. Бірақ ұғымның адам санасында, сондай-ақ оның тілінде егжей-тегжейлі қаралу, жіктелу фактісі қазіргі көркем әдебиет тілінде «кір» сөзінің әртүрлі реңкін көрсететін сын есімді сөз тіркестерінің барлығы дерлік қолданылды дегенді білдірмейді. Бұл жерде әртүрлі әлеуметтік-мәдени факторлардың күрделі кешені ықпал ететіні анықталып отыр. Бір жағынан, шындығында, қазіргі қоғамның өткен ғасырмен салыстырғанда санитарлық-гигиеналық талаптарының деңгейі медицинадағы прогреске және гигиена мәдениетінің артуына байланысты әлдеқайда көтерілген. Бұл қазіргі ағылшын көркем әдебиетіне жасалған талдау нәтижелері арқылы анықталған лингвистикалық фактілерге қайшы келсе керек. Алайда қазіргі ағылшын көркем әдебиетінде «таза» – «кір» ұғымдарын білдіретін сөздер тек тура мағынасында ғана емес, сонымен қатар ауыспалы мағынада, мәселен, нақты бір деректі заттың тазалығын немесе жан тазалығын, қарым-қатынастағы тазалықты, ниеттің тазалығын, ойдың тазалығын білдіруі мүмкін екені ұмытпағанымыз жөн.

I met him at the Con ball at Leddersford. He made a pass within the first five minutes and invited me to a dirty week-end within another five (J. Braine) /Мен онымен Леддерфордтағы консерваторлар балында таныстым. Ол алғашқы бес минутта маған қырындап, келесі бес минутта демалысты бірге өткізейік деп арам (сөзбе-сөз кір) пиғылын білдірді (Дж. Брейн)/.

His motives were far from pure (M. Bradbury) /Оның ниеті таза емес болатын (М. Брэдбери)/.

called him every foul name I could lay my tongue to (A. Haiyley)

/Мен оны ауызыма келген былапыт (сөзбе-сөз: лас) сөздің бәрін айтып балағаттадым (Ф. Хэйли)/.

And Soames was alone again. The spidery, dirty, ridiculous business! (J. Galsworthy) /Сомс тағы жалғыз қалды. Тұзаққа толы, кір, мәнсіз бизнес! (Дж. Голсуорси)/.

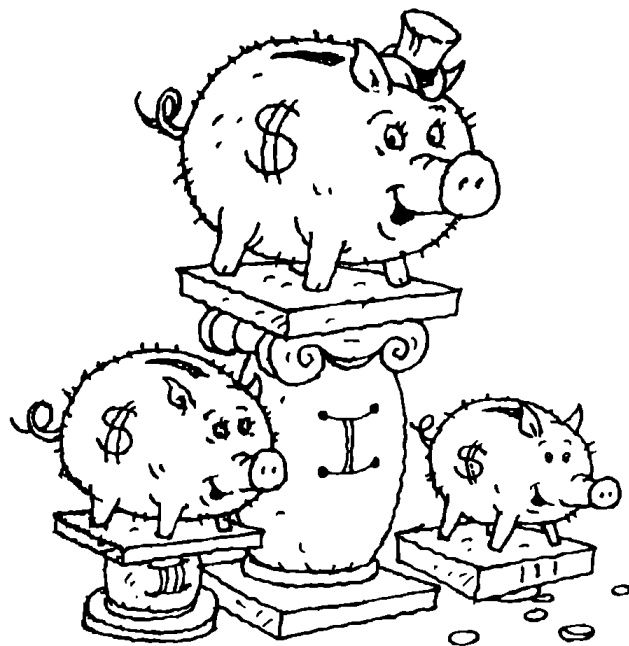
Have you anything really shocking, Reggie? I adore mucky books, and you never have any in stock (J. Braine) /Оқуға тұрарлық бір нәрсең бар ма, Регги? Лас нәрселер туралы оқығанды жақсы көруші ем, сен ондай кітаптар сатпайды екенсің! (Дж. Брейн)/.

You played dirty trick – we'd have given you five if you'd asked for it... (W. Golding) / Бұл не деген сұрқия (сөзбе-сөз: кір) көзбояушылық! Өзің сұрағаныңда біз саған беретін едік қой (У. Голдинг).

Тағы бір айта кететін нәрсе – әдебиет жанрларындағы, стильдеріндегі, бағыттарындағы түбегейлі өзгерістер. Қазіргі батыстық жазушылардың көбі өмірді боямасыз, сол қалпында суреттейді, келеңсіз тұстарын барынша ашып көрсетуге тырысады. Сондықтан тілге осы тұрғыдан диахроникалық зерттеу жүргізу оң нәтиже беретін бүгінгі лингвистиканың алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі.

«Бай» – «кедей» ұғымдарын білдіретін сөздерге жасалған диахроникалық зерттеулер ХІХ ғасыр басындағы ағылшын әдеби туындыларында да (Джейн Остиннің шығармаларында), сондай-ақ ХХ ғасырдың орта шеніндегі ағылшын тіліндегі шығармаларда да (Айрис Мёрдок романдарында) «кедей» ұғымына қарағанда «бай» ұғымын білдіретін сөздер мен сөз тіркестері көптеп кездесетінін көрсетті. Тілдегі «бай» ұғымының ауқымды әрі айшықты етіп жіктелуі белгілі бір әлеуметтік факторларға байланысты болуы мүмкін.

Бай мен кедейге бөлінген ағылшын қоғамы үшін материалдық әл-ауқат мәселесі аса маңызды, қоғамның кез келген мүшесі бай болуға ұмтылады, бұл – әлеуметтік тұрғыдан ынталандырылатын моральдік-этикалық норма, ал кедей болу – жағымсыз нәрсе, қоғамдық этикаға қайшы. Сондықтан өмірлік маңызы бар, көңілге жағымды «бай» ұғымын беретін сөздер мен сөз тіркестері ағылшын тілінде бүге-шігесіне дейін жіктеліп берілген: *a rich man* (бай адам), *to be rich* (бай болу), *a man of large fortune* (ауқатты адам), *a man with fortune* (ауқатты адам), *to make a tolerable fortune* (байлыққа кенелу), *to give fortune* (байлығын беру), *splendid property* (асып-тасқан байлық), *in easy circumstances* (жағдайы

жаман емес), *to have a comfortable income* (жақсы табысы бар), *to have money* (ақшасы болу), *to get money* (ақшасы болу), *to save money* (ақша жинау), *to be well-off* (ауқатты болу) және т.б. «Кедей» ұғымы болса, бар болғаны бірнеше сөз бен сөз тіркесі арқылы беріледі: *a poor man* (кедей адам), *to be to poor* (кедей болу), *have no money* (ақшасы болмай), *to be in financial difficulties* (қаржы қиындығына тап болу), *want of money* (ақша керек болу), *a man without money* (ақшасыз адам).

XIX–XX ғасырларда «бай» мен «кедей» ұғымдарының сөзбен берілуі сан жағынан салыстырғанда тең келгенімен, сөздерді таңдау бойынша едәуір айырмашылықтар бар екенін көрсетіп отыр. XIX ғасырларда бай ұғымын білдіретін *fortune* сөзі әртүрлі сөздермен тіркесіп келіп, кең қолданыста болды: *a man of fortune* (ауқатты адам), *a good fortune* (жақсы жағдай), *large fortune* (үлкен байлық), *a man with fortune* (ауқатты адам), *splendid fortune* (асып-тасыған байлық), *tolerable fortune* (үлкен байлыққа), *to give fortune* (байлығын беру).

XX ғасырдағы әдеби шығармаларды қарағанымызда бірде-бір байлықты білдіретін *fortune* сөзін кездестіре алмадық. XIX ғасырда байлық, әл-ауқат (*fortune*) сөзі алдымен жер иелену, қожалығы болу, көп ақшасы болу дегенді білдірген. Сөйлеушінің сөзді өзінің әлеуметтік тәжірибесіне сәйкес қолданатыны белгілі. Сондықтан *fortune* сөзі бар сөз тіркестерінің қазіргі ағылшын тілінде өте сирек қолданылуының себебі – сөйлеушілердің ол арқылы өз әлеуметтік тәжірибесін көрсете алмауында болса керек.

Rich (бай) сын есімімен тіркесетін сөз тіркестері XIX ғасырда қолданыс аясы жағынан екінші орында тұрса (*fortune* (байлық)) XX ғасырда алдыға шықты.

Сонымен қатар ағылшын романдарында жиі кездесетін *income* сөзімен тіркесетін сөз, сөз тіркестері қазіргі кезде қолданыстан ығыстырылып, оның орнын *means* (кіріс, байлық) сөзі басқан. XX ғасырда байлық ұғымы өзгерді, бұрын ол жер, қожалық көрсеткіші болса, енді банкте есепшотының болуымен өлшенеді. Сондықтан қазіргі романдарда кейіпкердің материалдық жағдайын суреттегенде, *joint account* (банктегі жалпы есепшот), *good investment* (жақсы инвестиция), *modest annuity* (жылсайынғы кіріс) секілді тіркестерді қолданады.

Ұғымның мазмұны өзгерді, қоғамдық сана өзгерді, соған сәйкес ұғымның тіл арқылы бейнеленуі де өзгерді. Адамдардың байлыққа деген қатынасының өзгергені де назардан тыс қалмады. XIX ғасырда бай болу адамға мәртебе, құрмет, атақ әкелді және айналасындағылардың қызығушылығы мен қызғанышын тудырса, XX ғасырда адамдар байлықтың қайдан, қалай келіп жатқанын, кейбіреулердің дәулетті өмір сүруі үшін белгілі бір топ жоқшылықта өмір сүруге мәжбүр екенін анық аңғаратын болды. Тіпті адамдарды банктегі

есепшотына қарап қарсы алатын Англияның өзінде бай адам халықтың алдында ақталуға тырысады: *Anyway, what's wrong with being rich. It's a quality, it's attractive. Rich people are nicer, they're less nervy (I. Murdoch)*/ Қалай айтсаңыз да, бай болғанның несі жаман? Ол сый-құрметке бөлейді, жұрттың назарын бұрады. Байлар жайлы келеді, олар кикілжіңге көп бара бермейді (А.Мёрдок)/.

§7. Түр-түс атауларының әлеуметтік-мәдени аспектісі

Тілші ғалымдар спектор түстерінің атауларын зерттеуге ерекше көңіл бөледі. Ал одан кейінгі орындарда қимыл-қозғалыс етістіктері мен туыстық атаулар тұр.

Түсті білдірудің әлеуметтік-мәдени метафорикасы туралы жазылған еңбектер көп. Бір түстің өзі әртүрлі мәдениетте әртүрлі символикаларға ие болатыны белгілі. Г.А. Антипов, О.А. Донских, И.Ю. Марковина, Ю.А. Сорокиндердің «Текст как явление культуры» деген кітабында ақ пен қара түстер мысалы негізінде көрнекі материалдарды қолдана отырып, егжей-тегжейлі түсіндіреді. Мәселені аталған кітаптан үзінді келтіре отырып, дәйектеп көрейік.

Ақ түс негізінен көптеген мәдениетте үміттің, қайырымдылықтың, тазалықтың, махаббаттың және соған жақын тағы басқа ұғымдардың символы ретінде қалыптасқан. Грузин субмәдениетінде ақ түс – қайырымдылықтың, мейірімнің, махаббаттың символы («И над миром зареяло белоснежное полотнище – символ добра, милосердия и любви»).²⁰ Қырғыз субмәдениетінде оны мынадай коннотациямен байланыстырады: «Ақ – Айтматовтың бұрыннан жақсы көретін, нәзіктіктің, қорғансыздықтың түсі, қайырымдылық пен үміттің түсі, мейірім мен махаббаттың, көктем гүлінің түсі». ²¹ Қара нәсілділердің бір ғана киносының атауын келтірсек-ақ жеткілікті: «Үлкен ақ үміт». Ақ түсті конфронтативті қабылдау шығыс елдерінде кездеседі. Олар үшін ақ түс өлімнің, қазаның белгісі (сол себепті Оңтүстік Кореяда түрме киімінің түсі ақ болып белгіленген). Ақ түсті өліммен байланыстыру орыс мәдениетінде де бар: «Өлімге дайындалғандай шал үстіне түгел ақ киім киіпті...». ²² ...Қара түс бірқатар мәдениетте өлімнің, қайғының, қазаның символы ретінде қабылданса, ал кейде салтанатты іс-шараны да білдіреді: «Қайғы мен қазаның қара орамалы» – орыс және қырғыз субмәдениеттерінде,²³ «Киімдері тек қара еді: азасы да бар – Алкестиде көз жұмғалы көп болмаған,

²⁰ Н. Думбадзе. Белые флаги. Тбилиси, 1974, 212 б.

²¹ М. Ваняшова. Мәңгілікке толы сәт// Театр, 1981, №6, 45 б.

²² К. Симонов. Лирика. М., 1956, 6 б.

²³ М. Ваняшова. Көрсет. шығар., 45–46 бб.

²⁴ И. Василина. БИТЕФ тосынсыйлары// Театр, 1981, №6, 140 б.

²⁵ Н.Ю. Лотман. «Роман А.С. Пушкина «Евгений Онегин». Комментарий». Л., 1980, 158–159 бб.

²⁶ Г.А. Антипов, О.А. Донских, И.Ю. Марковина, Ю.А. Сорокин. «Текст как явление культуры» 140–141 бб.

әрі салтанаты да бар – күйеуінің үйіне қонақ келген»²⁴ батысеуропа-лық мәдениет. Соңғы мысалда қара түстің символикасы диахрония тұрғысынан алғанда, сол ұлттың мәдениетінде ғана көрініс табады; XIX ғасырдың басында еуропалықтар үшін қара түс тек өлімнің, қазаның символы болған: 1802 жылы шыққан «Еуропа хабаршысында» берілген бал туралы үзіндіде: «Ерлердің бәрі қазаға барып келгендей қара киініп алыпты» делінген; Д.Н. Свербеевтің айтуынша, «ерлердің де, әйелдердің де қара түсті киім киюі жаман ырым саналады, сондықтан ерлер – қоңыр, жасыл, көк фрак киеді»; А. Мюссе «Исповеди сына века» атты кітабында: «Қазіргі кезде ерлер киіп жүрген қара костюмнің ырымы тым жаман»,²⁵ – деп жазды.²⁶

Әлемнің мәдени, тілдік (немесе лингвомәдени) картасындағы ағылшын тілі жасаған әртүрлі түстер гаммасында ақ пен қара түс аса маңызды рөл атқарады. Осы түстерде ағылшынтілді әлемнің шынайы, мәдени көрінісі бейнеленген.

Ақ сөзінің номинативті мағынасы – қар мен бор түсі (O.); *white – of the colour of fresh snow or common salt or of the swan’s plumage* / Ақ – жаңа жауған қардың, кәдімгі тұздың немесе аққу қауырсынының түсі/ (СОД).

Қара сөзінің номинативті мағынасы – аққа қарама-қайшы, ыстың, көмірдің түсі (O.); *black – opposite to white – colorless from the absence or complete absorption of all light* / қара – аққа қарама-қайшы, жарықтың болмауынан не мүлде жоқтығынан түссіз болып көрінетін түс / (СОД).

Екі түс те шынайы өмірдегі белгілі бір құбылысты бейнелейді. Мысалы, олар қара көйлекті сипаттауы мүмкін: *a black dress*, қара көйлек қара түсті көйлекті білдіреді, ал *white dress* ақ көйлек қардың, тұздың немесе аққу қауырсынының түсімен түстес көйлек түсін білдіреді.

Екі мәдениетте де қара түс қазаға қатысты қолданылады (алайда кейбір шығыс елдерінде қазаны ақ түс білдіреді), сондықтан қара көйлек не қазаға киіледі не ресми кештерде киіледі. Егер көркем шығармада баланың қара кигені айтылса, бұл оның жақындарының біреуі қайтыс болғанын білдіреді, себебі орыс мәдениетінде жай уақытта балаға қара киім кигізілмейді. Мәселен, балалар әдебиетінің белгілі кейіпкері Полианна әкесінің қазасынан кейін қонаққа қызыл көйлек киіп барғанында, неліктен қара киіп келмегенін түсіндіруге асығады: *I ought to have explained before. Mrs. Gray told me to at once – about the red gingham dress and why I am not in black. She said you’d think t’was queer. But there weren’t any black things in the last missionary barrel. Part of the Ladies’ Aid wanted to buy me a black dress but the other part thought the money ought to go towards the red carpet for the church* (E.H. Porter. *Polyanna*) / Мұны

ертерек түсіндіруім керек еді. Өткенде миссис Грей маған неге қара кимей, қызыл көйлек киіп алғансың деді. Олай киінгенімнің ерсі екенін айтты. Бірақ миссионерлердің жіберген соңғы сәлемдемесінде қара түсті ештеңе болмады. Әйелдердің көмек көрсету қоғамындағылардың бір бөлігі маған қара көйлек алмақшы болып еді, енді бір бөлігі ақшаны шіркеуге қызыл кілем алуға жұмсау керек деп шешті (Э. Портер).

Екі мәдениетте де ақ көйлекті әдетте жас қыздар киеді, бұл – пәктіктің символы, той көйлегі. Сәнді ақ көйлек кию қалыңдыққа тән, бұл – некелесу символы.

White tablecloth ақ дастарқан секілді қарапайым тіркестердің барлық мәдени реңктерін түсіну үшін қара дастарқан *black tablecloth* деген тіркес жасап көріңізші. Жасанды, естіген құлаққа түрпідей тиеді! Себебі, екі мәдениетте де қолданыста мұндай тіркес жоқ. *White tablecloth* ақ дастарқан салтанатты кештерде, үлкен мерекелерде жайылады. Қазіргі ағылшын мәдениетінде ақ дастарқан жаю дәстүрі қалып барады деуге болады. Орыс мәдениетінде оның мәдени таңбалылығы сақталған, атаулы мерекелік кешпен байланыстырылады.

White – black ақ – қара сөздерінің адам деген мағынаны білдіретін тап сөзімен тіркесі арнайы қарастыруды қажет етеді. *White man* тіркесінің әлеуметтік-мәдени шарттылығы оның өзіне тән семантикасынан көрінеді. *White man* деген тіркес – ақ нәсілден шыққан, терісінің түсі ақ адам деген ұғымды ғана бермейді, төмендегі контекстке қарағанда, бұл америкалық болуы мүмкін, алайда антропологиялық тұрғыдан алғанда, испандықтар мен мексикалықтар да «ақ адамдарға» жатқызылады:

And sometimes her husband brought visitors, Spaniards or Mexicans or occasionally white men (D.H. Lawrence) / Кейде оның күйеуі испандықтарды немесе мексикалықтарды, ал кейде ақтарды қонаққа алып келетін (Д.Г. Лоуренс)/.

Өз нәсілін басқалардан артық санайтын ақтардың қоғамында бұл тіркестің *адал, әдепті, тәрбиелі* деген мағынаға ие болуы, керісінше, *black man* тіркесіне *азәзіл, жын, ібіліс* деген жағымсыз мағынаның таңылуы кездейсоқ жағдай емес. Үзінділерді салыстырып көрейік:

The whitest man that ever lived, a man with a cultured mind and with all the courage in the world (T. Hardy) / Жер бетіндегі адамдардың ішіндегі тектісі, ең білімдісі және ең батылы/ (Т. Гарди).

Sit down and tell me about your sister and Jon. Is it a marriage of true minds? It certainly is. Young Jon a pretty white man (G. Meredith) / Отыр да, маған әпкең мен Джон туралы айт. Бұл қалауымен қосылған неке ме? Әрине. Жас Джон жақсы адам ғой (Дж. Мередит).

Rich as Croesus and as wicked as the black man below (J. Meredith) / Крәз секілді бай, ібілістей ашулы (Дж. Мередит)/.

Жалпы (сол тілде сөйлейтін ұжымның мәдениеті мен қоғамдық санасын бейнелейтін) ағылшын тіліне қара түсті жамандықпен, ал ақты жақсы нәрселермен байланыстыру тән. Тіпті ағылшын тілінің америкалық вариантының ықпалымен бұл құбылыс британдық вариантында бұрынғыдан да үдей түсті.

Сондықтын *black* сөзімен тіркесетін номинативтік топтар жағымсыз коннотацияға ие болса, *white* сөзі жағымды мағына беретін тіркестерде қолданылады.

Black sheep (сөзбе-сөз: қара қой, «шіріген жұмыртқа» мағынасында) *black market* (қара базар) *blackmail* (сөзбе-сөз: қара пошта, бопсалау мағынасында) *Black Gehenna* (қараңғы тамұқ), *black soul* (қара ниет) деген тіркестердің бәрінде *black* сөзі жағымсыз мағынада қолданылған, *black dress* (қара киім) *black armband* (қолына қара байлау) тіркесінде *black* сөзі қазаға, өлімге қатысты пайдаланылып тұр. Керісінше *white* – бейбітшіліктің түсі, қалыңдық көйлегінің түсі, бір сөзбен айтқанда, барлық жақсы, таза нәрсенің түсі. Мысалы, У. Блейктің «*The little black boy*» /Қара бала/ өлеңін алайық: *And I am black but Oh, my soul is white* /Я черный, но душа моя бела (Ауд. С. Степанова) /Өңім қара болса да, жүрегім ақ/.

Тіпті *white* сөзі жағымсыз мағынадағы зат есіммен тіркескеннің өзінде, ол сол сөздің жағымсыз мәнін бәсеңдетеді, мысалы: *white lie* тіркесі моральдік тұрғыдан ақталған, зияны тимейтін өтірік дегенді білдіреді (орыс тіліндегі *черная зависть* – *белая зависть* деген тіркестерде де «ақ» сөзі қызғаныш сөзінің жағымсыз мәнін жұмсартып тұр).

Жалпы орыс тіліндегі ақ пен қара сөздерінің метафоралық мағынасы ағылшын тіліндегі баламасымен мәндес: *черная душа* (қара ниет), *черная весть* (қаралы хабар), *черный день* (қаралы күн), *черный глаз* (сұқ көз), *черный враг* (қас дұшпан). Осы тұста мәдениеттер айырмашылығына тағы бір мысал келтіре кетейік. Орыстар бір нәрсені кейінге қалдырса, оны «на *черный день*» /сөзбе-сөз қара күнге/ дейді, ал ағылшындар «*against a rainy day*», яғни жаңбырлы күнге дейді.

Қазіргі кезде *white man* – *black man* тіркестерінің қолданылу ерекшелігі көпшілік назарын өзіне күрт бұрды. Ағылшын тілінің халықаралық тіл ретінде рөлінің артуына орай, сондай-ақ Африка халықтарының отаршылдықтан шығып, өзіндік санасының өсуімен байланысты олар ақ-қара ұғымдарына тән метафорикаға жіті көңіл бөлетін болды.

«Политическая социология английского языка» атты еңбектің авторы Али Мазруидің көрсетуінше, Африка халқын «ағылшын

тіліндегі нәсілшілдіктің сарқыншағы» алаңдатады. Сөйлеуші *black* сөзін жағымсыз, *white* сөзін жағымды коннотацияда қолдана тұрып, «қараны жаманмен, ақты жақсымен байланыстыратын нәсілшілдік дәстүрдің келмеске кеткенін саналы түрде әлі де түсінбейді».²⁷

Али Мазруи бұл дәстүрді Ібілісті қара, Періштені ақ етіп суреттеген христиан дінінің таралуымен байланыстырады. Ол Библия мен классикалық ағылшын әдебиетінен қара нәсілділердің ар-ұжданына тиетін көптеген мысалдар келтіреді. Ағылшын тіліндегі әдебиеттерді Африка халықтарының тіліне аударуда бұл едәуір қиындықтар туғызатынын айтады. «Венеция көпесіндегі» Порция өзіне көңілін білдіруге келген ағылшын, неміс, француз ақсүйектерінен тұратын күйеу жігіттерді талқылай келіп, солардың қатарындағы Морокко ханзадасы туралы үзілді-кесілді былай дейді: «*If he have condition of a saint and the complexion od a devil, I had rather he should shrive me than wife me*» / Жүрегі әулиедей таза, жүзі Ібілістей қара болса, жарындай емес, қызындай қабылдасын/.

Зерттеу авторының пікірінше, қазіргі ағылшын тіліндегі түстерді білдіретін метафорикаға қатысты тез арада бір шара қолдану керек. Таяу уақытта ағылшын тілінде сөйлейтін қара нәсілділер саны жағынан ақ нәсілділерді басып озады. Әлбетте, бұл *blackmail* (қара сөз) сөзін *whitemail* (ақ пошта) деп, *black market* (қара базар тіркесін *white* (ақ) не *brown market* (қоңыр базар) деп өзгерту керек деген сөз емес. Алайда ағылшын тіліндегі нәсілшілдіктің сарқыншағына саналы көзбен қарап, тым болмаса ағылшын тілінің африкалық вариантына жаңа альтернативті метафораларды енгізу – оның позициясы мен танымалдылығын нығайта түсер еді. Али Мазруи африкалықтарға ағылшын тілін қабылдауда сыни көзбен қарап, белсенді болу керектігін айтып, тілден нәсілшілдікті («Deracialization of English») аластатуға шақырады.

Әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне байланысты, тілдік құбылыстың әлеуметтік-мәдени шарттылығы өткір саяси мәселеге айналып отыр. Бұл «*Political correctness*» атты мықты мәдени, идеологиялық қозғалыстың бас көтеруіне негіз болды.

Сөз тіркестерінің әлеуметтік-мәдени шарттылығына тағы бірнеше мысал келтіре кетейік:

He really loved to have white men staying on the place And she was fascinated by the young gentlemen, mining engineers, who were his guests at times.

He, too, was fascinated by a real gentleman. But he was an old-time miner with a wife, and if a gentleman looked at his wife, he felt as if his mine were being looted, the secrets of it pryed out (D.H. Lawrence).

Ол үйіне ақ нәсілді адамдардың келгенін қалайтын... Ал әйеліне жас джентльмендердің, тау инженерлерінің үйіне тоқтағаны ұнайтын. Ол да нағыз джентльмендерге қызыға қарайтын. Бірақ ол ескі заманның кеншісі еді, оның үстіне әйелі бар. Джентльмендердің көзі әйеліне түскенде, ол кенішін біреу тонап, бар құпиясын ашып қойғандай күй кешетін (Д.Г. Лоуренс).

²⁷ A. Mazrui. The political Sociologi of the English Language. Mouton – The Hague, 1975, 81 б.

Үзіндідегі барлық атрибутты сөздер әлеуметтік-мәдени шарттылықты сақтаған. Шынайы өмірдегі бір-бірімен байланыстағы заттар мен ұғымдар сөйлеуші санасымен табиғи сәйкестік тауып, оның әлеуметтік тәжірибесін көрсетеді. *Real gentleman* тілдік құрылымының негізінде ағылшынтілді қоғамда қалыптасқан әлеуметтік құрылым, моральдық-этикалық кодекс жатыр. Сол секілді *old-time miner* тіркесінің негізінде де маңызды әлеуметтік факторлар бар, оларды білмейінше, аталған сөз тіркесін жасау, оны түсіну мүмкін емес.

Сондықтан да коммуникацияның негізгі шарты **аялық білімнің болуы, яғни сөйлеушіге де, тыңдаушыға да тән реалий мен мәдениетті білу қажет деген сөз.**

§8. Тіл – мәдениет сақтаушысы

Әрбір тіл – сол тілде сөйлеушілердің жан дүниесі сақталған ғибадатхана.

Оливер Уэнделл Холмс

Every language is a temple in which the soul of those who speak it is enshrined.

Oliver Wendell Holmes

Тіл адамның жан дүниесі мен мәдениетін бейнелеумен ғана шектелмейді. Оның аса маңызды қызметінің бірі – мәдениетті сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Демек, тіл жеке адамның, этникалық топтың, халықтың, ұлттың ұлттық мінезін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Тіл идиоматикасында, яғни тілдің ұлтқа тән белгілері сақталған бөлігінде құндылықтар жүйесі, қоғамдық мораль, сол халықтың әлемге, адамдарға, жат жұртқа деген қатынасы сақталады. Фразеологизмдер, мақал-мәтелдер бір мәдениет аясында шоғырланған белгілі бір қоғамның өмір салтын, географиялық орналасқан жерін, тарихы мен салт-дәстүрін барынша көркем бейнелейді.

Бұл жайында жазылған ғылыми еңбектер көп. Идиоматика ұлттық нақышы мен стильдік бояуы, мәдениетті жеткізуші сипатына орай тілші-ғалымдардың да, шет тілін үйренушілердің де назарын айрықша аударып келеді. Сөйлеудегі фразеологизм рөлінің ара салмағын ескерсек, бұған да ынтығушылықтың басым екенін көреміз. Идиомалар рөлі тым шектеулі, олар тамаққа қосатын дәмдеуіштер сияқты, шымшымдап, пышақтың ұшымен қосуды қажет етеді. Ал тамақты тіл деп алсақ, оның сөз бен сөз тіркесі деген бейтарап (идиомалық емес) құрамдас бөліктері бар. Тілдік бірліктер мен мәдениет, өмір салты, ұлттық мінез және т.б. арасындағы тікелей

байланыс (идиомаға негіз болған бейнелер, метафоралар арқылы) сан рет зерттеліп, айқындалған. Мәселен, ағылшын тіліндегі теңізге қатысты идиомалар Ұлыбританияның өткен ғасырлардағы өмір салтынан, яғни оны қоршаған аралдар мен теңіз тіршілігінен, теңізшілер өмірінен алынған.

Тіл халық мәдениетін сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырады. Тіл халықтың шынайы өмірі мен мәдениетін қалай бейнелеп, ең бастысы қалай сақтайтынын қарастырып көрейік. Мысалы, монархия, оған халықтың қатынасы деген тақырыпты алайық. Басқаша айтқанда, орыс, ағылшын тілдерінде монарх, мемлекет билеушісі және оның ел басқару ісі қалай суреттелетінін қарастырып көрейік.

Ресейде де, Англияда да ғасырлар бойы монархия ел билеудің басты әрі жалғыз формасы болды. Бір қызығы, екі елде де монархия ел билеу тәсілі ретінде күшін жойды. Ресейде монархия 1917 жылы күшпен жойылса, Англияда ол ресми түрде бар болып есептелгенімен, өткен күндерді еске түсіретін ескерткіш, сәнге қойылған анахронизм сияқты. Шын мәнінде монархтың қолында ешқандай саяси билік жоқ. Тіл, әлбетте, айна секілді қоғамның әлеуметтік, мәдени құрылымының маңызды жақтарын көрсетіп, оны өз қазынасына салып сақтайды. Ал енді, екі тіл өзінің осы қызметтерін қалай атқарғанын байқап көрейік.

«Монарх пен монархия» тақырыбындағы (*царь, царица, царский, king, queen, royal*) тілдік материалдарды қарастыру кезінде жағымды коннотациялардың, тілдік бірліктердің жағымды реңктерінің басым екені бірден байқалады.

Тілдің өзге қабаттарына қарағанда, идиоматикалық жүйенің ұлттық мәдени сипаты басым болады. Идиомалардың өн бойында сол ұлттың ұлттық құндылықтар жүйесі, ұлттық дүниетанымы, өзіне және өзге халыққа деген көзқарасы, ұстанатын моральдық қағидаттары сақталады. Фразеологизмдер, мақал-мәтелдер негізінде кез келген халықтың ұстанған мәдениеті, өткен тарихы, географиялық орналасу жағдаяты, ұстанған өмір салты көрнекі түрде айқындалады. Идиомалардың өн бойындағы ұлттық мәдени ерекшеліктердің басымдық танытуы, стилистикалық реңкі жоғары болуы, тілші ғалымдар, шет тілін үйренушілер тарапынан қатты қызығушылық тудырып келеді. Фразеологизмдердің сөйлеу тіліндегі қолданысы өзге тілдік бірліктерге қарағанда пропорционалды емес. Сөйлеу тіліндегі фразеологизмдердің қолданысы өте шектеулі, мұны тіліміздегі идиомалардың қолданысын тағамның дәмін келтіру үшін салынатын түрлі дәмдеуіштермен салыстыруға болады. Әдетте тағамға қосылатын дәмдеуіштердің қай түрі болмасын, пышақтың ұшымен ғана алынып, өте аз мөлшерде салынады. Сөйлеу тілін қалыптастыруда фразеологизмдерді аз-аздан қолданып

отыру керек, ал сөйлеудің өзі көбіне бейтарап тілдік бірліктерден (сөз, сөз тіркесі) түзіледі.

Тілдік бірліктердің халықтың ұлттық мәдениетімен, ұлттық мінез-құлқымен, ұлттың өмір сүру салтымен тікелей байланысы көптеген зерттеу еңбектеріне арқау болды. Ұлыбританияның аралдар арасында орналасуы, ағылшын халқының күнкөрісі өткен дәуірде осы аралдармен байланысты болғандығы, халық арасында теңізші мамандығының кең таралуы – олардың тілдік санасында арал, теңізге қатысты өзіндік ұғым-түсініктердің, ағылшын тілінде «теңізге» қатысты идиомалардың берік орнығуына ықпал еткен. Белгілі бір тілде сөйлеуші ұжымның шынайы мәдени дүниесін өз тілінде қалай бейнелеп, сақталатынын көрсету үшін монархия және халықтың оған деген қатынасы тақырыбын қарастырып көрейік.

Ресейде де, Англияда да ғасырлар бойы негізгі басқару жүйесі монархиялық билік болды. Бір қызығы, екі елде де монархиялық билік төңкеріс арқылы құлатылған болатын. 1917 жылы Ресейдегі монархиялық билік күшпен алынып, төңкеріс негізінде құлады. Ал Англия жерінде әлі күнге дейін өткеннен қалған белгі ретінде тек декоративті анархия ретінде формальды түрде өмір сүріп келеді. Қазіргі кезде мұндай монархиялық биліктің ешқандай саяси күші жоқ.

Тіл – қоғамның мәдени және әлеуметтік құрылымының көрсеткіші және сол ақпаратты өн бойында сақтайтын қазына. Осы екі тілдік жүйенің жоғарыда аталған функцияны қалай атқаратынын сөз, тұрақты сөз тіркесі, мақал-мәтелдер негізінде қарастырайық. «Монарх және монархия» (*царь, царица, царский, king, queen, royal*) тақырыбына қатысты тілдік материалдарды (семантикалық өріс) зерттеуде көрсетілген тілдік бірліктердің жағымды коннотациялық реңкі бірден көзге түседі.

Екі тілдік жүйеде – ағылшын тілінде, тіпті орыс тілінің өзінде Кеңестік Ресейдің бірнеше онжылдықтар бойы монархиялық билікке қарсы антимонархиялық күрес жүргізгенімен, монархия билігін, оның даңқын, патшалықтың немесе корольдіктің бөлінбеуі, монархтың марапатталуы сияқты ақпараттар тілдік бірліктердің өн бойында сақталған.

Ағылшын тілінде:

The King can do no wrong [Король не может быть не прав] – Корольдің қателесуі мүмкін емес.

The King's word is more than another man's oath [Слово короля больше, чем клятва простого человека] – Қарапайым адамның антына қарағанда, Корольдің сөзі артық.

God save the King [Боже, храни Короля] – Құдайым, Корольдің өмірін сақтай гөр.

The faith's Defender [Защитник веры (король)] – Сенімнің (король) қорғаушысы.

Kingdoms divided soon fall [Царства, разделенные на части, скоро падут] – Екіге бөлінген патшалық ақырында құлайды. (Жарылған патшалық жалпасынан түседі).

Орыс тілінде:

Государь, батюшка, надежда, православный (Патша, әкей, үміт, православиелік).

Боже, царя храни (Құдайым, патшамызды сақтай гөр).

Без царя народ сирота (Патшасыз халық тұл жетім).

Где царь, тут и правда (Патша қайда болса, шындық сол жерде).

Без бога свет не стоит, без царя земля не правится (Жаратушысыз тіршілік болмайды, патшасыз жер басқарылмайды).

Без царя в голове. С царем в голове (Сөзбе-сөз: Патшасыз бас.

Патшаның басында. «Басында ми жоқ. Ақылды адам» деген мағына береді).

Ағылшын тілінде де, орыс тілінде де монархтар ең жоғары жетістіктерді иеленеді: ең ұлы, ең құдыретті, ең асыл, ең күшті, өзінің айналасындағы тұлғалардан әрдайым ерекшеленіп тұрады.

Ағылшын тілінде:

King Arthur did never violate the refuge of a woman [Король Артур никогда не переступал порога убежища женщины] – Король Артур ешуақытта әйел табалдырығын аттамаған.

The King of Heaven Jesus Christ [Царь Небесный (Иисус Христос)] – (Иса) Көктен түскен патша.

King of Kings (Jesus Christ) [Царь царей (Иисус Христос)] – (Иса) Патшалардың патшасы.

King of Jews (Jesus Christ) [Царь Ииудейский (Иисус Христос)] – (Иса) Ииудей патшасы.

King of the beasts (the lion) [Царь зверей (лев)] – Аң патшасы (арыстан).

King of birds the eagle [Царь птиц (орел)] – Құс патшасы (бүркіт).

King cobra the world's largest venomous snake [Королевская кобра (самая большая ядовитая змея)] – Жылан патшасы (ең ұлы жылан).

King prawns / crab [королевские креветки, рыбы] – Патша асшаяны, балығы/.

Oil / cotton king [нефтяной / хлопковый король] – Мұнай / мақта патшасы.

King size [королевский размер] – Патша өлшемі (Қазіргі мағынасы арнайы тапсырыспен тіктіретін киім, аяқкиімдердің өлшемі. – Аудармашылардан).

Орыс тілінде:

Царь Небесный (Иисус Христос) – Көктен түскен Иса пайғамбар.

Царь царей (Иисус Христос) – Патшалардың патшасы (Иса).

Царь зверей (лев) – Аң патшасы (арыстан).

Царь птиц (орел) – Құс патшасы (төресі) (бүркіт).

Человек – царь природы (Адам – табиғаттың патшасы).

Дуб – царь лесов (Емен – орман патшасы).

Царь – колокол (Қоңырау патшасы. (Мәскеуде қоңырау мүсінделген алып ескерткіш бар. – Аудармашылардан).

Царь – пушка (Зеңбірек патшасы (Зеңбірекке де алып ескерткіш қойылған. – Аудармашылардан).

Осында сындық мағынада қолданылған *royal*, царский бірліктері де монархияны мадақтай келе, «патшаға лайық», «сәнді, ұлы, құдыретті» деген мағынаны білдіреді.

Ағылшын тілі:

A king's ransom = a lot of money [королевский выкуп = большая сумма денег] – патша төлемі = қомақты мөлшердегі сома.

King's English [королевский английский язык] – корольдік ағылшын тілі.

A royal pardon [амнистия (букв. королевское прощение)] – корольдік кешірім жасау.

Royal eagle / leopard / stag / python – [королевский (благородный) орел, леопард, олень, питон]] – корольдік бүркіт, леопард, бұғы, питон.

Kingly feast [царское угощение] – патша ілтипаты.

Royal we – [Королевское мы] – король адамдарымыз.

Royal visit, Royal yacht – [Королевский визит, Королевская яхта] король сапары, корольдің кемесі.

Royal fish (the fish which the crown has special rights: sturgeon, whale) – [Королевская рыба (рыба, особые права на которую принадлежат Короне: осетр, кит)] – Патша балық (Король дәрежесіне лайық ерекше балық: осетр, кит).

Royal oak (a spring of oak worn, to commemorate the restoration of Charles II in 1660. Hence Royal Oak Day – 29 May) [Королевский дуб (дубовая веточка, которую прикрепляют к одежде в память о провозглашении Чарльза II королем в 1660 году). С тех пор 29 мая – День королевского дуба] – Корольдік емен (1660 жылы II Чарльз корольдікке сайланғанда еменнің бұтақшасын киіміне таққан). Содан бері 29 мамыр – корольдік емен күні саналады.

Royal fern [королевский папоротник] – қырыққұлақ (өсімдік бұта).
Royal flush (the five highest card in one of the four different types) [Королевский флэш (пять самых крупных карт одной или разных мастей)] – корольдік флэш (біркелкі немесе әртүрлі түстерден біріккен бес ірі карта).
Royal antelope (the smallest known – «king of hares») [королевская антилопа (самый маленький из известных видов антилоп, «король зайцев»)] – корольдік бөкен (бөкендердің белгілі түрлерінің ішіндегі ең кішкентайы, қояндар королі).

Орыс тілі:

Царская милость – Патша қайырымы.

Царская роскошь – Патша сән-салтанаты.

Царский подарок – Патша сыйлығы.

Царский ужин, царский пир – Корольдік кешкі ас, корольдік мереке.

Царские врата – Корольдік қақпа.

Царское угощение – Патша ілтисаты.

Царский глаз далеко видит – Патшаның көзі алыстан көреді.

Царский гнев и милость в руке Божьей – Патша қаһары мен қайырымы бір Құдайдың қолында.

Царская воля – Патшаның қалауы.

На все святая царская воля – Қасиеттінің бәрі патшаның қалауымен.

Царский чертог – Патша залы.

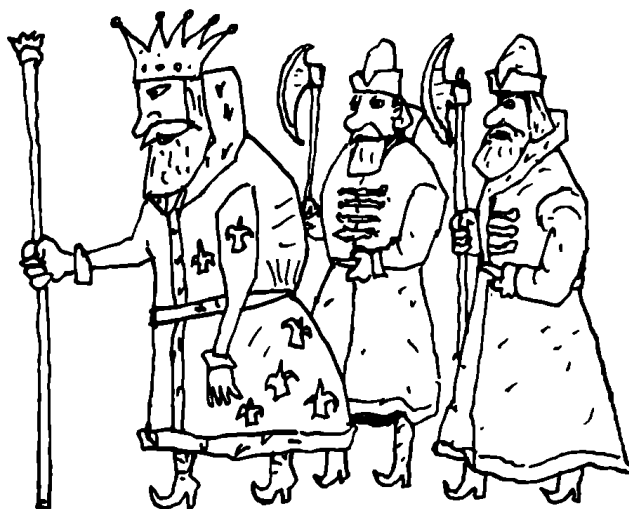
Царская водка (смесь кислот, растворяющая золото) – Патша суы (алтынды ерітетін қышқылдар қоспасы).

Принять по-царски – Патша қабылдауы (салтанатты қабылдау).

Наградить по-царски – Патшалық марапаттау (керемет марапаттау).

Не (царское) дело – Патша ісі емес.

Царские кудри (красная лилия) – Қызыл лалагүл.

Жоғарыда царь және король лексемасына қатысты айтылған барлық ұғым-түсініктердің царица мен королеваға да қатысы бар, бұл екі ұғым да өзгелерден өзінің жетістіктері бойынша ерекшеленеді.

Ағылшын тілі:

Queen of glory / grace / paradise / woman [Королева славы, грации, рая, женщин (Дева Мария)] – даңқ пен әсемдіктің, әйел мен жұмақтың патшайымы.

Queen of heaven/the night/of tides [царица неба, ночи, приливов, (луна)] – көк (аспан), түн, ай, су ағынының патшайымы.

Queen of all hearts/all society [букв. королева сердец, общества, (покорительница сердец)] – қоғамның, жүректердің патшайымы (жүректі жаулап алушы патшайым).

Beauty queen [королева красоты, богиня красоты] – сұлулық патшайымы.

The queen of crime writers [королева писателей-криминалистов] – жазушы-криминалистер патшайымы.

Venice, the queen of the Adriatic [Венеция, королева Адриатики] – Венеция – Адриатика патшайымы].

The Latin, queen of tongues [Ben Jonson, 1573-1637] Латынь, королева языков (Бен Джонсон, 1573–1637)] – Латын, тілдер патшайымы.

Queen of pleasure [королева наслаждения] – ләззат патшайымы.

Queen bee/ant/wasp [матка (букв. королева у пчел, муравьев, ос)] – жатыр (сөзбе-сөз аудармасы: аралар мен шыбындардың патшайымы).

Орыс тілі:

Царица Небесная (Богоматерь) – *Көк аспан патшайымы* (Богоматерь).

Царица ночи – *Түн патшайымы*.

Царица общества – *Қоғам патшайымы*.

Царица моды – *Сән патшайымы*.

Царица бала – *Би кешінің патшайымы*.

Царица цветов – *Гүл патшайымы*.

Царица полей (пехота) – *дала патшайымы* (жаяу әскер).

Царица (пчелиная матка) – *патшайым* (сөзбе-сөз аудармасы: ара жатыры, мағынасы: *аналық ара*).

Монархия тақырыбына қатысты ұзақ уақыт бойы орыс тілінде сақталып келе жатқан тілдік бірліктер бізді қызықтырады. Ресейде монархиялық билік талқандалды, тәлім-тәрбие, қоғамдық идеология антимонархиялық сипатта болды, алайда не үкімет, не саяси идеология тілге ешқандай билігін жүргізе алмайды. Сол себепті патша мен оның билігіне қатысты сый-құрметін көрсететін ақпараттар тілдік бірліктер арқылы бекітіліп, орыс тілінің лексикалық жүйесінде сақталып қалған. Мәселен, человек без царя в голове мәтелі «ақымақ, ақылы аз адамға» қатысты айтылады. Осы мәтелдің өзі-ақ патша мен оның патшалығына қатысты жақсы қарым-қатынастың сақталғанын көрсетеді. Ал патша сыйлығы (царский подарок), патша қайырымдылығы (царская милость), патшалық мереке (царское угощение) сынды тұрақты сөз тіркестері патшаның жомарттығы мен құдыреттілігін көрсетеді.

Егер Ресейде бір кездері монархияны қалпына келтіру жұмыстары жүргізілетін болса, онда бұл тілдің оң ықпалынан деп түсіну керек.

Дегенмен екі тілдік жүйеде халықтың монархиялық билікке қатысты өзіндік сыни қарым-қатынасы болғандығы да байқалады. Төменде берілген контекстер монархиялық биліктің кемшіліктерін, монархта лайықсыз мінез-құлықтың болғандығын айқындай отырып, сенімсіздік пен қорқыныш туғызады:

Ағылшын тілінде:

King Harry robbed the church, and died a beggar [Король Гарри ограбил церковь, да умер нищим] – Король Гарри шіркеуді тонап еді, жоқшылықта көз жұмды.

King loves the treason but hates the traitor [Король любит предательство, но ненавидит предателя] – Король сатқындықты жақсы көреді, бірақ өзі сатқындарды иттің етінен де жек көреді.

King and bears often worry their keepers [Короли и медведи часто беспокоят своих сторожей] (Кеерер – лорд-хранитель большой печати) – патшалар мен аюлар өздерінің қарауылдарын жиі мазалайды.

Орыс тілі:

Где царь, там и страх (Патша қайда болса, қорқыныш та сол жерде).

Близ короля, близ смерти (Корольдің маңы – өлімнің айналасы).

Царь да нищий без товарищей (Жолдассыз патша да кедей).

Төменде берілген контексте монархия билігінің халықтан алыстығын, монархтың халықтан шыққан адамнан ешқандай айырмашылығы жоқтығын, монархия билігінің күні санаулы екендігін білдіретін жағымсыз коннотация бар.

Ағылшын тілінде:

King can may make a knight, but not a gentleman (Король может сделать человека рыцарем, но не джентльменом) – Король адамды рыцарь етуі мүмкін, бірақ джентльмен ете алмайды.

Heaven is above all yet there sits a judge

That no king can corrupt (Shakespeare. King Henry VIII).

Над миром небо есть. Там судья (Бұл әлемнен бөлек о дүние бар. Ол жақта сот бар).

Он не подкупен и для королей (О дүниедегі сотты патша да сатып ала алмайды) (У.Шекспир. Генрих VIII. Б.Томашевскийдің аудармасы).

I think the king is but a man, as I am the violet smells to him as it doth to me (Shakespeare. King Henry V).

Король такой же человек, как я (Патша да мен сияқты адам).

Фиалка пахнет для него так же, как и для меня (Шегіргүлдің

иісі маған қандай болса, патшаға да солай) (У. Шекспир. Генрих V. Е. Бирукованың аудармасы).

Now the king drinks to Hamlet [Король пьет здравье Гамлета] – Король Гамлеттің саулығы үшін ішіп жатыр (У.Шекспир. Гамлет. М.Лозинскийдің аудармасы). Гамлеттен алынған бұл қанатты сөз «екіжүзділік» ұғымын білдіруде қолданылады.

Орыс тілі:

*До бога высоко, до царя далеко,
Не ведает царь, что делает псарь,
Жалует царь, да не жалует псарь.*

О.Д. Митрофанова орыстың «царь (патша)» сөзінің мәдени фонының күрделілігі туралы қызықты мәліметтер келтіреді. Екі тілді әзербайжан жазушысы Чингиз Гүсейновтың «Фатальный Фатали» атты тарихи романы алдымен орыс тілінде жазылып, содан кейін автордың өзі әзербайжан тіліне аударады. Бірақ «орыстілді мәтіннің қарсыласуынан» аударма жөнді болмайды. Бұған шығарма кейіпкері Мирза Фатали Ахундовтың, сондай-ақ автор Чингиз Гүсейновтың орыс және әзербайжан мәдениетінің тоғысында тәрбиеленуі ықпал еткен. Ч. Гүсейнов өз шығармасын әзербайжан тіліне аудару идеясынан бас тартады. Автордың өзі мұны былай түсіндіреді: «Әзербайжан оқырманына бағытталған әзербайжан халқының шығармасын орыс тілінен аударылған нұсқа ретінде қалай ұсына аламын? Тек түпнұсқаның негізінде басқасын жазу жолы ғана қалды... бастапқы түпнұсқа негізінде жазылған шығарманың барлық сюжеттік-композициялық және концептуалды жүйесі әзербайжан тіліне аударған сәттен-ақ орыс тілінің ықпалына түсті. Өйткені алғаш мәтін осы орыс тілінде жазылған болатын, сондықтан еріксіз түрде шығарма мазмұнында орыс және еуропа тіліне тән реалиялар, материалдар қолданылып, осы халықтар мәдениетіне тән кейіпкерлер мен олардың тағдыры басшылыққа алынды. Тіпті шығыс материалының өзі орыс және еуропа халықтарының дәстүрі мен рухани дүниетанымы негізінде түсіндірілді».²⁸ Мысал ретінде орыстың «царь» сөзі талданады. Орыс мәтінде басшылыққа алынған «царь» ұғымына қатысты сыни-ирониялық қатынас орыс халқының мәдениетінде ешқандай қарама-қайшылық тудырмайтын, үйреншікті түрде қолданысқа түскен тілдік фразаны өзге тілді мәтін мүлде қабылдамады, өзге тілдік жүйеге қарсы болды. Алайда патшалық биліктің ортақ белгілерін білдіретін жанама атауларын (мәселен, ханзада) қолдануда тіл ешқандай қарсылық танытпады және осы лексемаға қатысты сыни қарым-қатынас мәтін жүйесіне енгізілді. Бұл жердегі басты мәселе неде? Өйт-

²⁸ О.Д. Митрофанова. Лингводидактические уроки и прогнозы конца XX века // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. Братислава, 1999 г. Доклады и сообщения российских ученых. – Москва, 1999. 352–353 бб.

кені әзербайжан тілінде ақ патшаның бірде-бір жағымсыз бейнесі жоқ. Мұндай сыни тұрғыдан көзқарастың қалыптасуы әзербайжан халқының дүниетанымында жоқ, табиғатына тән үйреншікті нәрсе емес». ²⁹ Орыс тіліне қарағанда, әзербайжан тілінде орыс патшасына деген сенімділік берік сақталған сияқты. Тілде мәдени ақпараттардың сақталатындығының айқын дәлелі ретінде университетті басқару жүйесіндегі терминдердің қолданысын алсақ та болады. Орыс және ағылшын тілдеріндегі университеттің басқару жүйесіндегі ректор, декан атауларының өн бойында Еуропаның көптеген мемлекеттерінде білім беру сол кезеңнің әлеуметтік институты ретінде саналған монастырь мен шіркеулерде жүргізілген-ді, соған сәйкес алғашқы білім беру жүйесінің шіркеулік бағытта болғаны туралы ақпарат сақталған. Содан кейін діни және зайырлы білім беру жүйесі ретінде екіге бөлініп, соңғысы алдыңғысына қарағанда кеңінен таралған болатын. Кеңестік Ресейде шіркеулік бағыттағы білім беру мүлдем жоққа шығарылып, оқытушылар да, студенттер де, олардың ата-аналары да осыдан көптеген жүз жылдықтар бұрын білім берумен тек дінбасылары ғана айналысқанын естен шығарды.

²⁹ Сол жерде, 356 б.

Англияда жоғарыда айтылған мәселе қаланың архитектурасын еске түсіреді. Ескірген университеттер әлі күнге дейін XIII, XIV, XV және кейінгі ғасырларда салынған, әрі монахтардың тұруына, әрі дұға оқуға арналған арнайы бөлмелері (келья), серуендеуге арналған атақты галереясы (*cloisters*) бар көне шіркеу ғимараттарында орналасқан. Одан кейінгі жылдары «қызыл кірпішпен» негізі қаланған жаңа университеттер де осы шіркеу архитектурасының үлгісінің негізінде салынған болатын.

Дегенмен ағылшын тілінде, әсіресе орыс тілінде университеттік білім берудің о бастағы тарихи негізін айқындайтын мәдени қабаты бар:

Декан – факультет басшысы. Бұл сөз неміс тіліне латын тілінен келуі мүмкін. Латын тілінде *decanus* тұлғасы бастапқыда «діни қызметкерлердің басшысы, яғни дінбасы», сондай-ақ «он монахтың басшысы» деген мағынада қолданылған (Ф).

Dean – 1. A head, a chief, or commander of a division of ten. 1483.

3. Head of ten monks in a monastery 1643.

4. Hence, the heart of the chapter in a collegiate and cathedral church. ME.

5. A presbyter invested with jurisdiction or precedence (under the bishop or archdeacon) over a division archdeaconry.

6. In other ess. uses 1647

Декан – 1. Он адамнан құралған бөлім командирі не басшысы (1483).

3. Монастырьдағы он монахтың басшысы (1643).

4. Университеттегі немесе кафедральды шіркеудегі діни қызметкерлердің басшысы.

5. Епископ билігінің (ағылшын шіркеуіндегі епископ немесе архидаконға бағынатын жергілікті діни басшы) жекелеген бөлігін қамтитын аймақ басшысы.

6. Басқа шіркеулік қолданыста (1647).

7. Оксфорд не Кембридж колледждерінде кішкентай балалардың мінез-құлқына, тәрбиесіне қарауға тағайындалған шенеунік немесе шенеуніктер (1577).

8. Университеттегі факультет немесе оқу бөлімінің басшысы (президенті): АҚШ-та архивариус немесе факультет хатшысы (1524).

9. Президент, бастық немесе кез келген мекеме басшысы.

7. The officer or officers in the college of Oxford and Cambridge appointed to supervise to conduct and discipline of junior members 1577.

8. The president of a faculty or department of study in a University; in U.S. the registrar or secretary of the faculty 1524.

9. The president, chief or senior member of anybody (The Shorter Oxford).

Ректор – алғаш рет 1643 жылы латын тілінен поляк тіліне «rector» тұлғасында еніп, «мемлекетті басқару, елді басқару» мағынасына қолданылған.

Көне мағынасы: а) Үкімет басшысы немесе аймақ басшысы, халықты, штатты, қаланы не мемлекетті басқаратын тұлға (1685); б) әлемді, адамзат баласын басқаратын Құдайға қатысты қолданылатын сөз.

Кез келген саладағы жоғары деңгейдегі бақылауды ұйымдастыратын тұлғаға қатысты қолданылады. Қазіргі қолданыста бұл мағына мүлде жоқ (1482).

Білім беру саласында: а) университет, колледж, мектеп және діни ұйымдардың (әсіресе иезуиттік мектеп не семинар) жоғары лауазымды басшысы. Қазіргі ағылшын тілінде Оксфордтағы Линкольский және Эксетерский колледждеріне ғана қатысты қолданылады (1464). б) Шотландия университетінде: басты офицердің бірінің басшысы (1522); в) құрлықтық университеттердегі әкімшілік ұйымдардың басшысы (1548).

Rector – 1. The ruler or governor of a country, city, state or people 1685.

b. Applied to God as the ruler of the world, of mankind, etc.

2. One who, or that which, exercises supreme or directive control in any sphere. Now rare. 1482.

4. In scholastic use: a. The permanent head or master of a university, college, school, or religious institution (esp. a Jesuit college or seminary). In Eng. use now applied only to the heads of Exeter and Linkoln Colleges, Oxford. 1464. b. In Scottish universities: the holder of one of the higher offices. 1522. c. The acting head and president of the administrative body, in continental universities. 1548. (The

Shorter Oxford).

Мәскеу гуманитарлық университетінің (МГУ) өмірімен тікелей байланысты алынған мысалға назар аударайық. ММУ-дің өте биік монументалды ғимараттары зона деп аталатын бірнеше бөліктен құралады. Ректорат пен бірнеше факультет орналасқан орталық бөлігі А зонасы, университет емханасы орналасқан жер Е зонасы ретінде саналады, оқытушыларға арналған пәтерлер И, К, Л, Н – зоналарында, ал жатақхана Б, В, Г – зоналарында орналасқан. Қолданыстағы зона сөзін «сектор» сөзімен алмастыру сәтсіз аяқталды, өйткені мұндағы зона сөзі тілге етене еніп, сіңіп кеткен болатын. Бұл сөздің артында бүкіл Ресейдің тарихы жатыр. ММУ-дің ғимараттары жеңістен және соғыстан кейінгі репрессия жылдары, яғни 1948–1953 жылдары аралығында салынған болатын. Сол кезеңде ірі ғимараттар секілді ММУ-дің ғимараттарын да зонадағы тұтқын-

дар салған болатын. Зона – концлагерьдегі тұтқындардың өмірін сипаттайтын терминдердің бірі.

Осылайша, тіл – сол халықтың мәдениетін ғана емес, әлеуметтік өмір сүру ортасын, ұлттық ділі мен ұлттық дүниетанымын бейнелейді, сондай-ақ халықтың рухани және материалдық мәдениетін, әлеуметтік-мәдени қабатын өн бойында сақтай отырып, сол арқылы өскелең ұрпақты тәрбиелеудің, жеке тұлға ретінде қалыптастырудың бірден-бір тиімді құралдарының бірі саналады.

Алайда, тіл – тілдік қолданыстан шығып қалған сөздердің, олардың білдіретін ұғым-түсініктердің жиынтығынан тұратын қойма емес. Идиомалық тіркестер құрамында тілдік қолданыстан шығып қалған, мағынасы түсініксіз не күңгірттенген сөздердің болуы заңды нәрсе. Мәселен, *не зги не видно* идиомасы құрамындағы *зги* тұлғасы, *бить баклуши* тіркесі құрамындағы *баклуши* сияқты мағынасы күңгірттенген, түсініксіз сөздердің қолданылуы тіл-тілде қалыптасқан ережелерге бағынбайтын өзіндік ерекшеліктердің көрінісі.

Тіл – үздіксіз дамып отыратын тірі ағза секілді. Тілдік жүйеге қатысты айтылатын «тірі тіл», «өлі тіл» деген метафоралардың қолданылуы тектен-тек емес. Тіл – қоғамдық құбылыс болғандықтан, қоғам бар жерде ғана тіршілік етеді. Қайсыбір тілде сөйлейтін қоғам жойылғанда, сол халықтың мәдениеті де жойылады. Ал мәдениет пен қоғам жоқ жерде, сол қоғамға қызмет ететін тіл де өлі тілге айналады. Өлі тілдер тек жазба ескерткіштер тілінде ғана сақталады.

Бір қызығы, тіл үшін сол тілдің өкілінен гөрі, халықтың мәдениеті маңызды саналады екен. Рим империясының құлауымен бірге Рим мәдениеті де жойылды, осылайша латын тілі өлі тілге айналды. Сол кезеңдегі римдіктердің ұрпақтары күні бүгінге дейін Римде өмір сүріп келеді, алайда олар басқа тіл, басқа мәдениетті ұстанады. Көне грек және көне славян тілдері де сол сияқты: осы халықтың қазіргі ұрпақтары өз ата-бабаларының жазба ескерткіштерін арнайы тілдік зерттеулерсіз оқи да, түсіне де алмайды.

Ал мәдениеттің тілде бейнеленуі үздіксіз үдеріс (процесс) негізінде қарастырылады. Нақты айтқанда, халық өміріндегі әлеуметтік және мәдени өзгерістердің тілге ықпалы қандай болады, мәдениеттің даму үдерісі, сонымен бірге сол қоғамның айнасы саналатын тілдің даму үдерісінің қалай жүргізілетінімен байланысты.

II тарау

Қоғам мәдениетінің өзгеруі мен дамуының тілдегі көрінісі

§1. Мәселенің қойылуы

Кез келген тілдік жүйе үздіксіз дамып, жетіліп отырады. Өз ана тілінде сөйлейтін не жазатын индивид сол тілде сөйлейтін миллиондаған адамдарға еліктей отырып (егер бұл ірі халықтың дамыған тілі болса), тілдегі дайын тұрған құрылымдарды қайталайды, тіл қазынасынан тілде әбден орныққан сөйлеу актілерін, жүйелі түрде қолданысқа түскен сөз тіркестерін пайдалана отырып, өзіндік сөйлеу үлгілерін жасайды және тілдік шығармашылықты қалыптастырады.¹

¹ М. Цветаева. Лебедный стан. М., 1921, 32 б.

Мұндай тілдік шығармашылық өзара қайшылықтағы екі жолмен айқындалады: оның біріне стимул ретінде сөз шеберлерінің тілі алынуы мүмкін, екіншісі – тілдік қателер, ескертпелер, тілдегі кездейсоқтық. Тілді үйренуші шетелдіктің сөйлеу тіліндегі қателіктер тілдік шығармашылықтың стимулы ретінде қызмет етуі мүмкін. Бұл туралы Марина Цветаеваның мынадай жақсы пікірі бар: «Шетелдіктердің өзге тілде шүлдірлеп сөйлеуі ұнайды, мәселен, Эмиль Людвиг жақында ғана радиодан сөйледі. Оның французшасы – мүлдем нашар. Бірақ осының өзі жақсы!». Бұл жерде индивид үшін жаңа мүмкіндіктер ашылуы мүмкін. Әрине, бұлай деуге келмес, дегенмен тәжірибе ретінде байқап көруге болады. Ертеректе адамдар ешбір грамматикасыз сөйлеген, мұның өзі тілде көптеген ерекшеліктің, жаңа диалектілердің пайда болуына ықпал еткен.

Пушкиннің «Евгений Онегин» шығармасының кейбір нұсқаларында мынадай өлең жолдары кездеседі: «Үйлен!» – «Кімге» – «... Лидинаға» – «Не деген отбасы?! Олардың жаңғақтары түсіп жатыр, ал олар театрда сыра ішіп отыр». Қазіргі оқырман осы контекстегі нақты қандай әлеуметтік-мәдени жағымсыз коннотациялар шарасыз Лидинаға үйленуге қарсы болатынын, келген қонаққа жаңғақ ұсыну немесе театрда сыра ішу сынды әрекеттердің Пушкин заманында дворяндық күйеулердің ұстанатын нормасына қайшы келуіне сәйкес оны отбасын құру мүмкіндігінен айыратынының себебін түсінбейді.

Әрине, жаңғақ және сыра сөздерінің контекске ешқандай қатысы

жоқ, сондай-ақ осы тілдік таңбалар астарында жатқан мәдени ақпаратты да көрсете алмайды. Алайда халықтың әлеуметтік өміріндегі (келген қонаққа жаңғақ ұсыну, театрда сыра ішу не ішпеу) өзгерістердің орын алуы қазіргі заманмен байланысының үзілуіне, сонымен бірге берілген сөздердің мәдени коннотацияларының жойылуына алып келетіні белгілі нәрсе. Сондықтан арнайы зерттеулерсіз және соған сәйкес комментарийлерсіз қазіргі заманғы орыс оқырманына бұл контекст түсініксіз әрі оны қабылдау қиынға соғады.

§2. Көркем әдебиетті түсіну мәселелері. Әлеуметтік-мәдени комментарий арқылы мәдени шиеленістерді шешу

Классикалық көркем әдебиетті оқу және оны арнайы комментарийсіз түсіну қиын. Негізі түсініктемені қазіргі кезеңде жазылған әдеби шығармалардың өзі талап етеді. Шетелдік оқырмандар үшін комментарийдің қажеттілігі айтпаса да түсінікті. Ал классикалық әдебиет үшін түсініктеме барлық уақытта керек. Өйткені қайсыбір көркем шығарманың классикалық деп танылуы үшін белгілі бір уақыт қажет. Классикалық дәрежесінің артуына байланысты көркем шығарманың тілі де көнелене түседі. Классикалық көркем шығарма тілінің көнеленуі сол қоғамдағы әлеуметтік және мәдени өзгерістермен тікелей байланысты. Демек, қоғамның дамуына сәйкес орын алатын мәдениеттегі қарама-қайшылық, оның мәдени қақтығыстары тек төл және өзге мәдениет өкілдері арасында ғана емес екен. Халық өміріндегі әлеуметтік өзгерістердің тереңдеуі соншалық, өз ата-бабаларының мәдениеті мен дүниетанымын мүлде білмейтін белгілі бір мәдениетті ұстанушы халық өмірінде қарама-қайшылық пайда болады. Классикалық әдеби шығармаларға берілетін комментарийлер қазіргі және өткен кезеңді сипаттайтын тұңғыш терең су үстіндегі көпірдің немесе бүгінгі оқырманға өткен дәуірдің детальдерін көру мүмкіндігін беретін сыйқырлы көзілдіріктің қызметін атқарады.

1959 жылы «Вопросы литературы» журналында филолог Юрий Федосюктің жариялаған хатында: орыс классиктерінің шығармаларында Ресейдің төңкеріске дейінгі тұрмыстық өмірін бейнелейтін жүздеген ұғым-түсініктердің кездесуі қазіргі оқырман қауымына «кедергі келтіретін тас» сияқты, не мүлдем түсініксіз, не мүлде керісінше ұғынылады деген болатын.

«Метрикалық жүйемен таныс менің өзіме иелігінде екі жүз де-сятина жері бар помещик бақуатты, әлде кедей тұратыны; «пол-штоф» арақ ішкен көпестің қатты мас екені; шайға «синенький», «красненький» не «семитка» беретін шенеуніктің жомарттығы түсінікті емес»².

² Ю.А. Федосюк. Такое пособие необходимо // Вопросы литературы, 1959, № 6, 248 б.

Жоғарыда көтерілген мәселеге қатысты автордың жазған оқу құралы 1998 жылы «Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта XIX века» деген атпен ММУ-дің шет тілдері факультетінің профессоры, әрі Ю.А. Федосюктің ұлы М.Ю. Федосюктің басшылығымен жарыққа шыққан еді.

Бұл оқу құралында автор классикалық шығармалардың әлеуметтік-мәдени фонын түсіндіру қажеттігін негіздейді: «Иә, адам баласы қай кезеңде болса да, адамзат баласына тән іс-әрекеттермен өмір сүреді, яғни бір-бірімен дос та, дұшпан да болады, еңбек етеді, көңіл көтереді, өзінің өмірлік идеалдары үшін күреседі. Осындай ортақ қасиеттеріміз болмаса, өткен тарихи кезең туралы жазылған шығарманы оқудың қажеті де жоқ еді. Бірақ халықтың өткен тарихи кезеңіндегі өмір сүру жағдайы мен қазіргі заман адамдарының өмір сүру салтының көптеген ерекшелігі бар. Классикалық әдебиеттерде суреттелетін орыстың күнделікті тұрмысының тарихын білу – «орыс классикалық әдебиетін түсінуді, оны қабылдауды жеңілдету үшін уақытпен бүркемеленген мұнараны тазалау үшін қажет».³

³ Ю. А. Федосюк. Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта XIX века. М., 1998, 6 б.

Өзге мәдениет өкілдеріне бағытталған әлеуметтік-мәдени комментарий төл мәдениеттегі, соған сәйкес тілдік жүйедегі өзгерістерді көрсетеді. Шетелдіктерге бағытталған әлеуметтік-мәдени түсініктеме мәдени қақтығыстарды айқындап, сонымен қатар оны бірден реттеп отыруға септігін тигізеді. Тағы да қайталап айтамыз, мұндай қақтығыстар төл мәдениет пен өзге шетелдік мәдениет арасында ғана емес, классикалық шығармаларда көрініс тапқан өткен дәуір мәдениеті мен орыс халқының қазіргі ұстанатын мәдениетінің арасында да кездеседі.

Зерттеу материалы ретінде ағылшын тілінде түсініктеме берілген Пушкин шығармаларының шетелдік (көбінде ағылшын тілінде) басылымдары қолданылды.

Мәтінді толық түсінуге, оқырманның аялық білімін толықтыруға, мәдениеттер қақтығысын болдырмауға бағытталған әлеуметтік-мәдени түсініктеме орыс тілін үйренуші шетелдік оқырманға қаншалықты қажет болса, орыстілді оқырманға да соншалықты қажет. Бұл жердегі маңызды нәрсе, комментарий оқырманға жазушының айтар ойын жеткізіп қана қоймайды, сонымен қатар сол идеяны қалыптастыруға негіз болады.

Әлеуметтік-мәдени түсініктемені реалияларды тілдік фактілерге қарама-қарсы қойып салыстыру үшін кейде тілдік түсініктеме

деп те атайды. Тілдік комментарий белгілі себептерге байланысты оның орыстiлдi немесе шетелдiк оқырманға арналуына байланысты ерекшеленедi.

Социомәдени түсiнiктемеге:

1. Историзмдер – оқырманға түсiнiксiз, белгiлi бiр тарихи кезеңге, қоғамдағы формацияға тән ұғым-түсiнiктердiң халық өмiрiнен бiржола ығысуына байланысты не сол зат құбылысты таңбалайтын атаулардың тiлдiк қолданысынан шығып қалуы. Мысалы: *бармы, власяница, воевода, боярство, дьяк, бунчук, вече, плаха, приказный, разрядная книга, синклит*.

2. Архаизмдер – қолданыстан шығып қалған көне сөздер мен тұрақты сөз тiркестер: *свейский* (шведтiк), *лях* (поляк), *егож* (шiркеулiк славян тiлiндегi *иже, еже* қатыстық есiмдiгiнiң iлiк септiктегi формасы), *земь* (жер), *заутро* (ертең таңертең), *вечор* (кеше кешке), *дотоле* (до тех пор – әлiге дейiн), *борзый* (быстрый – жылдам).

3. Қазiргi орыс тiлiнде мағынасы өзгерiске түскен сөздер: *мамка* (сүт ана, бала бағушы), *мошонка* (дорба, әмиян), *гость* (көпес, шетелдiк), *деньга* (бақыр ақша), *ток* (ағын, сұйықтық).

Жоғарыда көрсетiлген сөздер сөздiк құрамда әлi күнге дейiн сақталғанымен, сөз мағынасы өзi таңбалайтын ұғымның жойылуымен өзгерiске түскен.

Мәселен, қазiргi кезде анаға қарата айтылатын *мамка* сөзi тұрмыстық-қарапайым сөйлеу тiлiне тән, бiрақ Пушкин «Борис Годунов» шығармасында бұл сөздi «сүт ана, бала бағушы» мағынасында қолданады:

*А тут народ волочит
Безбожную предательницу-мамку.*

*Царские палаты. Царевич чертит географическую карту.
Царевна, мамка царевны.*

Қазiргi тiлдiк қолданыстағы *мытарство* сөзi екпiндi (бұрын *мытарство*) де, сөздiң бiлдiретiн «азап» мағынасын да өзгерiске түсiрген. «Борис Годунов» шығармасында *мытарство* сөзi «салық төлету, әдiлетсiз пайда» мағынасында қолданылған. Мұнда «салық, төлем» мағынасында қолданылып тұрған *мыт* тұлғасы (осыдан *Мытищи, Мытная көшесi* деген атаулар тараған) болады. Пушкин өз кейiпкерiнiң образын аша түсу үшiн күзетшiлердiң алдында Варлаамның қарапайым сөйлеу тiлiн шiркеулiк славян тiлiне әдейi алмастыртып сөйлеткен. Қашқын, кәрi монах Варлаам осы *мытарство* тiлдiк бiрлiгiн қолданады:

*Прииде грех велий на языцы земнии. Все пустился в торги,
в мытарства.*

Қайыр-садақаның жұтаңдығына шағымданған Варлаам былай дейді:

*Ходишь, ходишь; молишь, молишь; иногда в три дни трех
полушек не вымолишь. Такой грех! Пройдет неделя,
другая, заглянешь в мошонку, а в ней так мало,
что совестно в монастырь показаться.*

Полушка – «полкопейки», яғни жарты тиын деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз реалиямен бірге тілдік қолданыстан шығып қалған, тек мына бір мақалдың құрамында кездесуі бұрын тілдік қолданыста болғанын дәйектейді: *За морем телушка полушка, за рубль перевоз.*

Мошонка сөзі «мошна» түбірінен негіз алып, «амиян, сөмке, аузы байланатын дорбаша» мағынасын білдіреді (Д). Бұл реалияның қолданыстан шығып қалуы, сөз мағынасының да жойылуына алып келді. Қазіргі орыс тілінде бұл сөз «еркектің жыныс мүшесі орналасқан тері дорбаша» деген мағынада қолданылады (О).

Послушание (бойсұну) – Пушкин шығармасында шіркеулік термин сөз ретінде қолданады, яғни шіркеуде күнә жасағаны үшін ұзақ уақыт құлшылық ету жазасы, менменшілдіктің жоқтығын, бойсұнушылықты көрсету үшін өз еркімен кез келген жұмысты істеу мағынасында жұмсалады.

ПИМЕН

*Тогда я в дальний Углич
На некое был услан послушанье.*

Қазіргі орыс тілінде *послушание* сөзі «міндеттілік, көнгіштік, тілалғыштық» мағынасында қолданылады.

Тіл лексемасының өзі бірнеше мағынаны (соның ішінде «әскери тұтқын) иеленетіні белгілі. Төмендегі контексте «тіл» лексемасының ұмыт қалған мағынасы, тіпті Дальдің сөздігінде «көне» мағынасы деген белгімен көрсетіліп, «жазалаушы, сот алдындағы әшкерелеуші, жауап алу кезіндегі жала жабушы» деген мағынасы берілген:

*Легко ль, скажи! Мы дома, как Литвой,
Осуждены неверными рабами;
Все языки, готовые продать,
Правительством подкупленные вору.*

Ток сөзі қазіргі орыс тілінде негізінен электр жүйесіне қатысты терминологиялық мағынасында қолданылғанымен, оның «сорғалап аққан сұйықтық» деген мағынасы мүлде ұмыт қалған. Салыстырыңыз:

*Оставим их; пойдем, товарищ мой,
Венгерского, обросшую травой,*

*Велим открыть бутылку вековую,
Да в уголку потянем-ка вдвоем
Душистый ток, струю, как жир, густую.*

(Борис Годунов)

4. Әлеуметтік-мәдени аялық білім жүйесін талап ететін реалиялар, сілтемелер, аллюзиялар бар. Мұндай аялық білім жүйесі қазіргі орыс оқырманы мен шетелдік оқырмандарда қалыптаспаған. Комментарийдің бұл түрі автор мен оның кейіпкері ұстанатын мәдениет өкілдеріне де қажет дүние, өйткені қазіргі оқырмандарда өзара, екі жаққа бірдей (*shared code*) код ретінде көрініс табатын әрі коммуникация негізі саналатын аялық білім жүйесі қалыптаспаған.

Мұндай сипаттағы комментарийді қазіргі тілге «аудару», автордың қолданысындағы көнерген сөздің қызметін түсіндіріп беру оңай емес. Өйткені көнерген сөздің қолданысы контекстке бағытталған. Демек, көнерген сөздер автордың түпкі ойын ашуға көмектеседі, кейіпкерлердің мінез-құлқын, белгілі бір тарихи кезеңге тән оқиғаларды сипаттауда, авторға белгілі және түсінікті дүниелерді ашып түсіндіруге негіз болады.

Мысал келтірейік:

ВОРОТЫНСКИЙ

*Ведь Шуйский, Воротынский...
Легко сказать, природные князя.*

ШУЙСКИЙ

Природные, и Рюриковой крови.

ВОРОТЫНСКИЙ

*А слушай, князь, ведь мы б имели право
Наследовать Феодору.*

ШУЙСКИЙ

*Да, более,
Чем Годунов.*

Пушкиннің «Борис Годунов» драмасынан алынған негізгі ұғымдардың бірі – *рюриковая кровь*. «Борис Годунов» драмасының ағылшын тілді басылымында «рюриковая кровь» ұғымына мынадай комментарий берілген: Князь емес Борис Годуновтан өзге әрбір орыс князіне өз тегі (қаны) бойынша мұрагерлік жолмен Русь елінің бірінші билеушісі Рюриктің есімімен байланысты титул беріліп келген.⁴ Демек, «князь» титулы олардың рюриктер тегіне жататынын, өзге орыс князьдерінің Борис Годуновтан ерекшелігін көрсетеді.

⁴Theoretically at least, every Russian boyar who bore the title князь was descended from Riurik the Varangian who, according to tradition, founded the Russian state around A. D. 862. His blood was therefore as noble as that of the ruling dynasty [Князь титулын иеленген әрбір орыс боярині жазбаларда көрсетілгендей 862 жылы Русь елінің негізін қалаған варягтар руына жататын Рюриктің ұрпағы саналады. Осылайша оның тегі (қаны) династияны басқарушы патшаның тегі сияқты ақсүйектер тегі саналды] (А.С. Пушкин. Борис Годунов. Bristol, 1995. 123 б.).

⁵ Godunov was supposed to have been descended from a certain Tartar prince who came to serve Ivan I («Kalita») in the first of the 14th century. The Godunovs had been for generations free servants of the Grand Dukes of Muscovy. But Boris was the first Godunov to be made a boyar. The Czarina, Mania Godunova, was in fact the daughter of Grigory Luk'ianovich Skuratov-Bel'sky, nicknamed Maliuta, longtime favourite of Ivan IV and the most notorious of the oprichniki [Борис Годунов XIV ғасырдың басында I Иванның (Калита) қарамағында қызметте болған татар князінен тараған деген болжам бар. Годуновтардың бірнеше ұрпағы Московскийлердің Ұлы Княздерінің ерікті құлдары болған. Борис – осы Годуновтар тегінен шыққан бірінші боярин. Патшайым Мария Годунова – IV Иванның ұзақ жылдар бойы басқалардан мәртебесі жоғары болған әрі опричниктердің (жоғары лауазым иесін қорғаушы) басты жетекшісі ретінде теріс атағымен кең тараған Григорий Лукьянович Скуратов-Бельскийдің қызы, лақап аты – Малюта. (Ibid., 123 б.).

Жоғарыда берілген бұл фактілерді білу – драманың коллизиясына, яғни қарама-қарсы күштердің, мүдделердің қақтығысуының негізін айқындап береді, қаны бойынша рюриктер тегіне жататын князьдарға деген өкпе-ренішін, жалған атақпен жеткен жетістіктерін, Годуновтан кейінгі трондағы Шуйскиймен байланысты орыс тарихының дамуына қатысты оқиғаларды түсініп қабылдауына оқырманның көзін ашады. Годунов «құдіретті Ионналар» мен «ангел-царь (періште-патша)» атағын иеленген III Иван, IV Иван Грозный билігін қабылдайды.

Орыс халқының басынан өткерген төрт жүз жылдық тарихын жақсы біле бермейтін қазіргі оқырманның «ангел-царь (періште патша)» ұғымы туралы нақты мәдени ақпараты болмауы мүмкін. Өзінің жуастығы мен момындығының арқасында Иван Грозныйдың момын баласы Феодор патша «ангел-царь» мәртебесін иеленген болуы керек.

Бория Годуновтың туыстық қатынасы туралы көрсетілген комментарийден кейін берілген үзінділер оқырманға түсінікті болады. Борис Годуновтың туған әпкесі – жесір патшайым, Иван Грозныйдың ұлы Феодор патшаның әйелі. Ал өзінің әйелі – опричниктердің (сақшы) жетекшісі Малюта Скуратовтың қызы.⁵

*Но месяц уже протек,
Как, затворясь в монастыре с сестрою,
Он кажется покинул все мирское.*

*Его сестру напрасно умоляли
Благославить Бориса на державу;
Печальная монахиня-царица,
Как он тверда, как он неумолима.*

Ары қарай:

*Какая честь для нас, для всей Руси!
Вчерашний раб, татарин, зять Малюты,
Зять палача и сам в душе палач,
Возьмет венец и бармы Мономаха...*

Годунов қайтыс болғаннан кейін «заңды патша» ретінде Лжедмитрий таққа отыратын кезде халықты өзінің алдындағы билеушілеріне қарсы қояды:

Московские граждане!
Мир ведает, сколь много вы терпели.
Под властью жестокого пришельца:
Опалу, казнь, бесчестие, налоги,
И труд, и глад – все испытали вы.

Комментатор осындағы «жестокий пришелец (қатал келімсек)» ұғымының астарында Борис Годуновтың татар тегінен шыққанын көрсету үшін қолданылғанын түсіндіріп өтеді.⁶

Жүз жыл бойы татардың қанаушы билеушісінен зәбір көрген халықтың әрекеті түсінікті:

*Взять! Топить! Да здравствуйте, Дмитрий!
Да гибнет род Борис Годунова!*

Қазіргі оқырман тарапынан ұмыт қалған сонау Пушкин замандастарына жақсы таныс сол кезеңнің өмір сүру салтын, тұрмыстағы көнеленген детальдарды түсіндіріп беру кеңінен таралған комментарий саналады. Мұндай ұмыт қалған, көнеленген детальдар кейіпкерлердің сыртқы және ішкі жан дүниесін ашып көрсетуге, автордың кейіпкерге деген қарым-қатынасын, сол кезеңге деген қазіргі оқырман қауымның бағасын көрсетуде маңызды саналады.

«Көзілдірік» арқылы *станционный смотритель* (станция бекетшісі) ұғымының қалыптасу тарихы туралы комментарийді қарастырайық.

*Находился я в мелком чине, ехал на перекладных
и платил прогоны за две лошади.*

«Белкин повестерінің» оқулық мақсатында шығарылған басылымдарының комментаторларының көбі бұл фразаның ағылшын тілінде аудармасын берумен ғана шектеледі, кейде ешқандай комментарий берілмейді. Алайда қазіргі оқырманға Пушкин кезеңінен бері қоғамда орын алған өзгерістер жүйесін түсіндіріп отыру керек.

Әрбір бекет сайын алмасып жегілетін үш атпен жүру (езда на перекладных) тек пошта тасуға арналған жолмен жүргенде ғана іске асады. Ондай жолмен пошта жүйелі түрде өз аялдамасы бар стансаларға тасымалданады. Станса бекетшісіне (*станционный смотритель*) *подорожная*, яғни жегілетін аттың тиісті мөлшерін анықтайтын шені бар куәлігін көрсетеді. *Прогоны* – қазынадан бөлінетін жол жүруге арналған ақы. Ең бастысы, ең төменгі қызметшіге үш аттың орнына екі аттан берілетін болған.⁷ Осылардың барлығы әңгіме айтушының да, өз оқиғасын өзі сияқты төмен сословиеден шыққан адамға сеніп тапсырған қамқорлықты сипаттайды.

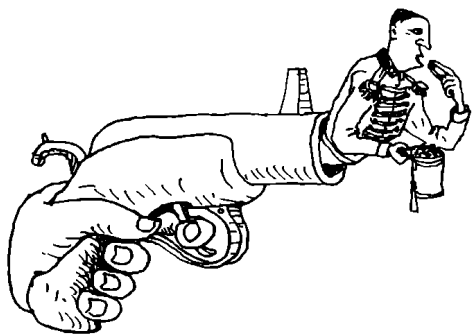
Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады, негізгі айтылатын ой анық: қоғам үнемі даму, өзгеру үстінде болады, сол қоғамдық өзгерістерді бейнелейтін тілдік жүйе де өзгеріске түседі. Өзгерістер қаншалықты күшті болса, мәдени ақпаратты соншалықты толықтыратын комментарийлер керек.

5. Оқырман тарапынан ұғынылмайтын «түсініксіз жерлер» тарихи фактілерге қатысты тұспалдар, өмір салты, оқиғалар, тұрмыс детальдары.

⁶An allusion to Godunov's Tartar origin [Намек на татарское происхождение Годунова] (Ibid., p. 121).

⁷For the travels of low-ranking officials the State Treasury paid for only two horses (out of usual team of three) [Путешественникам низких рангов государственное казначейство оплачивало лишь двух лошадей (а не обычную тройку)] (A.S. Pushkin. Tales of the Late Ivan Petrovich Belkin. Oxford, 1947, p. 59).

«Сығанның бейбіт өмірінің» бейнесі жалпы халыққа таныс, бұған Алеконың образы («Цыганы») толық сәйкес келеді:

*Старик лениво в бубны бьет,
Алеко с пенъем зверя водит,
Земфира поселян обходит,
И дань их вольную берет;
Настанет ночь, они все трое
Варят нежатое пшено;
Старик уснул – и все в покое...
В шатре и тихо и темно.*

Бұл жердегі рахат өмір (идиллия) «сығылмаған бидай» ұғымына негізделіп тұр. Бұл туралы мынадай комментарий беріледі: «*lit. «unreaped millet», i. e. stolen from the fields* (сөзбе-сөз: сығылмаған бидай, яғни егіс даласынан ұрланған бидай)». ⁸ «Әлемнің еркін тұрғыны», «ағартушылықтың шынжыр бұғауын жек көруші» ұрланған бидаймен қоректенеді. Бұл тұрмыстық деталь сыған өмірінің екі

⁸ А.С. Пушкин. Цыганы. London. 1962, 27 б.

⁹ In the first edition the name of the stationmaster was given as Simeon Vyrin but the mistake was immediately corrected in the list of printer's errors appended to the volume, showing that the original name, Samson, referring to the biblical hero deprived of his power by a woman, was important to Pushkin [В первом издании имя станционного смотрителя приведено как Семен Вырин. Ошибка была сразу же указана в списке опечаток, прилагавшихся к изданию, где подчеркивалось, что подлинное имя, Самсон, ассоциирующееся с библейским героем (тот был лишен силы женщиной), было очень важно Пушкину] (A. Pushkin. Complete Prose Fiction. Translated by P. Debreczeny. California, 1983, p. 96).

¹⁰ The detail is autobiographical: like Silvio's young adversary, Pushkin was eating cherries at the time of his duel in Kishinev with Zubov, a staff officer [Это автобиографическая деталь: как и противник Сильвио, Пушкин ел вишню во время своей дуэли в Кишиневе с Зубовым, штабным офицером] (A. Pushkin. Tales of the Late Ivan Petrovich Belkin. Oxford, 1947, p. 18).

жақтылығын, оның екіжүзділігін, түбі жақсылықпен аяқталмайтын жараланған жанының ішкі күресін көрсетеді.

«Белкин повестерінің» калифорниялық басылымында «Станционный смотритель» шығармасындағы Самсон Вырин атты кейіпкерінің есіміне байланысты берілген түсініктемеде шығарманың бірінші басылымында кейіпкердің есімі Вырин Семен деп айтылғаны, оның қолмен теруде кеткен қате екені және оның бірден түзетілгені туралы айтылады. Түсінік берушінің пікірінше, Пушкин үшін Самсон есімі маңызды, өйткені осындай есімді библия кейіпкерін бір әйел өлтірген еді.⁹

«Выстрел» повесіндегі дуэль қойылымында Сильвионың өлім алдында сабырлылық танытуы өз бақталасының ашу-ызасын тудырады: «Ол тапаншаның астында тұрып, өз фуражкісінен піскен шиелерді таңдап жеп, сол шиенің сүйектерін түкіргенде маған дейін жетіп жатты». Түсініктеме авторы оқырманға бұл қойылымының автобиографиялық (өмірбаяндық) сипаты бар екенін былайша түсіндіреді: «Кишиневте штаб офицері Зубовпен болған дуэльде Пушкин де дәл осы кейіпкер сияқты шиелер жеп тұрған».¹⁰

Тағы бір мысал: «Ұзақ уақыт бойы талғампаз құлдың губернатордың түскі асында маған тамақ үлестіргеніне үйрене алмай-ақ қойдым». «Белкин повестерінің» Оксфордтық басылымында бұған қатысты маңызды және құнды түсініктеме беріледі: *This sentence obviously refers*

to a personal recollection: the unpleasant experience had happened to Pushkin himself at a dinner given by Strekalov, the military governor of Tiflis, during a journey made by the poet to the Caucasus in 1829, therefore a year before he wrote «The Stationmaster». The incident is mentioned in «Путешествие в Арзрум». Ch.2 [Осы фразаның қалыптасуының өзіндік естеліктері бар: «Ақын Пушкин бұл келеңсіз жағдайға Тифлистің әскери губернаторы Стрекаловпен түскі ас кезінде тап болған, ақынның 1829 жылы Кавказ еліне саяхаты кезінде және «Станционный смотритель» шығармасының жазылуына бір жыл қалғанға дейін болған оқиға. Бұл оқиға туралы «Путешествие в Арзрум» естелігінде айтылады].¹¹

¹¹ А.С. Пушкин. Цыганы. London, 1962, p. 60.

6. «Белгілі бір кезеңмен, уақытпен байланыстың үзілуіне» қатысты фактілер.

Кейбір кезде пушкиндік кезеңге тән мәдениет пен қазіргі заманға тән мәдениеттің арасындағы айырмашылықтың айтарлықтай елеулі болатыны соншалық, белгілі бір фактіге түсініктеме бере алмайсың. Жоғарыдағы «Евгений Онегин» шығармасының алғашқы жазбасынан «жаңғақтары түсіп жатқан, өздері театрда сыра ішіп жүрген отбасының қызына үйленуден бас тартқаны» туралы дерек келтірген болатынбыз. Мұндағы мәдени ақпарат жұмбақ күйінде қалады, өйткені үйге келген қонақтарға жаңғақ ұсыну, театрда сыра ішу қазіргі кезде жағымсыз коннотацияны иеленбейді.

«Борис Годунов» шығармасынан тағы бір мысал келтірейік. Варлаамның әкесі Гриша Отрепьев туралы былай дейді:

«Сам же к нам навязался в товарищества, неведомо кто, неведомо откуда еще спесивится; может быть кобылу нюхал..» (Өзі ғой жолдастыққа сұранған, кім екені белгісіз, менмендігі қайдан шығары да белгісіз, мүмкін «кобыланы» иіскеген шығар).

¹² It is this kind of shock: vulgar language that caused the indignation of some of Pushkin's early critics [Это как раз тот тип шокирующего, вульгарного языка, что вызвал негодование ранних критиков Пушкина] (А.С. Пушкин. Борис Годунов. Bristol, 1995, p. 116).

Комментарийде берілген ұғым-түсініктің тілдегі тұрпайы, дөрекі ұғымдар саналатыны айтылады. Осы ұғымның білдіретін мағынасына түсінік берілмеуі Пушкиннің ертедегі сыншылары тарапынан наразылық тудырды.¹² «Кобылу нюхал» фразалық тіркесіндегі кобыла лексемасының білдіретін мағынасы «ғасырлардың қойнауында» жатыр: сот үкімі бойынша қамшымен жазалау «кобыла» аталатын тақтайдың үстінде орындалатын.¹³

¹³ А.С. Пушкин. Борис Годунов. Комментарий Л. М. Лотман и С. А. Фомичева. Спб., 1996, 363 б.

§3. Әлеуметтік-мәдени комментарийдің түрлері

Салыстырмалы зерттеулер, реалияларға берілген түсініктемелер тіл мен мәдениеттегі өзгерістерді, яғни әлемнің тілдік бейнесіндегі мәдени өзгерістердің бейнеленуін айқын, нақты көрсетіп бере алады.

Орыс тілін үйренуші ағылшын тілді оқырмандарға арнайы бағытталып шығарылған «Белкин повестеріне» берілген түсініктемелерді мысалға алып қарастырайық:

1. Лондон (Three Tales by Pushkin. Translated by R. T. Curall. London, 1945).

2. Оксфорд (a. S. Pushkin. Tales of the Late Ivan Petrovich Belkin. Oxford, 1947).

3. Мәскеуде «Руский язык» баспасынан шыққан (А. С. Пушкин. Повести Белкина. – М., 1975).

4. Калифорния (A. Pushkin. Complete Prose Fiction. Translated by P. Debrezeny. California, 1983).

Мұнда орыс тілін үйренушілерге тілді меңгерудегі қиындықтар, тілден тысқары жатқан фактілер: мәдениет пен тұрмысқа тән реалиялар, тарих, халықтың әлеуметтік өмірі және т.б. жайында түсіндіреді. Тілден тыс фактілерге, оның ішінде, географиялық атаулар, кісі есімдері, Ресейдің әлеуметтік және мәдени өміріндегі құбылыстарға тоқталамыз. Тілден тыс мұндай фактілерге түсініктеме беру тілдік түсініктемеден гөрі оңайырақ саналады.¹⁴

Бір қызығы, тілде әбден орныққан, түсіндірілуі жеңіл деген материалдың өзіне комментатордан үлкен шығармашылықты талап етпейтін түсініктеме берудің түрлі тәсілдері бар.

Шынында, бұл пікірдің қандай да бір фактіге байланысты түсініктеме анықтамалық сөздіктерден алынған жағдайда, берілетін түсініктеме энциклопедиялық тұрғыдан сипатталғанда ғана негізі бар деуге болады. Ал түсініктеменің бұл түрін шартты түрде энциклопедиялық түсініктеме деп атауға болады. Дәл осылайша «Сенатские ведомости», Бородино, Артемиза, Никитские ворота, «Недоросоль», Фонвизин, «Жоконд», Георгий в петлице және тағы басқа реалияларға байланысты түсініктеме энциклопедиялық түрде жүргізілген.

Жоғарыда аталған фактілерге қатысты берілген барлық түсініктемелер көркем мәтінмен байланыссыз түрде, энциклопедиялық негізде жүргізілген. Комментаторларға қойылатын басты талап – оқырманды шатастырмайтын дәл ақпаратты беру. Мәселен, «Метель» шығармасындағы Бородиноны еске түсіргенде, осы атауға қатысты барлық мәліметтер әртүрлі деңгейде толықтырылып

¹⁴ «Нетворческий характер носит объяснение различных географических, исторических и прочих реалий. Преимущество комментатора перед читателем в данном случае в том, что в его распоряжении имеются многочисленные справочные издания, которыми учащийся обычно не располагает» (В.И. Фатющенко. О филологическом комментарии к учебному тексту // Melbourne Slavonic Studies, 1971, Nos 5–6, p. 52).

беріледі, бірақ түсініктемеде берілген мәліметтердің өзі объективті сипатта болғандықтан, таза энциклопедиялық түсініктеме саналады. Мұнда не лингвоелтанымдық, не контекске байланысты айқындалатын коннотация да ашылмайды.

London, 1945:

The battle which was fought at Borodino on August 24-26, 1812. The Russian lost 50 thousand killed and wounded, but the engagement was not fought to a finish, and Napoleon understood that the war with Russia was only beginning [1812 жылы 24–26 тамыз аралығында Бородино үшін шайқас өтті. Орыстардан елу мың әскер қаза болып, сонша әскер жараланды, бірақ олардың сағы сынбады. Наполеон Ресеймен соғыстың енді ғана басталғанын түсінді].

Oxford, 1947:

The Battle Borodino was fought on 7-th September, 1812 (according to the Russian calendar, 26-th August) [Бородино үшін шайқас 1812 жылы 7 қыркүйекте болды (орыс күнтізбесі бойынша 26 тамыз)].

Moscow, 1975:

On the 26-th of August, 1812, a most important battle of the Patriotic War was fought between the Russian and the French armies at the village of Borodino (approx. 69 mi. from Moscow) [1812 жылдың 26 тамызында орыс және француз әскерлері арасында Бородино елді мекеніне жақын жерде (шамамен Мәскеуден 69 километр қашықтықта орналасқан) Отан үшін шайқас өтті].

Міне, энциклопедиялық түсініктеме дәл осылай беріледі. Дегенмен реалияларға берілетін түсініктемелерге шығармашылық тұрғыдан келуге болады. Бұл жағдайда түсініктеме жалпы филологиялық және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерді қамтиды, сонымен қатар мұндай нақты ақпараттар, қосымша мәліметтерді иеленеді. Атап айтқанда, бір жағынан саяси, ұлттық мәдени-тұрмыстық ерекшеліктерді қамтиды, екінші жағынан берілген фактілермен, жеке атаулармен, көркем шығарма авторымен және кейіпкерлерімен байланыс орнатады.

Түсініктеменің мұндай түрін зерттеу немесе шығармашылық түсініктеме ретінде тануға болады. Өйткені тілден тыс фактілер түсініктеме авторынан зерттеу жүргізуді, шығармашылықпен қарауды талап етеді.

Реалияларға зерттеу жүргізуді қажет ететін түсініктеме өз құрамына энциклопедиялық түсініктемені ала отырып, мынадай қасиеттерге ие болуы тиіс:

1. лингвоелтанымдық (тілден тыс фактілердің ұлттық ерекшеліктерін айқындайды);
2. контекске бағытталған коннотация (берілген көркем шығармадағы тілден тыс фактінің рөлін айқындап көрсетеді).

Лингвоелтанымдық түсініктемеге Тула атауына берілген түсіндірме мысал бола алады (запечатав оба письма тульской печаткой – в «Метели» (екі хатқа да тулалық мөр басып), орыс халқының тілдік санасында Тула атауы самаурынымен, қару жасаушыларымен, Ресейдегі металл, күміс құюмен айналысатын шеберлерімен есте қалған (ассоциацияланады).

London, 1945:

Tula is the capital of the government of the same name in Central Russia. It is famous for the manufacture of hardware (iron and silver) [Тула – орталық Ресейдегі дәл осылай аталатын губернияда орналасқан басты қалалардың бірі. Металдан (күміс және темір) құйылған өнімдерімен танымал.

Oxford, 1947:

So called because of the town of Tula famous for its metal-work [Металдан құйылған өнімдерімен танымал болғандықтан, Туламен байланысты аталады].

Moscow, 1975:

A seal made in the town of Tula, which was famous for its hardware (iron and silver) [Мөр – металл (темір мен күміс) өнімдерімен танымал Тулада жасалған].

Жоғарыда аты аталған «Метели» шығармасындағы Артемиза есіміне берілген түсініктемені қарастырайық: «Артемизаның батырға деген адалдығына, өз абыройын берік сақтайтынына риза болған көршілері батырдың келуін ерекше ықыласпен күтті.

London, 1945:

Artemisia. Queen of the city of Halicarnassus in Caria renowned in history for extraordinary grief of the death of the husband (fourth century B.C.) [Артемисия. Қайтыс болған күйеуін жоқтап қайғыратын, жұбанышы жоқ жесір атымен тарихта қалған Кариядағы Галикарнас қаласының патшайымы (б.д.д. IV ғасыр)].

Oxford, 1947:

Artemisia 2 (4-th century B.C.), queen of Halicarnassus in Asia Minor who erected in memory of her husband Mausolus a magnificent monument therefore called Mausoleum, which was considered one of the seven wonders of the world [Артемисия 2 (б.д.д. IV ғасыр), Кіші Азиядағы Галикарнас қаласының патшайымы, өзінің қайтыс болған күйеуі Мавсал патшаға арнап керемет ескерткіш орнатқан, сол себепті кесене осы атауға ие болған. Бұл кесене «әлемдегі жеті кереметтің» бірі саналады].

Moscow, 1975:

Artemisia (4-th cent. B.C.), a legendary queen of Halicarnassus, Asia Minor, known for her boundless devotion to her husband, King Mausolus. After the King's death she had a magnificent tomb (the Mausoleum) built in his memory. One of the wonders of the World [Артемисия (б.д.д. IV ғасыр), қайтыс болған күйеуіне деген шексіз махаббатын сақтаумен аты аңызға айналған Кіші Азиядағы Галикарнастың патшайымы. Патша қайтыс болғаннан кейін, оған арнап керемет мазар салдырады. Бұл мазар «жеті кереметтің» бірі саналады].

California, 1983:

Artemisia (350 d. ca. B.C.) bereft widow of Mausolus, King of Caria (d. ca. 353 B. C.) erected a tomb (Mausoleum) in his memory in Halicarnassus [Артемисия (X.P. дейінгі 350 ж.) Мавсал патшаның (X.P. дейінгі 353 ж.) қазасына қатты қайғырған, жұбанышсыз жесірі. Галикарнаста күйеуіне арнайы ескерткіш ретінде кесене салдырған].

Берілген төрт түсініктеменің ішінде оксфордтық нұсқасы энциклопедиялық сипатқа ие: мұнда оқиғаның мерзімі, мекені, Артемисияның жағдайы туралы ақпарат беріледі. Күйеуіне арнап салдырған кесененің «жеті кереметтің» бірі саналатыны (шығарма мәтініне тікелей қатысы жоқ) жөнінде мәліметтер береді. Алайда «Артемисияның қайтыс болған күйеуін жоқтап, қайғы-қасірет шегудің» нышанына айналғаны туралы мәселе түсініктемеде ескерілмеген.

Бұл қосымша мәліметтің контекстуалды-бағыттық тұрғыдан лондондық, мәскеулік және калифорниялық нұсқаларында қамтылғанын айта кеткен жөн. Дегенмен лондондық нұсқасында энциклопедиялық мәліметтер жұтаңдау берілген (Мавсал патша туралы да, кесене туралы да айтылмайды).

Ерекше сәтті шыққан комментарий ретінде мәскеулік нұсқасын көрсетуге болады. Себебі бұл нұсқа әрі энциклопедиялық әрі контекстуалды-бағыттық сипатты иеленеді.

«Гробовщик» повесіндегі «Разгуляй» атауына берілген түсініктеменің мәскеулік нұсқасы таза энциклопедиялық сипатта: *«the name of square in Moscow [Мәскеудегі алаң атауы]»*. Оксфордтық нақтыланған мәліметтер бойынша бұған берілетін түсініктеме (қазіргі Мәскеудегідей алаң емес, Пушкин заманынан бергі Мәскеудегі кварталды меңзеп отыр) – *«a quarter in Moscow»*, *«close to the Basmannaya where Adrian used to live [Басманнаяға жақын, бұрын Адриан өмір сүрген мекен]»* деген ұғымды береді.

«Гробовщик» повесінің алғашқы жолдарындағы нақты деректердің түсініктемесінде («Последние пожитки гробовщика Адриана Прохорова были взвалены на похоронные дроги, и тощая пара в четвертый раз потащилась с Басманной на Никитскую»), оқырманның Басманная және Никитская көшелерінің (кейін Герцен, қазір

Үлкен Никитская) арасындағы 3 мильге тең арақашықтықты (мәскеулік түсініктеме) білуі маңызды емес, бұл екі көшенің сол кездері Мәскеудің ең шеткі нүктелері болғаны – бірі солтүстік шығыста, екіншісі оңтүстік батыста орналасқаны маңызды болып отыр. Демек, табыттың Мәскеудің бір шетінен екінші шетіне (оксфордтық түсініктеме) жөнелтілуі меңзелген. Қазіргі Мәскеу үшін ол Бусиноводан Бутовоға дейінгі қашықтық.

Автор «пошташы Погорельскиймен» салыстыратын Юрко полицейдің («Гробовщик») характерін толығырақ тани түсу үшін бұның жазушы Антоний Погорельскийдің (Алексей Перовскийдің псевдонимі, 1787–1836) «Лафер-

товская маковница» (1824) повесінің кейіпкері екенін білу ғана емес, энциклопедиялық сипаттағы мәліметтер бойынша, бұл сенімді қызметшінің бейнесін беретінін (мәскеулік түсініктеме) білу де маңызды.

Бригадир сөзіне берілетін түсініктеме нақты энциклопедиялық мәліметтердің барлық түсініктемесіне сәйкес келеді: I Павел патшаның тұсында (1796–1801) жойылған полковник пен генерал-майор арасындағы әскери шен, алайда бұл мәліметке қоса көркем туынды мәтінімен байланыстыратын Мәскеу түсініктемесі қажет әрі маңызды: «сондықтан бұл хикаяттағы оқиға кезінде тек қана отставкадағы бригадирлер болған еді».

Төмендегі «Барышня-крестьянка» повесінің үзіндісінде реалийді (шынайылықты) абстракт-энциклопедиялық (дерексіз энциклопедиялық) және контекстуалды бағытта түсіндіру тәсілі қызықты берілген: «В молодости своей служил он в гвардии, вышел в отставку в начале 1797 года, уехал в свою деревню, и с тех пор оттуда не выезжал» (Ол жас шағында гвардияда қызмет етті, 1797 жылдың басында отставкаға шығып, деревнясына кетті. Ол содан бері деревнядан шыққан жоқ).

Мәскеулік комментарий оқырманға 1797 жылдың шынайы тарихи оқиғалары жайында энциклопедиялық мәліметтердің біразын ұсынып отыр. Бірақ бұл мәліметтер повесть мазмұнымен мүлдем сәйкес келмейді: *«resigned his commission in early 1797, i. e. after the death of Catherine II and the accession of Paul I, who took a hostile attitude to Catherine's Guard and started reorganising the Russian army in the Prussian manner [1797 жылдың басында, яғни II Екатеринаның қазасынан кейін және Екатеринаның гвардиясына өшпенділікпен қарап, орыс армиясына Пруссия мәнерінде өзгерістер енгізуді қолға алған I Павел таққа отырған кезінде отставкаға кетті].*

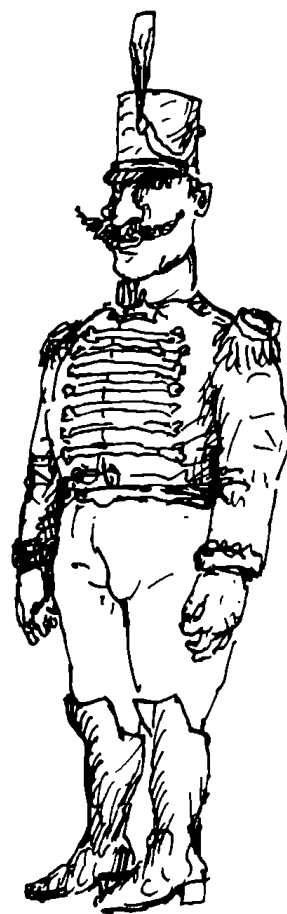
Оксфордтық комментарий керісінше, оқырманға шынайы тарихи мәселелер жөнінде жеткілікті деңгейде мәлімет бермейді, онда Иван Петрович Берестовтың мінез-құлқы мен сипатын түсіндіруге басты назар аударылады: «*Berestov, therefore, belonged to those officers, fairly large number, who did not hold with the reorganisation of the army undertaken by Paul I and had left the service in 1797* [Берестов I Павел қолға алған армиядағы өзгерістерге қарсы көптеген офицердің бірі болды, сол себепті де 1797 жылы қызметтен кетті]».

Егер оксфордтық комментарий Иван Петрович Берестовті – өз принципі бар, орыс армиясындағы өзгерістерді қабылдамаған (мәскеулік комментарий бойынша, пруссиялық мәнерде), патриот, әскери мансабын құрбандыққа шалушы ретінде сипаттаса, калифорниялық комментарий мүлдем басқа образды бейнелейді: «*After the death of Catherine II in November, 1796, her successor Paul I dismissed many of the people, especially officers of the Guards who had surrounded her* [II Екатеринаның қазасынан кейін, 1796 жылдың қарашасында оның мұрагері I Павел көптеген адамды қызметінен шеттетті, әсіресе оның (II Екатеринаның) айналасындағы гвардиялық офицерлер лауазымдарынан айрылды]». Калифорниялық комментарийдің түсініктемесінде Берестов наразылық ретінде қызметінен өзі кеткен жоқ, керісінше, Екатеринаны жақтаушылардан құтылуды мақсат еткен I Павел оны жұмыстан шығарып жіберді.

Осы үш комментарий: уақыт, мекен, оқиға барысы немесе атауы жайында объективті мәліметтер беретін нақты энциклопедиялық және шынайылық пен автордың идеялық-көркемдік ойымен арадағы байланысты тереңдете, әрі аша түсетін контекстуалды-бағыттық қос мезеттің өзара сәйкесуі қаншалықты маңызды екенінің көрнекі мысалы.

Демек, классикалық туындының комментаторы жоғары білімді, өзі сипаттап отырған дәуірдің мәдениеті, тұрмысы, салт-санасы, ырым-жоралғылары жайында мейлінше мол мағлұматты білетін, автордың өмірбаянын бүге-шігесіне дейін оқыған, ол туралы сыни әдебиетті, оның хаттары мен күнделіктерін, шимай-шатпағына дейін зерттеген т.с.с адам болуы тиіс. Сонда ғана ол «сөйлемдер арасынан» автордың нені меңзегенін, аллюзиялар, реминисценцияларды көре алады және оқырманға жеткізе алады.

Көркем туындыда берілмеген нақты деректерге түсінік беру өте қиын және бұл комментатордың эрудициясы мен абыройын да ерекше танытады.

§4. Қазіргі Ресейді тіл мен мәдениет арқылы тану

XX ғасырдың басында және соңында екі революциямен даңқы шыққан Ресей тарихы, өмір сүру салты мен тіршілігі, саясаты мен экономикасы, идеологиясы мен дүниетанымы т.б. толықтай дерлік өзгеріске ұшырады. Осы арқылы қоғам мен мәдениеттің, тілдің даму процесіндегі динамиканы зерттеумен айналысатын лингвистер, тарихшылар, антропологтар мен мәдениеттанушылар үшін таптырмас ерекше материал ұсынылды. Шынымен де, аса ірі елдегі қысқа мерзім ішінде түбірімен өзгерген өмір – ерекше эксперименттер кез келген ғалымды (егер де ол өзі осы қоғамның бір бөлшегі, сол тілдің өкілі болмағанда, әрі осы мәдениеттің өнімі ретінде оның әлемдік дүниетанымы дәл сондай дәрежеде күл-талқан болып, дәл сондай дәрежеде басқыншылыққа тап болмаса) бақытқа кенелтер еді (ешқандай «зерттеу пәнінің басқыншысы» дәл осындай дәрежедегі басқыншылық пен күлі көкке ұшқан мәдениетті аңсамайтыны анық).

1917 жылғы төңкерістен кейінгі орыс тілінің түбегейлі өзгеруі бірнеше рет зерттеліп, сипатталды. Сол себепті де бұл еңбекте ол өзгерістер тек қана посткеңестік орыс тіліне, біздің заманымыздағы тілге қатысты салыстыру материалы немесе сыртқы фон ретінде жол-жөнекей ғана тілге тиек етілетін болады. Кеңестік орыс тіліне Андрей Синявскийдің «Советская цивилизация. История культуры»¹⁵ атты еңбегінде кең сипаттама беріледі.

Төменде посткеңестік Ресейде орыс тілінің қазіргі даму тенденциясына қысқаша шолу келтіріліп отыр. Ресейдің қоғамдық өміріндегі аяқасты және түбегейлі болған өзгерістер оның тілінде өте жылдам көрініс тапты. Адамдар дәл тіл арқылы қоғамдық өмірдегі өзгерістерден жиі хабардар болып тұрды. Тоқсаныншы жылдардың басында таксистің таксопаркте төмендегідей транспаранттың ілінгені туралы айтқандарына деген өзімнің білдірген реакциямды да өмірі ұмытпаспын:

Таксист мырзалар! Сіздерге сәтті жұмыс күнін тілейміз!

«Таксист мырзалар!» (господа таксисты) деген сөз құлаққа түрпідей тиді. Өзара түсініктер қайшылығы сияқты (оксюморон) естілді. Таксист те бұған шүбәлі еді, таксистер

¹⁵ A. Sinyavsky. Soviet Civilization. A Cultural History. New York, 1988.

бұл сөзді біраз күлкіге айналдырған екен. Сөйтіп, алғашқы өзгеріс – халыққа қаратыла айтылған үндеуден басталды. Посткеңестік кезеңнің басында бұл өзгеріс тым шұғыл және тым әсерлі өзгеріс болғаны рас: бұған дейін етіміз үйреніп кеткен жолдас (товарищ) сөзінің орнын, көне заманда қалып қойған – мырза, ханым (господин, госпожа) сөздері басты.

Бірінші үрдіс – ескі сөздердің оралуы. Құндылықтарды түбірімен қайта бағалау, бұған дейін жермен-жексен етілгендердің барлығына деген құрмет және бұған дейін құрметке ие болып келгеннің бәрін күл-талқан етудің ақыры – жаппай шынайылыққа, ұғымдар мен ескі сөздерге оралуға алып келді: *гимназия, лицей, губернатор, голова (басшы), глава администрации (әкімшілік басшысы), войсковой атаман (әскери атаман), казачий круг (казактар ортасы), благотворительные вечера (қайырымдылық кештері) (концерттер, шаралар, қоғам), меценат, меценатство, милосердие (қайырымдылық).*¹⁶ Бұл сөздердің көпшілігі кеңес заманындағы сөздіктерде «тарихи» немесе «көнерген» деген белгімен беріліп келген.

Бұл үрдіс кеңес дәуіріндегі көптеген ұғымды өзгертуге қайшы келді. Әсіресе өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарында Жаңа өмір мен Жаңа дәуір адамдарының жаңа сөздерсіз ойлауға қабілеті болмағаны анық. Ол замандағы тенденция бойынша – ескі реалийден алшақтау, көне әлеммен байланысты пышақ кескендей үзу, оның елесін (сөзін деп оқыңыз) бізден (біздің тілімізден) аластату қажет болды. *Наркомдар (народный комиссар – халық комиссары)* жеккөрінішті министрлерді, милиция – полицияны, жолдастар – мырзаларды т.б. алмастырды.

Министрлер соғыстан кейін, елуінші жылдардың басында оралды. *Полиция* – ақырындап тілдік қорымызға еніп келеді – *салық полициясы салық милициясынан* гөрі үрейлі естіледі. *Мырза (господа)* соңғы он жылда *жолдастарды* мүлдем қолданыстан ығыстырды. Алайда саяси тұрғыдан да, экономикалық тұрғыдан да екіге бөлінген қазіргі Ресей қоғамында бұл сөздердің екеуі де кездеседі. Ресми бұқаралық ақпарат құралдарында (БАҚ) – газеттерде, радио мен телевидениеде – тек қана бір атау – *мырзалар (господа)* (әрине, «Советская Россия», «Правда», «Дуэль», «Завтра» секілді оппозициялық басылымдарды есептемегенде, бірақ олардың таралымының аздығына орай салмағы да басым емес). Іскерлік және ресми ортада да солай.

Соңғы он жыл көлемінде Ресей тұрғындары *жолдас (товарищ)* және *мырза (ханым)* сөздерінің стилистикалық коннотациясының, қолданылу аясының және қолданылу жиілігінің қаншалықты өзгеріске ұшырағанының куәсі болды. Бұрынғы өмірімізде *мырза*

¹⁶ Профессора В.Г. Гактың куәлік етуі бойынша, оның әйелі совет заманында орыс тілінің мұғалімдеріне испан тілінен сабақ береді. Ол лексикалық материал ретінде *добродетель, милосердие, благодество* сөздерін ұсынғанда кейбіреулері: «Не үшін бізге мұндай ескірген сөздерді ұсынып отырсыз?!» – деп кейіген екен.

¹⁷ См. подробнее об этом: L. Minaeva. From Comrades to Consumers: Interpersonal Aspects of the Lexicon // Political Discourse in Transition in Europe 1989–1991. Ed. by Paul A. Chilton, Mihail V. Ilyin and Jacob L. Mey. Amsterdam, Philadelphia, 1998, p. 87–94.

(*господин*)¹⁷ сөзі жағымсыз коннотацияға ие болды, әрі тек капиталистік елдерден келген шетелдіктерге (яғни бөтен және дұшпандарға), олардың бөтен әрі дұшпан екенін таныту мақсатында қолданылды.

Осы сәтте өткеннің бір оқиғасы еске түседі. 1977 жылы Лос-Анжелеске сапары барысында біздің делегация ресейлік эмигранттар отбасына кешкі асқа шақырылады. Олар Ресейден 1917 жылғы төңкерістен кейін кеткен көне эмиграцияның (немесе эмигранттардың алғашқы легі) өкілі. Үй иелері бізді *мырзалар (господа)* деп атады.

Қонақүйге оралғаннан кейін арамыздағы коммунизмге адал (біздің бәріміз секілді) кеңестік бір адам: «Білесіз бе, маған Петров мырза дегені сондай ұнады! Адамның беделін арттырып, құлаққа жылы естіледі екен», – деп таңдай қақты. Оның сөздеріне менің реакциям да есімде: мен оны іштей қолдағаныммен, оның батылдығына қайран қалдым, оның бұнысын жақсы қонақасынан кейінгі босаңсуға балаған едім.

XXI ғасырдың басында *мырза (господин)* сөзі үйреншікті әрі ресми сөзге айналды. Қазір *жолдас* сөзін қолдану үшін батылдық қажет болды. Революция – *revolution* – төңкеріс – түбегейлі өзгеріс – бұрылыс.

Қазір *мырза* мен *жолдас* сөздерінің екеуі де қолданыста, бірақ оларды қолдану әлеуметтік бөліну нышанына айналды. *Мырза (господин)* – ресми қабылданған сөз, сол себепті де қазіргі режимнің қолдауына ие әрі онымен келісімге келеді. *Жолдас (товарищ)* кеңес заманында есейген аға буынның үйреншікті әдетіне айналған сөз ретінде саяси оппозицияны немесе ескі режимге тиесілі екенін танытуы мүмкін.

Аға ұрпақ пен «қарапайым жұрт» аталатындардың көпшілігі жазбаша және ауызша *жолдас (товарищ)* сөзін қолдануды әдетке айналдырған. «Қарапайым» халықтық мекемелердегі (дүкендерде, емханалар мен ауруханаларда, т.б.) хабарландыруларда күні бүгінге дейін *жолдастар (товарищи)* сөзі қолданылады. Бұл, әсіресе провинцияға тән жағдай, провинция дегеніміз – Мәскеу мен Петербургтен өзге бүкіл Ресей аумағы.

Зиялы қауым бұл сөздің екеуін де (қызылдарға тиесілісін де, ақтарға тиесілісін де) қолданбауға тырысады, ресми жағдайларда «Әріптестер!» («Коллеги!») сөзі кеңінен таралған. Ресей президенті В.В. Путин 2002 жылы желтоқсанда ММУ-де (Мәскеу мемлекеттік университеті) өткен Ресей ЖОО-лары (Жоғары оқу орындары) Ректорлар одағының ресейлік съезіндегі құттықтауын «Құрметті достар!» сөзімен бастады.

Іскерлік ортада *мырза/ханым («господин/госпожа/господа»)* мейлінше жалпы түрде шынайы естіледі.

Армияда «жолдас» («товарищ») сөзі қолданыста қалды. Ресейдің әскери-теңіз флотының бас командирі 2003 жылдың 27 шілдесіндегі әскери шеруді қабылдау барысында: «Жолдастар, матрос-тар мен офицерлер!» – деп тіл қатты.

Сонымен қатар әрі әзілмен, әрі ирониямен айтылатын «мырзалар-жолдастар» қос сөзі де қолданылады. Газеттегі «күшті әлемнің» адамгершілігі туралы мақала «Мырзалар мен жолдастардың дағдылары» («Привычки господ и товарищей»)¹⁸ деп аталды.

Көне атаулардың, топонимдердің оралуы – қазіргі Ресейдің қоғамдық өмірінің және мәдениетінің ерекшелігіне айналды. Кеңес дәуірінің өзгерген атауларын қайта өзгерту кезеңі басталды: *Ленинград Петербург болып, Свердловск Екатеринбург, Метростроевская Воздвиженка, Дзержинский алаңы Лубянка* болып өзгертілді.

Бастапқы кезеңде атауларды өзгерту, дауысқа салу және халықтық референдумдар арқылы толықтай демократиялық түрде жүргізілді. Мәселен, Петербург қаласы Ленинград облысының орталығында орналасқандықтан, солтүстік астананың тұрғындары қаланың көне тарихи атауын қайтаруға келісті, бірақ облыс тұрғындары Ленинград атауына адалдық танытты.

Мәскеуде, неге екенін қайдам, алғашқылардың бірі болып «Лермонтовская» метро стансасын «Красные ворота» атауымен алмастырды. Бұл халықты қайран қалдырды: Лермонтовты не үшін өкпелетті?

Қазіргі таңда көне атаулармен бірге жаңа атаулар қатар қолданыста жүр. Біздің ата-аналарымыздың буыны жаңаға қайтадан үйренді, яғни көне (үйреншікті) және жаңа атауларды қолдануда қиналды. Қазір біздің кезегіміз келді. Тіл – мәдениет айнасы.

Екінші үрдіс – шет тілдерінен сөз алмасу, ең бастысы – ағылшын тілінен енген сөздер. Ауқымдылығы бойынша да, қоғамдық пікір бойынша да, орыс тілі мен орыс мәдениетіне төндіретін қаупі бойынша да, бұл үрдіс екінші емес, бірінші орында тұруға тиіс.

Ресейдің әлемге ашылуы және әлемнің Ресейді тануы, бірінші кезекте шетелдік, соның ішінде ағылшын тілінен енген сөздердің нөпірінің астында қалудан басталды. Бұл сөздер біздің тіліміз бен өмірімізге батыстық өмір салты (кейде одан кейін, кейде дейін), бизнес, компьютер, интернет, фильмдер, телесериалдар, әндер, бейнеөнімдер арқылы жаппай ене бастады. «Жаңа сөздер сөздігі» («Словари новых слов»), «Қайта құру сөздігі» («Словари перестройки»), кірме сөздер сөздігі баспадан шығуда, сонымен бірге орыс тілін кірме сөздер тасқынынан, өртінен, селінен, ұлануынан (қажеттісін таңдаңыз) қорғауға шақырған, алаңдаған, ызаланған және өтінген үндеулердің легі артып келеді.

¹⁸ L. Minaeva. From Comrades to Consumers: Interpersonal Aspects of the Lexicon // Political Discourse in Transition in Europe 1989–1991. Ed. by Paul A. Chilton, Mihail V. Ilyin and Jacob L. Mey. Amsterdam, Philadelphia, 1998, p. 93.

Бартер, дайджест, данс-хит, диджей, эксклюзив, мониторинг, дилер, триллер, плеер, фрустрация, армрестлинг, лизинг, рэкет, андеграунд, шейпинг, тинейджер, хеппенинг, попса, поп (Мәскеуде Ленин даңғылында «Королева попа» («Поп королева») деген үлкен афиша мен атақты әншінің суреті ілінді. Аға буын өкілдері, соның ішінде осы жолдардың авторы «бұл нені білдіреді?» деп қатты қайран қалдық. Бұл бар болғаны поп, скейтборд (т.б. бірнеше сөздікке арқау болады) сөздерінің ілік септігіндегі формасы.

Баспасөзден үзінді.

Татьяна Миронованың «Плач по русскому языку» деп аталатын мақаласының атының өзі тақырыбымызға сай келіп тұр («Литературная Россия», 19.02.1993):

Шетелдік сөздер орыс тілінің бір шетін имене айналсоқтап еніп, бүгін дендеп, сыналап кіріп, тілден көрнекі және жақсы орын алатын болды. Сөйтіп, өз орнын тауып, біздің тілімізді толықтыра түсті. Бізді қорқытатыны – бұл сөздердің көптігі емес, олардың басқыншылығының салдарынан орыс жанын жылытып, «жүрегін елжірететін көзге көрінбес реңкі бар» төл сөздеріміздің айналымнан шығып бара жатқандығы.

Тіліміздің ұшында «супер», «люкс», «процесс», «адекватно» сөздері дайын тұрғанда көркем тілмен бейнелеп сөйлеу үшін басыңды қатырып, ойланудың қажеті жоқ. Бір қарасаң, әдемі, ақыл-

ды сөздер, бірақ олар сондай суық және құрғақ, көпірген сабын секілді. Ол сөйлеу тілінен төл сөздерімізді ығыстырып, француз, неміс немесе ағылшын сөздерін іздейтін дағдыға бастап, шешендік өнерге, әдебиетке араласа бастайды.

Тіпті, орыс тілінің ырғағының өзі шетелдік қалыпқа түсіп барады. Дыбыстық көптүрлілік жоғалды, орыс сөзінің көпәуезділігінен айырыламыз. Радио және телекомментаторлар дыбыстық мәтіндерін жүре келе үйренген ағылшын тілінің ырғағымен әрлейді, бұның соңы миллиондаған көрерменді, бірінші кезекте балаларды елітері сөзсіз. Робот сөйлеп тұрғандай «электронды» дауысты есту – қорқынышты және адам көргісіз. Радио мен телехабарларын таратушы қызметкерлер ағылшын сөзін орысша жаттап алған өзге

мемлекеттің азаматтары секілді. Бәлкім, солай да шығар? Тіпті радио және телевидениедегі бағдарламалардың аты да сондай түсініксіз, шетелдік ойлап тапқандай: «Телемикст», «Бомонд», «Военное ревью», «Тинко», «Евромикс», «Телетайп», «Поп-магазин».

Міне, кірме сөздердің тасқыны басталған кездің тағы бір күәсі. «Третье сословие» газеті (1993, № 1, авторсыз) – Мәскеу туралы:

Маймылдық еліктеу синдромы астананың көшелерінен де көрініс тауыпты. Ақымақтың ағынан жарылуымен «жаңа сол-шылдар» өздерінің «білімділігін» паш етуде. «Шоп», «нонстоп», «литл бар» секілді әлем-жәлемдеріңіз жай сөзбен айтқанда, лоток, ларек, забегаловка сөздеріне өзін ағылшын королевасы сезінген көпестерге түрлі-түсті юбка кигізгендей әсер етеді екен.

Сол газетте Сергей Краюхин Петербург жайлы:

Мұнда ондаған жылдар бойы өмір сүретініме қарамастан, біраз уақыттан бері Невский даңғылын танымай қалдым. Сырттан келген гастролерлер мен шетелдіктер үшін ондағы үйлер ЛАНКОМ», «АЛИВЕКТ», «БАБИЛОН», «Доктор Эткер»... жазуларымен алыстан мен мұндалайды, тіпті дүкендердің ағылшын тіліндегі атауы шеттілдік сүйемелдеумен беріледі: «Арт-шоп St. Petersburg».

Алты жылдан соң, 1998 жылдың қарашасында, курскілік В. Пшеничных «Рашен-инглиш» («Советская Россия», 1998, № 139) мақаласында осы тақырыпта әңгіме қозғайды:

«Газеттер мен журналдарды ашыңызшы. Олардың беттерінде «Парламенттегі конфронтация» («конфронтация в парламенте»), «маркетингтегі рэккет» («рэккет в маркетинге»), «бизнестегі менеджмент» («менеджмент в бизнесе») сөздерімен берілген мақалалар қаптап кетті. Қандай ақылды екеніңізді байқадыңыз ба? Әрине, баспасөзде мәселе дүкендердегідей (оның маңдайшасында «шоп намбу ван» деген жазулар іліне бастады, бұл бар болғаны №1 дүкен деген мағынаны ғана береді) жағдайға дейін жол беріле қойған жоқ, дегенмен әдеби орыс тілі күн өткен сайын сарқылып барады».

Шынымен де, кірме сөздердің арасында «кембағал ағылшын» («изуродованный английский» сол В. Пшеничныхтың өз сөзі) сөздері өте көп.

Күрскіде – *намбу ван* болса, Мәскеудегі «Октябрьская» метро стансасының жанында *найт шоптың* орнына *шоп найт* сөзі тұр, яғни «түнгі дүкен» сөзінің орнына «дүкен түні» сөзі қолданылған. Бөтен тіл ғой, септелушінің орны ауысып тұр.

Кірме сөздердің көпшілігі формасы жағынан емес, мазмұны тұрғысынан кембағалдыққа ұшырайды. Қаланың шетіндегі Серпуховтағы тауықтың қорасындай ұсқынсыз киоскідегі жазу: супер-

маркет. Бұл әзіл емес, бұл сөздің мәнін білмеушіліктің салдары. Бөтен тіл ғой.

Калуга облысындағы Боровск қаласының маңындағы бос алаң-қайда боялмаған металл үйшік тұр, ал маңдайшасындағы жазуы өте керемет: Еуропалық сервис. Шиномонтаж.

Тіл – мәдениет айнасы.

Алайда уақыт та өзгереді, тіпті «Рашен-инглиш» мақаласында да, «Советская Россия» газетіндегі автор да аяқасты ақтала кетуді жөн көреді: әрине, мен оған қарсы емеспін, мүлдем қолданбайық деп отырған жоқпын:

Көптеген шетелдік сөз орыс тіліне енгелі де, мықтап орнықталы да, тіпті бөтен емес, өзіміздің сөз ретінде қабылданғалы да біраз болды. Керісінше, телефонды «ұзақпен байланысушы» (дальнеговорник) немесе микроскопты «ұсақты көруші» (мелко-смотритель) деп атағандарды ақымаққа балайтын кез келді! Тіл дегеніміз, көк майсаны таптап салынған сүрлеу секілді, ортасынан қақ бөл де өте бер, бұйрыққа сай емес, қалай тиімді солай жүр. Тікұшақтың орнын геликоптер алмастыра алмады ғой. Ал дельтаплан крылолетті, парикмахер брадобрейді жеңіп шықты. Мотель қонақүйлермен, барлар тіскебасарлармен (закусочный) ың-шыңсыз қоңсы қонуда. Әрине, аузымнан ақ көбік аққанша дүкеннің (магазин) (бұл да кірме сөз, бірақ оның көнеден келе жатқаны соншалық, әлдеқашан орыстікі болып кеткен) шоптан немесе бутиктен артық екенін дәлелдейін деп отырған жоқпын. Мәселе басқада: әдеби орыс тілінің тазалығын сақтайтын біреу болуы керек қой! Екі ғасыр бұрын орыс тілі мүлдем болмады: орыс тілі қарапайым жұрттың тілі деп саналды, «ақсүйектер» өзара жат тілде сөйлесті, өзге халықтардың тілінде оқып, жазды. Ломоносов, Державин, Пушкин секілді ондаған батыл данамыздың арқасында біз бар байлығымыз – ұлттық әдебиетті жасап, сақтауға мүмкіндік алдық!

Жылдар жылжуда, 2003 жыл да аяқталып, кітап баспадан қайта шығаруға дайын болды. Бірақ кірме сөздердің тасқыны, негізінен американизмдер, толастар емес, керісінше, өсуде.

Интернеттің таралу қарқыны бұл үдерісті одан сайын күшейтіп жатыр. Интернеттен бизнес пен менеджмент те қалысар емес.

«О юзерах, джобберах и бизнес-ланчах» мақаласының авторы Ирина Короткина пародия мен әзілге толы мәтіндерден мысал келтіреді. Шын мәнісінде, бұл қазіргі Ресейдегі шынайы қарым-қатынастың көрінісі болып тұр. Міне, оның әлеуметтік өмірдің әртүрлі саласына қатысы бар материалы:

1. Интернет: «Хотел тут в чате посидеть, только приконнектился,

зашел на сайт – и траффик-то неплохой, – так комп глючит, и коннект накрывается... То ли модем менять, то ли драйвера новые ставить», – парнишка вздыхает, а его собеседник сочувственно кивает и поддерживает беседу о винде, ламерах, сидюшниках и флопоглотах».

2. Бизнес: «Наша холдинговая компания выдала чартер на хай-ринг по фьючерсному контракту не тому дилеру. Теперь нам грозит форфейтинг».

3. Наука: «Структурирование генерирования и тестирования проблемы есть процесс альтернативных концептуализаций проблемной ситуации». (Великобритания и Россия 2003. 450 лет дипломатических отношений. сс. 16–17).

Бұл жағдайда таңғалдыратын бір жайт: Ресейдегі ағылшын тілін білмейтін жұрт газеттерді қалай оқиды, БАҚ-ты қалай пайдаланады? Мәселе тек юзерлер мен джобберлерде емес. Төменде Владимир Михеевтің «За что русские любят англичан» мақаласынан келтірілген үзіндіні байқап көрелік: Британия әдебиетінің персонаждары сені «ақсүйектердің жиынында» отырғандай күйге түсіреді. Осы күймен сен көптеген дүниені тұздығымен қабылдай бастайды екенсің. Бәріне болмаса да, біраз елігіп, басың айналады. Тұрмыстық ырым-жоралғы деген осы ма? (Великобритания и Россия 2003. 450 лет дипломатических отношений. С.21). «С щепоткой солью» (неге «со»-ның орнына, «с» тұр)? Жарайды, менің 50 жылдан астам ағылшын тілін үйреніп жүрген тәжірибем бар, сол себепті де «*with a pinch of salt*» фразасымен таныспын. Ал қалған орыстілді халық қалай түсінеді?

Кірме сөздердің лексика мен фразеологияға дендеп енгені былай тұрсын, фонетиканы, морфология мен синтаксисті де қамтып, тереңдеп барады.

Шынымен де, бұндай ағылшын, дұрысырағы, герман тілдері моделінің сөздердің мәнін жойып, түбірлерді жақындатуы тым жиілеп кетті: *стресс ситуация* (орыс тіліндегі *стрессовая ситуация* құрылымының орнына), *быстротуп*, *кофе-пауза*, *бизнес-ланч т.с.с.*

1998 жылы ММУ қабырғасында ілінген хабарландыру былай жазылған:

ATTENTION

Әлеуетті «әлі жандар»!

Жатақханадан (тегін) орын алуға құқы бар, бірақ әлі де тіркеліп үлгірмеген, ерекше көңілді, өте-мөте жұмысбасты, бірақ үнемі құрметті студенттер, үлкен өтініш, тезірек хабарлассаңыздар екен!

Үшінші үрдіс – жаргондар, вульгар сөздер мен тұрпайы сөздердің енуі. Бұл тенденция орыс тілінің 1917 жылдан кейінгі көр-

¹⁹ A. Sinyavsky. Op. cit., p. 196–201.

ген құқайымен сәйкес келеді.¹⁹ Сол жылдары «көше тілі», дөрекі, тұрпайы тіл – дұрыс, «революциялық» тапқа тиесілі, ал шынайы әдеби тіл «қарғыс атқыр буржуазия» мен «іріп-шіріген зиялы қауымның» тілі болып саналды. Ол кезде тым болмағанда, «идеологиялық негізді» көлденең тартып, ақталуға болатын еді ғой.

Ал біздің заманымыздағы газет пен журнал беттерінен көз сүріндіретін, көркем туындыда аяқ алып жүргізбейтін жаргондардың, дөрекі және тұрпайы, былапыт сөздер тасқынының себебін немен түсіндіретінімізді білмеймін. Мұның Ресей қоғамындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің көрінісі екеніне шүбәң қалмайды. Бұның себебі – еркіндікті, жекелей алғанда, сөз бостандығын жалған түсінушілік болуы мүмкін. Тоталитаризм салған тыйымдарға деген қарсылықтың көрінісі. Бұл – біріншіден. Екіншіден, бұл «жаңа орыстардың» ықпалы және оларға еліктеушілік. Біздің қоғамда пайда болған жаңа таптың білім деңгейі орташа. Оңай олжаға кенеліп, тез-ақ байыған олар тым көп емес, алайда ерекше белсенді әрі ықпалды. Олардың өткенінен (қазіргісі де) өздерін ерекшелеп көрсету мақсатынан туған ұры жаргон.

Филология ғылымдарының докторы Анатолий Журавлев «Мат как зеркало нашей жизни» деген мақаласында: «Біздің құлағымызға түрпідей тиетін балағат сөздер тек көшеден ғана естілмейтін болды, сонымен бірге теле және кино экрандарынан, театр сахналарынан, мерзімді басылымдардан да көрініс беруде. Бұның қоғамның идеология құрсауынан босап шыққанымен, тікелей байланысты екені өкінішті. Балағатқа жол берушілік (эмансипация) – азат етілген қоғамның қайғылы көрінісі».²⁰

²⁰ Аргументы и факты, 1994, № 4.

Шынымен де, «идеологиялық құрсау» «Московский комсомолец» секілді кең таралған газеттің өзінде Үкімет мүшелері туралы былай жазуға жол бермес еді:

«Когда в Думе Жириновский поддерживает Грачева, когда в Думе Ж. поддерживает Г. – это не блажь. Карьера самого военного министра висит на соплях» (астын сызған мен. – С. Т.).

²¹ «Историческая эволюция любого литературного языка может быть представлена как ряд последовательных «снижений», варваризаций, но лучше сказать – как ряд концентрических развертываний» (В.С. Елистратов. «Сниженный язык» и «национальный характер» // Вопросы философии, 1998, № 10, с. 57). Из огромного моря литературы о состоянии современного русского языка необходимо упомянуть: В.Г. Костомаров. Языковой вкус эпохи, М., 1994 (3-е изд.: СПб., 1999); Русский язык конца XX столетия. М., 1996; М.В. Горбаневский, Ю.Н. Караулов, В.М. Шаклеин. Не говори шершавым языком. М., 1999.

Мәдениеттану докторы, ММУ-дің шет тілдері факультетінің профессоры В.С. Елистратов посткеңестік кезеңнен кейінгі «құны түскен тілдегі» бұл құбылыстың жиі қайталануын Б.А. Ларин секілді варваризацияға (жабайылыққа) теңейді. Әрі бұл құбылыстың барлық тұрақты кезеңге тән екенін сипаттайды.²¹ «Балағат, ары мен намысына тиетін сөз айту, мағынасын жоғалтқан мини фольклор т.с.с. – тұрақты дәуірде «пайда болған» ауызша мәтіннің барлық бұл реңкі (кейде жазбаша мәтінде кездесетін) әдебиетке,

баспасөз бен бұқаралық коммуникацияға жол тартты әрі көптеген зерттеудің объектісіне айналды».²² В.С. Елистратовтың пікірі бойынша, «тұрақты дәуірдің» қойнауында деструктивті, революциялық элементтер қалыптасуда. Олардың салмағы қоғам мен тілдің тұрақты таксономиясын әлсіретіп, ақырындап артып келеді. Қоғам мен ұлт құнды және адамгершілік ерекшеліктерінен, соған орай тіл стильдік ерекшелігінен ажырап бара жатқандай күй кешудеміз».²³

²² В.С. Елистратов. Указ. соч., 57 б.

²³ Там же, 58 б.

Тілдің нормаларын шамадан тыс бұзушылардың «алдыңғы шебінде» әрі революциялық төңкеріс жасаушылар – жастар болып отыр. Жастар жаргоны Руслан Шебуковтің («Аргументы и факты», 1996, № 31) «Учите язык тинейджеров» заметкасынан алынған төмендегі үзіндіде айқын көрініс тапқан:

Қазіргі жастар қалай көңіл көтереді? Дискотекаға баруды «намылиться на булкотряс», қара базарды «каша», каникул «комиксы», жағажайды «могильник» дейді. Егер ешқайда барғысы келмесе, онда өздігінен магнитофон тыңдауды «покрутить жужу», ал егер әке-шешесі қарсы болса, онда жай ғана достарымен баспалдақтарда үймелеп тұруды «потусоваться в тамбуре» және әңгімелесуді «разрушить мозги» не қандай бір офисте, бункерде (екеуі де жер төледе, подвалда орналасқан) немесе оңаша орында (нычкада) ішімдік ішуді «ужалиться» дейді. Егер әке-шешесі үйінде жоқ болса (шнурки свалили), онда еш алаңсыз пәтерде (моргте) ішімдік ішіп, жын ойнақ салу (бутыльбол поиграть) ақы-пұлсыз ішіп-жейді (бесплатной шарашункой).

Ал бойжеткендердің өздеріне тән сөз саптауы бар: жігіттермен танысқысы келіп үлкен көшелерге серуенге шығуды – «ходить сниматься где-нибудь на движении» десе, бозбалалар өзара төбелесуді «устраивать бучу», панасыздарды сабауды «мудахера рихтануть» немесе масты «мармыга», мұрнынан перуді «табло начистить» дейді. Шынтуайтында осы ісі үшін милицияға түсуді «заскочить» десе, онда барған соң олардың істе дегенін істеу керек екенін «делать бэп» дейді. Олай болмаған жағдайда помидор (милиционер) гуманизатормен (дубинка) «тәрбиелейді»...

Қазіргі заманғы тинейджер жақсы көретін бойжеткенді еркелетіп матильда дейді. «Моя матильда, – дейді ол, – сегодня такую корку отмочила!» (өмірдің барлық жағдайында айтылатын сөз; кез келген нәрсені білдіреді, көп жағдайда әңгімеге кіріспе ретінде қолданылады). Қарапайым сүйкімді қызды – мурка, ал егер өте сұлу болса, онда киска дейді. Керісінше сүйкімсізді – лапоста, баттастырып боянғанды штукатурка дейді. Жеңіл жүрісті не жезөкшелерді грелка немесе хорька деп атайды. Жігіттер бойжеткендерді

асыра мақтағанда: «Ну, ты просто чики!» – дейді. Ал оған бойжеткендер: «Ты тоже ничего кибальчиш» – деп жауап береді.

Жаңа Ресейдің тілі мен мәдениетіндегі өзгерістер туралы бұл бөлімнің түйіні ретінде қазіргі Ресей қоғамының негізгі мәдени қабатын айқындайтын А.К. Троицкийдің «Вылитый Аквариум» (Cosmopolitan, февраль, 1997 г. нужен номер: 1997, № ...) атты керемет пародиясын толығымен ұсынамыз. Автор онда қазіргі орыс тілінің стилін айнытпай салады:

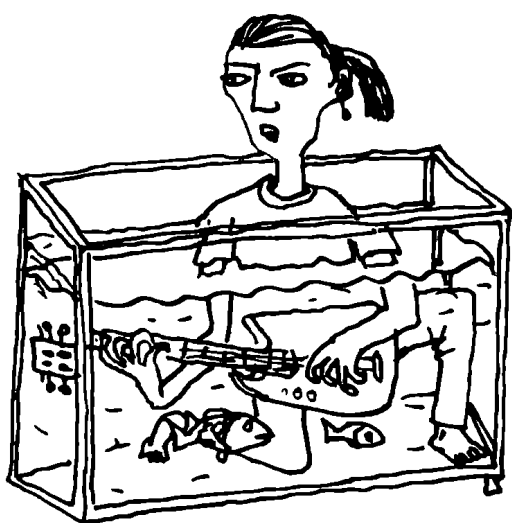
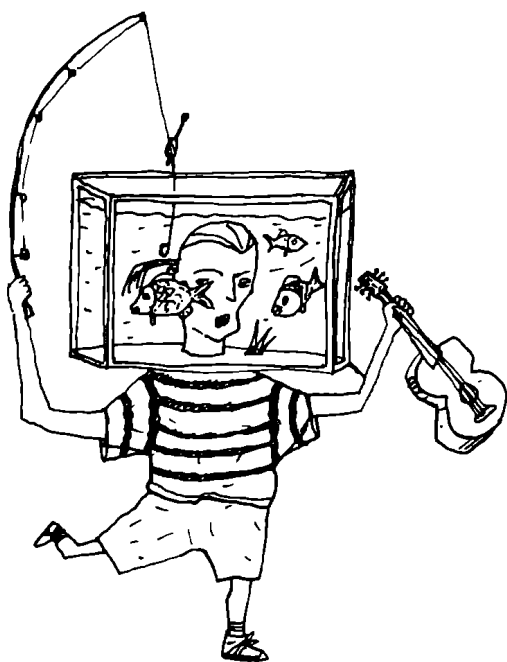
Сүйкімді *Cosmo-бойжеткендер!* Әрине, сендер аты аңызға айналған «Аквариум» рок-группасы туралы естідіңдер. Мінеки, оларға ширек ғасыр болды, осыған орай олардың ең танымал әндерінің альбомы шығады. Біздің халық өте-мөте атомданғандықтан (атомизировано), ал оның қабаттары көбінесе қарсылықты келетіндіктен (антагонистичны), оларға «Аквариумның» не екенін түсіндіру үшін мен халықтың өзіне ұғынықты терминдерін пайдалана отырып, олардың әрбір бөлігіне, қабаттарына сөзімді жеке-жеке арнаймын.

Рок-фанатам

Чуваки, чувихи! «Аквариум» – едва ли не самая подкованная на предмет торчкового музона команда. В 72-м году они лабали по танцам Sabbath и прочий хардешник, но очень скоро Боря и Гаккель крепко подсели на Дилана и Т. Рех, а потом еще Харрисона и Лу Риду. Они много читали NME и Maker, поэтому в конце 70-х резко въехали в PISTOLS и заиграли что-то вроде панка. Но гораздо клеветнее у них покатила реггей. В конце 81-го в «Аквариум» пришли Курехин и Ляпин на лидере, и они заиграли полное электричество. А потом Боря спел, что рок-н-ролл мертв, и стал это доказывать на практике. У них вышло еще до фига альбомов, были классические песни – все в основном в таком фолковом стиле типа Донована, Вэна Моррисона, Тома Петти... Короче, есть во что врубиться.

Интеллекци

Друзья мои! В противоречивом мире рок-музыки не много отыщется исполнителей, творчество которых отмечено печатью высокого интеллекта. «Аквариум» – одна из таких групп.

Поэзия Бориса Гребенщикова – яркое явление российской словесности. Как истинный художник, он никогда не шел на поводу у властей предрержащих, не ставил свою музу на службу рыночному заказу. Как истинный интеллигент и гражданин, он не раз возвышал свой голос против кровопролития, духовного обнищания народа, коммунистического мракобесия и разбазаривания госказны. Выражаясь лапидарно, «Аквариум» в процессе креативной эволюции адекватно рефлексировал брожение русского пытливого менталитета конца XX столетия.

Новым русским

Дамы и господа! «Аквариум» – один из самых успешных российских музыкальных проектов. Инициированный Б. Гребенщиковым в 1972 году, он первым из советских коллективов наладил (в 1980-м) регулярное производство и дистрибуцию аудиокатушек с записями своих песен. Карьера А., успешно продолжалась и в постсоветский период. В 1995 году был подписан контракт на эксклюзивный выпуск всей архивной продукции А. с фирмой «Триарий». Держатель авторских прав на песни А., Б. Гребенщиков может наряду с А. Макаревичем («Машина времени», «Смак», «Toshiba», фирма «Партия») претендовать на звание самого богатого человека из числа российских рок-исполнителей. Резюме: начав практически с нулевых инвестиций, «Аквариум» благодаря органичному менеджменту вырос в рентабельный музыкальный ансамбль.

Хиппи

Пипл! Ну разве есть у нас рокеры кайфовой «Аквариума»? Ну кого еще вы так любите за божественный стеб, за красоту, высоту и миролюбие? За мальчика Евграфа и Серебро Господа? Зажгите свечи и балдейте!

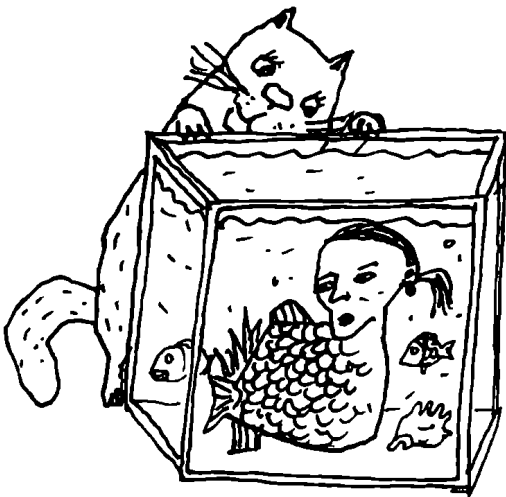
Иностранцам

Леди и джентльмены! В годы агонии коммунистического режима СССР не многие артисты осмеливались бросить вызов властям, и в числе этих отважных был «Аквариум». Свободолюбивые песни и нонконформистская позиция бэнда вызывали гонения со стороны КГБ. Противопоставляя себя тоталитарной системе, они выбирали низкооплачиваемые работы дворников и кочегаров, а свободное время посвящали музыке и альтернативному стилю жизни. Целое поколение иностранных студентов прошло через «Аквариум», оставив музыкантам и их подругам много джинсов, книг Толкиена, кассет и кассетов для марихуаны и увезя домой прекрасные воспоминания об этих русских. Песня «Этот поезд в огне», содержащая аллегорический образ Горбачева, утвердилась

как один из гимнов перестройки. To cut a long story short: не поняв песни 212–8506, вам будет крайне трудно постичь загадку русской души.

Братве

Пацаны! (Далее см. раздел «Интеллекции»). Теперь чисто без базара: крутые песни! Особенно эта – «Долгая память хуже, чем сифилис». Или – «Здесь может спать только тот, кто мертв»... Юноши и девушки! Вы живете активной жизнью, насыщенной новыми реалиями – от «нинтендо» до «экстази», от роликов до презервативов. И песни «Аквариума» практически не имеют точек соприкосновения с вашей жизнью. Под них не потанцуешь, они навевают тоску и полны непонятных заморочек и ненужного пафоса. Сторож Сергеев – просто деклассированный элемент, а сам Гребенщиков – вылитый старик Козлодоев, тщащийся залезть к юной деве в постель со своим очередным компакт-диском. Мораль: разбирайтесь сами, парни и девчата. «Аквариум» полон рыбок: съел – и порядок!

Митькам

Братушечки и сестренки! Кто гавкает? Дык Акваримушка же, елы-палы! Greatest Hits. Только ноженьки торчат... Положи его в воду, сестра. Тельничек потом высуши.

Журналистам

Коллеги! С Гребенщиковым и «Аквариумом» с самого начала все складывается легко. Они доступны, расположены к общению, словоохотливы.

Грани облома начинают проступать позже: они отказываются говорить о собственных автомобилях (похоже, их нет), о сексе (возможно, и его нет), гонорарах (неужели и их?...) и не в состоянии прокомментировать высказывания Маши Распутиной, поскольку не знают, кто она такая. Далее по ходу дела выясняется, что собеседник эрудированнее вас и обладает более богатым словарным запасом. В довершение всего он не только не желает оплачивать интервью, но и требует, чтобы его угостили водкой.

«Аквариуму»

Боря, ребята! Вы смогли сделать что-то еще. Спасибо. Спасибо.

§5. Орыс студенттерінің Америка мен Ресей жайлы пікірлері: 1992–1999 жылдардағы әлемнің мәдени және тілдік бейнесіндегі өзгерістер

Өзге елдер мен өзге халықтар «бейнеленген» әлемнің мәдени және тілдік бейнесі күшті стереотиптердің әсерімен жасалды. Оның қалыптасуына әртүрлі факторлар ықпал етуде (стереотиптер туралы толығырақ қараңыз: II тарау, I бөлім, §1). Стереотиптердің тұрақтылығының аса жоғары дәрежеде екені белгілі, алайда XX ғасырдағы Ресейдегі әлеуметтік өмірдің түбегейлі өзгергені соншалық, дағдылы түсініктердің быт-шытын шығарып, 180 градусқа кері айналдырды.

Осы еңбек авторының 1992 жылдан бастап тұрақты жүргізіп келе жатқан қарапайым лингвомәдени экспериментінің нәтижесі біршама ауқымды. Оның негізгі мақсаты, ММУ-дің шет тілдер факультетінің I курс студенттері менің өтінішім бойынша, біріншіден, Америка және америкалықтар туралы, екіншіден, Ресей және ресейліктер туралы ойына келген алғашқы 5 сөзді жазады.

Бірінші экспериментке 16–23 жас аралығындағы 200-дей адам қатысты. Бұл жастар қайта құру заманында қалыптасқан жандар. Демек, бұлар біздің «мүмкін дұшпанымыз» ретіндегі Америка туралы тек жаман сөздер естіген (сондай-ақ ағылшын тілі де «дұшпанның тілі ретінде» таныстырылған) және Кеңес одағы жайында тек жақсы пікірді тыңдап өскен алдыңғы буынмен салыстырғанда, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы Америкада бәрі керемет, бізде бәрі жаман деген пікір таңылған ұрпақтың өкілдері.

1992 жылдың алғашқы сауалнамасының нәтижесі кей жағдайда таңғаларлықтай деп айтуға болады. Мәселен, қолданылу жиілігі жағынан smile езуінде күлкі сөзі жеңімпаз атанды. 1992 жылы Ресей Кеңес одағынан айырылып, әлемдік қауымдастыққа жаңа жағдайда жаңа статуспен қадам басқанда, жас орыстар америкалықтарды «күлкі үйрілген» (әрине, бақытты) жұрт ретінде елестетті. Ағылшын тілін үйренуші Ресей студенттерінің тәжірибесінде Американың мәдени және тілдік бейнесі төмендегідей болды:

1. Алғашқы ондыққа енген сөздер қайталану жиілігіне орай (көбінен азына қарай) беріліп отыр (бір нөмірмен берілген екі сөздің қайталану жиілігі бірдей):

1. Smile [«күлкі үйрілген»] (27%).
2. Freedom [еркіндік] (20%).
3. Rich [бай], money [ақша] (13%).

4. Skyscraper [мұнара] (12%).
5. Business [бизнес], Hollywood [Голливуд], Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші] (11%).
6. Cars [машиналар], pragmatism [прагматизм] (10%).
7. Dollar [доллар], President [президент], friendly [дос-жар], cheerful [көңілді] (9%).
8. New-York [Нью-Йорк], uninhibited [тыйым салынбаған], great/large [алып/үлкен], loud [қатты] (8%).
9. Kind [жомарт], domineering [үстем, басымдыққа ие] (7%).
10. White House [Ақ үй], independence [бостандық], comfort [комфорт], supermarket [супермаркет], health [денсаулық], hospitable [қонақжай] (6%).

Алынған мәліметтер төмендегідей тақырыптық топтарға бөлінді.

2. Америкалықтардың мінез-құлқы:

1. Smiling [жымиған, күлімсіреген].
2. Pragmatic [прагматик], business-like [іскер].
3. Friendly [дос-жар], cheerful [көңілді], joyful [қуанышты].
4. Uninhibited [тыйым салынбаған], loud [қатты].
5. Kind [жомарт], domineering [үстем, басымдыққа ие].
6. Hospitable [қонақжай], gregarious [қауымшыл], sociable [көпшіл].
7. Unceremonious [қарапайым], unintellectual [интелектісі төмен], uneducated [білімі төмен], poorly read [аз оқыған], wonderful [керемет], nice [жағымды/ұнамды].
8. Superficial [жеңіл-желпі], self-confident [өзіне-өзі сенімді], boastful [мақтаншақ], energetic [ширақ], interesting [қызықты].
9. Strange [біртүрлі], different [ерекше], crazy [есалаң, жынды], like Russians [орыстарға ұқсайды], hard working [еңбекқор], patriotic [патриот], family-loving [отбасын жақсы көреді], naive [аңғал], childish [баладай].
10. Brave [батыл], open [ашық], health-concerned/obsessed [денсаулығын күтеді], travel-minded [саяхаттауды ұнатады], scientific [ғылыми], logical [логикасы мықты], insincere [шынайы емес], cruel/merciless [қатал/жауыз], fat [толық], greedy [сараң], self-indulgent [мейрімді, қамқор], bright [ақылды].

3. АҚШ-тың қазіргі өмірі (салыстыру үшін):

1. Freedom [еркіндік].
2. Wealth [байлық], money [ақша].
3. Business [бизнес].
4. Cars [машиналар].
5. Dollar [доллар], President [президент].

6. Independence [тәуелсіздік], supermarket [супермаркет], chewing-gum [сағыз].
7. Power [күш], democracy [демократия], advertisements [жарнама].
8. Justice [әділдік], prosperity [гүлдену], immigrants [иммигранттар], elections [сайлау], universities [университеттер], popcorn [поп-корн], Big Mac [Биг Мак], Coca-Cola [кока-кола].
9. Job [жұмыс], houses [үйлер], music [музыка], contrasts [контраст], native Americans [Америкада туған америкалықтар], farmers [фермерлер], hamburger [гамбургер], beer [сыра], orange juice [апельсин шырыны], home video [үйдегі видео].
10. Banjo [банджо], suburbs [қаланың шеті, қала маңы].

4. Табиғат, пейзаж:

1. Skyscrapers [төбесі көк тіреген мұнаралар].
2. Ocean [мұхит].
3. World [әлем].
4. Highways [шоссе], motorways [мотоцикл жолдары].
5. National Parks [ұлттық саябақтар].

5. Собственные имена:

1. Hollywood [Голливуд], Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші].
2. New-York [Нью-Йорк].
3. White House [Ақ үй].
4. Disneyland [«Диснейленд»], Washington [Вашингтон].
5. Los Angeles [Лос-Анжелес], California [Калифорния].
6. San Francisco [Сан-Франциско], Marlboro [«Мальборо»], Colorado [Колорадо].
7. Boston [Бостон], Pentagon [Пентагон], Broadway [Бродвей], Harlem [Гарлем].
8. Central Park [Орталық саябақ], Long Island [Лонг-Фйленд], Yale University [Йельский университет].
9. McDonald's [Макдональдс], Bush [Буш], Mark Twain [Марк Твен].
10. Clinton [Клинтон], O'Henry [О'Генри], Hemingway [Хемингуэй], Harvard University [Гарвард университеті].
11. Salinger [Сэлинджер], Chicago Bulls [«Чикаго Буллз»], MTV [ЭмТиВи], Bruce Springsteen [Брюс Спрингстин], NBA [НБА], Michael Jackson [Майкл Джексон].
12. Monroe [Монро], Jane Fonda [Джейн Фонда], New York Rangers [«Нью-Йорк рэнджерз»].

Сонымен, орыс студенттерінің баспасөзден, радио мен теледидардан алған ақпаратына негізделген Америка әлемінің тілдік және мәдени бейнесі жоғары деңгейде (романтикалық және идеалистік) деуге болады. АҚШ – мемлекет ретінде бай, еркін, үстем, тәуелсіз және демократиялық ел. Америкалықтар – дос-жар, іскер, прагматик, қайырымды, жомарт, сергек, өздерін еркін ұстайды, ашық, именбейтін, аңғал, т.т.

Қызығы, сыни ескерту Америкада болып келгендерден болды («Олардың үйі сондай керемет, қымбат жиһаздар қойылған, алайда мүлдем кітап жоқ» деп жазды бір қыз қатты қынжылыспен). Бұқаралық ақпарат құралдарындағы тамсаныстан кейін, шындықпен бетпе-бет келу түңілдіріп жіберетін де жайттарға әкеледі. Кеңестің (советтің) ресми басылымдарындағы Америка туралы сыни материалдар америкалықтарға пайдалырақ болды: халықтың ресми үкіметтің көзқарасына сенімсіздік танытуы керісінше, жағымды эффектіге ие болды. Оның есесіне, қайта құрудың алғашқы жылдарына тән америкалықтарды шектен тыс мақтау – орыстардың қоғамдық пікіріне зиянын тигізді.

Сауалнамаға қатысқан сол қатысушылар арасында Ресейге және орыстарға қатысты дәл сондай эксперимент жүргізілген еді. Міне, соның нәтижесі:

1. Алғашқы он орынды қолданылу жиілігіне орай төмендегі сөздер иеленді:

1. Great [ұлы], vast [кең], huge [алып], large [үлкен] (26%).
2. Motherland [отан], patriotism [патриотизм] (24%).
3. Culture [мәдениет], history [тарих], mess [бейберекет], chaos [хаос], vodka [арақ] (23%).
4. Mysterious [жұмбақ], strange [біртүрлі], soul [шын ниетпен] (18%).
5. Home [үй], mother [ана], friends [достар] (15%).
6. Moscow [Мәскеу], Orthodox Church [православ шіркеуі] (19%).
7. Dirty [арам], grey [сұры] (12%).
8. The Kremlin [Кремль] (10%).
9. Poor [кедей], hope [үміт], potentials [зор мүмкіндік], great future [зор келешек] (9%).
10. Red Square [Қызыл алаң], gentle [нәзік], kind [мейрімді], crisis [дағдарыс], fools [ақымақтар], stupid [топас] (7%).

2. Орыстардың мінез-құлқы:

1. Friendly [досшыл], intelligent [ақылды].
2. Gentle [нәзік], kind [мейрімді], foolish [ақымақ], stupid [топас].
3. Rude [дәрекі], gloomy [түнеріңкі], talkative [сөзшең], hospitable [қонақжай].

4. Worried [алаңдаулы], sad [көңілсіз], unhappy [көңілі сынған], serious [салмақты], patient [шыдамды], resourceful [өте зор мүмкіндігі бар].
5. Healthy [дені сау], beautiful [әдемі], charitable [ақкөңіл].
6. Sense of humour [әзілкеш], cheerful [көңілді], unsmiling [тұнжыраңқы].
7. Big and strong [үлкен және күшті], powerful [үстем], wicked [тұйық], crooks [басбұзарлар].
8. Trustful [сенгіш], deep [терең], coarse [дөрекі], dull [енжар], brave [батыл], nice [сүйкімді], generous [жомарт].
9. Wonderful [тамаша], reckless [алаңсыз], interesting [қызықты].

3. Ресейдің қазіргі өмірі:

1. Mess [бейберекет], chaos [хаос], vodka [арақ].
2. Poverty [кедейлік], lines (queues) [ұзын сонар кезек], hope [үміт].
3. Crisis [дағдарыс].
4. Market [нарық], Communism [коммунизм], civil war [азаматтық соғыс].
5. Inflation [инфляция (құнсыздану)], instability [тұрақсыздық], difficulties [қиыншылық], masochism [мазохизм], children [балалар].
6. Violence [зорлық-зомбылық], democrats [демократтар], pension [зейнетақы], food [тамақ], President [президент], parliament [парламент], rouble [рубль].
7. Begging army [қайыршылар армиясы], three-colour flag [үш түсті ту].
8. Survival [күнкөріс], debates [дебаттар], trolley-buses [троллейбустар].

4. Табиғат, пейзаж:

1. Roads [жолдар].
2. Forest [орман].
3. Birch-trees [аққайың].
4. Steppe [дала].
5. Villages [деревня].
6. Rivers [өзендер].
7. Big cemeteries [үлкен зираттар].

5. Меншік атаулар:

1. Moscow [Мәскеу].
2. The Kremlin [Кремль].
3. Red Square [Қызыл алаң].

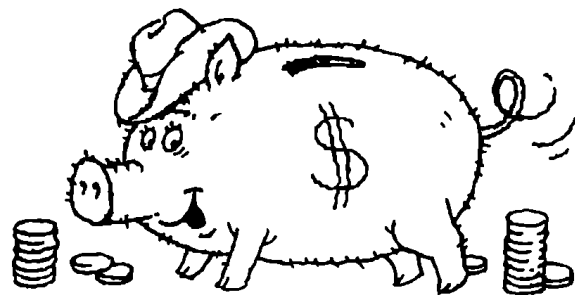
4. Moscow State University [Мәскеу мемлекеттік университеті].
5. Ivan [Иван], Leningrad [Ленинград], Tchaikovsky [Чайковский], Dostoevsky [Достоевский], Siberia [Сибирь], Yeltsin [Ельцин], Gorbachev [Горбачев].
6. St. Petersburg [Санкт-Петербург], Arbat [Арбат], Bolshoi Theatre [Үлкен театр], St. Basil's Cathedral [Василий Блаженныйдың шіркеуі].
7. The Volga [Волга], Pushkin [Пушкин], Lenin [Ленин].
8. Suvorov [Суворов], Dmitry Donskoy [Дмитрий Донской], Moscow suburbs [Подмосковье, Мәскеу шеті].

1995 жылы бұл эксперимент дәл осы мақсатта, 200-дей қатысушысымен ММУ шет тілдер факультетінің I курс студенттерінің арасында қайталанған еді.

1. Америка және америкалықтар туралы ең көп қолданылған сөздердің ішінде алғашқы ондықты төмендегі сөздер иеленген еді:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Smile [жымию, күлімсіреу] (27%).	1. Hollywood [Голливуд] (26%).
2. Freedom [еркіндік] (20%), ескерткіші (21%).	2. Statue of Liberty [Бостандық мүсіні] (21%).
3. Rich [байлық], money [ақша] (13%).	3. Smile [жымию, күлімсіреу] (19%).
4. Skyscrapers [мұнара] (12%).	4. New York [Нью-Йорк] (16%).
5. Business [бизнес], Hollywood [Голливуд], Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші] (13%).	5. Dollar [доллар], McDonalds [Макдональдс] (13%).
6. Cars [машиналар], pragmatism [прагматизм] (10%).	6. Bill Clinton [Билл Клинтон] (11%).
7. Dollar [доллар], President [президент], friendly [дос-жар], cheerful [көңілді] (9%).	7. Freedom [еркіндік], Washington [Вашингтон], rich [бай] (10%).
8. New York [Нью-Йорк], uninhibited [тыйым салынбаған] great/large [алып/үлкен] loud [қатты] (8%).	8. Skyscrapers [мұнара], business [бизнес], uninhibited [тыйым салынбаған] baseball [бейсбол] (9%).
9. Kind [мейірімді, қайырымды], domineering [үстем] (7%).	9. White House [Белый Дом], cowboys [ковбои], Disneyland [«Диснейленд»] (8%).
10. White House [Ақ үй], independence [тәуелсіздік], comfort [комфорт], supermarket [супермаркет], health [денсаулық], hospitable [қонақжай] (6%).	10. Talkative [сөзшең], drugs [есірткі] (6%).

Екі тізімдегі сөздердің көбі сәйкес келеді, алайда бір-бірімен сәйкеспейтін ұғымдардың пайда болуы, Ресейдегі әлеуметтік-мәдени өзгерістердің ғана күәсі емес, сонымен бірге оның тұрғындарының санасындағы өзгерістердің көрінісі. 1992 жылмен салыстырғанда, өте көп қолданылған сөздердің қатарын McDonalds [Макдональдс], Bill Clinton [Билл Клинтон], Washington [Вашингтон], baseball [бейсбол], cowboys [ковбои], Disneyland [«Диснейленд»], talkative [сөзшең], drugs [есірткі] сөздері толықтырған. Макдональдс, бейсбол, есірткі ұғымдары ресейлік шынайы өмірде күн өткен сайын санаға сіңіп барады, сол себепті де оларды қолдану жиілігі де шапшаң өсуде.

Керісінше, cars [машиналар], pragmatism [прагматизм], friendly [дос-жар], cheerful [көңілді], great/large [алып/үлкен], loud [қатты], kind [мейірімді/қайырымды], domineering [үстем], comfort [комфорт], supermarket [супермаркет], health [денсаулық], hospitable [қонақжай], independence [тәуелсіздік] сөздері қолдану жиілігін жоғалтқан.

Бұл өзгерістерді түсіндіру оңай: бұл біздің еліміздегі социомәдени өміріміздегі өзгерістердің нәтижесі. Шын мәнісінде, шетелдік машиналар мен супермаркеттер (реалиймен бірге кірген сөздер) Мәскеуде күн сайын көбеюде, әрі бұл біздің өміріміздің салтына айналды. Сондай-ақ бұлар Батыс немесе Америка ұғымымен байланыстырылмайды. Прагматизм де толығымен ресейлік (нақтырақ айтсақ, мәскеулік) нышанға айналды. Әрі орыстардың америкалықтарға телитін мінез-құлықтарының да саны азайып, сипаты өзгерген.

1995 жылғы сауалнаманың арықарайғы нәтижесі төмендегідей:

2. Америкалықтардың мінез ерекшеліктері:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Smiling [күлімсіреген].	1. Smile [жымиыс, күлімсіреу].
2. Pragmatic [прагматик], business-like [іскер].	2. Uninhibited [тыйым салынбаған].
3. Friendly [дос-жар], cheerful [қуанышты], joyful [көңілді].	3. Talkative [сөзшең].
4. Uninhibited [тыйым салынбаған], loud [қатты].	4. Easy-going [қауымшыл].
5. Kind [мейірімді], domineering [үстем].	5. Crazy [есалаң], noisy [шұлы], energetic [ширақ], sociable [көпшіл], optimistic [оптимист], open people [адал жандар], punctual [пунктуаль], cheerful [көңілді].

6. Hospitable [қонақжай], gregarious [қауымшыл], sociable [көпшіл]. 7. Unceremonious [түсініксіз], unintellectual [интеллектуал емес], uneducated [сауаты төмен], poorly read [аз оқыған], wonderful [керемет], nice [жағымды]. 8. Superficial [жеңіл-желпі], self-confident [өз-өзіне сенімді], boastful [мақтаншақ], energetic [ширақ], interesting [қызықты]. 9. Strange [біртүрлі], different [өзгеше], crazy [есалаң], like Russians [орыстарға ұқсас], hard working [еңбекқор], patriotic [патриот], family-loving [отбасын сүйеді], naive [аңғал], childish [баладай]. 10. Brave [батыл], open [ашық], health-concerned/obsessed [денсаулығын күтеді], travel-minded [саяхаттауды ұнатады], scientific [ғылыми], logical [логикалық тұрғыдан ойлайтын], insincere [шынайы емес], cruel/merciless [қатал/жауыз], fat [толық], greedy [сараң], self-indulgent [тәкаппар], bright [ақылды].	6. Proud [тәкаппар], hardworking [еңбекқор], enterprising [бастамашыл], straightforward [тіке], patriotic [патриот]. 7. Lazy [жалқау], loud [қатты]. 8. Vulgar [вульгар], relaxed [жайбарақат]. 9. Smart [суық]. 10. Cold [суық].

3. АҚШ-тың қазіргі өмірі:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Freedom [еркіндік].	1. Dollar [доллар]
2. Wealth [байлық], money [ақша].	2. Freedom [еркіндік]
3. Business [бизнес].	3. Business [бизнес].
4. Cars [машиналар].	4. Baseball [бейсбол]
5. Dollar [доллар], President [президент].	5. Cowboys [ковбой]
6. Independence [тәуелсіздік], supermarket [супермаркет], chewing-gum [сағыз].	6. Drugs [есірткі]
7. Power [күш], democracy [демократия], advertisements [жарнама].	7. Fast-food [фаст-фуд], Coca-Cola [кока-кола], Halloween [Хэллиун], immigrants [иммигранттар]

8. Justice [әділдік], prosperity [гүлдену], immigrants [иммигранттар], elections [сайлау], universities [университеттер], popcorn [попкорн], Big Mac [Биг Мак], Coca-Cola [кока-кола].
9. Job [жұмыс], houses [үйлер], music [музыка], contrasts [контраст], native Americans [нағыз америкалықтар], farmers [фермерлер], hamburger [гамбургер], beer [сыра], orange juice [апельсин шырыны], home video [үйдегі видео].
10. Banjo [банджо], suburbs [қаланың шеті, қала маңы].
8. Different nations [әртүрлі ұлттар], hamburgers [гамбургерлер], Indians [үндістер], football [футбол], chewing-gum [сағыз], sex-revolution [секс-революция].
9. Films [фильмдер], police [полиция], wealth [байлық], free enterprise [еркін кәсіпкерлік], dirty streets [лас көшелер], music [музыка], violence [зорлық-зомбылық].
10. Sport shoes [спорттық аяқкиім], school bus [мектеп автобусы], casino [ойынхана], rugby [регби], drivers license from 15, 16 years old [15–16 жастан бастап берілетін жүргізуші куәлігі].

4. Табиғат, пейзаж:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Skyscrapers [көкпен таласқан биік үйлер/көк тіреген көпқабатты үйлер].	1. Skyscrapers [көкпен таласқан биік үйлер/көк тіреген көпқабатты үйлер].
2. Ocean [мұхит].	2. Lakes [көлдер].
3. World [дүниежүзі].	3. Large [үлкен], beautiful [сұлу], heat [ыстық].
4. Highways [шоссе], motorways [автожолдар].	4. Highway [шоссе].
5. National Parks [ұлттық саябақтар].	

5. Жалқы есімдер:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Hollywood [Голливуд], Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші].	1. Hollywood [Голливуд].
2. New-York [Нью-Йорк].	2. The Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші].
3. White House [Ақ үй].	3. New York [Нью-Йорк],
4. Disneyland [«Диснейленд»], Washington [Вашингтон].	4. McDonalds [Макдональдс].
5. Los Angeles [Лос-Анжелес], California [Калифорния].	5. Bill Clinton [Билл Клинтон].
6. San Francisco [Сан-Франциско], Marlboro [«Мальборо»], Colorado [Колорадо].	6. Washington [Вашингтон].

7. Boston [Бостон], Pentagon [Пентагон], Broadway [Бродвей], Harlem [Гарлем]. 8. Central Park [Орталық саябақ], Long Island [Лонг-Айленд], Yale University [Йель университеті]. 9. McDonald's [Макдональдс], Bush [Буш], Mark Twain [Марк Твен]. 10. Clinton [Клинтон], O'Henry [О'Генри], Hemingway [Хемингуэй], Harvard University [Гарвард университеті]. 11. Salinger [Сэлинджер], Chicago Bulls [«Чикаго Буллз»], MTV [ЭмТиВи], Bruce Springsteen [Брюс Спрингстин], NBA [ҰБА], Michael Jackson [Майкл Джексон]. 12. Monroe [Монро], Jane Fonda [Джейн Фонда], New York Rangers [«Нью-Йорк Рэнджерз»].	7. White House [Ақ үй], Disneyland [«Диснейленд»], Marlboro [«Мальборо»], Michael Jackson [Майкл Джексон]. 8. Harvard [Гарвард], USA [АҚШ], Harley Davidson [«Харли Дэвидсон»]. 9. Broadway [Бродвей], Los Angeles [Лос-Анжелес], LA [Л.А. (Лос-Анжелес)], Ontario [Онтарио], Colorado [Колорадо]. 10. Las Vegas [Лас-Вегас], Montana State [Монтана штаты], Roosevelt [Рузвельт], Denver [Денвер], San Francisco [Сан-Франциско], Ford [Форд].

Ресейдегі орыс студенттердің әлемін тіл мен мәдениет арқылы бейнелеу түрлері:

I. Жиі қолданыстағы он сөз:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Great [ұлы], vast [кең], huge [орасан зор], large [үлкен] (26%).	1. Red Square [Қызыл алаң] (31%).
2. Motherland [отан], patriotism [патриотизм] (24%).	2. Moscow [Мәскеу] (29%).
3. Culture [мәдениет], history [тарих], mess [бейберекетсіздік], chaos [хаос], vodka [арақ] (23%).	3. Kremlin [Кремль] (27%).
4. Mysterious [жұмбақ], strange [қызық, біртүрлі], soul [жан] (18%).	4. Vodka [арақ] (20%).
5. Home [үй], mother [ана], friends [достар] (15%).	5. Hospitable [қонақжай] (16%).
6. Moscow [Мәскеу], Orthodox Church [православтық шіркеу] (13%).	6. Winter [қыс] (14%).

7. Dirty [кір], grey [сұр] (12%).	7. Churches [шіркеу], beautiful nature [сұлу табиғат] (10%).
8. Kremlin [Кремль] (10%).	8. MSU (Moscow State University) [МГУ (Мәскеу мемлекеттік университеті)] (9%).
9. Poor [кедей], hope [үміт], potentials [әлеуеті жоғары], great future [болашағы зор] (9%).	9. Boris Yeltsin [Борис Ельцин], forests [ормандар], Lenin [Ленин] (7%).
10. Red Square [Қызыл алаң], gentle [нәзік], kind [қайырымды], crisis [дағдарыс], fools [ақымақтар], stupid [топас] (7%).	10. New Russians [жаңа орыстар], home [үй], great persons [ұлы адамдар], dirty streets [кір көшелер] (6%).

Соңғы үш жыл ішінде (1992–1995) Red Square [Қызыл алаң] ең жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері тізіміндегі соңғы орыннан алдыңғы орынға шықты. Moscow [Мәскеу] мен Kremlin [Кремль] сөздерінің де қолданылу жиілігі артқан. Vodka [арақ] сөзі өз позициясын өзгертпеген, қолданысқа New Russians [жаңа орыстар], beautiful nature [сұлу табиғат], Boris Yeltsin [Борис Ельцин], hospitable [қонақжай] сөздері енген. Керісінше, жиі қолданылатын сөздер қатарынан mess [бейберекетсіздік], chaos [хаос], fools [ақымақтар], stupid [топас], crisis [дағдарыс] сөздері түскен. Сонымен қатар culture [мәдениет], history [тарих], hope [үміт], potentials [әлеуеті жоғары], great future [болашағы зор] сөздері де қолданылу жиілігін төмендеткен. Сауалнама мәліметтері төмендегі тақырыптар бойынша топтастырылды:

2. Орыстардың мінез-құлқы:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Friendly [дос-жар], intelligent [ақылды].	1. Hospitable [қонақжай].
2. Gentle [нәзік], kind [қайырымды], foolish [ақымақтау], stupid [топас].	2. Lazy [жалқау], kind [қайырымды].
3. Rude [дәрекі], gloomy [түнерген], talkative [сөзшең], hospitable [қонақжай].	3. Honest [адал], patient [шыдамды], rude [дәрекі], religious [діндар], sense of humour [қалжыңбас], open [ашық].
4. Worried [көңілді алаң], sad [мұңлы], unhappy [көңілсіз], serious [салмақты], patient [шыдамды], resourceful [қолы ұзын].	4. Educated [білімді], open-hearted [ақкөңіл], simple [қарапайым].
5. Healthy [дені сау], beautiful [әдемі], charitable [ақ ниетті].	5. Cheerful [көңілді], sensitive [сезімтал], enduring [төзімді].
6. Sense of humour [қалжыңбас], cheerful [қуанышты], unsmiling [жабырқаулы].	6. Dangerous [қауіпті].

7. Big and strong [үлкен әрі күшті], powerful [әктем], wicked [жынды], crooks [алаяқ]. 8. Trustful [аңғал], deep [терең], coarse [дәрекі], dull [енжар], brave [батыл], nice [жағымды], generous [жомарт]. 9. Wonderful [керемет], reckless [албырт], interesting [қызық].	7. Respect to other nations [басқа ұлттарға деген құрмет], unpredictable [тұрлаусыз], crazy [есуас]. 8. Angry people [ызалы адамдар], alcoholics [маскүнемдер]. 9. Friendly [ашық-жарқын], poor [кедей], uneducated [оқымаған]. 10. Nationalistic [ұлтшыл], unsmiling [жабырқаулы].

3. Ресейдің бүгінгі өмірі:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Mess [бейберекетсіздік], chaos [хаос], vodka [арақ].	1. Vodka [арақ].
2. Poverty [кедейлік], lines (queues) [кезек], hope [үміт].	2. Winter [қыс], churches [шіркеулер].
3. Crisis [дағдарыс].	3. New Russians [жаңа орыстар], dirty streets [кір көшелер].
4. Market [базар], communism [коммунизм], civil war [азаматтық соғыс].	4. Drunkards [маскүнемдер], communism [коммунизм], perestroika [қайта құру], political changes [саясаттағы өзгерістер], difficult life [қиын өмір], mafia [мафия], balalaika [балалайка], samovar [самаурын], pretty girls [сұлу қыздар].
5. Inflation [құнсыздану], instability [тұрақсыздық], difficulties [қиындықтар], masochism [мазохизм], children [балалар].	5. Bread and salt [нан-тұз], national songs [халық әндері], troubles [мәселелер], revolution [революция].
6. Violence [зорлық-зомбылық], democrats [демократтар], pension [зейнетақы], food [тамақ], President [президент], parliament [парламент], rouble [рубль].	6. Bath-house [монша], customs [салт], traditions [дәстүр].
7. Begging army [тілемсектер армиясы], three-colour flag [үш түсті ту].	7. Pancakes [құймақ], pelmeni [тұшпара], borshch [борщ].
8. Survival [өмір үшін жанталас], debates [пікірталас], trolley-buses [троллейбустар].	8. New capitalism [жаңа капитализм], rich culture [бай мәдениет], writers [жазушылар], good literature [жақсы әдеби туынды], very great culture [тамаша мәдениет], music [музыка].

9. Hockey [хоккей], high prices [жоғары бағалар].
10. No opportunities for young people [жастарға ешқандай мүмкіндік жоқ], no laws [заң жоқ], crowded transport [адам толы көліктер], imitation of the West [Батысқа еліктеу], chaos [хаос].

4. Табиғат, пейзаж:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Roads [жолдар].	1. Winter [қыс].
2. Forest [орман].	2. Beautiful nature [әдемі табиғат].
3. Birch-trees [қайыңдар].	3. Forests [ормандар].
4. Steppe [далалар].	4. Cold weather [суық ауа райы].
5. Villages [деревнялар].	5. Long distances [үлкен қашықтық], bear [аю], villages [деревнялар], large area [үлкен жер аумағы], birch [қайың].
6. Rivers [өзендер].	6. Architecture [сәулет өнері].
7. Big cemeteries [үлкен бейіттер].	7. Fields [егістіктер].
	8. Great valleys [ұлы дала].
	9. Taiga [тайга], golden domes [алтын күмбездер].
	10. Roads [жолдар], fields [егістіктер], beautiful country [село (ауыл) пейзажы].

5. Жалқы есімдер:

1992 (салыстыру үшін)	1995
1. Moscow [Мәскеу].	1. Red Square [Қызыл алаң].
2. The Kremlin [Кремль].	2. Moscow [Мәскеу].
3. Red Square [Қызыл алаң].	3. Kremlin [Кремль].
4. Moscow State University [Мәскеу мемлекеттік университеті].	4. MSU [ММУ (Мәскеу мемлекеттік университеті)].
5. Ivan [Иван], Leningrad [Ленинград], Tchaikovsky [Чайковский], Dostoevsky [Достоевский], Siberia [Сібір], Yeltsin [Ельцин], Gorbachev [Горбачев].	5. Boris Yeltsin [Борис Ельцин], Lenin [Ленин].
6. St. Petersburg [Санкт-Петербург], Arbat [Арбат], Bolshoi Theatre [Үлкен театр], St. Basil's Cathedral [Василий Блаженный соборы].	6. Saint Petersburg [Санкт-Петербург].
7. The Volga [Волга], Pushkin [Пушкин], Lenin [Ленин].	7. Siberia [Сібір], Pushkin [Пушкин].
8. Suvorov [Суворов], Dmitry Donskoy [Дмитрий Донской], Moscow suburbs [Мәскеу түбі, Мәскеу маңы].	8. Stalin [Сталин], Arbat [Арбат], Dostoevsky [Достоевский], the Bolshoi Theatre [Үлкен театр], Peter the First [Бірінші Петр].
	9. Moscow [Мәскеу], Alexander Nevsky [Александр Невский], Dmitry Donskoy [Дмитрий Донской].
	10. Tolstoy [Толстой], GUM [ГУМ], «Zhiguli» (a car) [«Жигули» (машина)], USSR [КСРО], Chechnya [Шешенстан].

1998 жылы жүргізілген сауалнама нәтижелері:

1. Қолданылу жиілігі бойынша алғашқы он орынды Америка мен америкалықтар туралы мынадай сөздер алды:

1. New York [Нью-Йорк] (35%).
2. The Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші] (33%).
3. Bill Clinton [Билл Клинтон] (27%).
4. Smile [улыбка], Hollywood [Голливуд] (22%).
5. McDonalds [Макдональдс] (19%).
6. Freedom [Бостандық] (18%).
7. Washington D.C. [Вашингтон (қала)] (11%).
8. Skyscraper [көкпен таласқан биік үйлер/көк тіреген көпқабатты үйлер], business [бизнес] (10%).
9. George Washington [Джордж Вашингтон], friendly [достық], dollars [доллар], hamburger [гамбургер], Coca Cola [кока-кола] (8,5%).

10. White House [Ақ үй], baseball [бейсбол], basketball [баскетбол], Disney and Disneyland [Дисней мен «Диснейленд»] (6,5%).

1998 жылы тақырыптық топтар бойынша жүргізілген сауалнама нәтижелері:

2. Америкалықтардың мінез-құлқы:

1. Smiling [күлім қаққан].
2. Friendly [ашық-жарқын].
3. Democratic [демократияшыл], proud [тәкаппар], self-confident [өз-өзіне сенімді], patriotic [отансүйгіш].
4. Funny [көңілді], happy [қуанышты], stupid [ақымақ], healthy [дені сау], long [ұзын], noisy [даурықпа].
5. Proud [тәкаппар], self-important [маңғаз\дөкей], greedy [сараң], fussy [даукес], communicative [тез тіл табысатын].
6. Warm [өңі жылы], rude [дөрекі], quick [шапшаң].
7. Unfriendly [теріс пиғылды], cheerful [көңілді], good-natured [жайлы мінезді].
8. Hypocrisy [ұятсыз], racism [нәсілшілдік].
9. Militant [жаужүрек], overworking [өте көп жұмыс істейтін адам], borrowing brains [біреудің еңбегін пайдаланушы], angry [ашулы].

3. АҚШ-тың бүгінгі өмірі:

1. Freedom [бостандық].
2. Business [бизнес].
3. Coca-Cola [кока-кола], hamburgers [гамбургер], dollars [доллар].
4. Basketball [баскетбол], baseball [бейсбол], cowboys [ковбойлар].
5. Fast food [(фаст-фуд) дәмханалары], football [футбол], jeans [джинсы], cars [машиналар], hot dogs [хот-дог].
6. President [президент], money [ақша], popcorn [поп-корн], music [музыка], states [штаттар], Independence Day [Тәуелсіздік күні].
7. Pop culture [поп-мәдениет], NBA (National Basketball Association) [НБА (Ұлттық Баскетбол ассоциациясы)], films [кинофильмдер], film stars [кино жұлдыздар], different nations [әртүрлі ұлттар], American dream [америкалық арман], independence [тәуелсіздік], black people [қара нәсілділер], fat people [семіздер].
8. Junk food [сапасыз, тез дайындалатын тамақ], Indians [үндістер], bikers [байкерлер], teenagers [тинейджерлер (жасөспірім)], green card [«жасыл карта»], divorce [ажырасу], industry [өнеркәсіп], lack of culture [мәдениеттің жоқтығы], education [білім].
9. Supermarkets [супермаркеттер], pizza [пицца], drugs [есірткі], very expensive medicines [өте қымбат дәрі], drugs [есірткі], bank [банк], traffic [жол қозғалысы], universities [университеттер].

10. Beer [сыра], turkey [күркетауық еті], cheeseburgers [чизбургер], chewing gum [сағыз], mess [бейберекетсіздік], prosperity [гүлдену], sex [секс], discrimination [дискриминация], a possibility to earn money honestly [адал ақша табу мүмкіндігі], farmers [фермерлер], t-shirts [футболкалар], free style of clothes [еркін киім стилі].

4. Табиғат, пейзаж:

1. Skyscrapers [көкпен таласқан биік үйлер/көк тіреген көпқабатты үйлер].
2. Ocean [мұхит].
3. Highways [шоссе].
4. Tornado [торнадо].
5. Big avenues [үлкен авеню], large streets [үлкен көшелер].
6. Green grass [көк шөп].
7. National parks [Ұлттық саябақтар].

5. Жалқы есімдер:

1. New York [Нью-Йорк].
2. Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші].
3. Bill Clinton [Билл Клинтон].
4. Hollywood [Голливуд].
5. McDonalds [Мақдональдс].
6. Washington [Вашингтон].
7. George Washington [Джордж Вашингтон].
8. White House [Ақ үй], Disney and Disneyland [Дисней мен «Диснейленд»].
9. Columbus [Колумб], Abraham Lincoln [Авраам Линкольн], John Kennedy [Джон Кеннеди], Michael Jackson [Майкл Джексон], California [Калифорния].
10. Elvis Presley [Элвис Пресли], Madonna [Мадонна], Los Angeles [Лос-Анжелес].
11. Alaska [Аляска], Chicago [Чикаго], Stealth F-117 A [Стелс Ф-117 А], Ronald Reagan [Рональд Рейган], Yale University [Йель университеті], Martin Luther King [Мартин Лютер Кинг], Broadway [Бродвей], Vietnam [Вьетнам], Pentagon [Пентагон], Michael Jordan [Майкл Джордан], Jack London [Джек Лондон], Julia Roberts [Джулия Робертс], Mickey Mouse [Микки Маус], Budweiser [«Будвайзер»].
12. Theodor Roosevelt [Теодор Рузвельт], Hilary Clinton [Хилари Клинтон], Uncle Sam [Сэм ағай], Theodor Dreiser [Теодор Драйзер], Hemingway [Хемингуэй], J. F. Cooper [Дж. Ф. Купер], «Mayflower» [«Мейфлауэр» (теңіз кемесі)], Forrest Gump [Фор-

рест Гамп], Kevin Kostner [Кевин Костнер], Texas [Техас], Niagara Falls [Ниагара сарқырамасы], Miami Beach [Майами Бич], Las Vegas [Лас-Вегас], Manhattan [Манхэттен].

1998 жылы Мәскеу мемлекеттік университеті студенттерінің тіл мен мәдениет арқылы әлемді бейнелеуіндегі Ресей мен орыстар көрінісі:

1. Жиі қолданылатын он сөз:

1. Poverty [кедейлік] (35%).
2. Moscow [Мәскеу] (32%).
3. Soul [жан], vodka [арақ] (20%).
4. Birch-trees [қайың] (18%).
5. Kremlin [Кремль], Pushkin [Пушкин] (16%).
6. Rouble [рубль], caviar [уылдырық], crisis [дағдарыс] (15%).
7. Winter [қыс], snow [қар] (14%).
8. Motherland [отан], culture [мәдениет] (12%).
9. Mafia [мафия], no good roads [жолсыздық], songs [әндер], puzzling [жұмбақ], unpredictable [тұрлаусыз] (10%).
10. Villages [деревнялар], chastushkas [частушкалар] (8%).

2. Орыстардың мінез-құлқы:

1. The national spirit [ұлттық рух], russian soul [орыс жан дүниесі].
2. Love for Motherland [отанға деген махаббат].
3. Emotional [эмоционалды], sentimental [нәзікжанды].
4. Patient [шыдамды], generous [жомарт], hospitable [қонақжай].
5. Talkative [сөзшең], open [ашық], kind [қайырымды].
6. Puzzling [жұмбақ], unpredictable [тұрлаусыз].
7. Fools [ақымақтар], wicked [ызалы], narrow-minded [шектеулі].
8. Gloomy [түнерген], fussy [күйгелек], the mentality of a mob [хайуандық инстинкт].
9. Unaggressive [қақ-соғы жоқ], kind [қайырымды].
10. Melancholy [сары ұайымға салынғыш], inaccurate [жайбақат], light-minded [жеңілтек].

3. Ресейдің бүгінгі өмірі:

1. Poverty [кедейлік].
2. Vodka [арақ].

3. Rouble [рубль], caviar [уылдырық], crisis [дағдарыс].
4. Culture [мәдениет], museums [музейлер].
5. Mafia [мафия], no good roads [жолсыздық], songs [әндер].
6. Chastushkas [частушкалар], no laws [заңның жоқтығы].
7. A great potential [әлеуеті үлкен], communists [коммунистер], hope [үміт], friends [достар], homeland native culture [елдің ұлттық мәдениеті], arts [өнер], history [тарих], roots [тек].
8. Dirt [кір], mess [бейберекетсіздік], family [отбасы], hopelessness [үмітсіздік], uncertain future [түсініксіз болашақ], fear [қорқыныш], politics [саясат].
9. Misery [қайғы], darkness [қараңғылық], humour [әзіл], books [кітаптар], parliament [парламент].
10. Balalaika [балалайка], dustbins [қоқыс салатын жәшіктер], unemployment [жұмыссыздық], ruins [қирандылар], dirty shoes [кір аяқкиім], matryoshka [матрешка].

4. Табиғат, пейзаж:

1. Birch-trees [қайыңдар].
2. Vastness [кең-байтақ жер].
3. Snow [қар], cold [суық], winter [қыс], frost [аяз].
4. Greenery [көк].
5. Rich [бай], beautiful nature [сұлу табиғат].
6. Villages [деревнялар], fields [ерістік].

5. Жалқы есімдер:

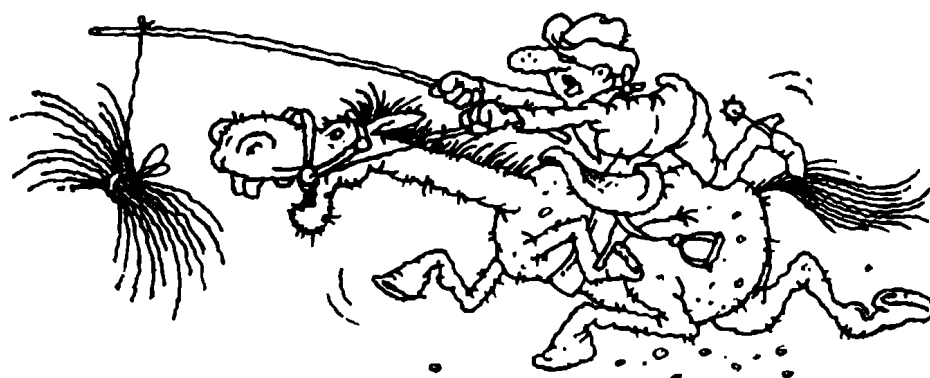
1. Moscow [Мәскеу].
2. Pushkin [Пушкин], Kremlin [Кремль].
3. Siberia [Сібір].
4. Ivan the Fool [Иван-ақымақ].
5. Christ the Saviour Cathedral [Құтқарушы Христос храмы].
6. Zagorsk [Загорск].
7. «Zhiguli» (a car) [«Жигули» (машина)].
8. «The Siberian Barber» (a film) [«Сібір шаштаразы» (фильм)].
9. Kiev [Киев].
10. Sakharov [Сахаров].

1992–1998 жылдар аралығында жиі қолданылған сөздер тізімін салыстырайық.

АҚШ:

1992	1995	1998
1. Smile [жымиыс] (27%).	1. Hollywood [Голливуд] (26%).	1. New York [Нью-Йорк] (35%).

2. Freedom [бостандық] (20%).	2. Statue of Liberty [Бостандық статуясы] (21%).	2. The Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші] (33%).
3. Rich [бай], money [ақша] (13%).	3. Smile [жымиыс] (19%).	3. Bill Clinton [Билл Клинтон] (27%).
4. Skyscrapers [көкпен таласқан биік үйлер/көк тіреген көпқабатты үйлер] (12%).	4. New York [Нью-Йорк] (16%).	4. Smile [жымиыс], Hollywood [Голливуд] (22%).
5. Business [бизнес], Hollywood [Голливуд], Statue of Liberty [Бостандық ескерткіші].	5. Dollar [доллар], McDonalds [Макдональдс] (13%).	5. McDonalds [Макдональдс] (19%).
6. Cars [машиналар], pragmatism [прагматизм] (10%).	6. Bill Clinton [Билл Клинтон] (11%).	6. Freedom [бостандық] (18%).
7. Dollar [доллар], President [президент], riendly [ашықжарқын], cheerful [сергек] (9%).	7. Freedom [бостандық], Washington [Вашингтон], rich [бай] (10%).	7. Washington D.C. [Вашингтон (город)] (11%).
8. New York [Нью-Йорк], uninhibited [тыйыммен шектелмеген], great/large [ұлы/үлкен], loud [қатты (дыбыс)] (8%).	8. Skyscrapers [көкпен таласқан биік үйлер/көк тіреген көпқабатты үйлер], business [бизнес], uninhibited [тыйыммен шектелмеген], baseball [бейсбол] (9%).	8. Skyscrapers [көкпен таласқан биік үйлер/көк тіреген көпқабатты үйлер], business [бизнес] (10%).
9. Kind [қайырымды], domineering [үстем] (7%).	9. White House [Ақ үй], cowboys [ковбойлар], Disneyland [«Дисней-ленд»] (8%).	9. George Washington [Джордж Вашингтон], Friendly [ашықжарқын], dollars [доллар], hamburgers [гамбургер], Coca-Cola [кока-кола] (8,5%).
10. White House [Ақ үй], independence [тәуелсіздік], comfort [жайлылық], supermarket [супермаркет], health [денсаулық], hospitable [қонақжай] (6%).	10. Talkative [әңгімешіл], drugs [есірткі] (6%).	10. White House [Ақ үй], baseball [бейсбол], basketball [баскетбол], Disney and Disneyland [Дисней мен «Дисней-ленд»] (6,5%).

Ресей:

1992	1995	1998
1. Great [ұлы], vast [өте үлкен], huge [орасан зор], large [үлкен] (26%).	1. Red Square [Қызыл алаң] (31%).	1. Poverty [кедейлік] (35%).
2. Motherland [отан], patriotism [патриотизм] (24%).	2. Moscow [Мәскеу] (29%).	2. Moscow [Мәскеу] (32%).
3. Culture [мәдениет], history [тарих], mess [бейберекетсіздік], chaos [хаос], vodka [арақ] (23%).	3. Kremlin [Кремль] (27%).	3. Soul [жан], vodka [арақ] (20%).
4. Mysterious [жұмбақ], strange [қызық], soul [жан] (18%).	4. Vodka [арақ] (20%).	4. Birch-trees [қайыңдар] (18%).
5. Home [үй], mother [ана], friends [достар] (15%).	5. Hospitable [қонақжай] (16%).	5. Kremlin [Кремль], Pushkin [Пушкин] (16%).
6. Moscow [Мәскеу], Orthodox Church [православтық шіркеу] (13%).	6. Winter [қыс] (14%).	6. Rouble [рубль], caviar [уылдырық], crisis [дағдарыс] (15%).
7. Dirty [грязный], grey [серый] (12%).	7. Churches [шіркеулер], beautiful nature [сұлу табиғат] (10%).	7. Winter [қыс], snow [қар] (14%).
8. Kremlin [Кремль] (10%).	8. MSU (Moscow State и University) [МГУ (Мәскеу мемлекеттік университеті)] (9%).	8. Motherland [отан], culture [мәдениет] (12%).

9. Poor [кедей], hope [үміт], potentials [әлеуеті үлкен], great future [болашағы зор] (9%).	9. Boris Yeltsin [Борис Ельцин], forests [ормандар], Lenin [Ленин] (7%).	9. Mafia [мафия], no good roads [жолсыздық], songs [әндер], puzzling [жұмбақ], unpredictable [тұрлаусыз] (10%).
10. Red Square [Қызыл алаң], entle [жұмсақ], kind [қайырымды], crisis [дағдарыс], fools [дағдарыс], stupid [ақымақтар] (7%).	10. New Russians [жаңа орыстар], home [үй], great persons [ұлы адамдар], dirty streets [кір көшелер] (6%).	10. Villages [деревнялар], chastushkas [частушкалар] (8%).

1992–1998 жылдар аралығында жиі қолданыста болған сөздер тізімін салыстырайық. ММУ студенттерінің Америка Құрама Штаттарын мәдени, тілдік бейнелеуінде жиі қолданған сөздері қатарына smile [жымиыс], New York [Нью-Йорк], State of Liberty [Бостандық ескерткіші], Hollywood [Голливуд], freedom [бостандық], skyscrapers [көкпен таласқан биік үйлер/көк тіреген көпқабатты үйлер], dollar [доллар], White House [Ақ үй] кірген.

1998 жылы екі тізімге де енген (1992 және 1995 жылдардағы) мына сөздер: rich [бай], uninhibited [тыйымдармен шектелмеген], business [бизнес] немесе тек бір тізімде ғана кездескен сөздер: cowboys [ковбойлар], talkative [әңгімешіл], cars [машиналар], pragmatism [прагматизм], cheerful [сергек], great/large [ұлы/үлкен], loud [қатты (дауыс)], supermarket [супермаркет], comfort [жайлылық], independence [тәуелсіздік], health [денсаулық], hospitable [қонақжай] қолданылу жиілігін жоғалтқан. 1998 жылғы сауалнама нәтижелеріне қарағанда, аса жиі қолданылатын сөздер қатарына алғаш рет Coca-Cola [кока-кола], hamburgers [гамбургер], basketball [баскетбол] сөздері енген.

Дәл сол студенттердің өз елі, өз халқы туралы түсініктері мүлде басқаша көрініс тапқан. Үш тізімдегі аса жиі қолданылатын сөздер қатарына да Moscow [Мәскеу], Kremlin [Кремль], vodka [арақ] сөздері кірген. 1992, 1995 жылдардағы тізімдерде Red Square [Қызыл алаң], home [үй] сөздері қайталанған. 1995, 1998 жылдардағы тізімдерде winter [қыс] сөзі жиі кездескен. 1992, 1998 жылдардағы тізімдерде soul [жан], motherland [отан], culture [мәдениет], poor/poverty [кедей/кедейлік], crisis [дағдарыс] деген сөздерді жиі ұшыратуға болады.

1998 жылғы Ресейді бейнелейтін сөздер ішінен жиілігі жағынан ең басым түскен сөз poverty [кедейлік] сөзі болған екен (салыс.: 1992 жылы poor [кедей] сөзі соңғы орында тұрған болатын). 1998 жылы алғаш рет аса жиі қолданылатын сөздер қатарына birch-trees [қайың], Pushkin [Пушкин], rouble [рубль], caviar [ұылдырық], mafia [ма-

фия], no good roads [жолсыздық], songs [әндер], puzzling [жұмбақ], unpredictable [тұрлаусыз], villages [деревнялар], chastushkas [частушкaлар] деген сөздер қосылды.

1995, 1998 жылдардағы екі тізімнен бірдей сөз ретінде winter [қыс] сөзінің ұшырасатынын байқау қиын емес, ал 1992, 1998 жылдардағы сөздер қатарынан (Кеңес үкіметінен кейінгі және қазіргі кезеңдегі Ресей) жиі қолданыстағы, елдің жағдайын сипаттайтын (poor/poverty [кедей/кедейлік], crisis [дағдарыс]) және халықтың адалдығы мен мәртебесін танытатын: motherland [отан], culture [мәдениет], soul [жан] сөздерін көруге болады.

М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Шет тілдері және аймақтану факультетінің 1 курс студенттері арасында өткізілген сауалнама 20 жылдан соң, 2017 жылдың соңында қайталап қолға алынды. Оған автор кінәлі емес.

Осы уақыт аралығында бүкіл әлемнің және сол әлемнің маңызды бір бөлігі Ресейдің қоғамдық өмірінде айтарлықтай өзгерістер болды. Оның басты себептері төмендегідей: 1. Әлемдік жаһандану процесінің толастамауы; 2. Жаһандық процестер туындатқан геосаяси апаттардың миллиондаған мигранттың көшіп-қонуына алып келуі; 3. Біздің өмірімізге сыналап енген жаңа технологиялардың дамуы мен халықаралық бұқаралық қарым-қатынастың еркін мүмкіндіктерін ашуға мұрындық болған, яғни осы кітапқа арқау болып отырған мәдениетаралық коммуникацияға жол ашқан – аса мәртебелі Интернеттің жойқын әсері.

Бұл мәселелердің барлығын білімнің өзге салаларының өкілдері үздіксіз сипаттап, зерттеумен айналысып келеді. Ал коммуникация проблемаларын зерттеушілердің бұл мәселеге ықыласы мүлдем ерекше. Демек, адамзат баласының ең басты қатынас құралы, адам өмірінің қайнары – Аса мәртебелі тіл зерттеушілердің басты назарын аударуда.

Жаһандық деревняның (қазіргі әлеуметтік өміріміздің үйреншікті атауы) бірыңғай жаһандық тілсіз күні қараң: әзірге ағылшын тілі бұл рөлді күмәнсіз әрі ешқандай бәсекелессіз атқарып келеді. Ол бұл құрметке сөзсіз объективті және тарихи себептермен ие болып отыр. Ағылшын тілінің артында ағылшынтілді үш империя тұр: 1. XVI-XVIII ғасырда бүкіл континенттің жарты әлемін жаулап, XX ғасырдың ортасына дейін билік құрған Британ империясы. Осының нәтижесінде оның боданында болған елдердің бәрі ағылшынша сөйлеп кетті. 2. Британияның бұрынғы колониясы, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін XX ғасырдың ортасына қарай супердержава статусын алған – АҚШ. 3. АҚШ-та туған, аса қуатты әрі пайдаланушылар саны жағынан ең көп Интернет империясы. АҚШ-та туғандықтан, оның да халықаралық қатынас тілі – ағылшын тілі. Мәселе, пайдаланушылардың санында да емес, (сан жағынан қытайлықтармен ешкім теңесе алмайды),

қайталап айтамын, объективті әрі тарихи себептерге орай, ағылшын тілі халықаралық тілге айналып отыр.

Бұл жағдай ағылшын тілді емес халықтардың ұлттық тілдері мен мәдениетіне әрі ұлттық біртектілігіне қауіп төндіріп, көптеген проблеманың туындауына алып келді. Осы мәселе ағылшын тілді емес халықтардың күн тәртібіне шықты. Бірақ бұл бөлімде әңгіме ол жайында болмайды. Әңгіме ресейлік 1 курс студенттерінің тілінде (17–22 жас аралығындағы жас буынның) әлемнің, супердержава АҚШ-тың, сондай-ақ олардың өз отаны Ресейдің қоғамдық және мәдени өміріндегі орасан зор өзгерістер қалай көрініс тапқаны жайында болмақ.

Біз жүргізген алғашқы сауалнамадан бергі 25 жыл ішінде туған «интернет қазынасымен» ауызданған жаңа буын өсіп қалыптасты.

Жалпы ЖОО студенттері, соның ішінде Мәскеу университетінің студенттері – елдің қоғамдық өміріне белсене араласатын топ өкілдері. Сол себепті де Ресейдің және оның басты бәсекелесінің бірі – АҚШ-тың қазіргі жағдайы туралы олардың пікірін білу маңызды.

Ресей студенттерінің пікірінше, 2017 жылғы АҚШ-тың мәдени-тілдік картинасы төмендегідей:

Америка және америкалықтар жайлы ең жиі қолданылатын 10 сөз:

1. *Fastfood* [фастфуд] (28%).
2. *Donald Trump* [Дональд Трамп] (18%).
3. *Hollywood* [Голливуд] (17%).
4. *New York* [Нью-Йорк], *Statue of Liberty* [Бостандық статуясы] (13%).
5. *Democracy* [демократия] (12%).
6. *Burgers* [бүргер], *skyscrapers* [көк тіреген мұнаралар] (11%).
7. *Cinema industry* [кинематограф], *freedom* [бостандық] (10%).
8. *White House* [Ақ үй], *modern technologies* [заманауи технологиялар] (9%).
9. *Obama* [Обама] (8%).
10. *Entertainment industry* [көңіл көтеру индустриясы], *music* [музыка] (6%).

Сауалнаманың тақырыптық топтарға қатысты мәліметтері:

Америкалықтардың мінез-құлқындағы ерекшеліктер:

1. *Open* [ашық].
2. *Positive* [позитивті], *amiable* [ақжарқын].
3. *Sassy* [ашық-шашық], *tolerant* [толерант].
4. *Arrogant* [астамшылдық сезімі].
5. *Spiritless* [рахымсыз], *careless* [құнтсыз, ұқыпсыз], *easy going* [қамсыз].
6. *Benevolent* [қайырымды], *friendly* [дос-жар], *simulated cheerfulness* [көңілді болып көріну].
7. *Angry* [ызақор, ашушаң], *impulsive* [импульсивті], *indifferent* [өзгеше].

8. *Hypocritical* [екіжүзді], *deceitful* [өтірікші], *confusing* [түсініксіз].
9. *Considerate* [ықыласты], *simple* [қарапайым], *harpy* [бақытты].
10. *Unsociable* [тұйық], *freedom-loving* [еркіндікке құмар], *snobbish* [снобизм], *racism* [расизм].

АҚШ-тағы қазіргі өмір:

1. *Fastfood* [фастфуд].
2. *Burgers* [бургер].
3. *Cinema industry* [кинематограф], *freedom* [еркіндік].
4. *Modern technologies* [заманауи технологиялар].
5. *Entertainment industry* [көңіл көтеру индустриясы], *music* [музыка].
6. *Dollars* [доллар], *celebrities* [әлемдік жұлдыздар], *low level of education* [білім деңгейінің төмендігі], *metropolitan cities* [мегаполистер], *sanctions* [санкциялар].
7. *Money* [ақша], *LGBT* [ЛГБТ], *independence* [тәуелсіздік], *politics* [саясат], *progress* [даму].
8. *American dream* [Америка арманы], *the English language* [ағылшын тілі], *business* [бизнес], *war* [соғыс], *yellow bus* [сары автобус], *constitution* [конституция], *liberalism* [либерализм], *overweight* [артық салмақ, семіздік], *multinationality* [көп ұлттық], *Russophobia* [руссофобия], *cars* [шиналар].
9. *Patriotism* [патриотизм], *freedom of speech* [сөз бостандығы], *power* [күш], *tolerance* [толеранттылық], *mercenary army* [жалдамалы армия], *TV-show* [телешоу], *corporations* [корпорациялар], *advertising* [жарнама].
10. *Highways* [жоғары жылдамдықтағы күрежолдар], *yellow taxi* [сары такси], *peanut butter* [арахис пастасы], *nuclear bomb* [атом бомбасы], *baseball* [бейсбол], *bald eagle* [ақбас бүркіт], *opportunities* [мүмкіндіктер], *future* [болашақ], *pace* [асығыстық], *globalization* [жаһандану], *cheap goods* [арзан тауарлар], *expensive life* [қымбатшылық], *capitalism* [капитализм], *cyberattacks* [киберсоққылар], *cowboy* [ковбой], *Coca-Cola* [кока-кола], *coffee* [кофе], *amusement parks* [көңіл көтеру саябақтары], *hot dog* [хотдог], *Christianity* [христиандық], *school lockers* [мектеп шкафтары], *colonization* [колонизация, басқыншылық].

Табиғат, пейзаж:

1. *Skyscrapers* [көк тіреген мұнаралар].
2. *Ocean* [мұхит].
3. *Palms* [пальма].
4. *Natural disasters* [табиғи апаттар], *hurricanes* [дауыл].
5. *Big territory* [алып территория].
6. *Beaches* [жағажайлар].

7. *Heat* [ыстық, қапырық], *warm climate* [жылы климат].
8. *National reserves* [қорық].
9. *Developed outskirts* дамыған өлке].
10. *Twin houses* [біртипті үйлер].

Жеке тұлғалар:

1. *Donald Trump* [Дональд Трамп].
2. *Hollywood* [Голливуд].
3. *New York* [Нью-Йорк], *the Statue of Liberty* [Бостандық статуясы].
4. *The White House* [Ақ үй].
5. *Obama* [Обама].
6. *The Ivy League* [Лига Плюща], *Los Angeles* [Лос-Анжелес], *McDonald's Washington* [Мақдональдс], *Apple* [Эппл].
7. *Washington* [Вашингтон], *the West* [Батыс], *California* [Калифорния], *Texas* [Техас], *Miami* [Майами].
8. *NATO* [НАТО], *Grand Canyon* [Гранд-каньон], *Disneyland* [Диснейленд], *Uncle Sam* [Сэм ағай], *Kennedy* [Кеннеди], *Lincoln* [Линкольн], *Manhattan* [Манхэттен].
9. *Niagara Falls* [Ниагар сарқырамасы], *Pentagon* [Пентагон], *Roosevelt* [Рузвельт], *North-South* [Солтүсік-Оңтүстік], *FBI* [ФБР, Федеральдық тергеу бюросы].
10. *Ray Bradbury* [Рэй Бредбери], *Stephen King* [Стивен Кинг], *Seattle* [Сиэтл], *Mount Rushmore* [Рашмор таулары].

Күткеніміздей, жиырма жыл ішінде Ресей студенттерінің санасындағы АҚШ-тың мәдени-тілдік картинасы айтарлықтай өзгерген. Әсіресе сөздердің қолданылу жиілігінің көбірек өзгеріске ұшырағанын аңғарамыз.

Бірінші сенсация – 1992 және 1998 жылдары жүргізілген сауалнама нәтижесінде бірінші, 1995 жылғы сараптамада – үшінші орынға табан тіреген *smile* сөзі жиі қолданылатын сөздер қатарынан түсіп қана қоймайды, сондай-ақ ешқандай топқа енбеген, ешкім оны аузына да алмаған. Бұның әртүрлі себебі бар шығар. Ең бастысы, 90-шы жылдары Темір тордан енді босап шыққан ұрпаққа америкалықтардың сүйкімді жымыиысы – біздің мәдениет үшін өзгеше, тың, жаңа және күтпеген дүние секілді көрінді, сол себепті де ол көзге бірден ұрып тұрды. Соңғы 20 жылдағы қарым-қатынас, әсіресе жастардың – Америкаға сапарлауы, мектеп оқушыларының өзара алмасуы, фильмдер, интернеттегі байланыстар (Skype т.т.) – барлығы жымыиыстың жаңалық болудан қалуына ықпал етті (дегенмен Ресей қоғамы әлі де кім көрінгенге жалпаңдап «жымия бермейтіндігімен» ерекшеленіп отыр. Ресейде жымыию кім көрінгенге езу тартып, бас изей беру емес, нақты адамға деген жылы қарым-қатынас көрінісі ретінде сипатталады).

Менің әріптесімнің Америкада болған кезіндегі табан астында ойына оралған өлең шумақтарына назар аударып көрелік:

*Нет улыбки – ну и пусть!
Где родная наша грусть?!
Нашу грубость и ошибки
Мы не прячем за улыбки!*

*(Жымию жоқ, жоқ мейлі!
Қайда меншік мұңымыз?!
Бар дәрекі, мініміз)
Жасырмаймыз мұны біз).*

Әрине, мәселе – бізде жақсы, оларда жаман, жасанды деген бағада емес. Оның үстіне, күлу, жымию – үнемі жақсы әсер береді, ол әлемді әрі адамдарды тануды, қабылдауды жеңілдетіп, арадағы қарым-қатынас жағымды әрі қолайлы бола түседі. Бұл сондай-ақ қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Алайда мұндағы мәселе мәдениет пен салт-дәстүрге келіп тіреліп тұр ғой. Сол тұрғыдан қарастырсақ, әлемде «жымиюшылардан» гөрі, «жымимайтындардың» қарасы көбірек.

Америкалық жымиыс – еуропалықтар үшін мүлдем жаңа. Ол алып әрі бай территориясы бар Америка үшін қантөгістің, осы алып байтақтың заңды иелері үндістерді қырып-жоюының және еуропалықтардың бір-бірімен өзара қырғынының ақыры, өзара келісімге келуі ретінде қарастырылды. Қазіргі АҚШ-тың тарихы дәл осы қанды қырғын соғыстан басталып, бірнеше ғасырға созылды.

Алайда бүтін бір құрлықты жаулап алу тарихының қорқынышқа толы, тым үрейлі парақтарының, шындығында тарауларының (немесе том-том кітаптардың?!) зардаптары жылдан-жылға лап етіп, абзал болғанда өртке айналмаса да найзағайдай жарқ еткен наразылығы сезіледі, ол әсіресе әдебиетте жиі әрі молынан әшкереленуде.

Жымиюдың мәдениет белгісі екендігі туралы көптеген ғылыми еңбек жазылды. Ол – қазіргі замандық сондай таңғажайып тылсым жаратылыс ақылды адамның (*homo sapiens*, Дарвинше айтқанда, жанды дүниенің эволюциясының шыңы) өмірі мен дамуы туралы сан түрлі тақырыптарындай әрі шытырман, әрі сарқылмас тақырып.

Сөйтіп, Сауалнама – 2017 Ресей студенттерінің америкалық жымиысты ерекше әрі күтпеген тың дүние ретінде қабылдамайтындығын көрсетті.

Соңғы жиырма жыл ішінде жиі қолданған сөздер қатарынан алдағы үш сауалнамада алдыңғы орындардан көрінген (1992 жылы – 7 орында, 1995 жылы – 5 орынды, 1998 жылы – 9 орынды иеленген) *dollar* сөзі де шығып қалған.

smile сөзімен салыстырғанда, *dollar* сөзінің позициясын неге жоғалтқанын түсіндіру оңай. Америкамен және америкалықтармен

жиырма жыл бойы қарым-қатынас доллардың «шетелдік ғажайып» болудан қалғандығын көрсетеді.

Төрт сауалнамада да (2017 жылы да) Ресей студенттерінің сана-сындағы АҚШ әлемін сипаттайтын төмендегі алты сөз өз позициясын жоғалтпаған:

1. *Hollywood* – 3 орын (1998 – 4 орын, 1995 – 1 орын, 1992 – 5 орын).
2. *New York* – 4 орын (1998 – 1 орын, 1995 – 4 орын, 1992 – 8 орын).
3. *Statue of Liberty* – 4 орын (1998 – 2 орын, 1995 – 2 орын, 1992 – 5 орын).
4. *skyscrapers* – 6 орын (1998 – 8 орын, 1995 – 8 орын, 1992 – 4 орын).
5. *freedom* – 7 орын (1998 – 6 орын, 1995 – 7 орын, 1992 – 2 орын).
6. *White house* – 8 орын (1998 – 10 орын, 1995 – 9 орын, 1992 – 10 орын).

Бұл сөздердің арасында АҚШ-тың әлеуметтік өмірінің характеристикасын танытатыны, тек біреуі ғана немесе ол туралы қазіргі ресейлік жастардың дүниетанымының көрінісін әйгілейтін – *freedom* сөзі. Қалғандары – АҚШ-тың ұлттық символы – *skyscrapers* пен жеке атаулар: *Hollywood, New York, Statue of Liberty, White house*.

Соңғы сауалнамада қолданылу жиілігі жағынан алдыңғы орынға шыққан сөздер назарға бірден ілігеді. Өйткені дәл осы сөздер қазіргі қоғамды бағалауға негіз бола алады. Бұған дейінгі сауалнамаларда, 1992 жылы – *smile*, 1995 жылы – *Hollywood*, 1998 жылы – *New York* сөздері бірінші орыннан көрінсе, 2017 жылы бұл сөздердің орнын *fastfood* сөзі басқан. Әлемнің тілдік картинасын бейнелеуде дәл осы асығыс дайындалып, асығыс желінетін, аты да затымен үйлесіп тұрған (жылдам дайындалатын тағам) арзанқол тағам – 2017 жылы ресейлік жастардың, Мәскеу мемлекеттік университеті студенттерінің дүниетанымында АҚШ сөзімен бірге ойға оралатын ең көп таралған сөз болып отыр. 1998 жылы қолданылу жиілігі жағынан 9 орыннан көрінген алғашқы тағам – *hamburgers (гамбургер)* болған еді. 1995 жылы ол тағам түрі «АҚШ-тың қазіргі өмірі» тобында 8 орынға табан тіреді. 2017 жылы бірінші орынға табан тіреген *fastfood* сөзімен бірге, *burgers* сөзі 5 орынды иеленген. АҚШ-тың соңғы екі президенті, тиісінше 2 (қазіргі – Трамп пен оның алдындағы – Обама) 9 орынды иеленген.

2017 жылдың сауалнамасы бойынша, ресейлік жастардың түсінігінде Американы және америкалықтарды жиі кейіптейтін сөздердің қатары төмендегідей (қолданылу жиілігіне орай): *Democracy, cinema industry, modern technologies, Entertainment industry, music*.

Ресей студенттерінің Американы және америкалықтарды сипаттауындағы өзгерістер АҚШ өміріндегі ерекшеліктерді ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар Ресей өміріндегі, Ресей БАҚ-тарындағы мұхиттың аржағындағы адамдардың мәдениеті, өмір сүру салты, құндылықтар жүйесі т.т. туралы ақпараттардың, оны ресейліктердің

қабылдау деңгейінің, беретін бағасының қаншалықты өзгергендігінен хабар бергендей.

Қайталану жиілігі жағынан үздіктердің қатарынан орын алған *modern technologies* сөзі (8 орында) біз күткендегіден төмен орынға жайғасыпты. Жаңа технологиялардың қоғамды түбегейлі өзгерткен, әсіресе жастар өмірін түбірімен басқа арнаға бұрған зор ықпалын қалай жоққа шығарамыз.

Жас буын жиі ауызға алған келесі үш сөздің мән-мағынасы бір, сол себепті де оларды бір айдарға жатқызуға болады – *entertainment industry* (көңіл көтеру индустриясы), *music* (музыка) және *cinema industry* (кино индустриясы).

Мұны түсіндіріп жатудың өзі артық, себебі 2017 жылдың соңындағы жиі кездескен сөздер мен сөз тіркестері тізімінде «ғайыптан пайда болған» осы төрт сөздің қазіргі әлемнің, сондай-ақ Ресей өмірінде жаңа технология заманында дамудың жаңа мүмкіндіктеріне ие болған көңіл көтеру индустриясының кең тараған өнімі музыка мен кино сияқты жаңа технологиялардай (әсіресе жастар өмірінде) орасан рөлі барлығын бағамдауға болады.

Демек, тіл – тіл иелерінің санасындағы әлем картинасының көне, дәстүрлі компоненттері ретінде де, жаңа әрі дамушы компонент ретінде де көрініс таба отырып, мәдениет айнасы рөлін ойнауды жалғастыра түсуде.

Көрнекі құрал ретінде 2017 жылғы сауалнама нәтижесін әрі қарай сабақтай түссек:

Америкалықтардың мінез-құлқындағы ерекшеліктер:

1998 ж.	2017 ж.
1. <i>Smiling</i> [жымиғыш].	1. <i>Open</i> [ашық]
2. <i>Friendly</i> [дос-жар].	2. <i>Positive</i> [позитив], <i>amiable</i> [жылы шырайлы]
3. <i>Democratic</i> [демократ], <i>proud</i> [менмен], <i>self-confident</i> [өзіне-өзі сенімді], <i>patriotic</i> [патриот].	3. <i>Sassy</i> [ашық-шашық], <i>tolerant</i> [толерант]
4. <i>Funny</i> [көңілді], <i>happy</i> [бақыттан басы айналған], <i>stupid</i> [ақымақ], <i>healthy</i> [дені сау], <i>long</i> [бойшаң], <i>noisy</i> [мазасыз].	4. <i>Arrogant</i> [өркөкірек]
5. <i>Proud</i> [менмен], <i>self-important</i> [өзінше], <i>greedy</i> [сараң], <i>fussy</i> [даүкес], <i>communicative</i> [ашық-жарқын].	5. <i>Spiritless</i> [мейрімсіз], <i>careless</i> [құнтсыз, ұқыпсыз], <i>easy going</i> [қамсыз]
6. <i>Warm</i> [мейрімді], <i>rude</i> [дөрекі], <i>quick</i> [жылдам, шалт].	6. <i>Benevolent</i> [доброжелательный], <i>friendly</i> [досжар], <i>simulated cheerfulness</i> [өміріне риза сияқты көріну]

7. <i>Unfriendly</i> [қырғиқабак], <i>cheerful</i> [шат-шадыман], <i>good-natured</i> [мінезі жібектей]. 8. <i>Hypocrisy</i> [екіжүзді], <i>racism</i> [расизм]. 9. <i>Militant</i> [жауынгер], <i>overworking</i> [мұрнынан шаншылып еңбек ету], <i>borrowing brains</i> [өзгенің ақысын жеу], <i>angry</i> [қабасына қар жауған].	7. <i>Angry</i> [қабасына қар жауған], <i>impulsive</i> [импульсив], <i>indifferent</i> [жан-жақты]. 8. <i>Hypocritical</i> [екіжүзді], <i>deceitful</i> [өтірікші], <i>confusing</i> [түсініксіз]. 9. <i>Considerate</i> [елпек], <i>simple</i> [қарапайым], <i>happy</i> [бақыттан басы айналған]. 10. <i>Unsociable</i> [тұйық], <i>freedom-loving</i> [еркіндіксүйгіш], <i>snobbish</i> [снобизм], <i>racism</i> [расизм].

2017 жылы да XX ғасырдың 90-шы жылдары көрініс тапқан *open* (10 орын – 1992 ж., 5 орын – 1995 ж., 1 орын – 2017 ж.), *easy-going* (5 орын – 1995 ж., 2017 ж.), *friendly* (3 орын – 1992 ж., 6 орын – 2017 ж.), *angry* (9 орын – 1998 ж.), *happy* (4 орын – 1998 ж.), *proud* (6 орын – 1995 ж., 5 орын – 1998 ж.), *racism* (8 орын – 1998 ж., 10 орын – 2017 ж.) сөздер қайталанған.

2017 жылғы жағымды және жағымсыз сипаттаулардың үлес салмағы тең дәрежеде (10/13).

Жағымды: *open, positive, amiable, tolerant, easy-going, benevolent, friendly, considerate, happy, freedom-loving.*

Жағымсыз: *sassy, arrogant, spiritless, careless, simulated cheerfulness, angry, indifferent, hypocritical, deceitful, confusing, unsociable, snobbish.*

Жағымды немесе жағымсыз категорияларына жатқызуға да, жатқызбауға да болатын екі сөз қалды: *impulsive* (7 орын – 2017) және *simple* (9 орын – 2017), себебі олар адамды жақсы жағынан да, жаман жағынан да сипаттайды. *Simple*, сөзінің ағылшын және орыс тілдерінде де сәйкес келетін заттық мағынасын сараптай келе (*simpleton, простак – ой өрісі тар, ақылы кем*), оның комплимент ретінде қабылдана бермейтінін байқауға болады.

Ресей және орыстар әлемнің мәдени-тілдік картинасында төмендегідей сипатталған:

Аса жиі қолданылатын 10 сөз:

1. *Moscow* [Мәскеу] (19%).
2. *Red Square* [Қызыл алаң], *Putin* [Путин] (15%).
3. *Nature* [табиғат] (14,5%).
4. *Big territory* [алып территория] (13,5%).
5. *Cold* [суық] (11%).
6. *The Kremlin* [Кремль] (10%).
7. *Winter* [қыс], *motherland* [Отан] (9%).
8. *Vodka* [арақ], *patriotism* [патриотизм], *forests* [орман] (8%).

9. *Birch-tree* [қайың], *rich history* [бай тарих], *matryoshka* [матрешка], *the Russian language* [орыс тілі], *broad Russian soul* [кеңпейіл орыс жаны] (7%).
10. *Flag* [ту, жалау] (6%).

Сауалнаманың тақырыптық топтар бойынша мәліметі:

Орыстардың мінез-құлқындағы ерекшеліктер:

1. *Hospitable* [қонақжай].
2. *Cooperative* [қол ұшын созуға дайын], *kind* [қайырымды], *heartful* [мейрімді], *open* [ашық], *cheerful* [көңілді].
3. *Stubborn* [қырсық], *sense of humor* [әзілкеш].
4. *Benevolent* [жүрегі кең], *naïve* [аңғал], *generous* [жомарт].
5. *Well-mannered* [тәрбиелі, көргенді], *steady* [тұрақты], *sincere* [шынайы].
6. *Collectivism* [ұжымшылдық], *haphazard* [жүрдім-бардым], *ambit-tered* [ашулы].
7. *Straightforward* [турашыл], *determined* [шешімді].
8. *Serious* [парасатты], *misbehaving abroad* [шетелде өзін дұрыс алып жүре алмайды].
9. *Sympathetic* [жаны ашығыш], *calm* [салмақты].
10. *Sedate* [салиқалы], *malevolent* [мейрімсіз], *ingenious* [қу].

Ресейдің қазіргі өмірі:

1. *Vodka* [арақ], *patriotism* [патриотизм].
2. *Matryoshka* [матрешка], *the Russian language* [орыс тілі].
3. *Flag* [ту, жалау].
4. *Balalaika* [балалайка], *grandeur* [әспеттеу], *literature* [әдебиет], *multi-nationality* [көп ұлттылық], *traditions* [салт-дәстүр], *culture* [мәдениет].
5. *Village* [деревня], *ear-flapped hat* [құлақшын].
6. *Great poets and writers* [ұлы ақындар мен жазушылар], *anthem* [гимн], *feasts* [мерекелік дастархан], *empire* [империя], *communism* [коммунизм], *winners* [жеңімпаздар], *Orthodox church* [православие], *university* [университет].
7. *Maslenitsa* [масленица], *traffic jams* [кептеліс], *revolution* [революция], *samovar* [самауыр], *stereotypes* [стереотип], *folklore* [фольклор].
8. *Ballet* [балет], *blini* [құймақ], *bureaucracy* [бюрократия], *potato* [картошка], *Russian songs* [орыс әндері].
9. *War* [соғыс], *'friend or foe' division* [өзі және өзгелер деп бөліну], *caviar* [икра], *corruption* [жемқорлық], *bad roads* [нашар жолдар], *national spirit* [халықшылдық].
10. *National emblem* [герб], *discipline* [тәртіп], *conservatism* [консерватизм], *peasants* [шаруалар], *love* [махаббат], *swearing* [балағат], *metropolitan cities* [мегаполис], *education* [білім], *Russian salad* [оливье], *Russian pastille* [пастила], *perestroika* [қайта құру], *president* [прези-

дент], *blind love for the country* [өліп-өшкен патриотизм], *suburban electric trains* [электриктер], *fur coat* [тон], *fairs* [жәрмеңке].

Табиғат, пейзаж:

1. *Cold* [суық].
2. *Winter* [қыс].
3. *Forests* [орман].
4. *Birch-tree* [қайың].
5. *Bear* [аю].
6. *Vastness* [шексіздік], *village* [деревня], *beauty* [сұлулық], *snow* [қар].
7. *River* [өзен], *vast fields* [ауқымды егістіктер], *rain* [жаңбыр].
8. *Blue sky* [көгілдір аспан].
9. *Pollution* [ластану].
10. *Swallows* [қарлығаштар], *gray city* [сұр қала], *heavy clouds* [бұлт].

Жеке тұлғалар:

1. *Moscow* [Мәскеу].
2. *Red Square* [Қызыл алаң].
3. *Putin* [Путин].
4. *The Kremlin* [Кремль].
5. *Pushkin* [Пушкин].
6. *MSU (Moscow State University)* [ММУ (Мәскеу мемлекеттік университеті)], *USSR* [СССР].
7. *Baikal* [Байкал], *Stalin* [Сталин].
8. *Sochi Olympics* [Сочи олимпиадасы], *Peter I* [Петр I], *St. Petersburg* [Санкт-Петербург].
9. *The Bolshoi Theatre* [Үлкен театр], *Far East* [Қиыр Шығыс], *Ivan* [Иван], *Ivan the Fool* [Иван-ақымақ], *Crimea* [Қрым].
10. *Dobrynia Nikitich* [Добрыня Никитич], *The Iron Curtain* [Темір тор], *Katryusha* [Катюша], *The Cathedral of Christ the Saviour* [Христос құтқарушының шіркеуі].

Бұл сауалнамада да ақпарат берушілердің әлеуметтік статусы өзгермеген – ММУ-дің шет тілдері және аймақтану факультетінің I курс студенттері. Бірақ алдыңғы сауалнамалармен салыстырғанда, ұзақ уақыт аралығын, 20–25 жылды қамтитындығымен ерекшеленеді. Алдыңғы үш сауалнаманың арасындағы үзіліс үш жылды ғана қамтығандықтан, әлемді немесе Ресейді тану картинасы (елдің ішінде және әлемдегі жағдай қарқынды әрі түбегейлі түрде өзгеріп жатқанына қарамастан) айтарлықтай өзгеріске ұшырай қоймаған.

Барлық төрт сауалнамада да, яғни Ресейдің жаңа тарихындағы 25 жыл ішінде оның жас азаматтарының Ресейдің әлеуметтік өмірінің аса маңызды белгілері мен символдары туралы пікірі үш мәселеде

өзгермеген: Мәскеу (1992 – №6, 1995 – №2, 1998 – №2, 2017 – №1), Кремль (1992 – №8, 1995 – №3, 1998 – №5, 2017 – №6), арақ (1992 – №3, 1995 – №4, 1998 – №3, 2017 – №8). Арақ сөзінің рейтингі алғашқы үш сауалнамада үздік ондықтың 3–4–3 орындарынан көрінсе, соңғы сауалнамада 8 орынға дейін төмендеген.

Қолданылу жиілігі жағынан төрт сауалнаманың үшеуінен (2017 жылды қоса есептегенде) тұрақты көрініс тапқан сөздер төмендегідей: Қызыл алаң (1992 – №10, 1995 – №2, 2017 – №2); қыс (1995 – №6, 1998 – №7) / қар (1998 – №7) / суық (2017 – №5); отан (1992 – №2, 1998 – №8, 2017 – №7), (1992 – №4, 1998 – №3, 2017 – №9 – кеңпейілді орыс жаны).

2017 жылды қоса есептегенде екі сауалнамада қайталанған сөздер: табиғат (1995 – №7, 2017 – №3), орман (1995 – №9, 2017 – №8), тарих (1992 – №3, 2017 – бай тарих – №9), патриотизм (1992 – №2, 2017 – №9).

2017 жылға қарай дүлей/ түрбулентті / бандитті тоқсаныншы жылдар (XX ғасырдың тоқсаныншы жылдары Ресей тарихына осындай теңеулермен енді) қолданылу жиілігін жоғалтты: кедей (1992 – 9), кедейлік (1998 – 1), дағдарыс (1992 – 10, 1998 – 6), тәртіпсіздік (1992 – 3), хаос (1992 – 3), мафия (1998 – 9), ақымақтар (1992 – 10), ақылсыз (1992 – 10) сөздерінің орналасу реті осындай.

2017 жылы қолданылу жиілігі жағынан үздік ондыққа жаңадан төрт сөз енген: АҚШ-тың тілдік әлемі картинасында АҚШ президенті Трамптың алға озғаны секілді Путин – №2; матрешка (№9), орыс тілі (№9), ту, жалау (№10) орындардан көрінген.

Жалпы алғанда, 2017 жылдың тілдік картинасы 90-шы жылдармен салыстырғанда салмақтырақ әрі патриоттық сезімдері жоғарырақ. Ең жиі қолданылған Ресейдің ұлттық символдары мен құндылықтары: Мәскеу, Қызыл алаң, Кремль, ту, жалау, орыс тілі, алып территория, ормандар, табиғат, ақ қайың, *матрешка*, Отан, *патриотизм*, кең пейілді орыс жаны, бай тарих. Америка президенті секілді біздің президент те екінші орында. Картинаны идиллиялық деуге болады, тек 90-шы жылдардың әрі көңілсіз, әрі қорқынышты тілдік картинасынан водка (арақ) сөзі ғана аман қалды. Алайда арақты суық климатты өлкеде мөлшерімен пайдалана білудің денсаулыққа пайдалы екендігін Ресейдегі өмір сүру тәжірибесі көрсетіп отыр.

Сонымен, тіл иелерінің ассоциативті бағалау реакциясының тілдік сараптауы немесе нақты концепциялардың ассоциативті алаңы – тілдің мәдениет айнасы рөлін айқындау және бекіту амалдарының бірі ғана емес, қолданбалы аспектіде – салғастырмалы зерттеу нәтижелерін түсіне отырып, мәдениетаралық қарым-қатынасты оңтайландыруға пайдалану мүмкіндігі туып отыр.

II

За спрос
денег не берут
Язык до Киева
доведёт

It takes all sorts to make a world

Variety is the spice of life

Tastes differ

Every man to his taste

There is no accounting for tastes

One man's meat is another man's poison

Beauty is in the eye of the beholder

Prevention

One man's

Каждому своё
На вкус и цвет
товарищей нет

Silence is golden
Brevity is the soul of wit
First think, then speak
A word to the wise
Still waters run deep

Держать язык

за зубами

*A penny for your
thoughts?*

В тихом омуте

черти водятся

*Готовь сани летом,
в телегу зимой*

Береженого (и) Бог бережет

І тарау

Тілдің жеке тұлғаны

қалыптастырудағы рөлі

Тіл және ұлттық мінез-құлық

Ана тілінің адам болмысымен біте қайнасып жатқаны соншалық, оқушыға ана тілін үйрету дегеніміз – оған рухани тәрбие беру деген сөз.

«Ана тілін оқыту жайында», 1897.

§1. Мәселенің қойылуы

Тіл мен адам ажырамас бірлікте. Әлемде адамзаттан тыс тіл болмайтыны секілді, адам да тілсіз өмір сүре алмайды. Адамды тілсіз зерттеп білуге болмайтыны сияқты, тілді де адамсыз меңгеру мүмкін емес. Тіл адамның қоршаған ортасын, сол ортада қалыптасқан мәдениетті бейнелейді, мәдениетті сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға жеткізеді. Тіл – таным құралы, адам оның көмегімен әлемді, мәдениетті танып, біледі. Сондай-ақ тіл – мәдениет құралы, ол адамды тұлға ретінде қалыптастырады, оның іс-әрекетін, өмір салтын, дүниетанымын, ұлттық мінезін, ділін, идеологиясын анықтайды. Тіл – айнымас қатал ұстаз, ол өзінде қалыптасқан идеяларды, пікірлерді, мәдени қабылдау модельдері мен іс-әрекеттерді таңудан танбайды.

Белгілі бір тұрғыдан алғанда, адам – өз ана тілінің құлы, нәресте шағынан ата-анасы сөйлейтін тілдің ықпалына түсіп, өз еркінен, қалауынан тыс түскен ұжымның тілімен бірге мәдениетін де бойына сіңіруге мәжбүр болады.

Ұлттық мәдениет пен тұлғаның арақатынасы жайында әртүрлі ғылым саласы өкілдерінің, атап айтқанда, психологтердің, мәдениеттанушылардың, әлеуметтанушылардың жазған еңбектері жетерлік. Солардың ішінде шет тілін оқытатын оқытушылар

үшін классикаға айналған Е.М. Верещагин мен В.Г. Костомаровтың «Тіл мен мәдениет» кітабында: «Адам орыс, неміс, жапон және т.б. болып тумайды, тек белгілі бір ұлт қауымында өмір сүру барысында сол ұлт өкілі болып қалыптасады. Баланы қоршаған ортаның ұлттық мәдениеті оның тәрбиесіне де ықпал етеді»,¹ – делінген.

Алайда адам тәрбиесінде, оның тұлға ретінде қалыптасуында мәдениетпен ажырамас бірліктегі тілдің айырықша рөл атқаратынын ұмытпайық. Е.М. Верещагин мен В.Г. Костомаров келтірген кеңестік кезеңнің танымал психологі Б.Г. Ананьевтің «Тұлға – мәдениет өнімі» деген белгілі афоризмін «Тұлға – тіл мен мәдениет өнімі» деп толықтыра кеткенді жөн көрдік.

Адам шыр етіп дүние есігін ашқан алғашқы сәттен-ақ болашақ ана тіліндегі дыбыстарды естиді. Тіл оны қоршаған ортамен таныстырып, оған дейін-ақ, онсыз да «салынып қойған» көріністерді, бейнелерді таңа бастайды. Тілді меңгерумен қатар, ол енді қоршаған орта, өз мүшесі болып саналатын қоғам, ондағы мәдениет, құндылықтар жүйесі, мораль, іс-әрекет және т.б. жайындағы ақпаратқа қанығады.

Тіл – әлем мен мәдениетті бейнелеуші әрі сол тілде сөйлеушілерді қалыптастырушы.

Осы тұста Андрей Макиннің «Француз мұрасы» романынан тағы бір үзінді келтіргіміз келіп отыр. Француз тілін өзінің екінші ана тілі (орыс тілімен қатар) ретінде таныған автобиографиялық (өмірбаяндық) романның кейіпкері тіл өз елінің есігін ашатын кілт іспеттес екен деп тіл жайында танымын кеңейткенін жеткізеді. Кейіпкер қарындасы екеуі Францияны Атлантида деп атайды:

«Notre langue!» Par-dessus les pages que lisait notre grand-mère, nous nous regardâmes, ma sœur et moi, frappés d'une même illumination: «...qui n'est pas pour vous une langue étrangère». C'était donc cela, la clef de notre Atlantide! La langue, cette mystérieuse matière, invisible et omniprésente, qui atteignait par son essence sonore chaque recoin de l'univers que nous étions en train d'explorer. Cette langue qui modelait

les hommes, sculptait les objets, ruisselait en vers, régissait dans les rues envahies par les foules, faisait sourire une jeune tsarine venue du bout du monde... Mais surtout, elle palpait en nous, telle une greffe fabuleuse dans nos cœurs, couverte déjà de feuilles et de fleurs, portant en elle le fruit de toute une civilisation. Oui, cette greffe, le français²

¹ Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. Язык и культура. М., 1990, 25 б.

«Біздің тіл! – Оқып отырған әжемізден көзімізді ала бере, қарындасым екеуіміз жаңалық ашқандай бір-бірімізге таңдана қарадық, – сендер үшін жат тіл емес». Атлантидамыздың есігін ашар кілт қайда жатыр десек!

– Тіл – тылсым дүние, көзге көрінбейді, алайда кезбейтін жері жоқ, – дегенде, оның жағымды үні біздің санамызға жетсем, танысам деген әлемнің кез келген бұрышын дөп басып тауып, жете қоятын. Бұл тіл түрлі адамды кескіндеп, түрлі затты кесіп-пішетін, бірде өлең боп өріліп, бірде көшедегі әлдекімнің көз жасы боп төгілетін, кейде тіпті әлемнің келесі бір бұрышындағы патшайымның езуіне күлкі үйіретін... Бастысы, ол біздің жүрегімізге кішкентай дәнек боп түсіп, жапырақ жайып, гүлдеп, тұтас бір өркениеттің жемісін берді. Сол кішкентай дәнек – француз тілі болатын.

² А. Makine. Le testament français. [Paris], Mercure de France, 1997, p. 56.

Жоғарыда тіл қызметін пассив, бейнелеуші және актив қалыптастырушы деп бөлу мүмкін емес екенін, бұл тек зерттеу жүргізуде қолданылатын шартты эвристикалық тәсіл екенін бірнеше қайтара айтқанбыз. Десек те осы шартты тәсілді қолдана отырып, орыс және ағылшын тіліндегі материалдар негізінде тіл шебердің тұлғаны қалай «жасайтынын», ол үшін шеберханасындағы қандай құрал-саймандарын пайдаланатынын қарастырайық. Көп жағдайда адам мінезін, әрекетін, өмірге, адамдарға деген қатынасын қалыптастырудағы тілдің рөлін саналы түрде түсіне бермейміз.

Сонымен, тіл сол тілде сөйлеушілерді қалыптастырады. Әрбір ұлттық тіл сол ұлттың ұлттық мінезін бейнелеп қана қоймай, оны қалыптастыруға да атсалысады. Басқаша айтқанда, тіл ұлт өкілін, яғни сол тілде сөйлеушіні қалыптастырса, онда оны тұлға ретінде де қалыптастырады. Сондықтан тілдің ұлттық мінез қалыптастыруда конструктивті рөл ойнайтыны сөзсіз.

Мәселеге терең бойламай тұрып, алдымен ұлттық мінез ұғымын жан-жақты қарастырып алайық.

§ 2. Ұлттық мінез-құлық дегеніміз не? Ол туралы ақпарат көздері...

Ұлттық мінез дегеніміз не? Жалпы бұл бар нәрсе ме? Адамдардың әртүрлі болатынын біле тұра, типтік мінездерді жинақтап тұтас бір халыққа телу қаншалықты заңды? Осы жайында айтылған ағылшын мақалы тілге оралады: *It takes all sorts to make the world* (Әлем әртүрлі сұрыптағы/санаттағы адамдардан құралады). Ал *It takes one sort to make a nation*, яғни бір сұрыптағы/санаттағы адамдардан халық құралады десек қалай? Әлде ұлттық мінез дегеніміз көбіне ұлтқа басқа ұлттар таңатын (мұқату мақсатында болуы да мүмкін) мінез-құлықтардың стереотип жиынтығы ма?

Ұғымның күрделілігі мен оған қатысты туындаған қарама-қайшылықтар терминологиялық әркелкілікке жол беріп отыр. Бұл – барлық гуманитарлық ғылымға тән мәселе. Н.А. Ерофеевтің айтуынша, **этникалық көрініс** – «өзге халықтың сөзбен жасалған портреті не бейнесі».³

С.М. Арутюнян «халықтың рухани өміріндегі әртүрлі құбылыстардың өзіне тән жиынтығы» саналатын ұлттың психологиялық қалпы деген терминді қолданады.⁴ Алайда ұлттық мінез термині біршама кең тараған.

Төменде Н.А. Ерофеев келтірген «**ұлттық мінез**» ұғымының бірнеше анықтамасын береміз:

³ Н.А. Ерофеев. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. 1825–1853. М., 1982, 7 б.

⁴ С.М. Арутюнян. Нация и ее психический склад. Краснодар, 1966, 23 б.

«Д.Б.Парыгиннің пікірінше, түрлі әлеуметтік топтардың, таптардың, қоғамның, ұлттың, халықтың психологиялық ерекшеліктерінің болуы еш күмән келтірмейді».⁵

Осы көзқарасты ұстанатын Н.Жанділдиннің берген анықтамасында ұлттық мінез дегеніміз – «нақты бір экономикалық, мәдени, табиғи жағдайда дамиды белгілі бір әлеуметтік-этникалық қауымға аз не көп мөлшерде тән болатын психологиялық мінез-құлықтар жиынтығы».⁶ Ұлттық мінез немесе «ұлттың психологиялық қалпы» ұғымын жоққа шығармайтын С.М. Арутюнян оған мынадай анықтама береді: «ұлттың тарихи дамуының ерекшелігімен, материалдық өмір ықпалымен қалыптасатын, оның мәдениетінен көрінетін ұлттық әдеттер мен дәстүрлердің, ойлар мен әрекет түрлерінің, сезімдер мен эмоциялардың өзгеше ұлттық көрінісі».⁷⁸

Кең тараған пікірге сүйенсек, ұлттық мінез дегеніміз – белгілі бір ұлттың өзіне ғана тән, өзгеше мінез-құлықтарының жиынтығы емес, жалпыадамзаттық мінез-құлықтардың өзгеше әмбебап жиынтығы.

В.Г. Костомаров 1998 жылғы наурызда өткен «Орыс тілінің Франциядағы апталығының» ашылуында жасаған баяндамасында ұлттық мәдениет жайында жоғарыдағыға жақын пікір айтады: «Ұлттық мәдениет бұл белгілі бір ұлтқа тән ерекше мінез-құлық жиынтығы емес, ол – жалпыадамзаттық мінез-құлықтар мен идеялардың айырықша жиынтығы». Ю.В. Бромлей де «ұлттық мінез қырларының салыстырмалы түрде алғандағы ерекшеліктеріне, байқалатын айырмашылықтарына» тоқталады.⁹

Н.А. Ерофеевтің «Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских» атты еңбегіндегі ұлттық мінез туралы талдауларынан үзінді келтірейік:

«Көпшілігіміз неге америкалықтар – іскер, италиялықтар музыкаға жақын болады деген пікірдеміз? Әлде осы екі ел ішінде санақ жүргізіп, осыны анықтаған біреу бар ма? Әлдекімдердің байқағаны мен алған әсеріне қарап, неге әлдебір халыққа бүйрегіміз бұрса, керісінше келесі бірін жақтырмай жатамыз? Бір қызығы – бұл сезімдерімізді өзімізбен бірге ала кетпей, балаларымызға, немерелерімізге мұра еткендей табыстап кетеміз. Шешімін күтіп жатқан осы сияқты мәселелер жетерлік.

Осындай аса күрделі мәселелердің бірі, тіпті ең күрделі мәселе десек те орынды, ол – әрбір этникалық бейненің маңызды бөлігі болған ұлттық мінез.

Әр халықтың тұрмыстық сана деңгейіндегі ұлттық мінезі бар екені шүбәсіз. Әсіресе мұндай ой өзге этникалық ортаға түскенде туындайды. Сол қауым адамдарының көп тұрғыдан өзіңізден өзгешеленетінін, мәселен, өмір салты, тұрмысы, кейде тіпті кескін-кел-

⁵ Д.Б. Парыгин. Общественное настроение. М., 1966, 74 б.

⁶ Н. Джандильдин. Природа национальной психологии. Алма-Ата, 1971, 122 б.

⁷ С.М. Арутюнян. Указ. соч., 31 б.

⁸ Н.А. Ерофеев. Указ. соч., 16 б.

⁹ Ю.В. Бромлей. Этнос и этнография. М., 1975, 94 б.

беті, іс-әрекеті сіздікінен мүлде басқа екенін байқағаныңызда, тұжырымыңыз беки түседі. Еріксіз бұл ерекшеліктер мен айырмашылықтардың туындауы кездейсоқтық па, әлде олар ортақ, терең бір негізден бастау алып, осы халықтың айрықша болмысына, ұлттық мінезіне кеп құйыла ма деген сұрақтарға жауап іздей бастайсыз. Бәлкім сол халықтың мінезін түсіну арқылы бүкіл ерекшелігін, болмысын ұғатын дәрежеге жетерміз. Сондықтан ұлттық мінезді сол халықтың бүкіл өмірін, болмысын, тіпті тарихын ашып беретін кілт деуге болады».¹⁰

¹⁰ Н.А. Ерофеев. Указ. соч., 12 б.

Кейбір зерттеушілер ұлттық мінез тек тұрмыстық санаға ғана тән, ғылыми санада болмайды, халықтың «типтік» мінез-құлқы дегендердің барлығы шартты нәрсе деп есептейді.¹¹

¹¹ См.: В.И. Козлов, Г.В. Шепелев. Национальный характер и проблемы его исследования // Советская этнография, 1973, № 2, 69–83 бб.

Осы туралы «Санкт-Петербургские ведомости» газетінің 1859 жылғы 11 қаңтардағы санында былай делінген: «Әр ұлтқа тән ұлттық мінез болады, француздарды – жеңілтек, ағылшындарды – өзімшіл, орыстарды – шыдамды дейді. Құдай-ау, сонда әрқайсымыз кездестірген терең ойлы француздарды, өзгелер үшін жанын пида қылған ағылшындарды, шыдамсыз орыстарды қайтпекпіз?»

Ұлттық мінез жайында қатты сын айтқан көрнекті неміс жазушысы Генрих Бёлл болды. «Орыстар – міндетті түрде қауға сақалды, сезімге берілгіш, қияли, голландиялықтар – епсіз, аңғал, ағылшындар – өркөкірек не оқу соққан, француздар – тым сезімтал не тым ақылды, немістер – музыкадан басқаға мойын бұрмайтын не тұздалған қырыққабаттан бас алмайтын, венгрлер – өр көңілді, жұмбақ, шырпыдай тез тұтанатын қызба» деп әр халыққа таңылған ұлттық мінезді әжуа қыла отырып, оны «беллетристік наным» деп атайды.¹²

¹² Г. Бёльль. В плену пред-
рассудков // Литератур-
ная газета, 6.09.1966.
Цит. по кн.: Н. А. Ерофе-
ев. Указ. соч., 18 б.

Өз басымнан өткен бір оқиға есіме түсіп отыр. Лондон университетіне тағылымдамаға барған бір жылы ағылшын журналисі Беат Бишоптың *«I regret to say that a typical English man does not exist»* / Өкінішке қарай, типтік ағылшын адамы болмайды/ деп айтқанына байланысты типтік орыс адамы туралы эссе жазуым керек болды:

Ұлттық типті сипаттауға келгенде, шексіз қиындықтарға тап боласың. Ондаған (бәлкім жүздеген) орыс танысымды көз алдымнан өткіздім, алайда олардың ешқайсысына типтік орыс адамы деген мәртебе бере алмадым. Бірінің «типтілігі» жоғары болса, енді бірінікі төмен. Мәселен, кейбір типтік адамға жатқызығандарым ұлты нағыз орыс еместер боп шықты. Керісінше, нағыз орыстар типтік адамға жатқызуға келмеді. Сондықтан үлгі боларлық орыс адамын сипаттаудан бас тартуыма тура келді.

Сонымен, мәселе қарама-қайшылыққа толы. Ұлттық мінез дегеніміз бар нәрсе ме? Оның бар екенін дәйектейтін қандай объективті, ғылыми дәлелдер бар? Ұлттық мінезді қайдан көреміз? Ұлттық мінез туралы қандай нақты мәлімет көздері бар?

Мәлімет көздерін анықтап көрейік. Белгілі бір халықтың ұлттық мінезі дегенде ойымызға алдымен сол халықпен байланыстыратын стереотиптер жиынтығы келеді. Стереотиптер туралы жазылған еңбектер көп, қазір де бұл тақырып ғалымдармен қатар көпшілік қауымның да назарын бұрып, жан-жақты қарастырылуда.¹³

Стереотип – «әдетте эмоциялық реңкі бар, тұрақталған әлеуметтік құбылыс не нысан туралы нобайы жасалған, стандартталған бейне не көрініс. Белгілі бір әлеуметтік жағдай, тәжірибе ықпалымен туындаған құбылысқа адамның әдеттегі қатынасын білдіреді».¹⁴

Ағылшын сөздіктері де осы тәріздес анықтама береді: *stereotype*: «fixed mental impretion» (белгіленген ақыл-ой көрінісі) (COD), «a fixed pattern with is believed to represent a type of person or event (адам не оқиға типі туралы көрініс ретіне саналуы тиіс белгіленген үлгі)» (LDCE).

Стереотип, стереотиптік сөздері орыс тілінде де, ағылшын тілінде де *қалыпқа түскен* (шаблонный) деген сөзбен анықталатындықтан, *таптауырын болған, бірегейлігі, бейнелілігі жоқ* деген мағынада жағымсыз реңкке ие. Бұл стереотип сөзіне, әсіресе мәдениетаралық коммуникация контексті тұрғысынан алғанда әділетсіздік жасағанмен тең. Басқа халықтар мен басқа мәдениеттер туралы стереотип пікірлер өзге мәдениетпен келіспеушілікке алдын ала дайындап, жағымсыз мәдени әсер алуды жеңілдетеді. «Стереотиптер адамның тар шеңбердегі әлеуметтік, географиялық, саяси әлемінен шығып, дүние туралы тұтас, кең ауқымды көзқарасын қалыптастыруына көмектеседі».¹⁵

Ұлттық мінез туралы стереотип пікірлерді халықаралық анекдоттардан көптеп кездестіруге болады. Шаблон сюжетпен құрылған мұндай анекдоттарда әртүрлі ұлт өкілдері бір уақытта бір жағдайға тап болып, әрқайсысы басына түскен қиындықты анекдот отанында стереотип ретінде қалыптасқан ұлттық мінезінің қырларына сай қабылдайды.

Мысалы, орыс анекдоттарында ағылшындар әдетте уақытқа қатаң бағынатын (пунктуаль), көп сөйлемейтін, прагматик, ұстамды, темекіні, вискиді, ат спортын жақсы көретін болып суреттеледі. Немістер – істің өзіне оңтайлы жағын тапқыш, тәртіпке бағынатын, жинақы, тәртіпсүйгіштігінен өзін көп шектейтін, ал француздар жеңілтек, әйелқұмар, сайран салып, көңіл көтеріп, ішіп-жеуді ғана ойлайтындар ретінде көрсетіледі. Америкалықтар бай, жомарт, өз-өзіне сенімді, әрқашан қымбат көлік мініп жүреді деп қабылданады. Орыстар күй талғамайтын, аңғал, маскүнем, төбелескіш, содыр, ішіп алып, шатақ іздеп жүретіндер ретінде бейнеленеді.

Мысал ретінде бір анекдотты келтірейік: түрлі ұлт өкілдерінің

¹³ Осы түр. қараңыз, мыс., А.В. Павловская. Россия и Америка. Проблемы общения культуры. М., 1998

¹⁴ Краткий политический словарь. М, 1987, 447 б.

¹⁵ А.В. Павловская. Көрсет. шығ. 17 б.

ішкелі отырған сырасының бетінде шыбын қалқып жүр екен. Неміс (істің өзіне оңтайлы жағын тапқыш) шыбынды алып тастап, сырасын іше береді. Француз (сезімге берілгіш) шыбынды алып, қанатынан жайлап үрлеп, ұшырып жібереді де, сыраны ішпейді. Америкалық (өз құқығын білетін, өзіне сенімді) даяшыны шақырып, шу шығарады, басқа сыра әкелуін талап етеді. Қытай (құрт-құмырсқа жеумен әйгілі) шыбынды алып, сырасын ішкен соң, оны тіскебасар ретінде жеп қояды, еврей (жұмыртқадан жүн қырыққан, пайдакүнем) сырасын ішіп, шыбынды қытайға сатады.

Тағы бір мысал. БҰҰ комиссиясы әртүрлі ұлттардың тіршілікке қабілеттілігін тексермек болып, эксперимент ретінде оларды екі еркек, бір әйелден адам аяғы баспаған жеке-жеке аралдарға тастапты. Он жылдан соң комиссия оларды тексеруге келіпті. Ағылшынның аралына келсе, екі еркек теннис ойнап жүр екен. «Жағдайымыз жақсы, спортпен айналысамыз, ешқандай қиындық жоқ», – депті олар. «Әйел қайда?» десе: «Біз ол жайында ештеңе білмейміз ...», – депті.

Францияның бір аралында көңілді Мари былай дейді: «Бұл – Пьер, ал мынау – Жак, бізде барлығы жақсы, үшеуіміз де ризамыз». Испаниядағы аралда Мария комиссия мүшелеріне эксперименттің екінші күні Хосе Хуанды өлтіргенін, содан бері бақытты өмір сүріп жатқанын айтты. Орыстың аралы екеу еді: төңкеріске дейінгі және төңкерістен кейінгі. Төңкеріске дейінгі орыс аралында қасірет шеккен Ольга біреуді құлай сүйгенін, алайда басқа жанға тұрмысқа шыққанын және үшеуінің де бақытсыз екенін айтқан болатын. Комиссия келген кезде төңкерістен кейінгі орыс аралында екі мықты еркек үйде карта ойнап отырады. «Бізде барлығы жақсы, – деді біреуі. – Біз колхоз құрдық, мен – сол колхоздың төрағасы боламын, бұл – парторг болады. – Ал сіздің әйеліңіз қайда? – деп сұрады комиссия мүшелері. – Халық па? Халықтың бәрі егістікте», – деген жауап берілді [Бұл жердегі «народ в поле» деген ұғым ауызекі сөйлеу тілінде мәтел ретінде қалыптасқан].

Піл туралы үздік кітапқа жарияланған халықаралық байқаудың өтуіне байланысты дүниежүзіне кеңінен таралған анекдоттың ресейлік нұсқасы былайша беріледі: «Халықаралық байқауға немістер арбамен «Введение к описанию жизни слов» (Сөз өмірі жазбасына кіріспе) атты көп томды еңбегін тапсырады, ағылшындар бағалы былғарымен қапталған «Торговля слоновой костью» (Піл сүйектерінің саудасы) кітабын алып келеді. Француздар әділ-қазылар алқасына «Любовь у слона» (Піл махаббаты) атты әсем бейнеленген иллюстрациялық басылымды ұсынады. Америкалықтар «Все о слонах» (Бәрі де піл туралы) деп аталатын жұқаша келген, қалтаға салып жүруге ыңғайлы кітапша шығарады. Орыстар «Россия – родина слонов» (Ресей – пілдер отаны) атты қалың монография жа-

риялайды. Болгарлықтар болса «Болгарский слоненок – младший брат русского слона» (Болгардағы піл баласы – орыс пілінің інісі) атты брошюраны ұсынады. Осы анекдоттың норвегше нұсқасында халықаралық байқауға немістер «150 способов использования слонов в военных целях» (Әскери мақсатта пілді пайдаланудың 150 тәсілі), француздар «Сексуальная жизнь у слонов» (Пілдердің сексуалдық өмірі), ал америкалықтар «Самый большой слон, которого я когда-либо видел» (Мен көрген ең үлкен піл), шведтер «Политическая и социальная организация общества слонов» (Пілдердің саяси және әлеуметтік қоғамы), дат халқы «150 трапез из слона» (Пілден жасалған 150 тамақ), норвегтер «Норвегия және біз, норвегтер» деп аталатын еңбектерін ұсынады.

Анекдоттан тағы бір мысал. Ғалымдар қай ұлт өкілінің аязға төзімді екенін тексеру үшін эксперимент жүргізеді. Тоңазытқыш орнатылған камераға өзімен бірге қалаған затын алып кіруге, шыдай алмаған жағдайда есікті қағуға рұқсат беріледі. Ағылшын азаматы темекі, бір бөтелке шарап және өзін-өзі жақсы ұстай алатын әйелді алып кіреді. Бір сағаттан соң, есік қағылады. Камерадан қалтыраған ағылшынды алып шығады. Келесі кезекте орыс өзімен бірге бөтелкелес досын, бір шелек арақ пен екі шелек тұздалған қияр алып кіреді. Үш сағат өткен соң, олардың тірі қалғандарына күмәнданған ғалымдар камераның есігін ашады. Арғы жақтан жуан жұдырық шығып: «Ой, шошқа! Онсыз да суық, ал бұл есікті ашады», – деген дауыс естіліп, есік тарс жабылады.

Мұндай әзілдерді көптеп келтіре беруге болады, бұдан әрбір ұлттың мінез-құлқына байланысты қалыптасқан стереотип айқын аңғарылады. Ағылшын анекдоттарында сараң шотландтар мен араққұмар ирландиялықтар туралы көп айтылады. Мына бір әзіл әңгімеден еуропалықтар туралы қалыптасқан стереотип аңғарылады: *Paradise is where cooks are French, mechanics are German, policemen are British, lovers are Italian and it is all organized by the Swiss. Hell is where cooks British, policemen are German, lovers are the Swiss, mechanics are French, and it is all organized by Italians* [Аспаз – француз, механик – неміс, полиция сақшысы – ағылшын, көңілдес, ашына – италиялық, барлығын ұйымдастыра білетін швейцариялық болған жерде ғана жұмақ болады, ал тамұқ аспаз – ағылшын, полиция сақшысы – неміс, көңілдес, ашына – швейцариялық, механик – француз, барлығын ұйымдастыра білетін италиялық болған жерде ғана болады].

Үлгілі еуропалықтың ерекше қасиеттері юморлық тұрғыдан қарама-қайшылыққа негізделгені берілген мәтіннен көрінеді: ол фин сияқты әңгімешіл, бельгиялық сияқты қолжетімді, португал сияқты техникалық жақтан қабілетті, испан сияқты ұялшақ, австриялық

сияқты шыдамды, люксембургтіктер сияқты танымал, грек сияқты жинақы, ирландиялық тәрізді парасатты, даттар сияқты қарапайым, италиялықтар тәрізді салмақты болуы тиіс, сондай-ақ француз сияқты көлік айдап, ағылшын тәрізді тамақ дайындай алуы қажет.

Иса пайғамбардың қай ұлттың өкілі екеніне байланысты құрылған әзіл әңгімеден әрбір мәдениетке және сол мәдениеттің өкілдеріне тән стереотиптер көрініс тапқан:

Исаның еврей болғандығының үш дәлелі:

1. Ол әкесінің саудасын әрі қарай жалғастырды.
2. Ол үйінде 33 жыл тұрды.
3. Ол анасының пәк екендігіне сенімді еді, ал анасы оның Құдай екендігін білді.

Исаның ирландиялық болғанының үш дәлелі:

1. Ол үйленбей кетті.
2. Оның ешқашан тұрақты жұмысы болмады.
3. Оның соңғы өтініші – ішу болатын.

Исаның италиялық болғанының үш дәлелі:

1. Ол ишарат тілімен сөйлейді.
2. Әрбір тамақ ішкен сайын шарап ішеді.
3. Ол ағаш ұстасы болды.

Исаның зәңгі болғанының үш дәлелі:

1. Ол адамдардың барлығын бауырым деп атады.
2. Оның тұрақты мекенжайы болмады.
3. Оны ешкім жұмысқа алмады.

Исаның пуэрториалық болғанының үш дәлелі:

1. Оны Иисус деп атады.
2. Ол үнемі заңға қайшы жүретін.
3. Анасы оның нағыз әкесінің кім екенін білмеді.

Исаның Калифорниядан екенін дәлелдейтін үш дерек:

1. Ол ешқашан шашын алдырмады.
2. Ол үнемі жалаңаяқ жүреді.
3. Ол жаңа діннің негізін салды.

Three proofs Jesus was Jewish:

1. He went into his father's business.
2. He lived at home until the age of 33.
3. He was sure that his mather was a virgin, and his mather was sure that he was God.

Three proofs Jesus was Irish:

1. He never got married.
2. He never had a steady job.
3. His last request was for a drink.

Three proofs Jesus was Italian:

1. He talked with his bands.
2. He took wine with every meal.
3. He worked in the building trade.

Three proofs Jesus was Black:

1. He called everybody brother.
2. He had permanent address.
3. Nobody would hire him.

Three proofs Jesus was Puerto Rican:

1. His first name was Jesus.
2. He was always in trouble with the law.
3. His mother didn't know who his real father was.

Three proofs Jesus was California:

1. He never cut his hair.
2. He walked around barefoot.
3. He invented a new religions.

Соңғы кездері баспасөзде мәдениеттің әртүрлілігі мен ұлттық мінез-құлықты сипаттау бойынша жүргізілген эксперименттер туралы жазбалар шығып жатыр. Кейде бұл эксперименттер халықаралық анекдоттардың мазмұнына жақындайды, кейде олардан да асып түседі. Мәселен, демалыс туралы ұғым әрбір ұлттың таным-түсінігінде өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады: «Лондонская», «Гардиан» баспасөздерінде Германия, АҚШ, Англия және Жапония мемлекеттерінің азаматтарына демалу үшін Түркиядағы пансионаттардың біріне жолдама беріліп, сол демалушылар туралы британдық 4 телеарнаның деректі фильм түсіргені айтылған бола-

тын. Демалыс кезіндегі туристердің мінез-құлқы, түрлі жағдаяттар болған кездегі өзін-өзі ұстай алу ерекшеліктері жасырын бейнекамераға түсірілді.

Мәселен, автобус жүргізушісі рөлінде ойнаған актер туристерді экскурсияға алып бармақ болып, мас күйінде рөлге отырады. Мұны көрген ағылшындар автобусқа отырудан бас тартады. Жапондар тыныштықтың шырқын бұзғысы келмеген, алайда жапондық топтың жетекшісі жүргізушінің аяқ жағында тұрған ішімдікті көрсетеді. Немістер «шу көтеретін болсақ, жұмыстан қуылатын шығармыз» деп уайымдап тұрып қалады. Экскурсия кезінде автобустың ішінде темекі шегуге тыйым салынса да, автобус жүргізушісі актер темекі шегеді. Ағылшындар жүргізушіден темекісін сөндіруді өтініп сұрайды. Жапондар тыныштықты бұзбас үшін үндемеуді жөн көреді. Немістер алғашында аздап дауыс көтереді, тек біраз уақыт өткеннен кейін ғана өздерінің бұл жағдайға риза емес екенін айта бастайды. Ал америкалықтар автобус салонында жүргізушімен қосылып темекі шегіп отырады.

Барға кірген кезде бармен өзі тұрған орнынан басқа бір жаққа кетіп қалғанда автобус жүргізушісі рөліндегі актер ақшасын төлеместен, бардан сыра алып ішеді. Мұны көрген америкалықтар мен ағылшындар оның қылығына риза болғандай, өздері де сырадан алып іше бастайды. Немістер сыраға мүлде қол сұқпайды, ал жапондар мұндай тегін сыраға қол сұқпақ тұрмақ, болған жағдайды пансионат әкімшілігіне айтып береді.¹⁶

Кейбір әдебиеттерде ұлттық мінез-құлық туралы үлкен сақтықпен, ескертулермен айтылады. Халықаралық сипаты бар қалжыңға құрылған әңгімелер мен анекдоттар сол мәдениет өкілі немесе өзге мәдениет өкілі тарапынан туындайтыны белгілі.

Ұлттық мінез-құлықтың сипатталуын көрсететін екінші қайнар көз ретінде классикалық көркем әдебиетті айтуға болады. Осы мәнмәтіндегі классикалық сөзі кездейсоқ алынып отырған жоқ. Мұндай жоғары дәрежені иеленетін туынды қайсыбір ұлттың ақыл-ойы мен ішкі жан дүниесіне әсер еткен, уақыт сынынан өткен деуге болады. Ұлттық классикалық шығармалардағы ұлттық кейіпкерлер халықаралық сипаттағы қалжың әңгімелердегі стереотипті персонаждарымен қарама-қайшылығы қайран қалдырады. Шынында да қыз бен шарап туралы ойлайтын жеңіл ойлы француздардың әлемдік деңгейдегі Стендаль, Бальзак, Гюго, Мопассан, Золя сынды классиктердің шығармаларындағы драмалық кейіпкерлермен ешқандай ортақтығы жоқ, керісінше бұл шығармалардағы кейіпкерлер адамгершілік тұрғыдан күрделі саналатын мәселелерді шешеді.

Сондай-ақ өте ұстамды әрі тәкаппар ағылшындар сарказм,

¹⁶ Правда России, 1998, №31.

юмор және ирониядан тұратын анекдоттардан классикалық деңгейдегі әдебиетті қалыптастырды. Бұған Джонатан Свифт, Бернард Шоу, Оскар Уайлд, Диккенс, Теккерей, Шекспир сынды классиктердің шығармалары дәлел болады. Ағылшындардың бес трагедиялы туындысына жиырма екі комедиялық шығармалары сәйкес келеді. Ешбір мәдениетте юмор дәл осылай жоғары бағаланбайды.

Ал темірдей тәртіпті қатаң ұстанатын, кез келген жағдайда өзін-өзі ұстай білетін немістер халықаралық сипаттағы анекдоттардан Гете мен Гейнениң нәзік сезімді, терең иірімді поэзиясын тудырды.

Ішімдік ішуді жақсы көретін, кез келген анекдотта тек бұзақы ретінде танылатын орыстар әлемдік әдебиеттің асыл қазынасына құнды шығармаларымен өзіндік үлес қоса білді. Бұл ойымызды дәлелдеу үшін әлемдік деңгейдегі шығарма ретінде танылған Пушкин, Лермонтов, Толстой, Тургенев, Чехов, Достоевский сынды жазушылардың туындыларын айтсақ болады. Классик жазушылардың шығармаларында философиялық ізденісі мен ішкі жан дүниесінің қайғы-қасіретімен ерекшеленетін кейіпкерлер өзге классикалық шығармаларда сомдалатын персонаждар арасында интеллигенттер саналады (интеллигент сөзінің еуропа тілдеріне орыс тілінен енуі тектен-тек емес).

Олай болса, орыс халқына тән ұлттық мінез-құлық қайдан көрінеді? Анекдоттан ба, әлде классикалық әдебиеттен бе? Орыстың типтік бейнесі қандай болады? Қолындағы бір шелек арағымен тоңазытқышы бар камераға кіріп кеткен орыс па, әлде Пьер Безухов па?

Белгілі болғанындай, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистік Германия Ресейге шабуыл жасамас бұрын Ресей және орыс халқы туралы барынша толық ақпарат жинай бастайды. Жиналған ақпарат бойынша, герман басшылары орыс халқының ұлттық мінез-құлқы жайында пайымдаулар жасайды. Олар Ресейді «колосом на глянжных ногах» (батпаққа батқан аяқты): түртсең болды, мемлекеттің күл-талқаны шығады»; «Безухов, Нехлюдов, Мышкин, Раскольников, дядя Ваня мен Иванов сынды адасқандар мен психикалық көңіл күйіне назар аударатын көңілшек интеллигенттер» ретінде таныды. Иван Солоневич бұл туралы күйіне отырып былай жазады: «Ресей туралы барлық шетелдік ақпарат орыстың классикалық әдебиетінен алынды. Міне, сіздерге Обломовтар, Маниловтар, кедей адамдар, басы артық адамдар, нақұрыстар мен жалаңаяқтар».¹⁷

Ақпараттың қайнар көзі ретінде орыстың классикалық әдебиетіне сыни тұрғыдан қараған Иван Солоневич әдебиетке «халықтың ішкі жан дүниесінің теріс көрсетілген айнасы» деп баға береді. Ол: «Әдебиет – өмірдің теріс көрсетілген айнасы. Бірақ орыс мысалында бір нәрсені теріс көрсету төртінші өлшемге дейін өтіп кетеді.

¹⁷ И. Солоневич. Народ и монархия. –М., 1991. 160 б.

Біздің әдебиетіміз орыс халқының шынайы өмірін ешқашан бейнелемеген. Орыс әдебиеті Ресейдің әлсіз тұстарын көбірек жазады, ал оның бір де бір жақсы жағын көрсеткен емес. Оның үстіне әлсіз тұстары да ойдан шығарылған дүние. Сұрапыл соғыс пен төңкеріс жылдары халық өмірін сипаттауда әдеби адасуды былай қойғанда, көркем түрде қолдан жасалған жалған Манилов пен Обломовтар, Каратаев пен Безуховтар, Щигровский уезінің Гамлетові, гарольдтік плащтағы мәскеуліктер, басы артық адамдар мен жалаңаяқтар – ерік-жігері мықты адамдардың әдебиетте қайдан пайда болғаны белгісіз.¹⁸

¹⁸ И. Солоневич. Народ и монархия. – М., 1991. 166 б.

Немістерді орыс халқының ұлттық мінез-құлқы туралы бөтен сенімге әкелген орыс әдебиетін ақтап алуға тырысайық. Шын мәнінде, Манилов пен Безуховтар Брест қамалында болған емес. Егер олар дәл сол Брест қамалында болса, өздерін қалай ұстар еді? Мүмкін сол кезде олардың өн бойында орыс ұлтына тән қайтпас қайсарлық пен қайрат пайда болар ма еді? Солоневичтің пікірінше, мұның өзі дұшпандарды өмірді терісінен көрсететін айна секілді алдаған болатын. Бұл жерде Солоневичтің ойы мынаны аңғартады: «Салынып жатқан мемлекеттік маңызы бар нысандардың құрылысын, еліміздің әскери күшін, адамзат тарихында болып көрмеген ерік-жігерді, қайсарлық пен табандылық сынды қасиеттердің бәрі біздің әдебиетте көрсетілмеді».¹⁹ Мұндай қасиеттер көркем әдебиетте бейнеленетін болса, онда соғыс та болмас еді. Иван Солоневич осы туралы айтқысы келіп отыр.

¹⁹ И. Солоневич. Народ и монархия. – М., 1991. 164–165 бб.

Ұлттық мінез-құлық туралы берілетін ақпарат көздеріне қайта оралайық. Солоневичтің бүкіл көркем әдебиетке деген наразылығын ескере отырып, көркем туындының өмірді терісінен емес, шынайы өмірдің тек жартылай жағын көрсету деп білеміз. Сол кездегі шынайы өмірді толығымен суреттеу мүмкін емес, орыс жазушысы А.К.Толстой шығармасының кейіпкері Кузьма Прутковтың сөзімен айтқандай, «ұшы-қиыры жоқ, шексіз нәрсені құшаққа сыйдыра алмайсың». Көркем әдебиетте шынайы өмір жартылай әрі субъективті түрде суреттеледі, себебі жазушының жеке өміріне байланысты қалыптасқан дүниетанымы, шығармашылық қиялы, өзіндік қабілеті болады. Қорыта айтқанда, көркем шығармаларды ұлттық мінез-құлық туралы ақпарат алуға болатын қайнар көздердің бірі ретінде санауға болады.

Халықтың ішкі жан-дүниесі мен ұлттық мінез-құлқы туралы ақпарат алудың үшінші қайнар көзі ретінде фольклорлық шығармаларды, халықтың ауыз әдебиетін айтуға болады. Көркем әдебиетке қарағанда фольклорлық шығармалардың өзіндік артықшылықтары бар. Өйткені фольклорлық шығармалардың авторы халықтың өзі, ұжымдық туынды саналады. Ұлттық мінез-құлықты ашып көрсетуде халық ауыз әдебиетінің рөлі қандай? Ең алдымен, эпикалық шығар-

малардың басты кейіпкері өз заманының батыры, сымбатымен көз тартады, қазіргі заманғы түсінік бойынша, супермен, олар өз халқын барлық жамандықтан, айдаһардан, диюдан, құбыжықтардан, түрлі стихиялық апаттардан қорғайды. Бұл кейіпкерлер қандай да бір жоғары тылсым күшті иеленеді, жоқ жерден оның алтын қанатты тұлпары, алмас қылышы немесе қасиеттілігімен ерекшеленетін заты пайда болады. Ол Робин Гуд секілді сұр мерген, Илья Муромец сынды таңғажайып күшке ие батыр болып келеді. Мұндай кейіпкерлер халықтың арман-тілегінен туындайтыны белгілі.

Орыс фольклорлық шығармалары мұндай кейіпкерлерге өзіндік құрметін көрсетеді, орыс халқының батырлары туған жерін, елін «Калевалы» шығармасының кейіпкерлеріндей немесе грузиялық Давид Сосунский, «Жолбарыс терісін жамылған жиһангез» секілді қаһармандар бар ынта-жігерімен қорғай білді. Бұл жолда батырлар үнемі жеңіске жетіп отырды.

Орыс халық ертегілеріндегі кейіпкерлер бірегей саналады, олардың қазіргі супермендерден көптеген ерекше қасиеттері бар. Орыс халқының ішкі жан дүниесінің, ұлттық мінезінің сыры да осында жатқан шығар. Мәселен, тырнақшаның ішіндегі «Иван-дурак» (ақымақ Иван) немесе еркелете айтқанда «Иванушка-дурачок» сынды танымал кейіпкерді алайық. Бір жағынан, бұл кейіпкер жоғарыда аты аталған «Батырларға» мінез-құлқы тұрғысынан мүлде қарама-қарсы. Ол батыр да, сымбатты да емес, оған қоса ақымақтығы тағы бар. Ұсқынсыз, күлкілі, ебедейсіз, ақымақ, қорланған, өзін төмен санайтын кейіпкер қатал әрі зұлым адамдарға бас ұрады. Дегенмен басқа түскен барлық қиыншылықтарды үнемі жеңіп отырады. Бұған қарап Иванушка-дурачоктің ішкі қарама-қайшылықтан тұратын образ екенін байқаймыз. Ол ақымақ болып көрінгенімен, өте қиын сәттерде ең ақылды болып шыға келеді; оның түріне қарасаң жалқау әрі енжар көрінеді, алайда шешуші кезеңде белсенді түрде шапшаң әрі батыл қимылдайды; дөрекі және сыпайы, бейқам және қамқор, қу және сенгіш адам. Ертегінің соңында ол бәрін өзінің шыдамдылығымен, қайырымдылығымен, тапқырлығымен жеңеді. Өзінің мейірімділігі мен тәжірибесіздігі арқылы айналасындағы ашкөз адамдарға әлсіз, ақымақ болып көрінеді, сол себепті оны жынды деп санайды, өзге адамдар оны ақылды, тапқыр, батыл адам ретінде көре алмайды. Халық ертегілерін тыңдап өскен балалар адамның сыртқы бет-әлпетіне, істеген іс-әрекетіне қарап оның мінін табуға асықпауды үйренеді.

Осындай «кішкентай» батырдың образын қалыптастырған халық – ұлы халық. Орыс ақыны Владимир Солоухин Ресей үшін қиын-қыстау заманы туғанда өз жерін қорғай алмайтын қазіргі заманның «Иванушкалары» туралы өкінішпен жазады:

Старик хворает. Ткет холсты старуха,
Румяна дочка. Полон сундучок.
А на печи, держа в руках краюху,
Иванушка – простите – дурачок.

В тонах доброжелательных и красках,
Русоволосы, мыслями легки,
На всех печах, во всех народных сказках,
Иванушки – простите – дурачки.

На теплых кирпичах, объаты ленью,
Считая мух, они проводят дни.
Зато потом – по щучьему веленью –
Все моментально делают они.

Драконов страшных тотчас побеждают
И, огненные головы рубя,
Невинных из темниц освобождают,
Берут царевен замуж за себя.

Забыв о печках, мамках и салазках,
На Сивках-Бурках мчат во все концы.
Как хорошо: во всех народных сказках
Иванушки выходят – молодцы.

Ан нет, и впрямь: и царство все проспали,
И отдали в разор красу земли...
Царевен в сказках доблестно спасали,
А подлинных царевен не спасали.

(«Иванушки»)

Халық ауыз әдебиетінде батырға тән мінез-құлық орыс ханшайымына да тән болып келеді. Орыс ертегілеріндегі ханшайымының ішкі жан сұлулығы мен дарындылығы өте тереңде сақталған. Қарапайым құрбақадан – сұлу әйелінді, құбыжықтан патша күйеуінді тани білу үшін көзбен емес, жүрекпен сезе білуің керек. Көзі тірі кезінде бірде-бір шығармасы жарық көрмеген мәскеулік орыс тіл мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Иван Игоревич Соловьев орыс ертегілеріндегі ханшайым мен патшайымдар туралы жақсы жазбалар қалдырады. Оның «Русская красавица» (Орыс аруы) этюдiнен үзiндi келтiрейiк:

«Орыстың сұлу ханшайымының міндетті түрде ұяты бар болып келеді. Ол өзінің ажарлы келбетін өзгелерге көрсетпес үшін қолымен бүркемелеп жасыруға тырысады, жүргені білінбейді, кешке ұясына батып бара жатқан күн секілді өз қамалында елеусіз ғана өмір сүреді. Гректің Афродитасы секілді сұлулығына тамсанбайды,

менмендігі жоқ. Соған қарағанда Ресей жерінде көрінетін күннің өзінің ұяты бар секілді, өйткені күн өзінің толық бейнесін сирек көрсетеді, не бұлттың тасасында қалады, не жүзін тұманмен тұмшалап алады. Осы арқылы ханшайым өзін қарапайым, ұялшақ етіп көрсетеді. Отыз жыл бойы пеш үстінде ұйықтап, ел басына күн туған кезде оянатын орыстың батырлары (богатырь) сияқты орыс хашайымының оқиғасы соғыстың шешуші кезеңінде басталады. Құпия сұлулық, булыққан бұла қайрат, туған жерге дұшпандардың аяқ басқанын естіп оянған батырлар сияқты, өзінің сүйіктісіне көмек беру кезінде оның күші арта түседі. Сұлулығым – сүйіктім үшін, күшім – дұшпаным үшін, осының барлығы – жан жарым үшін деп ұғынылады. Сол себепті мұндай қасиетті күшті күнделікті өмірде, қарапайым тұрмыста қолдану оның қадірін кеміте түсер еді.

Толық аяқталмаған құдайшылықты аңсап күткенде, бұл өмірден түңілген кезде жеңімпаз ретінде ең мықты, ең күшті Қорғаушы өте ескірген киім киіп, крестке қағылған Иса секілді жан азабының барлығына шыдамдылық таныта білуі өсиет етілген. Тек орыс халқының ойлау жүйесіндегі, яғни негізгіні – бөгде нәрседен, сұлуды – ажарсыздан, күштіні әлсізден іздеудің өзі парадокс».²⁰

Сонымен, белгілі бір халыққа тән ұлттық мінез-құлықты айқындайтын дереккөз ретінде төмендегілерді қарастырдық:

1. Халықаралық анекдоттар. Мұндай анекдоттар белгілі бір халықтың стереотипті түсінігіне толығымен негізделген. Қалыптасқан стереотиптер халықтың өзіндік типтік қасиетін танытқаннан бұрын, өз халқының, өзге халықтың сол халық туралы көзқарасын қалыптастырады (Шекара асқан қаншама адам орыс халқы туралы қалыптасқан стереотипке сәйкес болу үшін арақ ішеді).

2. Ұлттық классикалық әдебиет жеке автордың субъективті көзқарасымен жазылғандықтан, өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес.

3. Фольклор немесе халық ауыз әдебиеті халықтың ұлттық мінезі туралы алдыңғы екеуіне қарағанда сенімді ақпарат көзі саналады. Шынында да, халық ауыз әдебиетінде стереотип ретінде қалыптасқан кейіпкерлер ғана емес, ұжымдық шығармашылыққа негіз болатын сюжет пен фактілердің өзі стереотипке айналған. Өйткені бұл туындылар ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып, теңіз

²⁰ Размышления Ивана Соловьева об Эросе // Человек, 1991. № 1, 208 б.

түбіне шөккен ұсақ жұмыр тастар сияқты халық санасында әбден қатталған. Ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралуы себепті индивидуалды-авторлық шығармалардағы субъективизм тән емес. Фольклорлық шығармаларды халықтың арман-қиялын, оның мінез-құлқы туралы ақпаратты сақтаушы қойма, сенімді дереккөздері ретінде қарастыруға болады.

4. Ұлттық тіл жүйесі – белгілі бір халыққа тән ұлттық мінез-құлықты айқындауға септігін тигізетін, сенімді әрі ғылыми тұрғыдан дәйектеуге болатын дереккөздердің бірі. Ұлттық тілдің өн бойында сол тілде сөйлеуші өкілдердің мінез-құлқы бейнеленеді, ұлттық мінезді қалыптастыруға негіз болады. Иван Ильин «Тіл – халық жанының фонетикалық, ритмикалық және морфологиялық көрінісі»²¹ – деп тегін айтпаған болар. Енді жоғарыда көрсетілген соңғы дереккөзге сүйене отырып, ұлттық мінездің тіл арқылы көрінісіне тоқталмақпыз.

²¹ И. Ильин. Сущность и своеобразие русской культуры. – Москва, 1996, №1, 171 б.

§ 3. Жеке тұлға мен ұлттық мінез-құлықты қалыптастырудағы лексика мен грамматиканың рөлі

Мәдени ақпарат – лексиканың, сөздің, сөз тіркесінің өн бойында сақталатыны белгілі. Кез келген халықтың, ұлттың дүниеге деген көзқарасының негізінде әлемнің тілдік бейнесі қалыптасады. Бұл халық даналығы, халықтың мәдениеті көрнекі түрде бейнеленетін тұрақты сөз тіркестері, идиомалар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер арқылы көрініс табады. Мұндай тілдік бірліктерді Н.Д. Бурвикова, В.Г. Костомаров сынды ғалымдар өз мақалаларында «логоэпистемалар» деп атауды ұсынады. Логоэпистема – тілдік бірліктер арқылы тасымалданатын білім жүйесі.²²

Ағылшын және орыс тілдерінің идиоматикалық жүйесіне арнайы зерттеу жүргізіліп, орыс, ағылшын тілді қоғам мен сол қоғамның мәдениеті тарапынан жоғары бағаланатын адами құндылықтар мен айыпталатын кемшіліктер қаралған болатын.

Адамгершілік қасиеттердің жағымды және жағымсыз бағалауыштық сипатты иеленетін идиомалар жүйесінің сандық және сапалық көрсеткіштеріне қарай отырып, сол халықтың ұстанатын этикалық нормаларын, қоғамдық тәртіп пен әлеуметтік өмір салтын ұстанудың ережелері, өз мәдениеті арқылы өзге мәдениетке деген қарым-қатынасын, көзқарасын тануға болады. Мәселен, адам бойындағы кемшіліктердің бірі – жауапсыздықты алайық. Ағыл-

²² П.Л. Коробка. Идиоматическая фразеология как лингводидактическая проблема. Канд. дисс. МГУ. Факультет иностранных языков. – Москва, 1998.

шын және орыс тілдерінде адамның бойындағы осындай қасиеттің жағымды тұрғыдан сипатталатын бірде-бір фразеологизмді кездестірмедік. Ал жағымсыз тұрғыдан сипатталуына келсек, ағылшын тіліндегі «*Too many cooks spoil, the broth*» [Слишком много кухарок портят бульон – наубай көп жерде нан шикі болады (қазақ тілінде осыған сәйкес келетін: «Қойшы көп болса, қой арам өледі» деген мақал бар)] бір мақалына орыс тіліндегі он екі ұғым, ұғым-түсінік сәйкес келеді:

У семи нянек дитя без глазу – жеті тәрбиеші бар, бірақ бала қараусыз жүр;

Сам кашу заварил, сам и расхлебывай – осының бәрін өзің былықтырдың, енді өзің ретте;

Моя хата с краю, я ничего не знаю – менің үйім шетте орналасқан, ешнәрсе білмеймін; (Көрдім деген көп сөз, көрмедім деген бір сөз);

Наше дело маленькое – біздің ісіміз кішкентай ғой;

Наше (мое) дело сторона – біздің ісіміз шет жақта тұру (Аш пәледен қаш пәле);

После нас хоть потоп – бізден кейін топан су басса да бәрібір;

Без меня, меня женили – мені өзім жоқта үйлендіріпті;

Обещанного три года ждут – уәде еткенді үш жыл күтеді;

За что купил, за то и продаю – қаншаға алдым, соншаға сатамын;

Обещать молочные реки и кисельные берега – уәдені үйіп төгу;

Сделать что-либо после дождика в четверг – бейсенбі күні жаңбырдан кейін бірнәрсе жасау;

Бросать слова на ветер – айтқан сөзінде тұрмау (Жел сөзі көп)

Керісінше, сақтық, құнттылық туралы ағылшын тілінің идиома-тикалық жүйесі орыс тіліне қарағанда едәуір көп кездеседі.

Жағымды бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі:

Prevention is better than cure [*Предупредить лучше, чем излечить*] (Емделгеннен де, ескерткен жөн. Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде).

One cannot be too careful [*Нельзя быть слишком осторожным*]. (Өте сақтық өрге жүргізбейді);

Safety first [*Осторожность – первым делом*]. (Сан басы – сақтық).

Орыс тілі:

Готов сани летом, а телегу зимой – қыста – арбаңды, жазда шанаңды сайла.

Береженого (и) Бог бережет – сақтанғанды Құдай сақтайды.

Екі тілдік жүйеде де көпшіл болу мен көп сөйлеу бірдей жағымсыз мағынаны иеленеді, алайда ағылшын тіліне қарағанда орыс тілінде біршама жағымды бағалауыштық мәнді иеленетінін байқауға болады.

Жағымды бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі: мысал жоқ.

Орыс тілі:

За спрос денег не берут – Сұраған сұалмас.

Язык до Киева доведет – Тіл Киевке де жеткізеді.

Жағымсыз бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі:

Walls have ears [У стен есть уши]. Қабырғаның да құлағы бар;
Үй сыртында кісі бар;

The floor is yours! [Слово предоставляется Вам! (букв. Сцена Ваша!)]; Сөз сізге беріледі! (Сахна сіздікі!);

Easier said than done [Легче сказать, чем сделать]. Айту оңай, істеу қиын;

to ride a hobby-horse [Кататься на излюбленном коньке]. Сүйікті конькимен сырғанау.

Орыс тілі:

(И) у стен есть (бывают) уши – Қабырғаның да құлағы бар; Үй артында кісі бар;

Если бы да кабы, да ворту росли гриби – Егер олай болғанда саңырауқұлақ сайға өсер еді;

Слово не воробей, вылетит – не поймаешь – Сөз торғай емес, ұшып кетсе ұстатпас; Айтылған сөз – атылған оқ;

Воду в ступе толоч – вода и будет – Таптасаң табан астынан су шығады;

Скоро сказка сказывается, да не скоро дела делается – Ерегісі көп, есті ісі жоқ.

Сөйлеудегі ұстамдылық, тұйықтықты білдіретін ұғымдарды қарастырайық.

Жағымды бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі:

Silence is golden [Молчание – золото]. Үндемеген үйдей пәледен құтылады.

Brevity is the soul of wit [Краткость – душа ума]. Ақылдының сөзі нақ.

First think, then speak [Сначала подумай, потом говори]. Әуелі ойлан, сонан соң істе. Ойлап істеген іс оңды болады.

A word to the wise [Слово мудрым]. Ақылдыға сөз бер.

Still waters run deep [Спокойные воды – в глубине]. Тыныштық су түбінде.

Орыс тілі:

*Слово – серебро, молчание – золото; сөз – күміс, үнсіздік – алтын;
Краткость – сестра таланта; аз жазсаң да саз жаз;
Держать язык за зубами; тіліне ие болу.*

Жағымсыз бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі:

*A penny for your thoughts? [Пенни (монетку) за твою мысль?]
Ақылыңа алтын.*

Орыс тілі:

*В тихом омуте черти водятся; таза деген қазаннан шошқа-
ның басы шығыпты;
Проглотить язык; тілін жұту.*

Ағылшын мәдениетінде мінез-құлық талғамға байланысты көзқарас еркіндігі мен әртүрлілігі жоғары бағаланады, соған сәйкес бұл тілде қалыптасқан тілдік бірліктер өте көп.

Жағымды бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі:

*It takes all sorts to make a world [Чтобы создать мир, необходимо
разнообразие] – әлемді қалыптастыру үшін әртүрлілік керек.
Variety is the spice of life [Разнообразие – прелесть жизни] –
әртүрлілік – өмірдің мәні.*

*Tastes differ [Вкусы различные] – әркімнің өз талғамы бар
(талғамға талас жоқ).*

Every man to his taste [Каждому свое] – әркімдікі өзіне.

*There is no accounting for tastes [За вкусы не отвечают] – талғамға
талас жоқ.*

*One man's meat is another man's poison [Для одного – мяса, для
другого – яд] – біреуге – ет, біреуге – у.*

*Beauty is in the eye of the beholder [У каждого зрячего свое пред-
ставление о красоте] – әрбір көзі көретіннің сұлулық туралы
түсінігі әртүрлі.*

Орыс тілі:

Каждый по-своему с ума сходит [Әркім өзінше есінен танады].

Каждому свое [Әркімдікі өзіне].

*На вкус и цвет товарища нет [Түс пен дәмді таңдауда жолдас-
тық жүрмейді].*

Керісінше, ағылшын тілімен салыстырғанда «қонақжайлылық» ұғымында қолданылатын фразеологизмдер орыс тілінде көбірек кездеседі.

Жағымды бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі: мысал жоқ.

Орыс тілі:

Не красна изба углами, а красна пирогами – Үйдің көркі ағашы емес, тағамы.

В ногах правды нет – Тұрғаннан отырған жақсы.

Чем богаты, тем и рады – Барымен базар.

Жағымсыз бағалаушытық мағына:

Ағылшын тілі: мысал жоқ.

Орыс тілі:

Незванный гость хуже татарина – Шақырылымаған қонақ таттардан да жаман.

Ағылшын тілінен қонақжайлылық туралы не жағымды, не жағымсыз мәнді иеленетін тілдік бірліктерді мүлде кездестірмедік. Ал орыс тіліндегі «Незванный гость хуже татарина» мақалы о баста татарлардың Русь жерін басып кіруіне байланысты қалыптасқан. Сол уақыттан бері жүз жыл өтсе де, орыс және татар халықтары бір мемлекетте өмір сүріп келе жатса да, өткен тарихи оқиғалардың белгісі ретінде тілде сақталып қалған.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ағылшын және орыстілді қоғамда мойындалған әрі маңызды деп танылған әлеуметтік қарым-қатынастар мен жеке тұлғаның қасиеттері анықталды. Бұл туралы ойымызды қысқаша тұжырымдайтын болсақ:

1. Екітілдік жүйедегі фразеологизмдердің білдіретін экспрессивті мәніне қарай, орыс және ағылшын қоғамына тән ортақ құндылықтар жүйесі ретінде мыналарды көрсетуге болады: *сыпайылық, сауаттылық, тәлім-тәрбие, батылдық, заң тәртібі, қоғамды басқару жүйесі, бейімділік.*

2. Орыс тілімен салыстырғанда ағылшын тілінің фразеологиялық жүйесі негізінде мынадай ұғым-түсініктердің белсенділік танытатынын байқаймыз: *адалдық, еңбекқорлық, кәсібилік, жеке тұлға еркіндігі, сөйлеудегі ұстамдылық, консерванттық, сақтық, жауапкершілік, оптимистік, өзімшілдік, өзі туралы ақпараттың сақталуы.*

3. Орыс тілінің идиомалық жүйесін ағылшын тілімен салыстырғанда мынадай құндылықтардың басымдылыққа ие екенін байқаймыз: *тәжірибе, тіл табысқыш, отансүйгіштік, әділдік, ұйымшылдық.* Идиоэтникалық ерекшелік тұрғысынан алғанда орыс халқына тән негізгі құндылықтың бірі ретінде – қонақжайлылықты көрсетуге болады.²³

Жалпы алғанда, кез келген тілдің лексикалық жүйесін түзуге негіз болатын сөз, сөз тіркесі, фразеологиялық бірліктер тілді мәдениеттің, әрі жеке тұлғаны қалыптастырудың құралы ретінде қызмет атқаратыны талас тудырмайды. Дегенмен «мәдени ақпарат» тілдің

²³ П.Л. Коробка. Идиоматическая фразеология как лингводидактическая проблема. Канд. дисс. МГУ. Факультет иностранных языков.

лексикалық және фразеологиялық жүйесі арқылы ғана көрініс таппайды. Белгілі бір тіл өкілінің жеке тұлға ретінде қалыптасуында тілдің барлық құралдары ықпал етеді.

Жеке тілдік тұлғаны қалыптастыруда грамматика ықпалының нақты мысалы негізінде дәйектеп көрсетейік. Орыс тілінде, сонымен қатар көптеген еуропа тілдерінде жіктеу есімдігінің екінші жағы жекеше және көпше формада «ты», «вы» нұсқалары қолданылады. Ағылшын тілінде бұл грамматикалық көрсеткіш тек «you» түрінде дыбысталады. Алайда орыс тілінде «вы» нұсқасы тілдік қолданыста әрі сыпайылық мәнді, әрі көптік мәнді білдіреді.

Көрсетілген тілдік бірліктің сыпайылық мәнді иеленуі адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, олардың мінез-құлқына әсер етпей қоймайды.

Сөйлеу тілінде «ты» жіктеу есімдігінің қолданысы адамдардың қорлануына алып келеді. Мысалы: «Вы мне не тыкайте!». Осы қолданыс Ресейде қаншама төбелеске алып келді. Әлеуметтік құбылыс ретінде «көргенсіздіктің» диагностикалық белгілері ретінде мыналарды көрсетуге болады: «Тек көргенсіз ғана өз тілінде дөрекі мәнді қалжыңдарды айтады, анайы түрде «ты» нұсқасын жиі қолданады».²⁴

Кейде «ты» есімдігінің қолданысы адамды қуантуы да мүмкін: «Пустое «Вы» сердечным, ты она обмолвьясь, заменила (А.С. Пушкина). Енді Анна Ахматованың өлең жолдарына назар аударайық:

*И как будто по ошибке
Я сказала: «Ты ...»
Озарила тень улыбки
Милые черты.
От подобных оговорок
Всякий вспыхнет взор...
Я люблю тебя, как сорок
ласковых сестер.*

(«Читая Гамлета»).

Сондай-ақ өзге тілдердегі «ты» және «вы» есімдігінің қолданысы эмоционалды мәнді иеленеді, кейде тіпті бір мемлекеттің тағдырын шешуі де мүмкін. Румынияда президентке үміткерлердің арасында өткен теледебатқа назар аударайық.

Теледебат кезінде президент Илиеску оппозиция өкілі Константинескуден жеңіліп қалады. Сол кездегі президент Илиеску «либералды-консервативті күштер жеңіп кеткен жағдайда румындарды көрші Венгрия мемлекетімен жасалатын жалған келісімдер күтіп тұрғанын айтады. «Илиеску мырза, – деді кекесінмен Константинеску. – Сіз өзіңізді отты тұтандырып, со-

²⁴ А. Гореева. Почему хамы хамят, или 4 эффективных способа борьбы с хамством // Московский университет, 1999, № 27.

дан кейін оны сөндіріп, сол ерлігі үшін марапатталатын өрт сөндіруші қызметкер ретінде ұстайсыз». Бұған ашуланған Илиеску мырза өзінің қарсылас әріптесімен «сен» деп сөйлеседі. Бұл факт Константинеску мырзаның сол кездегі президент Илиеску мырзаға ескерту жасауына негіз болады. «Біздің мамандардың жорамалы бойынша, халық президенттікке үміткер Константинескуді қолдап, оған дауыс берушілердің пайыздық көрсеткішін бірнеше есе арттырып жіберген».²⁵

²⁵ Независимая газета.
20.11.1996.

Көптеген тілдерде орыс тілі сияқты «ты» және «вы» формасы тілдік қолданыста стилистикалық реңктерімен ерекшеленеді. Мәселен, швед тілінің оқулықтарында Ресейден келген саяхатшы әйелден шетелдік паспорттағы түсінбестікке байланысты жергілікті полицейлердің жауап алғаны туралы мәтін беріледі.

Полиция бөлімшесінде орыс қыздан жауап алу кезінде кезекші оған «сен» деп сөйлейді. Швед тілінде бұл қалыпты жайт: егер қызға сіз деп сөйлесе, онда полицей оны кінәлі санайды. Ал орыс тілінде керісінше ұғынылады. Милиционердің тарапынан «сіз» деп сөйлеу – құрмет көрсетудің, ал «сен» формасын қолдану дәрежелік танытудың белгісі саналады. Дегенмен оның өзі интонацияға тікелей байланысты.

Орыс студенті Татьяна Козлова «Язык как орудие культуры» атты эссесінде үлкен кісілерге «сіз» деп сөйлеудің тәрбиелік мәні туралы былай деп жазады:

Usually referring to a person as «Вы» to people who our respect. Traditionally we say «Вы» who are older than we are (thus, through language children learn to respect elderly people from the very beginning)

«Сіз» деп сөйлеу арқылы біз өзіміздің адамдарға деген құрметімізді көрсетеміз. Дәстүрлі тәрбие бойынша біз өзімізден үлкен кісілерге «сіз» деп қана сөйлесек, осы тілдің көмегімен кішкентай балаларға үлкен кісілерді сыйлап құрметтеуге үйретеміз.

Ары қарай өз оқуын дат университетінде жалғастырған студент сол елдің тілдік қолданысындағы «сен» формасының қалыптасуы туралы ойын бөліседі:

*Du (сен) формасы «be» (вы) тұлғасын ХХ ғасырдың 60-жылдары жастар төңкерісі негізінде тілден ығыстырып шығарады. Бұған үлкен кісілердің жастарға еркіндік бермеуі, студенттердің университет әкімшілігі тарапынан қысым көруі, жеке тұлғаның еркіндігі, жастардың өмір сүру салтын таңдаудағы еркіндігі сынды авторитарлық жүйеге қарсы жүргізілген қозғалыстар негіз болды. Бұл қозғалыс Вьетнамдағы соғысқа қарсы наразылық шарасын ұйымдастырумен сәйкес келген болатын. 1970 жылдың аяғындағы оқиғалар тынышталған сияқты еді, алайда мәдени фактінің тілдегі көрсеткіші ретінде Даниядағы жас ерекшеліктері әртүрлі адамдар арасындағы қарым-қатынасы формалды түрде өзгеріп, барлығы *du* формасын қолданады, құрмет көрсету*

белгісі ретінде танылған be тұлғасы тілдік қолданыстан шығып қалды. Дания университетінде студенттер мен профессорлар бір-бірін аты-жөні бойынша атап, сөйлескенде «сен» бірлігін қолданады.

Татьяна Козлованың өзі мәдениеттегі бұл бөгетті жеңе алмағанын, өз оқытушыларының аты-жөнінің алдына «Professor» сөзін қосып айтатыны туралы жазады. Оның пікірінше, *be* формасы қолданыстан шығып, жіктеу есімдігінің бір ғана анайы түрі (салыстырыңыз: ағылшын тілінде керісінше «*though*», «ты» шығып қалған) сақталған. Әрине, тілдік қатысымдағы бұл үдеріс Данияның қазіргі әлеуметтік өміріне үлкен әсерін тигізіп отыр.

Үндістаннан оқуға келген ММУ студенті Ресейде орыс балаларының өз ата-аналарына «сен» деп сөйлеуі туралы айтып, мәдени шок алғанын жазады. Өйткені Үндістан мәдениетінде өзінен үлкен кісілердің бәріне (тіпті жақын туысы болса да) «сіз» деп сөйлеу дағдысы қалыптасқан.

«... the same in the case when the Russians use the second person pronoun “ты” for all relatives. I was shocked for the first time when I heard a small boy playing in the park, calling his mother by “ты” Then I accepted it. In our culture, if a person is older than you, you always have to use the equivalent form of. When of my Russian friends visited me and I addressed my mother using «вы», which is absolutely normal she was shocked. Then she further added to my knowledge than if they used «вы» for their close relatives the latter might even feel insulted»

Орыс халқының өз туыстарына «сен» деп сөйлеуі мені қатты таң қалдырды. Саябақта ойнап жүрген кішкентай баланың өз анасына «сен» деп сөйлегенін естігенде қатты қапа болдым. Біздің мәдениетте өзіңнен үлкен кісілердің барлығына «сіз» деп сөйлеу қалыптасқан. Менің еліме қонаққа келген орыс құрбыларымды анама «сіз» деп сөйлеуім оларды ерекше таң қалдырған еді. Құрбыларым «егер біз жақын туыстарымызға «сіз» деп сөйлейтін болсақ, олар бізге ренжиді», дегенді айтты.

Орыс тілінде «сен» немесе «сіз» қолданысының қаншалықты маңызы бар екенін мына деректер дәлелдей түседі: Кеңес Одағы кезінде АҚШ-тың ұлттық қауіпсіздік агенттігі Саяси бюро мүшелері Кеңестер Одағы билігінің әлсіз тұстары туралы ақпарат алу үшін өте көп қаражат жұмсайды. Агенттік Политбюро мүшелерінің «кімге сен деп сөйлейтінін», «бұйрықты қандай тонмен беретінін» маңызды санаған.²⁶

²⁶ «Завтра» газеті, 1998, № 43 (256).

Ағылшын тілінде «сен» және «сіз» жіктеу есімдіктерінің баламасы жоқ «you» нұсқасы қолданысқа түскен. Бұл тілдік бірлік сол тіл өкілдерінің бір-біріне деген ресми қарым-қатынасын сақтауға негіз болады. Мұғалім өз оқушысына, оқушы өз мұғаліміне, генерал қатардағы жауынгерге, жауынгер өз генералына – барлығы бір-бірімен сөйлескенде, осы «you» лексемасын кеңінен қолданады. Барлығы тепе-тең, барлығы әділетті. Яғни сөйлеу арқылы көрінетін

демократия: сен, сен деп ешкімді қорлай алмайсыз, бұл бірлікті шатастырып қолдансаңыз да, ешкімді бақытты ете алмайтыныңыз анық. Осылайша ағылшын тілінде сөйлеушілер орыс тілінде сөйлеушілермен салыстырғанда сыпайы екенін байқаймыз.²⁷ Ағылшын тілінде бұл сөзді ешқандай құбылтуға келмейді, өйткені таңдауға мүмкіндік жоқ.

²⁷ В.А. Сухарев. Мы говорим на разных языках. М., 1998, 46 б.

Ағылшын тілі өкілдерінің тілдік санасында *bird* [птица] – *birace* [птичка], *girle* [девочка] – *girleie* [девушка] бірді-екілі нұсқасы ғана болмаса, кішірейткіш реңк мәнін үстейтін сөз түрлендіруші жұрнақтар мүлде кездеспейді.

Ал орыс тілінің грамматикалық жүйесінде мұндай сөз түрлендіруші жұрнақтар өзі жалғанған сөзге кішірейту, еркелету мәнін үстейді, тілдегі мұндай жұрнақтар арқылы адамның ішкі жан дүниесінің небір нәзік қырларын сипаттауға мүмкіндік береді.

Грамматиканың тағы бір саласы – морфологиялық жүйеден мысал келтірейік. Орыс тілінде кішірейту және еркелету мәнді жұрнақтар өте көп кездеседі. Олар: -очк (-ечк), -оньк (-еньк), -юшк (-юшк), -ик және т.б.

Батыста Ресей және орыс халқы туралы қалыптасқан стереотипті образ ретінде ірі денелі аю, бірақ өзі дөрекі және қауіпті аң саналады. Ал орыс тілінде осы аңның қоршаған ортаға деген махаббаты, оның жақсы көзқарасы бейнеленеді. Осы арқылы тіл нәзік жанды адамды ғана емес, қоршаған ортаны жақсы көретін жеке тұлғаны қалыптастырады. Өйткені кішірейту және еркелету мәнді жұрнақтар жанды заттарға да, жансыз заттарға да бірдей қолданылады. Әрине, мұндай тілдік қолданыстар аударма процесінде семантикалық тұрғыдан қиындықтар тудырады. Есениннің қолданысындағы «Ты жива еще, моя старушка» дегендегі «старушка» сөзін ағылшын тілінде төрт сөзбен аудару керек: «*Are you still alive my dear Little old woman?*»

Орыс тілінде адамдарға қатысты *Машенька, Машутка, Машечка, Машуня, Машунечка, девушка, девочка, девонька, девушка, девчонка, девчоночка*; жан-жануарларға қатысты *кот, котик, конок, котика, котичешка, котилиенька, телка, телушка, телочка, телушечка; собочка, собочушка, собаченька*; сондай-ақ өлі табиғаттың кез келген затына қатысты *домик,домишечка, домичек, домок, домушка; ложечка, вилочка, кострюлька, сковородочка* түрінде қолдана беруге болады.

Орыс тілінде дәл осындай тілдік қолданыстарға ағылшын тіліндегі *little* немесе *dear little little cat* [кішкентай мысық], *dear little dog* [сүйкімді кіп-кішкентай күшік], *dear little bork, spoon* [сүйкімді кішкентай шанышқы, қасық, таба] қолданыстары сәйкес келеді. Мұндай сөз түрлендіруші жұрнақтардың **кішірейту-еркелету мәнді** қол-

данысы қоршаған ортаға деген жақсы қарым-қатынасты, құрметті, әдептілікті көрсетеді.

Әсіресе бұл жұрнақтар балаларға қарата айтылған сөйлеу тілінде жиі қолданылады. Дүкендерде жасы үлкен әйелдер өз тілдерінде *дайте хлебушка, колбаски, молочка, маслица* деп сөйлейді.

Бүгінгі күннің саудагерлері орыс халқының мұндай «әлсіз» ерекшелігін тілдік қару ретінде ұтымды пайдаланады. Олар өз өнімдерін, айталық сары майды «маслице» (мұндай еркелету мәнді сөз орыс халқының тілдік санасына жақын), сұлы жармасынан дайындалған печеньені «Овсяночка» деген жазуымен таңбалап сатылымға ұсынды.

Химкиде орналасқан әскери-сауықтыру госпиталіндегі бір танысымның қал-жағдайын сұрап барғанымда, бойы ұзын әскери адамның өзі ауруханада жатса да, туыстарына телефон арқылы *«Я тут попал в госпитолек»* деп сөйлегенін естіп қалдым. Әдепті орыс адамы өздерінің жақын адамдарын «госпиталь» сөзімен қорқытпау үшін, оны жұмсартып жеткізу мақсатында кішірейту мәніндегі жұрнақтарды ұтымды пайдаланады. Ал госпитальдің өзі алдырмас үлкен бекініске ұқсайды.

Ұшақтағы стюардесса жолаушыларға құрмет көрсету үшін оларды қолындағы билетіне қарап *«третий салончик, второй салончик, пожалуйста»* дейді.

Еркелету мәнді реңк тудыратын жұрнақтар кез келген сөзге, тіпті өзге тілден енген кірме сөздерге де жалғануы мүмкін. Мәселен, Мәскеуде «Парфюмчик» деген дүкен ашылған.

Словакиялық профессор Зденька Трестеров орыс халқының өз ана тілдерінде мұндай жұрнақтың жиі қолдануын Кеңес одағы кезіндегі ауыр тағдырдың әсері болуы керек деген пікір білдіреді. Адамның әл-ауқаты, тұрмыс жағдайы нашар болған сайын, ол жақсы өмір сүруге ұмтылады. Әсіресе зиялы қауым өкілдерінің барлық әдемі нәрселерге деген қызығушылығын (киім, иіс су, жиһаз т.б.) жатқызуға болады.²⁸

Тұрмыстың жұтаңдығы мен өмірдің тұрпайылығы орыс тілінде әдепсіз, былапыт сөздердің мол қорын қалыптастырса да, әдептілік пен құрмет көрсетудің белгісі ретінде кішірейту-еркелету мәнді жұрнақтардың белсенді қолданысы да сақталып қалған. Олар жай ғана *книги емес, книжечка* сатып алады және оқиды, *огурчики, помидорчики, капусточку* жейді. Мәселен, Ахматованың мына өлең жолдары: *«А мне ватничек и ушаночку»*. Мұнда әрі фольклормен байланысын, әрі қай жаққа жер аударылғанын тұспалдайтын мән бар. Әдебиетте белгілі бір ұғымдарды шектен тыс ұлғайту не кішірейту тәсілдері қолданылады. Мысалы: Я возьму свеколки, капустки, морковочки, все нарежу мелко и варю на малень-

²⁸ З. Трестерова.

Некоторые особенности русского менталитета и их отражение в некоторых особенностях русского языка// IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Т. 2. Братислава, 1999, 179 б.

ком огонечке, добавлю лучка, петручешки, укропчика (кезек күтіп тұрған сәтте естілген әңгіме).²⁹

²⁹Л.Найдич. След на песке. СПб., 1995, с.197

Беделді мәскеулік шипажайлардың бірінің есігінде «Медсестрички» деген жазу бар. Шипажайдың қызметкерлері асханаға қарай қалай өту керегін былай түсіндірді: *По коридорчику направо. Ал дәріні қабылдау кезінде былай дейді: «Это вам анальгинчик, стрептоцинчик и ноотропилычик».* Ағылшынтілді өкілдердің өз тілінде *dear little corridon* немесе *dear little hospital* деп сөйлеуі мүмкін емес. Мұның мүмкін еместігі ағылшын тілінде кішірейту және еркелету мәнді жұрнақтардың мүлде қолданылмауынан емес, ағылшын халқының менталитетіне тән болмауы негіз болып отыр.

Кез келген тілде менталитетке тән емес нәрсе тілдік жүйеде бейнелене алмайды. Ағылшын халқы тілдегі мұндай «нәзіктікке» үйренбеген. Орыс тілді өкілдердің көтеріңкі эмоциялыққа бейімділігі, атап айтқанда, әсірелей бағалауда (*overstatement*), ең алдымен, пунктуациядан, леп белгісінің қолданысынан байқалады.

Орыс тілінде ағылшын тілімен салыстырғанда леп белгісі көбірек қолданысқа түскен. Өйткені бұл үдеріс орыс халқының эмоциялы халық екенін, оларға көтеріңкі эмоциялық тән екенін, өз эмоциясын ашық көрсететінін білдіреді. Орыс тілінде леп белгісі жазбаша формада – кез келген жанрда, ресми стильде қаратпа сөзден кейін қолданылады. Ал ағылшын тілінде қай жанрда болсын үтір қойылды. Мұның өзі мәдени қақтығыс тудырады.

Ағылшын тілінің өкілдері тарапынан орыстармен хат алмасуда қолданылатын леп белгісі түсінбестікке әкеп соқтырады: *Dear John! Dear Smith! Dear Sir / Madam!*

Орыс тілділер адам есімінен кейін қойылатын үтірге ренішпен қарайды: олар бізге құрмет көрсетпейді, біз үшін леп белгісін аяй ма, *Dear Svetlana*, – бұл не деген сөз!

«Aeroflot» журналының ағылшын-орыс тілінде қатар берілетін мәтіндерін аударуда сауатты аудармашылар ағылшын тілінде леп белгісін қоймайды:

*Most of the wolves alive today-over
100.000 of them roam the vast
wildlanol of Russia.
(Aeroflot,1996,N16,p.67.)*

*Здесь (в России. – С.Т)
больше волков чем где-либо, около 100 000!
Ресейде 100 мыңнан астам қасқыр бар!*

*Local businessmen also observe this
rite. They have the Camb blessed and
take it to an orphanage as an act
to charity.
(I did,1998,N5,p.20.)*

*Не забывают этот обряд и местные бизнесмены. Освящают
барашка и несут в детский дом – благотворительность!
Бұл дәстүрді жергілікті бизнесмендер де ұмытпайды. Қойды
балалар үйіне қайырымдылық мақсатында сыйға тартады.*

*Дорогие пассажиры!
До встречи в солнечной Армении!
Қымбатты жолаушылар! Күн сәулетті
Арменияда кездескенше!*

*Dear Passengers,
See you soon in sunny Armenia
(I did, p.29.)*

Сауаты төмен аудармашылар Ресей қонақүйлерінде, ұшақта осындай параллель мәтіндерді төмендегідей аударарды:

*Убедитесь, что туалет свободен!
Әжетхананың бос екеніне көзіңізді
жеткізіңіз!*

Be sure of vacancy!

*Не брасайте мусор в унитаз!
Унитазға қоқыс тастамаңыз!*

Don't throw waste into closet!

Ағылшын тілі мәтіндеріндегі леп белгісінің қолданысы бірден көзге түседі. Әсіресе леп белгісінің жоғарыда берілген мәтінге сәйкес келмеуі, әрі ағылшындардың өз эмоциясын көрсете бермейтінін ескерсек, мәтіндегі леп белгісінің дұрыс қойылмағанын байқаймыз.

Автобуста: *Граждане пассажиры. Не отвлекайте водителя во время движения! (Құрметті жолаушылар. Жүргізушіні қозғалыс кезінде мазаламаңыз!).*

Почта бөлімшесінде: *Уважаемые клиенты! Проданные жетоны возврату не подлежат! (Құрметті клиенттер! Сатылған жетондар қайтарылмайды!).*

Ағылшынтілді елдерде дәл осыған ұқсас мәтіндерде леп белгісі қойылмайды.

Орыстың балалары ана тілін меңгеру арқылы леп белгісінің эмоционалды күшін де меңгереді. Оның шынайылығына өмірден алынған мына бір құжаттар дәлел бола алады. Оның бірі – іссапарға кетіп бара жатқан орыс баласы Павловский Саняның (7 жаста) анасына жазған хаты болса, екіншісі – 10 жастағы Леватова Катяның өз әжесінің әпкесіне 8 наурыз мерекесімен құттықтап жазған хаты. Катя өз хатында туыстық қатынасты білдіретін екі жаңа термин сөзді қолданады: **батетя** – бабушка және тетя сөзінен құралған болса, **племявнучка** – племянница және внучка сөзінен құралған.

Дорогая мама!

Я тебя очень люблю! Я буду стараться вести себя хорошо!!!

Я тебе хочу сделать подарок – стихотворение !!! До свидания!!!

От Вани!!!

Дорогой батетя!

От любимой племявнучки! Поздравляю с 8 марта!!! Желаю счастья в личной жизни (и в общественной) тоже!!! Побольше успешных лекций и всего прочего!

Катя!!!

Екі баланың да өз есімдерінен кейін үш бірдей леп белгісін қоюы таңдандырады. Бұл да ағылшын тілді мәтіндерге леп белгісінің қойылмауы сияқты орыс тілді ересек кісілердің көздеріне бірден түседі.

Ағылшын тілінде леп белгісі көбіне үгіт-насихат, жарнама, саяси мәтіндерде жиі кездеседі.

Your honour City Council is well known for the quality of its services and the innovative ways of delivering them. That's an achievement to be proud of!

Dear Miss D.

Welcom to the Liberal Democrates!

You have received your subscription of

A form is attached bellow for your convenience!

Labor want to introduce a Graduate Tax so that Graduates will pay a higher income tax rate than the rest of the population!

The Winter Draw is the last draw before the election, and your last chance to help the Liberal Democrats by entering the draw: Definitely!

The Party's Women's organisation – open to men too! Our Party headquarters at Cowley Street can help you. We are here to help!

Ағылшын тілінде леп белгісі берілген ақпараттағы маңызды өзгерістерге назар аударту үшін де қолданылады.

Richard V.G. Stephenson

New address for me!

Лейбористердің қалалық кеңесі өз қызметтері бойынша жоғары сапа мен жаңаша өзгерістерді енгізуімен белгілі. Бұл жетістіктерді мақтан тұтуға болады!

Орыс тіліндегі аудармасы:

Дорогая мисс Д.,

Добро пожаловать к либерал-демократам!

Мы получили ваш взнос в размере...

Для вашего удобства прилагается форма!

Қазақ тіліндегі аудармасы:

Құрметті Д. ханым.,

Либерал-демократтарға қош келдіңіз!

Сіздің жіберген ... көлемдегі жарнаңызды алдық.

Сізге ыңғайлы болу үшін арнайы форма жіберіп отырмыз!

Орыс тіліндегі аудармасы:

Лейбористская партия хочет ввести налог для выпускников высших учебных заведений, чтобы выпускники платили большой налог на прибыль, чем остальное население!

Қазақ тіліндегі аудармасы:

Лейбористік партия жоғары оқу орнын бітіруші түлектерге өзге тұрғындарға қарағанда табатын табыстары үшін көп салық төлеткісі келеді!

Орыс тіліндегі аудармасы:

Зимняя жеребьевка – последняя, и это последний ваш шанс перед выборами помочь либеральной партии своим участием в жеребьевке. Точно!

Қазақ тіліндегі аудармасы:

Қысқы жеребе – соңғы жеребе, сондықтан сайлау алдында либерал партияға өзіңіздің соңғы көмегіңізді осы жеребеге қатысу арқылы бере аласыз. Бұл анық!

Орыс тіліндегі аудармасы:

Партийная женская организация открыта и для мужчин! В штабе нашей партий, расположенном на улице Коули, вам могут помочь. Мы здесь для того, чтобы помочь!

Қазақ тіліндегі нұсқасы:

Әйелдер партиясының ұйымы ерлер үшін де ашық! Коули көшесінде орналасқан біздің партияның штабында сіздерге көмек бере алады! Біз сіздерге көмек көрсету үшін осындамыз!

Орыс тіліндегі аудармасы:

Ричард М.Г. Стивенсон

У меня новый адрес!

Қазақ тіліндегі нұсқасы:

Ричард М.Г. Стивенсон

Менің жаңа адресім!!

День открытых дверей (Ашық есік күні)
Смена аудитории! (аудитория өзгереді!)
Теперь (қазір)
в аудитории А 25 (А25 аудиторияға!)

Open day
Room change!!
Now
in room A 25

Айта кетейік, орыс тілінде екі леп белгісі ешқашан қолданылмайды, леп белгісі не біреу, не үшеу болып келеді.

Орыс тіліндегі нұсқасы:

Дорогой С.,
Ваше письмо меня очень порадовало! Надеюсь, Вы прекрасно съездили в Австралию. Спасибо за то, что Вы с пониманием отнеслись к моим предложениям на встрече в январе! Всего хорошего!

Қазақ тіліндегі нұсқасы:

Құрметті С.!
Сіздің хатыңыз мені қатты қуантты! Австралияға сапарыңыз өте сәтті өткен шығар деп ойлаймын. Қаңтар айында өтетін кездесуге қатысты ұсынысыма түсіністік танытқаныңыз үшін рақмет! Бар жақсылықты тілеймін!

Dear S.,
Nice to hear from you recently!
I wish you had a wonderful trip to Australia! Thanks for your understanding about my suggestions at the January meeting!
Warm wishes!

Бұл мәтін ағылшын тілінде жазылғанымен, қоршаған ортаға деген көзқарас, ұлттық мәдениет тұрғысынан алғанда қытай халқына тән. Сол себепті хат соңында «Warm wishes!» тілдік бірлігі қолданылған. Шығыс халықтарына жоғары эмоционалдылық (*overstatement*) тән

³⁰ Әрине, белгілі бір ұлтқа тән мінез-құлық ерекшеліктері туралы айтылған ақпараттың күмән келтіретін тұстары да болады. Шығыс халқына тән жоғары эмоциялылық ерекшелік туралы айтып үлгермей жатып, мынадай ақпаратты оқыдым: «Шығыс тілдерінің өкілдері еуропалықтармен салыстырғанда өз эмоцияларын ашық көрсетпейді. Жапондар өз елінің императоры қайтыс болғанын естіген неміс балаларының қатты жылағанын көріп таңғалғаны туралы жазады. Керісінше, туған баласының қайтыс болғаны туралы жапон әйелдің күліп айтуы ерекше таңданысты туғызады. Жапондардың таным-түсінігінде қарым-қатынас этикеті бойынша өз эмоциясын ашық көрсетуге болмайды, оны жасырын ұстауы тиіс. Жоғарыда берілген екі жағдаят Акутагава Рюноскэнің «Носовой платок» еңбегінде жазылған болатын.

және осы ерекшелік тілдік жүйеде көрініс тапқан.³⁰ Шығыс халықтарына тән жоғары эмоциялықтың Ресей халықтарына да тән екені мына мысалдардан байқалады: Да, скифы – мы! Да, азиаты – мы! (Иә, скифпіз – біз! Иә, азиатпыз – біз!) Осындағы леп белгісінің қойылуы ерекше назар аударады. Орыс тілінде леп белгісінің қойылуымен ешқандай мәтінді бүлдіре алмайсың.

Ағылшын және орыс тілінің синтаксистік жүйесінде сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің өзіндік ерекшеліктері бар. Ағылшын тілінде сөздердің орын тәртібі қатаң сақталады, өйткені бұл тілде орыс тілі сияқты септік жүйесі жақсы дамымаған (ағылшын

тілі – аналитикалық типті тіл). Демек, ағылшын тілінде есім сөздер арасындағы қарым-қатынасты сөздердің орын тәртібі атқарады.

Орыс тілінде салыстырмалы түрде сөздердің орын тәртібі еркін болып келгенімен, септік жалғаулары негізінде кімнің кімді жақсы көретінін байқайсың. Мысалы: Катя любит Петю; Петю любит Катя; Петю Катя любит; Любит Петю Катя; Катя любит Петю. Ағылшын тілінде Катя любит Петю (*Kate loves Pete*) сөйлемінде кім бірінші бастауыш қызметін атқарса, сол жақсы көреді. Мұнда іс-әрекеттің иесі тек

сөздің орын тәртібі арқылы көрінеді. Бірақ бұдан асығыс қорытынды жасауға болмайды. Сөздердің орын тәртібінің қатаң сақталуы ағылшын тілінде сөйлеушілерді барынша шектей түседі, қатаң тәртіпті ұстанатын халық; ал орыс тілінде сөздердің орын тәртібінің біршама еркін болуы, осы тілде сөйлеушілерді тәртіпке бағынбайтын, әдепсіз, бірақ шығармашыл, көпқырлы халық екенін танытпайды. Дегенмен жоғарыда айтылғандардың қандай да бір шындығы бар шығар, бұл бірақ ғылыми тұрғыдан дәлелденбеген. Кез келген тілдік жүйедегі тұрақты тіркестер, фразалық тіркестердегі сөздердің орын тәртібі сақталуының әлеуметтік-мәдени мәні сол тіл өкілдерінің жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етуі дәлелденген жайт. Мәселен, ағылшын және орыс тілінің жүйесінде аудиторияға қарата айтылатын сөздердің белгіленген орын тәртібі бар: *Ladies and gentlemen*; Дамы и господа! Бұлай көтеріңкі реңкте сөйлеу қоғамның үстем тап өкілдеріне қатысты. Сол қоғамның төменгі тап өкілдеріне *Мужчины и женщины, men and women* түрінде тілдік бірліктер қолданылады. Демек, әлеуметтік-мәдени қатынас тұрғысынан алғанда, еркектер әйелдерге дейін бірінші жүреді, одан ары қарай әлеуметтік тұрмысы жақсарып, жоғары көтерілген сайын мырза (господа) мен джентльменге айналады. Сөйтіп олар нағыз ер-азамат ретінде ханымдарға (дама, леди) орын береді. Балалар мен қыздар, сол сияқты *boys and girls* қоғамдағы патриархаттық қатынасты көрсетеді. Осылайша кішкентай бала өз туған ана тілі (орыс немесе ағылшын) арқылы қоғамда кімнің маңызды екенін, кімнің рөлі жоғары бағаланатынын меңгереді. Сол себепті еркектер мен әйелдер *дамы и господа* дегендегі *господа* сөзін алдына шығарып, орнын ауыстырып қолдануға болмайды.

Ағылшын тілінде өзің мен әйелің, не күйеуің туралы айтқанда тек қана *my wife and I* (менің әйелім және мен), *my husband and I* (менің күйеуім және мен) түрінде қолданысқа түседі. Мұнда бірінші жақтағы жіктеу есімдігі міндетті түрде соңында тұруы тиіс. Бұл өзінің өмірлік серігіне деген сый-құрметті көрсетеді.

Ал орыс тілінде сөздердің орын тәртібі қатаң сақталмайды. Белгілі бір ойды жеткізудің бірнеше нұсқалары болуы мүмкін: я и моя жена, мой муж и я, моя жена и я; кең таралған қолданыс – мы с женой немесе мы с мужем.

Ағылшын тілінде кездеспейтін тек (род) категориясының орыс тілінде болуы, орыс халқының қоршаған ортадағы заттардың өзін әйелдерге (женский), еркектерге (мужской) тән және бейтарап (средний) екенін көрсетуі, орыс халқының қоршаған ортаға деген, әлемге деген эмоциялық қарым-қатынасын айқындайды. Мәселен, орыстың «Рябина» атты халық әнінің эмоциялық мәнін, шетеннің (рябина) еменге жете алмай аңсауын ағылшын тілінде қалай жеткізуге болады? Өйткені ағылшын тілінде емен де, шетен ағашы да ешқандай тек-

тік көрсеткішке ие емес, оның орнына тек белгілі не белгісіздік артиклі қолданылады. Бұл ағылшын тілінің өкілі үшін өте маңызды. Яғни көп шетен ағаштарының біреуі ме (белгісіздік артиклі *a*) немесе әңгіме болған сол бір шетен туралы (белгілі артикль *the*) ма? Орыс халқы үшін бұл артикльдердің ешқандай маңызы жоқ, олар байғұс әйел-шетен мен еркек-еменнің қосыла алмай жүргендеріне аяушылық танытады.

М.Ю.Лермонтовтың «Утёс» өлеңіне назар аударайық:

*Ночевала тучка золотая
На груди утеса-великана;
Утром в путь она умчалась рано,
По лазури весело играя;

Но остался влажный след в морщине
Старого утеса. Одиноко
Он стоит, задумался глубоко,
И тихонько плачет он в пустыне.*

Егер «тучка» – женский родтың, утес – мужской родтың көрсеткішін иеленбесе, осы керемет туынды саналатын өлеңнен түк те қалмас еді. Ағылшын тіліндегі сияқты тектік көрсеткішті иеленбей, тек артикльдерді ғана (*a* тучка, *an* утес) көрсететін болса, ақынның өлеңі оқырмандарға мүлдем түсініксіз болар еді. Мәселен, бірінші қатардағы (белгісіз бір бұлт (тучка) және белгісіз бір жартас (утес)) және екінші қатарда сол бір жартас болар еді. Шынтуайтқа келгенде, орыс халқы үшін ағылшын халқының «загадочная английская душа» ұғымы түсініксіз, өйткені мұнда артикльдің көмегімен осы қоршаған орта туралы түсінік қалыптасқан.

Ю.М. Лотман осы әлемді танудағы артикльдің рөлін былай түсіндіреді: «Артикльдер есім сөздерді жақын таныс заттар әлемі мен бөгде заттар әлеміне бөліп қарастырады. Орыстар үшін тек категориясы қаншалықты қажет болса, ағылшын тілінің өкілдері мен ағылшын мәдениеті үшін де артикльдер соншалықты маңызды рөл атқарады».³¹

Орыс әдебиетінен, әсіресе поэзиядан тек категориясын алып тастасаң, поэзия әлемінің жартысынан айырыламыз. Өйткені тектік категориядан айырылғаны үшін поэзия әлемі де көмескілене түседі.

М.Ю. Лермонтов Генрих Гейнениң солтүстік балқарағайының оңтүстіктегі пальманы сағынғаны туралы жазған танымал өлеңін орыс тіліне аударуда контексті біршама бұлдіріп алған.

*Ein Fichtenbaum steht einsam
Im Norden auf kahler Höh'
Ihn schläfert; mit weißer Decke
Umhüllen ihn Eis und Schnee.*

*Er träumt von einer Palme,
Die, fern im Morgenland,*

³¹ Ю.М. Лотман. Культура и взрыв. –М.,1992, с. 181.

*Einsam und schweigend trauert
Auf brennender Felsenwand.*

Лермонтовтың аудармасында әсем пальманы балқарағай сарғая сағынады...

*На севере диком стоит одиноко
На голой вершине сосна,
И дремлет, качаясь, и снегом сыпучим
Одета, как ризой, она.*

*И снится ей все, что в пустыне далекой,
В том крае, где солнца восход,
Одна и грустна на утесе горючем
Прекрасная пальма растет.*

Лермонтов оны ағылшын тілінен аударғанда, жай бір белгісіз (тегі және жынысы белгісіз, бірақ артиклі бар) *a cedar* (кедр, балқарағай) ағашы туралы жазып, аты-жөні белгілі *a palm-tree* (пальма ағашы) туралы армандаған болса сөз басқа. Оған кешіріммен қарауға болады. Бірақ Гейнениң өлеңінде бәрі анық: *ein Fichtenbaum* (мужской род), *eine Palme* (женский род). (Қазақ тілінде мужской род, женский род деген түсінік жоқ болғандықтан, біз оны аударуды жөн санамадық). Неміс тілінде орыс тіліндегідей тек (род) категориясы және ағылшын тіліндегідей артикль категориясы да бар.

Сөйтіп тіпті грамматика деңгейінің өзінде орыстың ұлттық мінезінің, орыс жанының жоғары эмоциялылығы, сезімталдығы және жүрегінің нәзіктігі айқын көрінеді.

Орыс тіліндегі әртүрлі суффикстер орыстілді адамның махаббат сезімі мен мейірімге толы жүрекжарды сөзін жеткізудің жоғары мүмкіндігін ғана айқындап қоймайды, сондай-ақ осы қасиеттердің қалыптасуына сөзсіз ықпал етеді.

Орыс тіліндегі сен (ты) және сіз (вы) сөздерінің арасындағы таңдаудың болуы ағылшынтілді адамдармен салыстырғанда сезімді білдірудің зор мүмкіндігіне ие болады.

Леп белгісі мен тектің (род) грамматикалық категориясы да адамдар мен қоршаған ортаға деген эмоциялы қатынастың бояуын қалыңдата түседі.

Демек, тіл иелерінің жеке тұлғалық қасиетін қалыптастыруға тілдің барлық, соның ішінде грамматикалық құралдары да қатысады.

Әрине, бұл қысқаша шолу қарастырып отырған проблеманың барлық құбылыстарын зерттей алмайды. Ол мүмкін де, қажет те емес. Мұнда зерттеуге қатысты бағыттағы мысалдар ғана беріліп отыр. Бұл зерттеуге қазіргі сәтте көптеген ғылыми мектептер мен жекелеген ғалымдар қатысып отыр. Біраз уақыттан кейін осы тақырыпқа қатысты ақпараттың тасқынын күтуге болады.

§ 4. Орыс және ағылшын тілді әлемнің тылсым құпиясы. Эмоциялылық. Сана мен байлыққа көзқарас

Өзгенің жаны жұмбақ.

Орыс мақалы

Чужая душа потемки.

Русская пословица

Ұлттық мінез түсінігіне шамамыз жеткенше анықтама бере отырып, тілдің мәдениет айнасы, әсіресе мәдениет құралы екеніне тағы да назарымызды аударайық.

Әңгіме орыстың ұлттық мінез-құлқы жайында болғанда ең әуелі ойымызға келетіні – оның жұмбақ жаны. Бұл теңеу (эпитет) үнемі бірге айтылады. Орыс әлемі шетелдіктерге жұмбақ, олар бұл туралы таңданыспен де, күлкіге айналдырып та көп айтып, жазып жүр.

Венгр-ағылшын журналисі, юморист Джордж Микеш немесе Майкс (George Mikes) «How to be an Alien» («Бөтен болудың әлегі») атты кітабында британдық және континентальды еуропалық мәдениеттің (немесе құрлықтық еуропалықтардың қабылдауындағы британ мәдениетінің бұрмалануы) өзара қақтығысын жаза отырып, славяндардың жұмбақ жанын біраз мазаққа айналдырады:

Әлемде ұлы славян әлемінен жаман әлем жоқ шығар. Мұндай бақытсыз адамдардың әдетте терең, ойшыл келетіні бар. Олар, мәселен, мынадай дүниелерді айтуы мүмкін: «Кейде мен өте көңілді бола аламын, кейде тым көңілсізбін. Неге екенін түсіндіре алмайсыз (түсіндірем деп әуре болмай-ақ та қойыңыз!).» Немесе сізге: «Мен сондай жұмбақпын... Кейде менің қазіргі тұрған жерімнен безіп кеткім келеді» («Мен де сізге соны тілеймін» деп айтудың қажеті жоқ). Немесе: «Түнде орманда бір ағаштан бір ағашқа секіріп жүріп, өмір қандай қызық деп ойлайтыным бар» дейді. Мұның бәрі тым терең жанның көрінісі, басқа ештеңе емес.

³² G. Mikes. How to be an Alien. A Handbook for Beginners and Advanced Pupils. Penguin Books, 1969, p. 24.

«The worst kind of soul is the great Slav soul. People who suffer from it are usually very deep thinkers. They may say things like this: „Sometimes I am so merry and sometimes I am so sad. Can you explain why?“ (You cannot, do not try.) Or they may say: „I am so mysterious... I sometimes wish I were somewhere else than where I am“ (Do not say: „I wish you were“.) Or „When I am alone in a forest at night-time and jump from one tree to another, I often think that life is so strange“

All this is very deep: and just soul, nothing else».³²

Ағылшынның ұлы данасы және ақылгөйі У.Черчилль Ресей туралы: «It is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma [бұл астарында түсінбес бірдеңе жасырылған құпиямен көмкерілген жұмбақ]» («жұмбақ» сөзінің синонимдеріне жақсы жаттығу).

Soul және душа сөздерінің семантикалық көлемін салыстыру үшін ағылшын, орыс анықтамалықтары мен ағылшын-орыс сөздіктерінен мысалдар келтірілік.

Soul – the part of a person which some people believe is spiritual and continues to exist in some form after their body has died, or the part of a person which is not physical and experiences deep feelings and emotions. She suffered greatly while she was alive, so let us hope her soul is now at peace. His soul was often tormented by memories of what he had seen in the prison. (esp. Br disapproving). Something, such as a job, which is soul-destroying is unpleasant and destroys a person's confidence or happiness: Repetitive work can become **soul-destroying** after a while. It's **soul-destroying** for any team to lose most of their games. **Soul-searching** is deep and careful consideration of inner thoughts, esp. about a moral problem: After much soul-searching, he decided it was wrong to vote in the election.

Soul – the quality of a person or work of art which shows or produces deep good feelings. Only a person with no soul would be unmoved by her account of what happened in the prison camps. Although some people think her paintings lack soul, they are very popular. **A soul mate** is someone who shares your way

of thinking about the world and is usually someone for whom you feel a large amount of affection or love: They realized immediately that they were soul mates on the issue of ecology. He's spent the whole of his adult life searching for a soul mate (= perfect lover).

Soul – a person of a stated type. She was such a happy soul when she was a child. Some unfortunate soul will have to tell him what's happened. Soul can also mean any person, and is usually used in negative statements: There wasn't a soul around when we arrived at the beach (CIDE).

Soul. 1. A person's **soul** is spiritual part of them which is believed to continue existing after their body is dead. They said a prayer for the souls of the man who had been drowned.

2. Your **soul** is also your mind, character, thoughts and feelings. His soul was in turmoil.

3. The **soul** of a nation or a political movement is the special quality that it has that represent its basic character. ...the soul of the American people.

Душа (жан, рух) – көп адамның түсінігінде адам өлгенде денесінен ұшып шығатын әрі өмір сүре беретін адамның бөлігі немесе адамның терең сезімдері мен эмоциясын беретін физикалық емес бөлігі. Ол көзі тірісінде қатты күйзелді, енді оның жаны жай табады деп үміттенейік. Оның түрмеден көргендері жанына жиі маза бермейтін (негізінен британдық, мақұлданбаған). Әлдене, мәселен жаныңа жақпайтын жұмыс, жайсыз әрі адамның өзіне деген сенімін жоғалтады, оның бақытын ұрлайды: «Бір қалыпты жұмыс біраз уақыттан соң адам жанын тас-талқан етуі мүмкін. Команданың көп жеңілісі ойыншылардың жанына маза бермейді» (сөзбе-сөз. **Жанын жаралайды**). Рухани ізденіс (**Душевный поиск**) – әсіресе моральдық проблемаларға байланысты ішкі ойлардың терең және нақты анализі: «Ұзақ жан қиналысынан (рухани ізденістен соң) кейін, ол сайлауда дауыс беру дұрыс емес деген шешімге келді».

Душа (жан, рухани ізденіс) – адам қасиеті немесе өнер туындысы терең жағымды эмоция тудырады. Оның концентрация лагерьлеріндегі жағдай туралы баяндамасы тасжүрекке ғана әсер етпеуі мүмкін. Кейбіреулер оның суреттерінде жылылық (жүрекжардылық) жетіспейді деп ойлағанымен, ол суреттер бәрібір танымал. **Жанаяспас дос** – сіздің өмірге деген көзқарасыңызды қолдайтын адам, сондай-ақ сіздің көңіл қалауыңыздағы адам немесе ғашығыңыз: «Олар экология тақырыбында бір-бірін сөзсіз түсінетінін білді. Ол барлық саналы ғұмырында өзін жан-тәнімен түсінетін дос іздеумен өтті» (мінсіз жан серігін).

Душа (жан, рух) – нақты бір типтің адамы. Ол балалық шағында ерекше бақытты еді (сөзбе-сөз: бақытты жан). Соры қайнаған біреу (сөзбе-сөз: бақытсыз жан) оған не болғанын айтуға мәжбүр болады. Жан – кез келген адамға жайлы болуы да мүмкін, әдетте жағымсыз әсерде қолданылады: «Біз жағажайға келгенде, онда бірде-бір жан болмады».

Жан. 1. Адамның **жаны** – адамның тәні өлсе де, әрі қарай өмір сүре беретін рухани бөлігі. Олар суға батып кеткен адамның жаны үшін дұға қылды.

2. Сіздің **жаныңыз** – сіздің ақылыңыз, мінез-құлқыңыз, ойларыңыз бен сезіміңіз. «Оның ойы шатасып кетті». (Его душа была в смятении).

3. Ұлттың немесе саяси қозғалыстың **жаны** – мінез-құлықтың негізін айқындайтын ерекше қасиеттер. «Америка халқының жаны» (әлемі).

4. Адам жанының ерекшелігі жайында айтуға болады. Көне қолданыс. «Ол сондай... байғұс» (сөзбе-сөз: байғұс жан)!
5. **Жан** сөзі «ешкім», «бірде-бір жан» мағыналарын беретін болымсыз етістерде кездеседі. «Мен алғаш келгенде, мұнда ешкімді танимайтынмын» (сөзбе-сөз: бірде-бір жан). «Ант етейін, ешкімге айтпаймын» (сөзбе-сөз: бірде-бір жанға).
6. Сондай-ақ **соул** (сөзбе-сөз: рухани) музыка.

4. A person can be referred to as a particular kind of **soul**; an old-fashioned use. She was a kind of soul... Poor soul!

5. You use **soul** in negative statements to mean nobody at all. When I first went there I didn't know a single soul... I swear I will never tell a soul.

6. See also **soul** music (BBCED).

Soul. 1) **Жан, руханият**; twin soul – жаны егіз, жандас, көңілі бір; upon my soul! – ант етемін!, шын сөзім!; bless my soul – О, Құдайым-ау! (таңдану); to be the soul of – жан-тәнімен жасау (әлденені); to have no soul – тасжүрек болу, мейірімсіз; to possess one's soul – өзін-өзі ұстай білу; to unbutton (to unbutton) one's soul – көңілін ақтару, жан-жүрегін ашу, көңіл қалауын білдіру; he cannot call his soul his own – ол өзін-өзі игере алмайды, ол өз тағдырына өзі ие емес; 2) адам, жан иесі; good soul – жақсы адам; be a good soul and help me ауызша. Маған дос бол (досым), көмектес; dear soul – қымбаттым, жаным; decent soul – жібі тұзу адам; honest soul – адал адам; kind soul – мейірімді жан, қайрымды; poor soul – байғұс; simple soul – аңғал адам; worthy soul – ізгі жан; I did not see a soul – мен бірде-бір жанды, ешкімді көре алмадым; 3) шабыттану, мәні мен маңызы, негізі (APC).

Soul 1. жан, also fig; fig: he put his heart and soul into the work – ол жан-тәнімен жұмыс істеді; she was the life and soul of the party – ол қоғамның жаны мен жүрегі еді; he hardly has enough to keep body and soul together – ол күнін зорға көретін; he couldn't call his soul his own – ол өзін-өзі игере алмады; 2. fig. (person) адам, жан иесі; there wasn't a soul to be seen – бірде-бір жан иесі көрінбеді; he is a good soul – ол мейірімді жан; don't tell a soul – ешбір жанға ештеңе айтушы болма (W.).

Душа. 1. Адамның ішкі психикалық әлемі, оның көңіл күйі, сезімі, ұйым-қайғысы т.с.с. Өзгенің жаны жұмбақ. Мәтел. Ол осы бір таңғажайып, жұмбақ жанды бақылауына алып, зерттеп, ішкі дүниесін сезуге тырысады, оны түсінеді және жүрегін ұғады. Оның жаны, оның барлық психологиясы оның алақанында. (*Чужая душа потемки. Поговорка. Он наблюдает, изучает, улавливает эту эксцентрическую, загадочную натуру, понимает ее, постигает... Душа ее, вся ее психология у него как на ладони*) Чехов. *Загадочная натура. Валько сөзі аз, тұйық жан еді. Ешкім, ешуақытта оның жан дүниесінде не болып жатқанынан бейхабар болатын. (Валько был человек немногословный, и никто никогда не знал, что совершается в душе его.* Фадеев, Молодая гвардия) || Идеалистік философия мен психологияда: тәннен тыс өмір сүретін әрі

психикалық процестерді тасымалдайтын ерекше материалдық емес бастама. || Діни наным-сенім бойынша, адамды жануарлар әлемінен ерекшелеп, Құдаймен байланыстырушы – мәңгі өлмес материалдық емес бастама. Байғұстардың жаны жай табуы үшін халық үн-түнсіз дұға қылды. (*За упокой души несчастных безмолвно молится народ*). Пушкин, Полтава. Бэла христиан болмағаны үшін уайымдай бастады. Себебі, ол оның рухы о дүниеде Григорий Александровичтің аруағымен ешуақытта кездесе алмайтын шығар деп қауіптенді (*[Бэла] начала печалиться о том, что она не христианка, и что на том свете душа ее никогда не встретится с душою Григорья Александровича*). Лермонтов, Бэла.

2. Жеке тұлғаға тән мінез-құлық ерекшеліктерінің жиынтығы – адам мінезі. Қайырымды жан. Мен мұндай дауысты өте сирек еститінімді мойындаймын... Онда орыстың шынайы, жылы жүрегі бар еді және бұл жүреппен ол тыныс алатын. (*Человек доброй души. Я, признаюсь, редко слыхивал подобный голос... Русская, правдивая, горячая душа звучала и дышала в нем*). Тургенев, Певцы.

– Дуня, білесің бе,.. сенің ағаңның портреті тек сыртқы бейнесін ғана беріп тұрған жоқ, сонымен бірге ішкі жан дүниесін ерекше сипаттаған: екеуіңіз де меланхоликсіз, екеуіңіз де тұнжыраған әрі қызбасыз. (*– Знаешь, Дуня... совершенный ты его [брата] портрет и не столько лицом, сколько душою: оба вы меланхолики, оба угрюмые и вспыльчивые*). Достоевский, Преступление и наказание. Оның азапты жанын үнемі шешілмеген мәселелер қинап келді. (*Его пытливую душу всегда мучили нерешенные вопросы*). Б.Полевой, Побратимы. \\ Сезім, рух, темперамент. Жан-тәнімен ойнау (*Играть с душой*) [Прихвоснев:]. Маған сіздердің Паттилеріңіз ұнамайды, мырзалар! Әнінде ешқандай жүрекжардылық жоқ. (*Не нравится мне, господа, ваша Патти... Души нет в пении!*) Писемский, Просвещенное время. Даша, суфлерді оқи тұрып, бөліп жіберді: – ... Ыссылау, көбірек жан жылуын қосыңыз. (*Даша, суфлируя, прерывала: – Горячее, вкладывайте больше души*). А.Н.Толстой, Хмурое утро. \\ Анықтама мен әдеттегі қолданыс. Адам мінезіндегі түрлі қасиеттер жайында. Жаман адам. Оңбаған адам. – Сіз – керемет жансыз, адал, рухыңыз биік! (*– Вы – благородная душа, честный, возвышенный человек!*) Чехов, Моя жизнь. – Иван, сен жақсы адамсың... Қарапайым жансың... (*– Иван, хороший ты человек... Простая душа*)... А.Н.Толстой, Хмурое утро.

3. Ауызша. Адам (*әдетте адам санын көрсеткенде, тұрақты сөз тіркестерінде*). Айналада жан жоқ (ешкім). Еш жан баласы білмейді (ешкім). Зиялы қауым өкілдері маскасыз, билемеді – олар бесеу (бес жан) еді – оқу бөлмесінде отырды. (*Не танцующие интеллигенты без масок – их было пять душ – сидели в читальне*).

Чехов, Маска. – Күлкілі ме? – деді директор. – Менің ертең келетін екі жүз жанды тамақтандыруым керек, ал сен күлесің. (*– Смешно? – сказал директор. – Мне вон двести душ приезжих кормить надо, тут посмеешься*). Волинский, Лестница-чудесница.

4. Көне тілде: басыбайлы шаруа (крепостной крестьянин). Дубровскийдің иелігінде 70 жан бар еді. (*[Дубровский] владел семьюдесятью душами*). Пушкин, Дубровский. Обломов оған мұрагерлікке қалған үш жүз елу жанға иелік ететін бірден-бір адам болды. (*[Обломов] стал единственным обладателем трехсот пятидесяти душ, доставшихся ему в наследство*). И.Гончаров, Обломов.

5. («Менің» сөзімен). Ауызша. Достық пейілмен айтылатын сөз. – *Щи, жаным менің, бүгін өте керемет!* – деді Собакевич. (*– Щи, моя душа, сегодня очень хороший!* – *сказал Собакевич*). Гоголь, Мертвые души. – *Жаным менің, бұл таза шындық қой, – деп күлімсіреді Касацкий.* (*– Душа моя, да ведь это чистая правда, – улынулся Касацкий*). Крымов, Танкер «Дербент».

6. *Ауыспалы; ненің.* Әлдененің ең негізгісі, маңызы, бастысы. Ол [*Александр Петрович*] ғылымның ең қажетті сөлін бере алғаны сондай, тіпті жас баланың өзі мұның қажет дүние екенін түсінетін. (*Умел он [Александр Петрович] передать самую душу науки, так что и малолетнему было видно, на что она ему нужна*). Гоголь, Мертвые души. || Әлденені рухтандырушы, шабыт беруші. Басты тұлға. [*Белокопытов*] әзілқой, көңілді, аздап мақтана да біледі, жалпы – қоғамның жүрегі (жаны). (*[Белокопытов] балагур, весельчак, немножко хвастун, вообще – душа общества*). Мамин-Сибиряк, Сон. Колхоздың драмалық ұжымының жаны (жүрегі) Кирилловкадан келген жас мұғалима еді. (*Душой колхозного драматического коллектива была молодая учительница из Кирилловки*). С. Антонов, Дело было в Пенькове (АС).

Жан (рух) (душа) – 1. Діни наным-сенім бойынша, адам о дүниелік болғаннан кейін де өмір сүруін жалғастыра беретін материалдық емес бастама 44 рет. 2. Мәні, маңызы, әлдененің негізі 1 рет:

«Борис Годунов.

Царь, ты с малых лет сидел со мною в Думе, ты знаешь ход державного правленья; Не изменяй теченья дел. Привычка душа держав».

3. Адамның ішкі, психологиялық әлемі – 510 рет. Татьяна (орыс рухымен, өзім де білмеймін неге)... 4. Сезім, шабыт, сезіне білу мүмкіндігі, қабылдау, жауап қайтару – 7 рет. 5. Адамның белгілі бір рухани қасиеті мен ерекшелігі – 12 рет. 6. Басыбайлы шаруа – 33 рет. 7. Әлдекімге арналған достық, мейрімді қарым-қатынас – 93 рет. 74 рет фразеологизмдерде (жүректен жүрекке, в душе, от души...) (СЯП).

Бұл сөздердің семантикалық көлемі бірдей, бірақ қолданылуы... Орыстың душа сөзі ағылшынның soul сөзімен салыстырғанда

көбірек таралған әрі орыс халқының рухани өмірінде зор рөлге ие. Назар аударыңыз: орыс тіліндегі бір түбірден тараған *душа*, *дух*, *духовный* сөздері бір мағына берсе, ағылшын тіліндегі дәл сондай бір түбірден тараған *soul*, *spirit*, *spiritual* сөздерінің мағыналары мүлдем басқа. Орыс тілінде *душа* сөзі «адамның ішкі психикалық (психологиялық) әлемі» мәнінде өте жиі қолданылады. Оның «материалдық емес» бастама діни мәні сирек қолданылады. «Словарь языка А.С. Пушкина» («А.С. Пушкин тілінің сөздігі») кітабындағы мәліметтерде бұл айқын көрініс тапқан. Пушкинде *душа* (*рух*) сөзі қолданылу жиілігі жағынан жеңімпаз бола алады. Пушкин оны 774 рет қолданған. Оның 510-ы «адамның ішкі психологиялық әлемі» мәнінде қолданылған. «Адам о дүниелік болғаннан кейін де өмір сүре беретін материалдық емес нәрсе» мәнінде 44 рет қана қолданған. 510 және 44 – әрине ойландырарлық айырма. Бұл А.С. Пушкиннің қолдануында болғандықтан, оны кеңестік дінге қарсы үгіт-насихатқа жатқыза алмаймыз.

Кеңес заманында жарық көрген Академиялық сөздік пен «Словарь языка А.С. Пушкина» сөздіктеріндегі *душа* сөзіне берілген анықтаманың сипатына назар аударыңыз. Академиялық сөздікте *душа* сөзінің діни мәнінің астын сызып көрсетпейді, ол бірінші мәнінде жасырын түрде берілген – «адамның ішкі психикалық әлемі, оның ұайым-қайғысы, көңіл күйі, сезімі» – екі әртүрлі мағынаға ие секілді.

Оның бір түсініктемесі: сол замандағы «идеалистік философия мен психологияда» сенімсіз, бұрыс және біздікі емес деп қабылданды. Жанның (*рухтың*) мұндай күмәнділігі әрі қарай «бәлкім» сөзімен айшықталды. Сөз мағынасының тағы бір түрі «діни түсінікпен» қабылданады. «А.С. Пушкин тілінің сөздігінде» («Словарь языка А.С. Пушкина») тұра сондай түсінік беріледі. Бірақ ондағы мағына бірінші секілді жекелей беріледі.

Егер Академиялық сөздіктегі *душа* сөзінің мағынасы совет кезеңінің идеологиялық қысымына ұшыраған болса (бұл үшін кешіріммен қарауға болады), А.С. Пушкин заманының өзінде оның қолданылу деңгейіне қарап, Академиялық сөздіктің еш қателеспегенін байқауға болады. 510 мен 44-тің арақатынасын салыстырып көріңіз. Әрине, *душа* сөзінің негізгі мағынасы – «адамның ішкі психикалық әлемі», сол себепті де оның орыс тіліндегі қолданысы осылай таралған.

Ресми идеологиялық қысымға ұшырамаған ағылшын тілінің сөздіктеріндегі *soul* сөзінің мағынасы да діни термин ретінде мойындалады: «*some people believe*» [кейбір адамдар сенеді], «*which is believed to continue existing*» [олардың сенімі бойынша өмір сүруін жалғастыра беретін]. Мұнда идеологиялық дінге қарсы қысым емес, жан мен рухқа емес, ақылға немесе салауатты ойға табынатын ұлттың психологиясы көрініс табады: мұның мәңгілік өлмейтін материалдық емес рух екенін ешкім көрмеді және ешкім сезінбеді (ол заттық емес қой), әрі оның мәңгілік екенін дәлелдеу мүмкін емес, сол себепті де тікелей ойдан жалтарып сөйлегенді жөн көреді: «*some people believe*» [кейбір адамдар сенеді], «*and some don't*» [кейбіреулері сенбейді] дегендей.

Мәселенің өзі осында. *Душа* және *soul* сөздерінің арасындағы айырма да – осы. Ұлттық құндылығында рух, руханият ақылдан, салауатты ойдан, парасаттан жоғары тұратын орыс халқы үшін «душа» – негізгі ұғым. Ағылшынтілді қоғамда, керісінше өзінің өмір сүру негізін Ұлы мәртебелі салауатты ойдан іздейді, сондықтан да *body* [дене] жанға (рухқа) (*soul*) қарсы қойылмайды, керісінше парасатқа (*mind*) негізделеді. Орыс тілінде адамның екі негізгі мәні бар – бұл тән мен жан немесе жан мен тән деу дұрысырақ болар, өйткені тұрақты сөз тіркесі сөздердің дәл осындай ретпен берілуін талап етеді (жан-тәнімен берілген).

Қоғамда қалыптасқан қағидаларға қайшы келетін адамды орыс тілінде душевно больной (есі ауысқан, жынды) десе, ағылшын тілінде *a mentally-ill person* [ақыл-ойы кем] дейді. Басқаша айтқанда, орыстардың жаны ауырса, ағылшын тілді әлем өкілдерінің *mind* (ақыл-ойы) ауырады. Бұл сөздер тіл иелерінің өмір туралы пікірлерін қалыптастырады. Әрине, олар мұны сезінбейді де, байқамайды да.

Жан тыныштығы (душевное спокойствие) сөзі ағылшын тіліне peace of mind деп аударылса, жанның мазасыздануы (душевное расстройство) – mental derangement (РАСС) деп аударылады. Егер орыстарда жанынан (арқасынан) ауыр жүк түссе (камень сваливается с души), ағылшын тілінде сөйлейтіндер үшін ақылынан ауыр жүк түседі (груз сваливается с ума): a load (weight) off one's mind.

Дж. Голсуорсидің «Форсайттар дастаны» кітабындағы жас Джонның үйленуі жөнінде «*Is it a marriage of true minds?*» тіркесі орыс тіліне өте дұрыс аударылған: Бұл адал жүректердің одағы ма? (*Это союз верных сердец?*).

Орыс мәдениеті үшін үйлену секілді киелі дүниені – адалдардың/ақылдылардың одағы ретінде қабылдау мүмкін емес.

Орыс тіліндегі душа сөзі қатысқан фразеологизмдердің барлығына ағылшын тілінде *soul* сөзі балама бола алмайды. Материалды таныстырайық.³³

³³ Материалдың кейбір бөлігі студент А.А. Ахманованың курстық жұмысынан алынып отыр. «The Comparative Analysis of Semantic – Collocational Valency of the words «soul» and «душа» (МГУ, факультет иностранных языков, 1999).

1. *Душа моя!* – *my dear* – жаным менің;
2. *жить душа в душу* – *to live in (perfect) harmony* – түсінісіп өмір сүру;
3. *быть душой чего-либо* – *to be the life and soul of smth* – ортаның гүлі болу;
4. *в глубине души* – *in one's heart of hearts* – жүрек түкпірінде;
5. *в душе (про себя)* – *at heart* – іштей;
6. *в душе (по природе)* – *by nature, innately* – болмысынан;
7. *до глубины души* – *to the bottom of one's heart* – сезіміне бойлап;
8. *вкладывать душу* – *to put one's heart into* – жанын салу;
9. *всею душой* – *with all one's heart* – жан-тәнімен;
10. *всеми силами души* – *with all one's heart* – жан-жүрегімен;
11. *залезть в душу кому-либо* – *to worm oneself into smb's confidence* – біреудің сеніміне кіру;
12. *работать с душой* – *to put one's heart into one's work* – жанын салып жұмыс істеу;
13. *брать за душу* – *to pull (tag) at (on) smb's heartstrings* – жүрегіне жақын алу;
14. *(у кого-либо) душа в пятки уходит* – *smb has his heart in his boots (mouth); His heart sank into his boots* – есі шыға қорқу; жаны мұрнының ұшына келу;
15. *душа (у кого-либо) нараспашку, разг.* – *smb is open-hearted* – жүрегі ақ, аузын ашса, жүрегі көрінеді;
16. *душа (сердце) у кого-либо, чья-либо (чье-либо) не лежит, не лежала к кому-либо, к чему-либо* – *smb dislikes smb, smth; smb does not feel like doing smth* – біреуді, әлденені, жек көру, ұнатпау;
17. *(у кого-либо) душа не на месте* – *smb is troubled (worried)* – жаны жай таппау;
18. *души в ком-либо не чаять, разг.* – *to think the world of smb* – өзге үшін жаны қалмайды;
19. *у кого-либо за душой есть, имеется что-либо, нет чего-либо* – *in one's possession* – көңілі бірде көл, бірде шөл;
20. *делать что-либо как бог кому-либо на душу положит* – *to do smth as the spirit moves one* – біреудің жанына жағу үшін Құдайдай іс істеу;
21. *камень на душе* – *smb's heart is heavy with sorrow, guilt, etc.* – жүрегінде (жанында) зіл;
22. *у кого-либо камень чего-либо с души свалился* – *it is (was) a load (weight) off smb's mind* – біреудің арқасынан ауыр жүк түскендей;
23. *у кого-либо кошки скребут на душе* – *smb feels uneasy, restless or depressed* – ішін мысық тырналап жатыр;

24. *кривить (покривить) душой* – to act against one’s conscience, usually by deliberately telling a lie – қылымсы;
25. *надрывать кому-либо душу* – to break (rend) smb’s heart – біреудің жүрегін ауырту;
26. *что-то/кто-то не по душе кому-либо* – *smb does not like smth, smb* – біреуді немесе бірдеңені ұнатпау/жақтырмау
27. *отводить душу* – to relieve one’s feelings by doing smth to unburden one’s heart (oneself) – жалтару ;
28. *поговорить, побеседовать с кем-либо по душам* – to have a heart-to-heart chat (talk) with smb – жүрекжарды әңгімелесу;
29. *спасите наши души* – *save our souls* – жан дүниемізді құтқару (сақтау);
30. *сколько душе угодно* – to one’s heart content – жаныңыз қалағанша;
31. *стоять над душой* – *pester/harass/plague smb* – төбесінен төніп тұру, желкесінен қадалу;
32. *в чем только душа держится* – *smb is so thin and feeble* – көңілінде (жанында) не жоқ дейсің;
33. *открыть свою душу* – to unbosom one’s soul – жанын жайып салу/ақтару;
34. *ни души* – *not a soul* – тасжүрек.

Душа сөзімен салыстырғанда *soul* сөзінің қолданылу аясы мейлінше тар және фразеологизмдер аз:

1. *twin soul* – *родственная душа* – жаны егіз, жандас;
2. *to keep body and soul together* – *сводит концы с концами* – ілдәлдалап күн көру;
3. *bless my soul* – *господи!* (восклицание выражающее удивление – о, құдайым-ау! (таңдану);
4. *to be the life and soul of* – *быть душой (чего-либо)* – (әлдененің) ортаның гүлі болу;
5. *to have no soul* – *быть бездушным, бесстрастным* – тасжүрек, қайрымсыз;
6. *to possess one’s soul* – *владеть собой* – өзін-өзі ұстау;
7. *to sell one’s soul* – *продать душу* – жанын саудалау;
8. *a good/honest/decent soul* – *хороший (честный) приличный человек* – жақсы (адал) ізгі жан.

Келтірілген 34 фразеологизмде кездесетін (тізім толық емес) *душа* сөзінің 15-і ағылшын тіліне – *heart* [жүрек] сөзімен, тек төртеуі ғана *soul* сөзімен аударылған. *Душа* және *soul* көбінде «адам» (бірде-бір адам жоқ – *ни души* – *not a soul*) мағынасындағы аудармасына сәйкес келеді. *Душа* сөзі кездесетін орыс фразеологизмдері, әсіресе ауызекі сөйлеуде кеңінен қолданылады, ал *soul* сөзімен кездесетін сөз тіркестеріне «ескірген» немесе «rare» [сирек] деген белгі соғылған.

Байқауымызша, *soul* сөзі герман тілдеріне тән, бұған фразеологизмдерді салыстыра отырып көзіміз жете түседі, орыс және неміс тілдеріндегі душа сөзінің мағынасы бір-бірімен сәйкес келеді:

«Орыстың ауызекі сөйлеу тілінде «душа» сөзі қолданылған фразеологизмдер басқа фразеологизмдермен салыстырғанда анағұрлым жиі кездеседі (мәселен: көңілінде (*на душе*), не по душе (көңіліне жақпады), *всеми фибрами души* (бар жан-тәнімен), *в глубине души* (көңіл/жүрек түкпірінде), *сколько душе угодно* (қанша қаласаң да) т.с.с).

Орыс тілін үйренуші шетелдіктер бұл фразеологизмдерді пайдалану барысында үнемі қиналады, ол тегін де емес. Мәселен, «душа» сөзі қолданылған фразеологиялық қатарды неміс тіліне аударғанда неміс фразеологизмдерінің 1/3-і «душа» (жан, рух) сөзімен аударылса, 2/3-і «сердце» (жүрек) сөзімен аударылған.

Мұны бұл түсінікті қабылдаудағы этникалық стереотиптің әртүрлілігімен түсіндіруге болады: немістерде «душа» сөзі көбінде діни түсінікпен астарланса, орыстың санасында бұл тек «қасиетті, киелі» ұғымды ғана бермейді, сонымен қатар оны адамның ішкі жан дүниесінде болып жатқан психологиялық процестермен де байланыстырады.

Оны қабылдаудағы айырмашылық «душа» сөзін орыс және неміс фразеологизмдеріндегі стилистикалық қолдануға да ықпал етеді. Егер орыс тілінде бұл сөзді қолдану стилінде барлық палитра бар болса: ең жоғарғысынан ең төменгісіне дейін, неміс тілінде бұл сөзге аса кірпияздықпен қарайды, сол себепті де немістің «душа» сөзі қатысқан фразеологиялық тіркестері бейтарап және жоғары стильге жатады.³⁴

Сонымен, орыстың жұмбақ жан әлеміне оралайық. Бұл не? Оны орыс тілінің көмегімен шеше аламыз ба?

Бұған дейін айтқанымыздай, орыс тілі орыстың ұлттық мінез-құлқының жоғары эмоциялылығы мен сезімталдығын, орыс жанының нәзіктігін сипаттайды. Әртүрлі суффикстерді пайдалану, сен (ты) және сіз (вы) сөздерінің арасындағы айырмашылықтың болуы, грамматикалық жанды (одушевленность) және жансыз (неодушевленность) категорияларының болуы – орыстілді адамның бойында осындай қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, орыс тіліндегі тек (род) категориясы да қоршаған ортаны суреттеуге ерекше ықпал етеді, оған адами қасиеттерді дарытып, жансыз заттардың өзін мужской, женский және средний родқа бөле отырып, жоғары эмоциялылықты, табиғатпен романтикалық және рухани байланысты қалыптастырады. Андрей Макиннің «Орыс тіліндегі *цветок* (гүл) сөзінің мужской родта, француз тілінде *la fleur* женский

³⁴ Х.И. Карлсон, В.А. Степаненко. Функциональность фразеологических выражений со словом «душа» в русском и немецком языках: Лингвистический и дидактический аспекты // IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Т. 2. Братислава, 1999, 145 б.

родта болуы осы затты аталған тіл иелері мен мәдениет иелерінің қабылдауында әртүрлі әсер қалдырады» деген сөзімен келіспеске амалың қалмайды:

Бала кезімде Шарлотта тілінің түп негізінен өзімді аулақ ұстағам жоқ. Шөп арасындағы бұл не қылған жылтырақ, мынау ашық түсті, жұпар иісті, тірі жаратылыс неге ер жынысты болып келеді, ал морт, нәзік, мөлдір нәрсенің бәрі неге «гүл» атымен аталады, не барқыттай мақпал, мамық және «une fleur»-ге айналып әйелдік кейіпке енеді деген сұрақтарға бас қатырмай, ойда жүзіп жүрдім., (А. Макин. Французское завещание, с. 104).

*Enfant, je me confondais avec la matière sonore de la langue de Charlotte. J'y nageais sans me demander pourquoi ce reflet dans l'herbe, cet éclat coloré, parfumé, vivant, existait tantôt au masculin et avait une identité crissante, fragile, cristalline imposée, semblait-il, par son nom de tsvetok, tantôt s'enveloppait d'une aura veloutée, feutrée et féminine – devenant «une fleur».*³⁵

³⁵ А. Макин. Французское завещание, 104 б.

Род категориясының әлемді қабылдауға әсері туралы Массачусетс технологиялық институтының қызметкері Лера Бородински (Lera Boroditsky) қызықты эксперимент жүргізіп көрген екен. Ол ағылшын тілін білетін немістер мен испандардан неміс және испан тілінде мужской немесе женский родқа қатысты заттарды ағылшын тілінде сипаттауды сұраған. Мәселен, неміс тілінде мужской родқа, испан тілінде женский родқа жататын кілт сөзі. Немістер ағылшынның род категориясына қатысы жоқ «кеу» сөзін *hard* (қатты), *heavy* (ауыр), *jagged* (өткір қырлы) деп сипаттаса, испандар оны сипаттау үшін *lovely* (керемет), *shiny* (жарқыраған, шуақ шашқан), *tiny* (кішкентай) сөздерін қолданған.³⁶

³⁶ Н.И. Бердяев. Самопознание. М., 1990, 235–236 бб.

Н.И. Бердяев орыс жанының жұмбақтығын орыстардың иррационалдығынан, табиғатпен, «рухпен» (батыс еуропалықтар секілді өркениеттер шабуылына ұшырамаған) етенелігінен іздейді: «Ресейде табиғаттың рухы адам өркениетімен тапталып біткен жоқ. Сондықтан да орыс табиғатынан, орыстың үйінен, орыс адамдарынан рухты өркениетпен тұншықтырған Батыс еуропалықтардан байқалмайтын құпиялылықты, үрейді сеземін. Батыс әлемі өркениеттің жетегімен рационалданған, қалыпқа түскен, ұйымдастырылған. Ал орыс әлемі әрдайым иррационалды, ұйымдастырылмаған және қалыпқа түспеген элемент ретінде қала бермек. Орыстар батыс өркениетінің өкілдерімен салыстырғанда қарым-қатынасқа ашық әрі бейім келеді».³⁷

³⁷ И. Ильин. Указ. соч., 183 б.

Батыс әлемі орыстың «жұмбақ» жаны туралы неге сонша тамағы жыртылғанша айғайлайды? Өйткені Батыс Еуропа халқының географиялық тұрғыдан тығыз орналасуы және тарихи жақындығы «жандарының жақындауына» әрі мінез-құлқының (Батыс Еуропаның әрбір халқының өз ерекшелігіне қарамастан) ұқсастығына ықпал етті. Ал орыс әлемі және орыс мінезі бұл стереотиптермен мүлдем сәйкеспейді. Ресейдің географиялық тұрғыдан арақашықтықта орналасуы мен ерекше тарихы – еуропалықтар үшін тым азиялық, азиялықтар үшін тым еуропалық болып есептелді. Ол тек еуропа-

лықтар үшін ғана «жұмбақ». Азия мәдениеті мен ұлттық мінезінің ешкімге, ештеңеге ұқсамайтын ерекшелігі сондай, олар орыстарды жұмбақ деп айтуды ойламайды да.

Әрине, басқа халықтар үшін өзге елдердің жаны жұмбақ болатыны күмәнсіз. Бөтен, жат, өзге, басқа әлемді және қоғамды қабылдау үнемі таңдандырады және сол себепті де түсініксіз, жұмбақ болып көрінеді.

Орыстардың қарапайым жағдайлардың өзіне таңданыспен, күтпеген, ойламаған реакция танытуының өзі жұмбақ. Өзге мәдениет өкілдерінің мінез-құлқы түсініксіз, ол салауатты ойға қайшы келеді. Бұл ретте қарапайым ғана ақиқат ұмытылады: ағылшынтілді халықтардың дүниетанымының негізі саналатын Аса мәртебелі парасат, салауатты ой (салыстырыңыз: жан тыныштығы – *peace of mind*), біріншіден, әр мәдениетте әртүрлі, екіншіден, кез келген жерде ол басты рөлге ие емес.

Егер орыстар «жүрекке әмір жүрмейді» («ум с сердцем не в ладу») десе, олар өзге халықтармен салыстырғанда жүректі жиі тыңдайды. Жүрекжардылық, сонымен қатар ар – көп адамдардың пікірі бойынша, орыс жанының негізгі ерекшелігі. «Егер мен қарапайым ғана, сөйте тұра жанды «жүрек» сөзін аузыма алсам, – деп жазады И. Ильин, – сол арқылы орыс рухының және орыс мәдениетінің ең жақсы әрі ең нақты қасиетін еске аламын; орыс адамы жүрегінің әмірімен өмір сүреді ғой... Егер күнделікті өмірді алатын болсақ, орыстар қай жерде де, қашанда тыныштықты, түсінуді, жақындықты және көңіл көтеруді іздейді: үйде, дастарқан басында, достар арасында, қоғамда, театрда, клубта және табиғатта. Еш уақытта ол қатаң, іскер және ресми қарым-қатынаспен шектелгісі келмейді. Егер әңгіме күнделікті өмір жайлы емес, адамгершілік, өнер, дін, әділ құқық, ғылым мәдениеті жайлы болса, онда орыс мұндағы барлық жақсылықты, сезім мен махаббатты өзіне қабылдай бастайды. Ал сезімсіз, қайырымсыз дүниелерді өлі және өтірік дүние секілді итеріп тастайды».³⁸

³⁸ И. Ильин. Указ. соч., 189 б.

Орыстың ұлттық мінезінің негізі – жүрекжардылық пен эмоциялық жоғары ар-ұжданға немесе И.Ильиннің пайымдауынша, ар-ұждан серпілісіне алып келеді. Төменде оның мұны қалай тұжырымдағанын көруге болады: «Орыстың жаны (рухы) – сезім мен пайымның өнімі. Оның мәдениетті жасау әктісі – жан-тәнімен сезіну мен *діни ұждан серпілісінің* өнімі. Орыс мәдениеті сезім мен жүрекке, пайымына, ар-ұждан және дұға ету бостандығының негізінде жасалған. Бұлар – орыс жанының (рухының) алғашқы күші және қондырғылары, ол оның күшті темпераментіне реңк береді».³⁹

³⁹ Московский комсомолец, 18.11.1998.

Өмір сүру салтына, уақытына, режиміне қарамастан – ұлттық мінез тұрақты болады. Ол, әрине, халықпен бірге өзгеріп, байып,

дамып отырады. Бірақ өте жай әрі ағысқа қарсы жүреді. Бүгінгі ең арсыз қоғам саналатын, арсыз заманның кәсіби алаяқтарының ортасында кенеттен ұлттық мінез және оның ар-ұжданы туралы сөз қозғау алаяқтықпен құрылған бақуатты өмірмен қош айттыруы мүмкін. Бұған мысал ретінде жақында ғана «Московский комсомолец» газетінде жарық көрген «Чисто русский прокол. Сколько стоит пробудившаяся совесть» мақаласын келтіруге болады. Бұрынғы милиционерлер Коломнада жекеменшік күзет мекемесін құрып, әртүрлі ұйымдардан ақша бопсалаған. Бәрі өте керемет басталды. Алаяқтар былыққа қатты батып кеткен жоқ, олардың құрбандары да қарсылық көрсетпеді, бірақ кенеттен... Бұл туралы газеттегі үзіндіге назар аударалық: «Ресейдегі ежелгі дағдыға сай, тағы да түкке тұрғысыз нәрседен шашылып қалды. Құрылтайшылардың бірінің аяқастынан ар-ұжданы оянып, ол кенеттен тектен-текке мол ақшаға кенелгеніне ұяла қапты. Сөйтіп, директордан келісімшартқа сәйкес оған тиесілі (оның әйеліне) жарғылық жарнаны қайтаруын талап етеді».⁴⁰ Мақаланың тақырыбының «Нағыз орыстық масқара» екенін («Чисто русский прокол») тағы бір еске саламыз.

Төменде келтірілген қысқаша әңгіме америкалық шіркеу қызметкері Роберт Фулгамның баяндауынан алынды. Ол «*All I Really Need to Know I Learned in Kindergarten*» [«Мен шынайы қажет нәрсенің бәрін балабақшадан үйрендім»] кітабында өмір туралы, адамдар туралы ойларын, бақылағандарын бөліскен. «*Uncommon Thoughts on Common Things*» [«Қарапайым мәселелер туралы ерекше ойлар»] тақырыпшасымен баяндалған бұл әңгімеде орыс офицері Николай Пестрецов туралы естелігі беріледі. Николай Пестрецов арқылы Батыста орыстар туралы стереотиптік түсініктерді (әрине жағымсыз сипатта, олардың үгіт-насихаты біздікіне қарағанда ойға қонымдылау, тиімдірек, шебер, әрі халқы да сенгіш, үкіметке жақтас) аса әдемі сипаттаған. Сондай-ақ өзге, ағылшынтілді мәдениеттің орыстың сарабдал санаға және сақтану түйсігіне қайшы «біртүрлі» мінез-құлқына деген реакциясын да келтіре кеткен:

«ОРЫСТАРДЫҢ БӘРІ СОНДАЙ ЖЕКСҰРЫН, олар әдепсіз, агрессивті, қатал, мейірімсіз, дөрекі және ашулы. Олар бізге мүлде ұқсамайды.

Бұл орыс адамдары туралы күнделікті жаңалықтардың сарыны. Бірақ кейде біздің қалыптасқан түсініктерімізге сына қағылып, қабырғасын қақырататын кейбір жағдайлар да болып жатады. Адал, шынайы, нағыз, аса маңызды емес ерекшелік тот баса бастаған темір торды түріп тастап, бізбен бірге Қуаныш пен Қайғының қауымдастығына қадам басады.

Міне, Николай Пестрецов. Менің ол туралы білерім аз, оның қайда екенінен де бейхабармын, бірақ сіздерге ол жайында не білетінімді баян еткім келеді.

«THE RUSSIANS ARE A ROTTEN LOT, immoral, aggressive, ruthless, coarse, and generally evil. They are responsible for most of the troubles in this world. They're not like us.

That's pretty much the summary of the daily news about the Russians. But sometimes something slips through the net of prejudice, some small bit of a sign that is so clean and true and real that it wedges open the rusting Iron Curtain long enough for us to see not an

enemy but fellow travelers, joined to us by membership in the Fellowship of Joy-and-Pain.

See Nicolai Pestretsov. I don't know much about him, I don't know where he is now, but I'll tell you what I know.

He was a sergeant major in the Russian army, thirty-six years old. He was stationed in Angola, a long way from home. His wife had come out to visit him.

On August 24, South African military units entered Angola in an offensive against the black nationalist guerrillas taking sanctuary there. At the village of N-Giva, they encountered a group of Russian soldiers. Four were killed and the rest of the Russians fled – except for Sergeant Major Pestretsov. He was captured, as we know because the South African military communique said: „Sgt. Major Nicolai Pestretsov refused to leave the body of his slain wife, who was killed in the assault on the village”

It was as if the South Africans could not believe it, for the communique repeated the information. „He went to the body of his wife and would not leave it, although she was dead”

How strange. Why didn't he run and save his own hide? What made him go back? Is it possible that he loved her? Is it possible that he wanted to hold her in his arms one last time? Is it possible that he needed to cry and grieve? Is it possible that he felt the stupidity of war? Is it possible that he felt the injustice of fate? Is it possible that he thought of children, born or unborn? Is it possible that he didn't care what became of him now?

It's possible. We don't know. Or at least we don't know for certain. But we can guess. His actions answer.

And so he sits alone in a South African prison. Not a „Russian” or „Communist” or „soldier” or „enemy” or any of those categories. Just-a-man who cared for just-a-woman for just-a-time more than anything else.

Ол 36 жасында Ресей армиясының аға лейтенанты болды. Үйінен жырақта, Анголада қызмет етті. Әйелі соңынан онымен көрісуге келді.

24 тамызда оңтүстік америкалық жауынгерлер жасырынып жүрген қара ұлтшыл-партизандарды өкшелеп, Анголаға басып кірді. Н-Джива деревнясында олар Ресей әскерилерімен соқтығысып қалады. Олардың төртеуі қаза табады да, Николай Пестрецовтан өзгесі қашып кетеді. Оңтүстік Африканың әскери күштері оны тұтқынға алады. Олардың ресми мәлімдемесінде: «Аға лейтенант Николай Пестрецов деревняға шабуыл кезінде мерт болған әйелінің мәйітінен айналсоқтап шыға алмады», – деп жазылған.

Оңтүстік африкалықтар бұған сенбес еді, бірақ мәлімдемеде бұл бірнеше рет қайталанған: «Ол әйелінің мүрдесіне жақын келді де, оның жансыз денесінен ұзап кете алмады».

Біртүрлі ғой. Ол неге қашып кетпеді немесе жасырынып қалмады? Оның қайта оралуына не түрткі болды? Ол оны сонша жақсы көрді ме? Бәлкім, оны соңғы рет құшып сүйгісі келді ме екен? Бәлкім, ол жылап, жүрегіндегі зілден арылғысы келген шығар? Бәлкім, ол соғыстың мәнсіз екенін сезінген болар? Бәлкім, ол балалары немесе әлі дүние есігін аспаған нәрестелері туралы ойлаған шығар? Бәлкім, оның ендігі тағдыры не болатыны оны толғандырмаған да шығар?

Бәрі де мүмкін. Біз ештеңе білмейміз. Білсек те, ештеңеге сенімді емеспіз. Бізде тек солай болуы мүмкін деген долбардан басқа ештеңе жоқ. Жоғарыдағы әрекеті оның қандай адам екенінен хабар бергендей.

Қазір ол оңтүстікафрикалық түрмеде жалғыз отыр. Ол қазір «орыс» та емес, «коммунист» те емес, «жауынгер» де, «қарсылас» та емес. Ол бұл айтылған категориялардың ешқайсысына сай келмейді. Ол – сол сәтте әйеліне қамқорлық жасаған қарапайым адам ғана еді.

Міне, Николай Пестрецов, қайда болсаң да, барлық жерде бірдей болатын армандарды сәулелендіруге шынайы мән-мағына бердің; сен кез келген тілде бірдей естілетін жалпы қабылданған адалдық антын ізгілендірдің: «Бақытта және бақытсыздықта, ауруда және амандықта – сүйемін, әлпештеймін және қараңғы көрге кіргенге дейін құрметтеп өтемін, Тәңір жар болсын!» – дейтін уәдеге өміріңнің соңына дейін адал болдың; сенде сенім шуақ шашты. Тәңір сені жарылқасын!

Иә, солай! «Орыстардың бәрі сондай жексұрым, арысз, агрессивті, қатал, мейірімсіз, дөрекі және ашулы. Олар адамзаттың көптеген азаптарына кінәлі. Олар бізге мүлдем ұқсамайды.

Әрине!»

⁴⁰ R. Fulghum. All I Really Want to Know I Learned in Kindergarten. New York, 1989, p. 31–33.

Here's to you, Nicolai Pestretsov, wherever you may go and be, for giving powerful meaning to the promises that are the same everywhere; for dignifying that covenant that is the same in any language – „for better or for worse, in good times and in bad, in sickness and in health, to love and honor and cherish unto death, so help me God” You kept the faith; kept it bright-kept it shining. Bless you!

(Oh, the Russians are a rotten lot, immoral, aggressive, ruthless, coarse, and generally evil. They are responsible for most of the troubles of this world. They are not like us.) Sure⁴⁰».

Батыс халқының, жалпы ағылшынтілділердің қалыпты санаға деген қатынасындағы айырмашылық шетел әдебиетімен танысқан кезде айқын көрінеді. Шетел авторларын оқу – бөтен монастырьға басып кіргенмен бірдей. Біз осы жат әлемді өз мәдениетіміздің деңгейімен бағалаймыз, бақылаймыз. Сондай-ақ мәдениеттер қақтығысымен де салыстырамыз.

Шетелдіктердің орыс әдебиеті мен фольклорын «дұрыс» қабылдамауынан да барлығы айқындала түседі. Мәдениеттің осы қақтығыстарында ұлттық мінез-құлықтың ерекшеліктері өзгешелене түседі. Мәселен, америкалық студенттер үшін «Анна Каренинадағы» жексұрын, әйелінің көзіне шөп салатын, балаларына киім сатып алудың орнына ақшаны көңіл көтеруге жұмсайтын Стив Облонскийдің бейнесі бірден жағымсыз әсер қалдыратыны анық. Бірақ мейірімді, көңілді, әрине адами пенделіктерге жол беріп қоятын Стивті орыс оқырмандары қалай жек көрсін!

«Морозко» ертегісі түсінбестік туғызуы, тіпті ашу шақыруы мүмкін. Ақылды жетім қыздың суықтан қалтырап тұрса да, Аязға тоңбадым деп өтірік айтуы біртүрлі ғой! Ал оның өгей анасы «Суық! Тоқта!» деп шындықты айтып ағынан жарылғаны үшін неге жазалануы тиіс? Ертегінің сюжеті ұлы мәртебелі сарабал сана (прагматизм демес үшін) салтанат құрған «америкалық монастырь» үшін қайшы келеді.

Шетелдіктерге қалыпты санаға мүлдем бағынбайтын, адамды ренжіте алмайтын, дүниені қиындатып жіберуді жек көретін, тым сыпайы орыс адамының менталитеті түсініксіз әрі бөтен. Ол ұсынылған тамақтан, тағамнан, сусыннан, қызметтен бас тартуы мүмкін; ол бірден «рахмет, бәрі жақсы, ештеңе қажет емес» деуі мүмкін.

Орыс фольклорының сүйікті кейіпкері ақымақ-Иван (Иван-дурак) немесе еркелетіп Иванушка-дурачок (Иванжан-ақымағым) болуының өзі тегін емес. Оның қылығы қалыпты санаға мүлдем қайшы болғаннан кейін де «ақымақ». Ол қолындағы соңғы нанын ойланбай орманда кездескен көжекке бере салып, өзі аш қалады. Кейін осы бір әлжуаз, адамға еш пайдасы тимейтін (арыстан емес,

аю емес) көжек мәңгі өлмейтін Кашейді (Кашей Бессмертный) жеңуге көмектеседі. Ертегінің соңында ол ханшайымға үйленіп, жарты патшалыққа иелік етіп, байлыққа кенеледі.

Мұны естіп өскен орыс балалары қалыпты сананың талап еткеніндей, өзінің қарақан басының қамын ғана ойламайды, сонымен қатар сыпайылықты, адамдарға көңіл бөлуді, оларды қысымға ұшыратпауды, адамдарды киіміне және түріне қарап бағаламауды үйренеді. Қалыпты саналы супермен емес, сиықсыз ақымақ нағыз батыр болуы мүмкін.

Сондай-ақ орыс қиссаларындағы «супермен» Илья Муромецтің алдында екі таңдау тұрды: не үйленіп, баюы немесе өлуі. Оның бұл таңдауды көңіл пернесінен өткізуінің өзі қалыпты емес: «үйленетін уақытым жеткен жоқ, байлық бақыт сыйламайды», бірақ орыстың ұлттық мінез-құлқының ерекшелігіне орай және орыс фольклорының көзқарасы бойынша орыс батыры әуелі Отанының іргесін жаудан қорғауы керек, үйленуді содан кейін ғана ойлағаны жөн. Орыс батырына байлық – бақыт әкелмейді.

Ертегі жалған болуы да мүмкін, бірақ оның астары терең. Осындағы айтылған ойлардың барлығы біздің санамызға шегеленіп қалғаны рас. Олардың мәні тым тұңғыық.

Жақында менің әріптесім, ММУ-дің шет тілдер факультетінің профессоры АҚШ-қа іссапармен барып қайтты. Оны бірнеше күнге америкалық отбасына орналастырады. Сондай жайлы, мейірімді үй иелері оған үйлерін аралап таныстырып, мұздатқыштан өзі қалаған кезде ұнатқан тағамын алып жеуіне болатынын айтады. Орыс халқы ертегілерінің ықпалымен өскен құрбымның өзгенің мұздатқышын ашып, өз бетінше бірдеңе алып жеуге батылы жетпепті.

Орыстың халық ертегілері – «қауіпті» дүниелер. Олар бала кезден біздің санамызға сыналап енеді, кейін ол «жұмбақ» күйде көңілімізді жаулап алады. Оның мәні қарапайым: бай болу – жаман, кедей болу – жақсы, өйткені орыстың барлық ертегілерінде байлар – жаман, кедейдің бәрі – керемет. Осыдан келіп, орыс санасының, орыс мәдениетінің типтік характерін беретін ағылшынтілді мәдениетке мүлдем түсініксіз әрі жұмбақ – материалдық байлықты менсінбеушілік пайда болды.

Сол себепті де бір кездері орыс көпестері де, қазіргі «жаңа орыстар» да ақшаны оңды-солды шашады. Бай адамдар барлық елде, бар халықта жетіп артылады. Ал со-

лардан «жаңа орыстардың» айырмашылығы неде? Бұл «байшыкештер» ақшасының санымен, банкідегі есеп-шотымен емес, ақшаға деген қарым-қатынасымен, ақшаны бетіне қарамай жаратумен, сөйтіп байлығынан тез арада мақұрым қалуымен ерекшеленеді.

Ильиннің пікірі бойынша, байлыққа деген мұндай салғырт көзқарастың түбін жалпы сананың инстинктінен іздеу керек: «Жеке адам, Иван немесе Петр – бай емес; бүкіл халқымыз ауқатты. Кеңістігімізбен әрі жерімізбен, орманымызбен және даламызбен, гүлдерімізбен әрі сол гүлге қонақтаған араларымызбен, аң-құсымызбен, өзен-көлдерімізбен, ондағы тайдай тұлаған балығымызбен баймыз; жер қойнауы байлыққа толы. Егер орыс «бізде сүт пен бал өзен болып ағып жатыр» десе, «ол жұрттың бәріне жетеді әрі артылып қалады» – бұл халық даналығының өзегі».⁴¹

⁴¹ И. Ильин. Указ. соч., 186 б.

Ильин «солай болуы мүмкін, менің ойымша солай, қалай дегенмен» секілді сөздермен өрнектелген «орыс санасындағы салғыртық, иллюзиялық және жеңілтек сенім, негізсіз қамсыздықтың бәрінің өзегі – дәл осы «көңіл түкпіріндегі байлық»,⁴² – дейді. Ильиннің пікірінше, «осы бір халықтың санасындағы игілік бай орыстардың оңай қол жеткізген, әлде мүлде түгесілмес ірі байлығын оңды-солды шашуына негіз болуы мүмкін».⁴³

⁴² И. Ильин. Указ. соч., 187 б.

⁴³ Там же.

Орыс тілінде ежелден байлықтың өткінші дүние екенін паш ететін, оның адам санасына кері ықпалы мен зияны жайында мақал-мәтелдер, нақыл сөздер өте көп. Мәселен:

Байлық пен даңқ сізге ешқандай абырой әпермейді, одан аулақ жүрсең, бұ дүниенің азабынан құтыласың (Когда провидишь богатство и славу, вспомни, что тленно все, и тем избежишь крючка жизни сей);

Бай мен бағланның күнәсін жу, әйтпесе оған о дүниеде алмас қылыш сермеледі (Оплачь же, грешница, в богатстве живущего, ибо судный меч на него готовится («Изборник» 1076 года);

О, жаратқан ием! Дана адамның нанынан айыра көрме, ақымақ байды талтаңдатпа. Кедей батпақтың ішінде жалтыраған алтын секілді – дана, байдың сырты жылтыр болғанымен, қамыспен толтырылған жібек жастық секілді – ақымақ. («Моление» Даниила Заточника, XIII или XIV вв.).

Шіріген байлықтан, бір шайнам ақыл артық (Лучше капля ума, чем вдоволь богатства);

Байлықтан кітаптағы даналық артық (Из богатств выше золота – книги) («Мудрость Менандра Мудрого», XIV в.);

Байдың ақыры қараңғы көр, пақырдың (диуананың) ақыры – шаттық (Богат ждет пакости, а убог радости);

Байдың арманы – алтын, пақырдың арманы – батпақ (Богат мыслит о злате, а убог о благе (блато – грязь));⁴⁴

⁴⁴ Мудрое слово. Древней Руси. М., 1989, 50, 163, 203–204, 353–355 бб.

Байлық менмендікке бастайды (Богатство спеси сродни);
Байлық (ақша) – қолдың кірі (Богатство – вода, пришла и ушла);
Әкенің байлығы ақылсыз ұлды құтқара алмайды (Глупому сыну
не в помощь богатство);
Байлық адамға дос болмайды (Не с богатством жить, с чело-
веком);
Тозақтан қорықсаң, байлықтан ада бол (В аду не быть, бо-
гатства не нажить);
Сараңдық пақырлықтан (диуаналықтан) емес, байлықтан
пайда болған (Не от скудости (убожества) скупость вы-
шла, от богатства);
Бай адам мүйізді бұқа секілді (есер) (Мужик богатый, что бык
рогатый (зазнается);
Бай жігіт басын қорғайды, кедей – киімін (төбелесте) (Боба-
тый мужик бережет рожу (в драке), а бедный одежду);
Жыланға түк біткен сайын, адамға дүние біткен сайын қал-
тырауық (Чем богаче (богаче), тем скупее);
Байдан пақырым артық (На что мне (не надо мне) богатого,
подай тороватого);
Байды шайтан азғырады (У богатого черт детей качает);
Бай адамға мал қайғы; бай ұрыдан қорқады (Богатому не
спится: богатый вора боится);
Сұңқар шашып жейді, құзғын басып жейді (Богатому черти
деньги куют);
Байлық – сараңдық бастауы (Будешь богат, будешь и скуп);
Бай – мерез, кедей – кербез (Богачи – пузачи, голяки – голена-
стики).⁴⁵

Орыстілділер мен ағылшынтілділердің байлыққа деген қа-
 рым-қатынасының айырмашылығы ағылшынның *poor but honest*
 [кедей, бірақ адал] тұрақты сөз тіркесінде айқын көрініс тапқан.
 Америкалықтар «Морозко» ертегісін қабылдамағаны секілді, орыс-
 тар мұндағы *but* (бірақ) шылауын түсінбейді. Шынында да, осы сөз
 тіркесіндегі *but* (бірақ) шылауы жалпы ережеге қайшы келіп тұр: бар-
 лық кедей адал емес, бірақ бұл кедей – адал. Мұндай қарама-қай-
 шылық орыс халқының менталитетіне қайшы, орыстарда арам
 пиғыл (адал емес) кедейлікпен емес, байлықпен қатар жүреді: өйт-
 кені адал жолмен байи алмайсың (қараңыз. Даль сөздігінде: «Байға
 шайтан көмектеседі»), сол себепті де орыс тілінде *бірақ адал* тіркесі
 кедей сөзімен емес, бай сөзімен келуі керек еді. Кедей сөзі орыс
 тілінде *паң, менмен* сөздерімен шендестіріледі. Біз «кедей, бірақ
 менмен» дейміз. Айтпағымыз, кедейдің кеудесін керіп паңданатын
 түгі жоқ, бірақ бұл адам кедей болса да, паң деген жалпы ережеге
 қайшы пайым жасаймыз.

⁴⁵ В.И. Даль. Толковый
 словарь живого велико-
 русского языка. Т. 1.
 М., 1978, 102 б.

Орыстардың байлыққа деген қарым-қатынасы жайлы біздің ойымызды А.В. Павловскаяның «Как иметь дело с русскими» кітабындағы пікірлер де құптай түседі:

«Ресейде ақшаға және байлыққа қатысты күрделі қарым-қатынас түзіліп келеді. Орыстың мәдениеті мен әдебиеті үнемі «бақыт ақшада емес» деген қағиданы басшылыққа алды. Бақытты сатып ала алмайсың деген идея орыстардың санасында мықтап орныққан. Орыс тарихы да қызық иллюстрация ұсынады. XIX ғасырдың екінші жартысында орыс көпестерінің кейбірі біраз байлыққа кенеледі. Орыс көпестерінің кәсіпкерлігі, ілкімділігі мен іскерлік қабілеттері белгілі болатын. Бірақ көпестер шексіз байлығы үшін өздерін кінәлі санағаны сондай, байлығының басым бөлігін шіркеулердің құрылысына, ауруханалар мен мектептер салуға (өз қызметкерлері үшін емес, қаладағы кедейшілікпен күрес мақсатында) әртүрлі қайырымдылық ұйымдарына молынан жұмсайды. Олардың балалары мен немерелері қаржыларын мәдениет пен өнерді дамытуға жұмсады: бай коллекцияларды жинады, халықтың қолөнерін дамытуға қаржы құйды, театрлар ашып, жас талантты көркемөнерпаздарды қолдады. Сөйтіп, Мәскеудегі атақты Третьяков галереясы белгілі көпес династиясының өкілі Павел Третьяковтың қаржысы мен энтузиазмының арқасында ашылса, Мәскеу көркем театры мәскеулік көпес Станислав атымен танылған Савва Морозовтың (оның шын аты көпестер династиясына тиесілі Алексеев) қаржысына салынған. Олардың көбі үшін меценаттық пен қайырымдылықтың соңы мүлдем тақырға отырумен аяқталды, мәселен, Савва Морозов пен Мамонтовтардың қаржысы осы жолда түгесілді. Бірақ олар қайтадан қаржы жинауға құлшынбады, өйткені бұл олардың жанына ауыр салмақ салатын еді.

Ресейдегі байлыққа деген осы күрделі қатынас бүгінгідей бақай есеппен өмір сүруге жеткен заманда да сақталып отыр. Байлық қызғанышты, жеккөрінішті тұдыратыны анық, бірақ қоғамда оған деген құрмет пен беделді көрсетпейді. Бұл қазіргі жаңа орыстарға көптеген жан азабын сыйлайды, өйткені олар айналасындағылардың құрметіне ие болуды мақсат етеді. Ресейде парақорлыққа жол берілетіні туралы қалыптасқан түсінікке сай, біреуге пара бергісі келетіндерге оны берерден бұрын айналасындағылармен ақылдасып алуға кеңес берер едім. Ресейде көптеген мәселелер дәл осылай парақорлық арқылы шешілетініне қарамастан, мұны ашықтан-ашық ұсыну адамды қорлап, ызаландыруы мүмкін. Сіз көптеген орыстар үшін «біз кедейміз, бірақ менменбіз» принципінің мұнда салтанат құрғанын, Ресейде ақшадан бас тартудан да маңызды екенін түсінесіз».⁴⁶

⁴⁶ А.В. Павловская. Как иметь дело с русскими. Путеводитель по России для деловых людей. М., 2003, 22–23 бб.

§ 5. Отансүйгіштік және патриотизм

Отанға деген махаббат – орыстың ұлттық мінезінің бөлінбес бір бөлшегі, бұл әділетті де. Орыстың бүкіл әдебиеті, поэзиясы, Лермонтовтың «Люблю отчизну я...» шығармасынан бастап, Рубцовтың «Россия, Русь, храни себя, храни» шығармасына дейін Ресейге деген махаббатпен өрілген.

Халықаралық семинарға қатысушылардан дипломат пен барлаушының ең басты қасиеті не болуы керек деп сұраған екен. Қатысушылардың жауабы әрқилы болған, мәселен: ақыл, парасат, төзім, ұстамдылық, тілді білу деңгейі. Алайда орыстың кәсіби дипломаты әрі барлаушысы Николай Сергеевич Леонов «Отанға деген махаббат» деп жауап берген. «Одан қалғанының бәрін адам қызмет барысында үйренуіне болады, кез келген қиындықты жеңуге болады, ал патриотизм керек қасиет. Егер ол қасиет болмаса, пайдасы қарақан басынан аспаған, ешкімге қажеті жоқ көртышқанға айналасыз. Ең қиыны, оның болашақта сатқынға айналуы да ғажап емес»,⁴⁷ – деп түсіндірген ол жауабын.

⁴⁷Татьянин день, 1997, №17, 16 б.

Патриотизм ұлттық қасиеттің ең биік дәрежесі екенін лингвистикалық эксперимент те дәлелдей түседі (қараңыз: I бөлім, 2 тарау, §5). Оның негізгі мәні – студенттер қандай да бір елдің атын естігенде, сол ел және оның халқы туралы ойына ең бірінші оралатын алғашқы бес сөзді жазуы тиіс. Орыстілділер (*орыстар, ресейліктер, біздікі* – деп шұбыртқанша бұрынғы «советтік» деген ыңғайлы еді, оған көп мағына енетін) жайында студенттер Ресей туралы айта отырып, мәнділігі жағынан екінші орынға *Отан және патриотизм* сөзін жазатын. Бірінші орында *ұлы, алып, ұшы-қиырсыз кең* немесе ағылшынша *great, huge, large* сөздері жазылған. Мағынасы бойынша, Отан – Ресей жайындағы ассоциация. Сөйтіп, тіпті отандары туралы қатал әрі әділетсіз сынды көп естіп өскен бүгінгі жастардың өзі бірінші, екінші орынға патриотизмді, саясаткерлер мен журналистердің жиі сынына ұшыраған отанға деген махаббатты белгілеп отыр.

Орыс тілі – орыс ұлтының отанға деген шексіз махаббаты мен патриотизмін білдіретін бірден-бір құрал. Оның бұл қасиеті орыс тілін ағылшын тілімен салыстырған кезде айқын көрінеді. Қалай дегенмен де орыс тілі адам дүниеге келген ел, өлке, туған жерді сипаттайтын көркем, тебіреністі сөздерге аса бай: отан, туған ел (жақ/бұрыш), ата-мекен, атажұрт. Бұл сөздер және сөз тіркестері жағымды коннотацияға ие әрі әңгімені эмоцияға, жоғары рухқа айналдырып жібереді.

Ресейдің шетсіз-шексіз кең-байтақ жері әлемнің әр түкпіріндегі шапқыншылардың көзін алартқаны белгілі, тек ақ аюдан өзге еш-

теңесі жоқ солтүстікті ғана ешкім жаулауға ұмтылмады. Сол себепті де, *отанды қорғау, атажұртты қорғау, отанды/атамекенді қорғау; отан/атамекен/атажұрт* сөз тіркестері тұрақты және жиі қолданылатыны таңданыс тудырмайды.

Жоғарыда келтірілген кеңінен қолданысқа ие сөздердің барлығына ағылшын тілінде жалғыз *country* сөзі ғана сәйкес келеді. *Отансыз адам – человек без родины – a man without a country. Құдай үшін, патша үшін және отан үшін – за Бога, царя и отечество – for God, my country and the tzar.* Ағылшын тілінде *анажұрт* мағынасын беретін *motherland* және *атажұрт* мағынасын беретін *fatherland* сөздері бар. Алайда бұл сөздерді ағылшындар өз отандары ретінде ешуақытта қолданбайды. Ағылшын тілінің сезімді білдіруге келгенде «ойды толық жеткізбейтін», «сезімді толық бағалай алмайтын» *understatement* тенденциясына сай ағылшындар үшін отан сөзін жеткізуге жалғыз *country* сөзі жетіп жатыр.

Орыс адамы үшін *Отан-анаға, киелі атамекенге* деген жеке, ашық (сөз жүзінде) эмоционалды қарым-қатынас тән. Орыс тілі *отанға/атамекенге/атажұртқа* деген махаббатты паш етеді: бұл тұрақты сөз тіркестері тілде жиі қолданылады. Дальдің сөздігінде: *сүйегінің өзі отанды жоқтайды* (кейбір молаларда мүрделердің ән салып жатқаны жайлы аңыз бар); *балыққа – теңіз, құсқа – биік кеңістік, ал адамға өзі өмір сүретін отаны, жері керек* (түсініктеме берудің қажеті жоқ шығар); *отаны үшін жанын пида еткен* (жанынгерлер жайында) деген тіркестер кездеседі.

Мектепке арналған танымал «Happy English» оқулығының авторы Брюс Монк ММУ-дің шет тілдер факультетінде қазіргі орыс мәдениеті жайлы оқыған лекцияларында:

Отан түсінігі орыстарда көп эмоция тудырады. Женский родта тұрған ол жиі ана түсінігінде (отан-ана, отан-анашым) қабылданады. Бізде отанға деген қарым-қатынас басқаша. Оны «жер ана» деп атау ешуақытта миымызға кірмес еді. Сіздерден барған адамдар Оксфордта үш апталық ағылшын тілінің курсын өтіп жүрген кезде сағыныш-естелікпен өмір сүреді. Мен отанымнан жырақта, яғни Ресейде 9 жыл өмір сүрдім, бірақ менде отаныма қатысты ешқандай сағыныш-естелік жоқ. Менде отаныммен қарым-қатынас мүлде басқа.

The concept of родина arouses a lot of emotion in Russians. It is feminine, you regard it as your mother (родина-мать, родина-матушка /Отан-Ана/) We have a different attitude to our country. We would never dream of calling it «motherland». Your people feel nostalgic during three-week Oxford summer courses of English. I lived in Russia away from my country for 9 years and I did not feel nostalgic. We are on different terms with our country.

Шынында да, жалпы редакциясын Д.Н.Ушаков басқарған сөздікте отанға деген сағыныш – тұрақты ұғым ретінде тіркелген. 1938 жылы басылған Ушаковтың осы сөздігінде *родина (отан)* және *отечество (атажұрт)* сөздері *отчизна (атамекен)* сөзінен қарағанда көбірек қолданылады. *Отчизна* сөзінің жанына «ескірген» және

«шешендік сөздерде» кездеседі деген белгі соғылған. Алайда 1949 жылы басылған Ожеговтың сөздігінде «отчизна» сөзі бұл белгілерсіз берілген. Отчизна сөзінің ескі сөздердің қатарынан жаңа сөзге өтуінің әлеуметтік-мәдени себебі бар: Ушаковтың II томдығы мен Ожеговтың сөздігінің арасындағы он жылдың ішінде патриотизмді мүлдем басқа деңгейге көтерген Ұлы Отан соғысы болып өтті. Солай тілдегі ескірген терминдерді тірілту (реанимация дегенге тілім бармай тұр, бірақ шын мәнісінде солай) немесе жасарту процесі жүрді.

Кеңес одағы құлағаннан кейін, *отечество* сөзі және осы түбірден туындаған *отечественный* (*отандық*) сөздері жанданып, белсенді сипатқа ие бола түсті. Бұған дейін ыңғайына орай, кеңінен пайдаланылып келген *советский* сөзін (мәселен, ұлттық және азаматтық, қазіргі жағдайға мүлдем қарама-қайшы *орыс және ресейлік* сөздерін шатастырмас үшін) *отечество* және *отечественный* сөздері алмастырды: *отан тарихы* (*история отечества*), *отандық тарих/әдебиет/мәдениет/өнім* (*отечественная история/литература/культура/продукция*), *отандық өндіріс*, т.б. Ағылшындар *patriotic, motherland, fatherland* секілді сөздерді өз туған отанына қатысты пайдаланбайды. Ұлы Отан соғысы (Великая Отечественная война) орыстарға қатысты немесе тікелей аударма нәтижесінде *Great Patriotic War* деп аталады. Ағылшынтілді әлем үшін бұл соғыс тек бір ғана мағынаға ие: *The Second World War* – екінші дүниежүзілік соғыс. Қолда бар мәлімет бойынша, *fatherland* сөзі тек Германияға қатысты қолданылады (неміс тілінің *Vaterland* сөзінің тіке аудармасы). Ресейге қатысты *motherland* сөзі қолданылады, бірақ әдетте оның шетелдік екеніне, ағылшын тіліне бөтен екеніне маңыз бере, тырнақшаға алады (америкалықтарда сәл басқашалау, бұл жайында төменде «Тіл және идеология» бөлімінде айтылады).

Брюс Монктың айтуынша, «өз еліммен қарым-қатынасым басқаша» дегені – орыстар секілді тым қоян-қолтық емес, алыстау (женский род, матушка және басқа да жылы сөздер қатары), жоғарыда атап өткен ұлттық мінез-құлық стереотиптеріне толық сай келеді әрі оны дәлелдей түседі.

Жоғарыда айтқандардың барлығына куә болатын тағы бір тілдік құбылыс ресейлік саяси күштер күресінің өзегіне айналды. Әңгіме өз отаны жайында айту мәнерінде: орысша – біздің еліміз, ағылшынша – *this country* [бұл ел] болып отыр. Ағылшын тілін үйренуші орыстілді студенттерге егер әңгіме ағылшындар және Англия жайында болатын болса, Ресейдегідей *our country* [біздің ел] тіркесін қолданбауды әдейілеп үйрету қажеттігі туындайды. Ағылшындар өз ұлттық мінез-құлқына сай отанына деген сезімін білдіруде салқынқандылық танытып, өздерінен алыстатып *this country* деп

атайды. Ресейден алыстап кеткен, ол елдің тұрғыны болмай қалған адам ғана, орыс тілінде біздің еліміз демей, бұл ел тіркесін қолдана-
нар еді: *бұл елде өмір сүру мүмкін емес*. Әдетте шетелдегі эмигрант-
тар, елінен жырақта жүргендер солай айтады. 1998 жылы Самарада
өткен ағылшын тілін шет тілі ретінде үйрету жөніндегі халықаралық
симпозиумда шетел БАҚ-тарындағы Ресейге қарсы үгіт-насихаттар
жайында айта келіп: «Егер мен ол жақта теледидар көретін болсам,
бұл елге қайта оралудан қорқамын», – деген еді.

В.Н. Телия «Наименование **РОДИНА**₁ как часть социально-
го концепта «Patria» в русском языке» атты еңбегінде қызық
мәліметтерді бөліседі. Оның пікірінше, «patria» ұғымын орыс-
тілінде тілдік құбылысқа айналдырудың төрт түрлі белсенді ата-
уы бар: **родина**₁, **родина**₂ – **отечество**, **отчизна**. «Patria» түсінігін
осылай жіктеп, талдаудың әлеуметтік-тарихи және мәдени та-
мыры тереңде. Бұл түсініктер құндылықтарын, рухани-мәдени
бет-бедерін, оның қандық-туысқандық байланысын, жеке емес
ұлттық аумақтық тұтастығын (**родина**₂ атауында сіңірілген білім-
дер құрылымына тән), одан кейін «Іс Атажұрт игілігі үшін» деген
фокуста, жекелей емес мемлекеттік-геосаяси тұтастығын (отечес-
тво атауына сай білім құрылымында көрсетілген), ал соңында
«баяғыдан өтіп кеткен күндерден» бастап ата жұрттың ұлы істері
халықтың тарихи жадында сақталған ұлттық-геосаяси қауымды
өзіне сіңіре отырып, нақты әлеуметтік-тарихи жағдайларда да-
мып, өз кеңістігін кеңейтті.

Төменде **родина**₁ атауының негізгі концепт жасаушы саласы
(аса жалпы түрінде) келтіріліп отыр.

РОДИНА₁ – білімнің төмендегі құрылымдарын айқындайтын
«өз» демографиялық кеңістігін жеке, пендешіліктен қабылдайтын
түсінік: орын немесе орындар, X субъектісі үшін құнды қарым-қаты-
нас: X осында туды әрі балалық шағынан өзінің айналасындағылар-
мен және бұрынғы бабаларымен қандық-туысқандық байланысын
сезінді; осы жерде X тұңғыш рет өзін қоршаған ортаның бір бөлшегі
ретінде сезінді (микро және макрокосма); X алғаш рет мұнда дос-жа-
ран және жақындарын тапты, сөйтіп осы бір бейресми қауымның
«бөлшегіне» айналды; X туған-туысқандарымен «өзінің ішкі әлемін»
ана тілінде таныды әрі өзін олармен ортақ әлемнің «бөлшегіне»
айналдырды; X мұнда ана тілін игерді әрі ол тілде сөйлеушілердің
бір бөлшегіне айналды; X мұнда туған өлкесіне, ата-анасына, қан-
дас-туысқандарына, жақындарына, бала күннен таныс дәстүр-сал-
тына, ана тіліне деген эмоционалды жағымды көңіл-күйді қалыптас-
тырды әрі оны жалғастыруда.

Родина₁ – архетипикалық тұрғыдан «бөтен» жерге, жат елге
қарама-қайшы қойылған үнемі «жеке», «өздік» («мендік») өзіндік

орын немесе орындар: әдетте бұл туған өлке, туған мекен, оған қымбат жақындары мен бірге туғандары, туған өлкенің мазары, көңілге ыстық қайыңдар, тал-теректер, отанның саф ауасы.

Родина₁ ақ сүтін беріп, мәпелеген ана, туған жер ретінде елестейді. Сөйтіп, бабалардың мекеніндей көрінеді. Осыдан бүкіл жанды табиғаттың қайнар-бұлағына айналған, өмір соңында өз қойнына алатын жер-ананың архетипіне айналған Отан-ананың образы туындайды.

Родина₁ концептісі – егер әңгіме субъектінің тұлғалық саласына қатысты болса, «*patria*» концептісінің өзге аталымдарының негізгі арқауы. **Мұндай жағдайда «кіші отан» (родина₁) «үлкен отанда»** өзге аталымдарда жасырын түрде қатысатын білім құрылымының бөлшегі ретінде көрініс береді.

Родина₂, отечество, отчизна аталымдары бәрінен бұрын, жекелік емес, осы территорияда өмір сүретін («біздің») бүкіл халыққа тән ортақ кеңістікті меңзейді. Бұл концепті тек қана территориялық мемлекеттік-тарихи бірлік коцепциясына ғана негізделмейді, сонымен бірге осы территорияда өмір сүретін бүкіл қауымның (социумның) да бірлігі (қараңыз. Біздің *отанымыз < атажұртымыз, атамекеніміз> – ұлы ел*) (салыст. *Наша родина < отечество, отчизна> – великая страна*).

Родина₁ (Отан) – атаулардың көрсетілген тобы үшін «когнитивті-мәдени негізі».⁴⁸

Сонымен, біздің *туған жер, біздің отан, біздің ел* тіркестері кейінгі кезге дейін қалыптасып сіңісті болған, ұзусқа айналған тіркестер боп келді. Алайда қазіргі кезде тілдік жағдай әлеуметтік-мәдени жағдайдың өзгеруіне байланысты басқаша деуге болады.

Патриотизм орыс ұлтына тән мінездің бір қыры екеніне қарамастан, соңғы уақытта патриот, патриотизм, патриоттық сөздері айрықша саяси коннотацияға ие болды: белгілі бір саяси топтар бұл сөздерді ұлтшылдық, шовинизм ұғымдарымен байланыстырып, оппозициялық саяси топтардың наразылығын туғызды.

«Татьянин день» деп аталатын университет газетінің тілшісі, тарих ғылымдарының докторы, отставкадағы генерал-лейтенант, 30 жылдан астам барлау бөлімінде қызмет атқарған Н.С. Леоновтан алған сұхбатында: «Қазіргі кезде «патриотизм» сөзі балағаттайтын сөзге, жұмсартып айтқанда, сәннен қалған сөзге айналды. Қазір өмірдің барлық саласында, саяси әлемнен рухани әлемге дейінгі барлық салада сатқындық қалыпты жағдайға айналған сияқты, қалай ойлайсыз?» – деген сауал қояды. Сауалға Н.С. Леонов төмендегідей жауап береді: «Иә, «қоғамның идеологиялық салқынқандылыққа» ұрынғанына, рухани құндылықтардан айырылғанына біраз уақыт болды. Ал қайта құру кезеңінде сананы экуменизация-

⁴⁸ В.Н. Телия. Наименование РОДИНА1 как часть социального концепта «Patria» в русском языке // Языковая категоризация. Материалы Круглого стола, посвященного юбилею Е. С. Кубряковой по тематике ее исследования. М., 1997, 77–79 66.

⁴⁹ Татьянанин день, 1997,
№ 17, 16 б.

лау орын алып, ұлттық мінез-құлықтың орнына жалпыадамзаттық мінез-құлық сіңіріле бастады. Әлемде мұндай қадамға бірде-бір ел бармады, тек Ресейдің дүмше саясаткерлері ғана: «Басты міндетіміз – жалпыадамзаттық құндылықтарға қол жеткізу!» – деген ұранға басты. Бұл не өзі? Қытайлықтардың құндылығы басқа, америкалықтардікі басқа, испандардың, арабтардың да өз құндылықтары бар. Сонда жалпыадамзаттық құндылықтарды тауып жүрген қай білгіш?».⁴⁹

Екіге бөлінген Ресейде «патриоттар» мен «демократтар» арасында саяси күрес жүріп жатыр. Назар салыңызшы: екі сөз де

«тым жақсы», екеуінің де білдіретіні – отанға деген сүйіспеншілік, әділет деген мағыналар, алайда демократтар патриоттарды ұлтшылдар, фашистер десе, патриоттар демократтарды сатқындар, елдің түбіне жетушілер дейді.

Елдегі осы саяси жағдайға байланысты жоғарыда айтылған тілдік факт: Ресей туралы, отан туралы қалай айтқан жөн деген мәселе өзекті бола бастады. Бұрын басқа нұсқа болмай тұғын, тек – біздің ел бар еді. Алайда ағылшын тілінің, ондағы қалыптасқан әлеуметтік-мәдени, идеологиялық мазмұнның ықпалымен орыс тілінде ауызша, жазбаша сөйлеуде бұл ел деген тіркес көбіне жағымсыз контексте, жағымсыз коннотацияда жиі ұшырасатын болды. Патриоттық, басқа да «тәуелсіз» баспасөз өкілдері бұл мәселеге бей-жай қарамайтынын білдіріп, үн қатты.

Әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі Александр Чачия «На холмы Грузии легла от фески тень («Грузия қыраттарына қалпақтың көлеңкесі түсті)» атты мақаласының «Где гордость, великороссы? (Тәкәппарлығың қайда, орыстар?)» атты бөлімінде «Ұлы халық, Халықаралық валюта қоры мен Дүниежүзілік банк қызметкерлерінің алдында иілгенде үш бүктеліп, тыпырлайтын министрлеріңе қарап, қалай шыдап тұрасың? Шыққан тегі белгісіз алаяқтар ел қазынасын ұрлап, онымен қоймай, «бұл елге», «бұл халыққа» кекесінмен қарап, миығынан күлгенде қалай ғана үнсіз қалдың? Ата-бабаңнан қалған елің қандай еді, ұрпағыңа қандай елді қалдырмақсың? 1912 жылғы Отан соғысының бастапқы кезеңіндегі жеңілістің күйігімен генерал Петр Иванович Багратион былай деген екен: Біздің Ресей – біздің анамыз, құдай үшін айтыңдаршы, осындай кеңпейіл, мейірбан Отанымызды жау қолына беріп қоямыз ба?».⁵⁰

⁵⁰ Завтра, 1996, №53
(161).

Багратионның сөзіне назар аударыңызшы: «Біздің Ресей – біздің анамыз». Ресейдің нағыз патриоты Отанға деген махаббатын, шын көңілін білдіргенде көзіне жас алуға дайын. Ал енді шағын лингвистикалық эксперимент жүргізіп көрейік: біздің сөзін бұл сөзімен алмастырыңыз, нені байқадыңыз, Багратион туралы қандай ойда қалдыңыз?

Виктор Кожемяконың «Мусор на могилу (Молаға қоқыс шашу)» атты мақаласынан тағы бір мысал келтіре кетейік: «Сонымен, шындығында кім үшін? Еліміздің тағдыры қыл үстінде тұрды емес пе? Ал бәз біреулер «бұл елдің» дейді, ақиқатында бұл біздің еліміз ғой... Сол бәз біреу Сталин мен Трумэннің сұхбатын баяндап беретін болса, пейілінің дұрыс-бұрыстығын тіпті анық байқайсыз».⁵¹

⁵¹ Советская Россия, 1997, №41, (11479).

Надя Кеворкова «Чистеньких всяки полюбит (Тап-тұйнақтай адам кімге ұнамасын)» атты мақаласының «Апология нового русского (Жаңа орыс апологиясы)» бөлімінде былай дейді: «Жаңа орыстарды негізінде жаңа, жас деуге келмейді. Олар әлдекімдердің көзқарасы тұрғысынан алғанда, нағыз орыс емес, бұзылған еврей, татар не грузин болуы мүмкін; бұзылған деуіміздің себебі, олар өздерінің жымысқы істерін БҰЛ елмен емес, БІЗДІҢ елімізбен байланыстырады. Еш шімірікпестен БІЗ деген есімдікті қолданады, Замятиннің прозасынан туындайтын семантикалық ассоциацияның салмағын түсінбейді, кейбірі мәселенің мән-жайын түсінгенмен, ресейліктерді орыстар деп, зорлықпен болса да әдеп сақтауды білмейді. Біздің еліміз оларға сәні кеткен жұмақтың синонимі не түнек пен топастық орын алған мекен емес».⁵² Дегенмен әдеп сақтау дегеніміз ресейліктерді орыстар деу емес, Ресейде тұратын орыс еместерді орыстар деп атамай, ресейліктер деуде болса керек.

⁵² Независимая газета, 02.12.97.

Қазіргі кезде елімізде, басқаша айтқанда, бұл елде «өзіміздікілер» мен «бөтендерді» «мырзалар», «жолдастар» деген сөздермен ажыратады. Орыстарға тән тілдік, тілдік емес ойлау жүйесінде біздің ел тіркесінің әдетке айналып, сіңісті болып кеткені соншалық, ағылшын тілін білмейтіндер үшін отанды бейнелеуде басқа тіркесті қолдану мүмкін емес сияқты. Бұл тұрғыдан алғанда, Валерий Ганичевтің «Из Англии, но не о ней (Англиядан, алайда ол туралы емес)» атты мақаласында Англия мен Ресейді идеологиялық тұрғыдан ұтымды салыстырғаны бір жағынан қызық, бір жағынан әсерлі шыққан: «Ағылшынның бетке ұстар саясаткерлерінің басты ерекшелігі – Англияның, мемлекеттің, керек десеңіз, халықтың басты мақсатына қызмет ету болған. Жоқ, олар саяси қарсыластарын масқаралау үшін әртүрлі реңктегі сөздерді қолданған, алайда ешкім Англияны «бұл ел» деп атаған емес, атауға дәті де бармаған».⁵³

⁵³ В. Ганичев. Из Англии, но не о ней// Завтра, 1998, №37 (250).

This country деп атайтындары анық, өйткені бұдан басқа нұсқасы жоқ, өз елдерін «бұл ел» деп атау олардың ұлттық мінезіне, болмысына тән.

Сонда бұл ағылшындар отанын сүймейді, ағылшын тілі соның дәлелі деген сөз бе? Жарты әлемді жаулап алып, Мысырдан Үндістанға дейінгі аумақтың барлық мәдени, материалдық құндылықтарын өз аралдарына тасыған ағылшындардың отансүйгіштігіне шүбә келтіруге болмас. Олардың отанға деген берік махаббатына Британ музейі дәлел бола алады. Бұл – әлемдегі ең үлкен музей, мұнда үлкен талғаммен, асқан білімдарлықпен, отанға деген шексіз сүйіспеншілікпен жиналған қазынада сан жоқ, Ұлықбектің қолжазбаларын да, көне грек ғибадатханасын да (басқа музейлердегідей тек ғибадатхананың кейбір бағаналары ғана емес, тұтас ғимаратты), тіпті Темза бойынан табылған, Бискай шығанағында ерлікпен қаза болған теңізшілердің аты жазылған Клеопатраның инелері де сақталған. Ал сонда тіл ше? Оның дәлелі ше? Орыс тіліндегі *родина-матушка, отчизна, отечество, родимая сторона, наша страна* деген сөздердің ағылшын тіліндегі баламасы қайда?

Еш алаң болмаңыз, тілдік дәлел бар. Тек ағылшындардың ұлттық мінезін бейнелейтін ағылшын тілі бұл тұрғыда «басқа жолды» таңдаған. Албырт сезімін, тіпті отанға деген сүйіспеншілігін сөзбен ашық жеткізу ағылшындарға тән емес. Оларға тән *understatement* «сөз саптаудағы ұстамдылық», «ойын бүгіп қалушылық», «төмен бағалаушылық» махаббат мәселесінде де өз ізін қалдырған.

Орыс тілінде сорпаны жақсы көрсеңіз «*я люблю суп*», «*я обожаю суп*» дей аласыз. Осы ұғымның ағылшынша дәл баламасын құрбым Джуди Уоркердің анасының аузынан естідім. Сорпаны аса жақсы көретін ол кісі мейрамханада сорпа ұсынған даяшыға: «*I do not dislike soup*» (*Сорпаға еш қарсылығым жоқ*) деп жауап берді. Әрине, бұл жауапқа қарап, ағылшындар «*I adore soup!*» (*Сорпаны керемет жақсы көрем!*) деп айтпайды деуге болмайды. Айтатындары анық, алайда мәселе «бар не мүлде жоқ» болуында емес, «аз мөлшерде не көп мөлшерде» екенінде. Жалпы тілде «бар не мүлде жоқ» деп қарастыру дұрыс еместігін америкалық лингвист Дуайт Болинжер өз еңбегінде анық көрсеткен.⁵⁴

Сондықтан «*олар солай айтады*» деп бір нәрсені жоққа шығаруға болмайды, тілдің саналуандығы соншалық, оны тұтастай бір ғылыми қалыпқа салу мүмкін емес. Олай істегеннің өзінде, ашыған қамыр секілді бір жерден тасып шығары анық.

Венгр-ағылшын журналисі Джорж Микеш немесе Майкс *understatement* ықпалымен сүйіктісіне көңілін білдіруді сипаттап, оны дүниежүзілік (яғни орыс тіліндегі) тілдік ойлаудағы *overstatement*, «асыра бағалаушылықпен» салыстырады:

⁵⁴ D. Bolinger. *Generality, Gradience, and the All-or none*. Gravenhage, 1962.

«The English have no soul; they have the understatement instead.

If a continental youth wants to declare his love to a girl, he kneels down, tells her that she is the sweetest, the most charming and ravishing person in the world, that she has something in her, something peculiar and individual which only a few hundred thousand other women have and that he would be unable to live one more minute without her. Often, to give a little more emphasis to the statement, he shoots himself on the spot. This

is a normal, week-day declaration of love in the more temperamental continental countries. In England the boy pets his adored one on the back and says softly: „I don't object to you, you know». If he is quite mad with passion, he may add: „I rather fancy you, in fact».

If he wants to marry a girl, he says:

„I say... would you?..»

If he wants to make an indecent proposal:

„I say... what about...»».

Ағылшын тіліне тән *understatement*, «төмен бағалаушылық» пен орыс тілін көбіне «жазықты» қылатын *overstatement*, «асыра бағалаушылыққа» көрнекі мысалдар ретінде келесі функционалды баламаларды келтіруге болады:

Ағылшын тілінде: *I am a bit unwell* /Мен өзімді аса жақсы сезініп тұрған жоқпын/.

Орыс тілінде: *Чувствую себя ужасно: голова раскалывается, еле ноги таскаю, утром думала – не встану.../Өзімді жаман сезініп тұрмын: басым сынып, екі аяғымды әрең сүйреп келдім, таңертең тұра алмайтын шығармын дегем .../.*

Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизмді жеткізуде ұлттық мінездің, болмыстың көрінуіне қайта оралайық. Ағылшындар өзінің отанға деген сүйіспеншілігін шетелдіктерді, шетелдік зат атаулының бәрін жеккөру арқылы, яғни ағылшын тілінің «басқа жолын» қолдану арқылы жеткізеді. Сондай-ақ *foreign* /шетел, шетелдік/, *foreigner* /шетелдік азамат/ сөздерінің жағымсыз коннотациялары бар. Сөздің жағымсыз реңкінің күштілігі соншалық, тіпті бейтарап қолданыстағы *the faculty foreign languages* /Шетел тілдері факультеті/ терминологиялық тіркесі қазіргі ағылшын тілінен ығыстырылып, *the faculty modern languages* /Заманауи тілдер факультеті/ деп алмастырылған. Бұл тұрғыдан алғанда, ұлттық мінез өзгешеліктерін бейнелеудегі ағылшын, орыс тілдерінің айырмашылықтары тереңдей түседі. Шетелдіктерге, олардың өмір салтына, мәдениетіне, дүниетанымына

Ағылшындарда жан деген сөз жоқ. Оны *understatement*, «ойын бүгіп қалушылық» алмастырады.

Егер жігіт қызға көңілін білдіргісі келсе, тізерлеп тұрып, оған әлемдегі ең сүйкімді, тартымды, көрікті жан екенін, тек бір-неше жүздеген, мыңдаған әйелдің ғана бойында кездесетін әлдебір ерекше, қайталанбас қасиетін байқағанын, бір минут та онсыз өмір сүре алмайтынын айтады. Сөзінің әсерлілігін арттыра түсу үшін шекесіне қару кезеніп, оқ ататындар да бар. Бұл – қызұқанды елдердегі кәдуілгі қызға сөз айту үлгісі. Ал Англияда жігіт сүйіктісінің екі иығынан ұстап тұрып: «Білесің бе, саған қарсы ешқандай ойым жоқ»,– дейді, ал қызға деген құмарлықтан есі кетіп тұрса: «Сен тіпті маған қатты ұнайсың», – дегенді қосады. Қызға үйленгісі келгенін: «Қалай, шығасың ба?» – деп білдіреді. Ал ыңғайсыз ұсыныс жасамақ ойы болса: «Ананың жөні қалай?» – дейді.

асқан қызығушылық танытып, жақсы ниетте болу – орыс ұлтына тән мінез. Сондықтан орыс тіліндегі *шетел*, *шетелдік* сөздері ингерентті (контекстен тыс, бастапқы кезден-ақ болатын) жағымсыз коннотацияға ие емес. Қайта керісінше, бұл сөздер қызығушылық туғызады, еліктіреді, жаңа, беймәлім, қызық нәрсені тануға, білуге шақырады.

Ағылшын тіліндегі *foreign*, *foreigner* сөздері тек жағымсыз контексте қолданылады. Ағылшын сөздіктерінің көрнекі фразеологиясында *foreigner*/ шетелдік/ жағымсыз мағынада көрінеді:

Anne's father would not consent to her marrying a foreigner / Аннаның әкесі оның шетелдікпен некелесуіне келісімін бермес еді/ (ALDCE *consent* сөзінің көрнекі нұсқасы – «келісу»);

He has a distrust of foreigners /Ол шетелдіктерге сенбейді/ (ALDCE *distrust* сөзінің әдеби нұсқасы «сенімсіздік»);

Foreigners are not allowed to own land /Шетелдіктерге жер иеленуге рұқсат етілмеген/ (LDCE *Foreigners* сөзінің көрнекі нұсқасы);

Could you help me, please? I am a foreigner, and I can't read signs /Маған көмектесе алмас па екенсіз? Мен шетелдікпін, маңдайшалардағы жазуларды оқи алмаймын/ (DELCE *Foreigner* сөзінің көрнекі нұсқасы).

Кейде тіпті күлкілі жағдайлар да болып жатады (орыс тілі тұрғысынан алғанда): *William III was not a popular ruler owing to his foreign ways (he was born in the Hague)* / III Уильям өзінің шетелдік мінез-құлқының салдарынан танымал билеуші бола алмады (Ол Гаагада туған).⁵⁵ Ағылшындар тіпті абайсызда Нидерландта дүниеге келген патшасын «шетелдік» болғаны үшін кешіре алмаған.

Көрнекті ағылшын драматургі Том Стоппард соңғы шыққан пьесасының кейіпкері – танымал антикалық поэзия маманының ауызына мынадай сөз салып, римдік ақындардың беделін түсіреді: *Romans were foreigners who wrote for foreigners two millenniums ago* /Римдіктер екі мың жыл бұрын жатжұрттықтар үшін жазған шетелдіктер болатын/. Бұл Венгрияға барып, венгрлерді жақтырмай, «*these foreigners*» /бұл шетелдіктер/ деген ағылшын бикеші туралы анекдотты еске түсіреді. Әйелге сыпайы түрде Венгрияда сіз өзіңіз шетелдік боп саналасыз дегенге таңғалған бикеш өзінің ағылшын екенін, сондықтан еш жерде *foreigner* болмайтынын, ағылшындардан басқалардың бәрі шетелдіктер екенін айтыпты.

Питер Устинов «О себе любимом» деген автобиографиялық кітабында өзінің ағылшын мектебіне «шетелдік» боп келген сәтін былай суреттейді: «Мистер Гиббс мектебінде өткен соңғы крикет ойындарының бірінде допты мың мәрте түсіріп ала жаздаған маған ызалы көрермендер: «Босбелбеу!» – деп айғайлап жатты. Менің езуіме күлкі үйірілді. Бәрі де менің допты түсіріп алатыныма сенімді еді, ешқайсысы мені жақсы ойнап шығады деп ойламады. Қайтесіз, шетелдікпін

⁵⁵ P.W. Montagu-Smith. *The Royal Line in Succession*. Pitkin Pictorials, 1995, p.21.

ғой».⁵⁶ Тағы сол кітаптан: «Ағылшын тарихынан өзгені оқымайтынбыз. Құдды бала жасындағы біздерді шетелдіктер, олардың өткен өмірі деген ұғыммен жараламайық дегендей. Кей кезде ғана шетелдіктер ағылшындардан жеңіліс табу үшін жау ретінде көлбеңдеп көрініп қалатын».⁵⁷

«Lognman» баспасының сөздік редакциясының компьютерлік мәліметтер базасынан *foreigner* сөзінің 500-ден астам контексті алынды. Мәтіндерден механикалық жолмен (компьютердің көмегімен) жұлынып алынған фразалардың үзіндісі екеніне қарамастан, бұлардың ішіндегі шетелдіктерге қатыстылардың жартысынан көбі жағымсыз мағынада екені анықталды. Солардың кейбірін мысал ретінде келтіре кетейік:

Outsiders were frowned on. They're foreigners – they come from Bury St. Edmunds! [Сырт адамдарға жақтырмай қарады. Олар Бери Сент-Эдмундс қаласынан келген шетелдіктер еді!].

He's not a proper father: he'd rather talk to a foreigner than come and find his own son [Ол жақсы әке емес-ті: ұлын іздеуге жөнелудің орнына, ол шетелдікпен сөйлесіп тұратын].

Would love me even less, if only because I was a foreigner on the home turf [Туған топырағында бөтен болғаным үшін ол мені бұдан да аз жақсы көрер еді].

He is not kind of loving or affectionate about foreigners [Ол шетелдіктерді жақсы көріп, жақтыратындардың қатарынан емес].

They left her complaining volubly about foreigners, the dog yapping his agreement [Олар кетіп қалды, ал ол ауыз жаппай, шетелдіктердің үстінен шағым айтып жатты, ит те оны құптағандай шәуілдеуін тоқтатпады].

The growing resentment against foreigners erupted in the summer of 1992 [Шетелдіктерге қатысты соқыр сенімнің белең алуы 1992 жылдың жазына тура келді].

The Italians, and indeed all foreigners, are known to be cruel to animals [Италиялықтар, сондай-ақ басқа да шетелдіктер жануарларға зәбір көрсететінімен белгілі].

Jane had a suspicion that the Swiss, like all the foreigners, harboured strange and filthy diseases [Джейн швейцариялықтар барлық шетелдіктер сияқты біртүрлі, қызық ауруларды таратушылар ма деп күдіктенді].

Declared that «abroad is utterly bloody and foreigners are fiends [«Шекараның арғы жағындағылардың бәрін қарғыс атқан, ал шетелдіктер – ібілістің қолшоқпары» деп жарияланды].

The «Lower Breed», along with servants and foreigners [Қызметшілер, шетелдіктермен қатар «төменгі тұқымдасқа» жатады].

...with witches, demons, werewolves, basilisks, foreigners, and (of course) papists; Catholics were «dogs, swine, unclean beasts, foreigners and strangers from the Church of God» [... мыстан, әзәзіл, жын, құ-

⁵⁶ П. Устинов. О себе любимом. Ауд. Т.Л. Черезова. М., 1999, 72 б.

⁵⁷ П. Устинов. Көрсет. шығар. 62 б.

быжық, шетелдіктер, сондай-ақ папистер секілді католиктер де «Құдайдың шіркеуінде ит, шошқа, айуан, шетелдік, жатжұрттық болып саналды»].

He blames foreigners for the country's troubles [Ол елдің келеңсіздіктеріне шетелдіктерді айыптады].

Another boring foreigner. I bet she is a Jew [Тағы бір зеріктіретін шетелдік. Оның еврей екеніне еш шүбәм жоқ].

This race despises foreigners, no permanent residence for one more disheveled foreigner to arouse much suspicion [Бұл нәсілдің өкілдері жатжұрттықтарды жек көреді, күдік тұғызбау үшін алқам-салқам шетелдіктің бірде-біреуіне тұрғылықты болуға рұқсат берілмеді].

...are thrown together on a case involving drugs, foreigners, lots of fights and guns... [...есірткі заттары, шетелдіктер, таусылмайтын төбелестер мен тапаншалар болып бірлесті...].

...and national purity – women, homosexuals, foreigners? [...ал ұлт тазалығы әйелдер, гомосексуалистер, шетелдіктер ме?].

Now that sounded a little like «Foreigners Go Home! [Енді былай айтылды: «Шетелдіктер, келген жақтарыңа табандарыңды жалтыратыңдар!»].

...a lust including women, animals, madmen, foreigners, slaves, patients and imbeciles... [...әйелдер, жануарлар, жындылар, шетелдіктер, құлдар, аурулар, кемістер кірген тізім...].

...a quiet child with the natural distrust of foreigners peculiar to the French of his class... [...өз тобындағы француздарша шетелдіктерге табиғи сенімсіздікпен қарайтын тыныш бала...].

Fear of foreigners [шетелдіктердің алдындағы үрей].

Abroad is also tiring and confusing and full of foreigners... [шетелде әбден діңкелейсің, түсініксіз нәрсе көп, жан-жағың толған шетелдіктер].

...we must be sacrificed to the evil intentions of foreigners... [... шетелдіктердің ниетіне сай бізді құрбандыққа шалмақшы].

The intrusion of foreigners onto Chinese soil [шетелдіктердің Қытай жеріне басып кіруі].

...throw France on the mercy of foreigners... [...Францияны шетелдіктердің қамқорлығына қалдыру...].

...enjoyed massaging the paranoid prejudices of foreigners... [шетелдіктердің параноидтық теріс пікірлеріне құлшына дем беріп отырды...].

They're suspicions of foreigners [бұл шетелдіктердің күдігі].

Feelings of xenophobia – a fear or hatred of the foreigner – can so readily be whipped up [ксенофобия сезімі – шетелдіктерге қатысты үрей не жек көру сезімі, жылдам өрбиді].

When I was foolish enough to believe that the foreigners were the cause of the British [ол кезде мен тым ақымақ едім, шетелдік-

тер британдықтардың үлкен қарғысына ұшырағандар дегенге сенетінмін].

...the cat, who is suspicious of this foreigner as the natives... [...шетелдіктердің жергілікті халыққа сенгендей сенбейтін мысық...].

Really, he was very hostile to foreigners [шындығында ол шетелдіктермен жауласып отыратын].

I still couldn't imagine my mother mixing with foreigners anywhere [қазірге дейін анамның шетелдіктермен әлдебір байланысы болғанын елестете алмаймын].

Ағылшын тілінің америкалық нұсқасында «саяси әдеп» барынша сақталған (бұл тур. II бөлім, 2-тараудың 3-парагр. қараңыз), онда *foreigner* сөзінің орнына оның көңілге тиетін дәрекі, жағымсыз реңктерін жұмсартатын, саяси тұрғыдан алғанда, дұрысырақ эвфемизм енгізген. Сонымен «жұмсақ», сыпайылау нұсқасы – *alien* /бейтаныс адам/ *newcomer* /жаңа келуші/.

Foreigner сөзінің әлеуметтік-мәдени коннотацияларының ешбірі орыс тіліндегі иностранец (*шетелдік*) сөзінде жоқ.

Сонымен, отанға деген махаббат ұлттық мінезден бастау алатындықтан, орыс тілінде ашық, эмоциялы синоним сөздер мен сөз тіркестерін барынша көп қолдану арқылы бейнеленсе, ағылшын тілінде асқан ұстамдылықпен, жат, өзге нәрсеге жиіркенішпен қарау түрінде жеткізіледі.

§ 6. Күлімсіреу және мәдениеттер тартысы

Ол сирек жымияды,
Ол тілін безеп, жыртыңдап жүрмейді.

Она ұлыбаeтся редко,
Ей некогда лясы точить.

Н.А.Некрасов. «Мороз, Красный нос».

Батыстың көзімен қарағанда, орыстардың бір қызық ерекшелігі – олардың түнеріп жүретіні, адамды суық қарсы алып, күлімсіремейтіні. Қазіргі халықаралық байланыстар жаппай етек алып, қарқынды дамып жатқан уақытта күлімсіреу мәселесінің көкейкестілігі арта түсті.

Орыстар жымимайды (осыдан келіп «түнерген жабайылар», табиғатынан қатыгез деген балағаттаулар пайда болған), *they are unsmiling nation* /олар жымимайтын халық/, сондықтан олардан сақ

болған жөн, бұл түнергендерден бәрін күтуге болады. Орыстар үшін бұл қандай күлкілі жағдай болса да, 1984 жылы М.С.Горбачевтің Англияға сапары ағылшындар арасында нағыз сілкініс жасады. Кеңес үкіметі басшысының жылы жүзі олар үшін нағыз тосын-сый болды.

Америкалық ғылыми еңбекте бұл жайында былай жазылды «Red Star Rising: The Coverage of Mikhail Gorbachev by U.S. network television, 1984–86». Горбачевтің Англияға сапары жайлы жазған батыстың бұқаралық ақпарат құралдары көп жайды аңғартатын тақырыптар қойып жатты: «Enter a Bear Smiling [Аюдың жымыиып келуі]». Шекспир дәуірінен өзгермеген сахна ескертпелері халықаралық аренаға жаңа тұлғаның келгенінен хабар берді.

A Bear – аю: Батыстағы Ресейдің стереотип бейнесі. «Русский Медведь улыбающийся» – бұл оксюморон, бір-бірімен үйлеспейтін екі ұғымның тіркесуі. (*Bear Smiling*) – биологиялық түрді білдіретін ғылыми терминдерге әдейі ұқсату. Кеңес одағы саяси көшбасшысының жаңа типі, жаңа стилі, КСРО басшылығындағы түбегейлі өзгерістер Батыс әлемінің журналистері мен саясаткерлерін таң-тамаша етті. Күлімсіреген Горбачев, оның күлімсіреген жұбайы Раиса – бұрын-соңды болмаған нәрсе:

Осыдан кейін Хёрст репортажында кеңес адамының жаңа типі түбегейлі талқылана бастады.

Горбачев бұрынғы совет көшбасшылары сияқты түнерген, сұсты тұлға емес, ол – бұл қалыппен құйылмаған тұлға... Горбачев – шымыр, жымыюға дайын тұратын, өзіне, өз ісіне сенімді адам. NBC репортажында бұл мәтінмен бірге Ұлыбританияның сыртқы істер министрімен кездесуге келген Горбачевтің камера алдында қуанышты жүзбен күлімсіреген кескіні көрсетілді... Кадрда совет көшбасшысының жас әрі көрікті жұбайының болуы Кеңес Одағы басшылығында біраз өзгерістер болғанынан хабар берді.

⁵⁸ В. Knobel. «Red Star Rising»: The Coverage of Mikhail Gorbachev by U.S. network television, 1984–86. PhD thesis. Harvard University. Cambridge, Mass., 1991, p. . стр. 89.

Хёрст репортажын Горбачевтің өзін-өзі ұстау мәнері алдыңғы көшбасшылардан өзгешеленгенмен, ол Ақ Үйдің сөзін күлімсіреп келіп жеткізушіге айналар, алайда Батыс әскери тақырыпта бір жылдан астам уақыт жүргізілген келіссөзді тыңдауға құлықсыз, сондықтан айтарлықтай өзгерістердің болуы неғайбыл деген қорытындымен аяқтайды.

⁵⁹ Ibid, p. 90.

«Hurst’s report next moved into a more detailed discussion of the new-style Soviet:

Gorbachev [sic] is not from the mold that gave the world generation after generation of stodgy, dour Soviet leaders... Gorbachev is a bouncy man, quick with a smile and self-assured, apparently confident of his position.

The NBC report accompanied these words

with film of a smiling, jovial Gorbachev, taken as Gorbachev posed for cameras while arriving for his visit with the British Foreign Secretary... The presence of a Soviet leader’s wife, particularly a young and pleasant looking one, reinforced the idea that leadership in the Soviet Union was undergoing a change».⁵⁸

Алайда батыс әлемінің күдігін сейірту үшін тек жымыюмен шектелу жеткіліксіз еді: «Hurst’s report finished with the conclusion that

there was unlikely to be a change in substance despite Gorbachev’s change in style from previous leaders: Gorbachev [sic] may turn out to be the smiling messenger with words in the West nobody wants to hear, words that impose, in Washington’s view, unacceptable preconditions on arms talks, talks already stalled for more than a year».

Газеттер, радио, телевидение, саясаткерлер мен саясаттанушылар орыс аюының жымиюын жаппай талқылады: «In a two minute report on December 17, Fenton explained that Gorbachev had opened a diplomatic offensive in Britain against Star Wars that seemed to be working:

«Enter a bear smiling». That's how The London Times describes Gorbachev's visit to Britain. But the big question is why is he smiling. He won over the British press, which is something to smile about. He won over Britain's «Iron Lady», which is certainly something to smile about... And he seems to be exploiting a potential division in the Western alliance, and that is something to make him smile all the way back to the Kremlin.

The pictures backed up the text. Gorbachev appeared in six shots in Fenton's report and he was smiling broadly in five of them (in the sixth, he was merely listening to someone else). As Fenton started his report, for instance, viewers saw «the Bear», Gorbachev, enter a room, take off his coat and warmly greet Foreign Secretary Howe – these were the same pictures of the smiling confident Gorbachev that NBC used. The report then alternated between the smiling Gorbachev, the smiling Thatcher, and the news media, which the text declared Gorbachev «charmed». The images, regardless of text, seemed to present a reason to like this smiling visitor».⁶⁰

Сонымен, Батыстың «тылсым орыс жан дүниесіне» тағатын міні – неге күлімсіремейді? Мыңдаған шетелдік туристің, әсіресе ағылшынтілді елден келгендердің Ресейден кетіп бара жатып, тамашалағандарын тамсана айтысып, соңында сұрайтындары: адамдар неге көшеде түнеріп жүреді, неге күлімсіремейді?

Керісінше, орыстар ағылшынтілді әлемге түскенде жан-жағындағы жымиғандарды көріп, таң-тамаша болады. Лондон университетінің тағылымдамасынан Британ кеңесі бағыты бойынша өтіп келгенімде, әріптестерім таңғаларлық не нәрсе көргенімді сұрады. Менің кідірместен: «Олар жымиып жүреді. Барлық жерде: көшеде де, емханада да, лифті де да жымиып жүреді, мүлде танымайтын адамдарына да жымия береді» дегенім есімде. 1973 жылы кеңес әлемі мен капиталистік ел әлемі арасындағы айырмашылық жер мен көктей болған уақытта мұндай әсер алуым қалыпты жағдай болатын. Бірнеше ай бойы мәдени шок алған азық-түлік, тауар,

Фентон 17 желтоқсандағы екі минуттық репортажында Горбачевтің Ұлыбританияға «жұлдызды әскерге» қарсы жасаған дипломатиялық шабуылы тиімді болғанын айтады:

«Аю жымып келді». «London Times» газеті Горбачевтің Ұлыбританияға келуін осылай сипаттайды. Басты сұрақ: ол неге жымияды? Ол британдық қайсар ханымның көңілін тапты, осының өзі оның жымиюына себеп болып отыр... Сондай-ақ ол Батыс одағының бөліну ықтималдығын өз пайдасына шешуі мүмкін, онда оның қайтар жол бойында Кремльге дейін жымып барары сөзсіз.

Мәтінмен бірге суреттер көрсетілді. Фентон репортажында Горбачев алты кадрға түсірілген, оның бесеуінде ол езуін кере, күлімсіреп тұр, (алтыншысында біреуді тыңдап тұр). Фентон репортажының басында көрермендер «Аюдың», яғни Горбачевтің бөлмеге кіргенін, пальтосын шешіп, Сыртқы істер министрі Хоуды жылыұшырай қарсы алғанын көреді. NBC телекомпаниясы қолданған Горбачевтің күлімсіреген, өз-өзіне сенімді бейнесі бар кадрлар да қайталанатын. Әрі қарайғы материалда біресе жымиған Горбачев туралы, біресе жымиған Тэтчер туралы, одан кейін Горбачевтің күлімсірегеніне көздері тойған бұқаралық ақпарат құралдары жайында сөз болады. Мәтінсіз ұсынылған фотосуреттер-ақ күлімсіреген қонақты жақсы көріп кетуге себеп болады.

⁶⁰ B. Knobel. «Red Star Rising»: The Coverage of Mikhail Gorbachev by U.S. network television, 1984–86. PhD thesis. Harvard University. Cambridge, Mass., 1991, p. стр. 91.

кітаптың молшылығы да, техника мен сервистің ғажайыптары да дәл осы жымию сияқты таңғалдырмапты.

25 жыл өткен соң, 1998 жылы Ресейдің мүлде басқа ұрпағының өкілі – ММУ студенті Америка мәдениеті туралы өз шығармасында: «Another example is how often people smile for no reason; that seemed pretty weird to me [Тағы бір мысал – адамдар себепсіз көп жымияды; маған бұл өте қызық көрінді]» – деп жазды (Дмитрий Акопов, ММУ-дің шет тілдер факультетінің студенті).

Психологтердің статистикалық есептерінен бала күніне орта есеппен 400 рет, ересектер тек 15 рет жымияды дегенді оқығаным бар еді. Бәлкім, онда америкалықтар – балалар, біз ересектер шығармыз.

Сонымен, олар біздің жымимайтынымызға ренжиді, наразылық білдіреді, таңғалады, ал біз олардың әрдайым, кез келген жерде бәріне жымия беретініне таңырқаймыз. Бұл жұмбақтың «шешімі» тым оңай: мәдениеттер қақтығысының қарапайым мысалы.

Батыс әлемінде жалпы ағылшынтілді әлемде жымию – мәдениеттің (этнографиялық мағынадағы) белгісі, бұл – дәстүр, салт: езу тартып, бөтен ойыңыздың жоқ екенін, тонамайтыныңызды, өлтірмейтініңізді білдіру. Бұл – тұлғаның айналасындағыларға өзінің осы мәдениет, қоғам өкілі екенін формалды түрде көрсету тәсілі. Жымию шынайы көңілдің, ниеттің, қатынастың белгісі болып саналатын орыс мәдениетінің өкілдері үшін де бұл тәсіл аса жағымды.

Бар болғаны осы. Әр мәдениеттің жымиюы да әрбасқа. Батыс әлемінде жымию, бір жағынан, кімге қаратылса да оған деген ниеттің түзу екенін білдіруі шарт емес, мәдениеттің формалды белгісі, екінші жағынан жағымды эмоцияға деген биологиялық реакция; ал орыстарда бұл тек соңғысы ғана. Сондықтан жымиюға қатысты қобалжудың, иықты қиқаңдатудың, күдіктенудің қажеті жоқ – бәрі де қалыпты, табиғи нәрсе. Әр мәдениеттегі қызметі әрбасқа.

Айтқандай, әлемде жымимайтын мәдениеттер көп. 2003 жылы мамырда Мәскеу экономика және құқық академиясында өткен «Әлем тілдері және тілдер әлемі» атты халықаралық конференцияға Чад, Бенин, Кот Д'Ивуар, Бурунди республикаларының елшілері қатысты. Олардың ешқайсысы (қасындағылары да) бірде-бір рет, тіпті таныстырған кезде де жымимады. Олардың өзін тым салмақты ұстаған түнерген кейпі Ресейдің көрнекті саяси қайраткерлерін еске түсірді.

Орыс студенттердің пайымдауындағы Америка әлемінің көрінісінен smile [жымию] сөзі ең жиі қолданылатын сөздер қатарынан орын алады. Әлемге әйгілі америкалық жымиюға орыстардың қатынасы әртүрлі, мәселен: бірі олардың ашық-жарқындығына дән риза, екіншісі оны қалай түсінерін білмейді, ал үшіншісі қолдамайды әрі күдікпен қарайды.

Оған орыс тілінің дәлелі: *дежурная улыбка, вежливая улыбка* деген тіркестердің жағымсыз коннотациясының болуы: *дежурная* – яғни міндеттелген, *вежливая* – шынайы емес деген сөз. (Кекесінмен айтылған сөздер – ауд.) Сатирик Михаил Задорнов америкалық жымиуды созылмалы ауру сияқты дейді.

Британ кеңесінен келген ағылшын оқытушыларымыздың бірі америкалық жымию жайында былай деп еді: «Америкада тіс дәрігерінің қызметі өте қымбат, сондықтан америкалықтар тісін күтуге ақшасы жеткілікті екенін көрсету үшін жымия береді. Бұл – өзінің ауқатты адам екенін көрсетудің тәсілі».

Бәлкім, «Сен ұйқыда жатқанда» («While you were sleeping») атты америкалық фильм тұрғысынан алған да дұрыс шығар. Кейіпкердің (фильм бойы ұйқыдан тұрмаған жігіттің) ата-анасы қыздан: «Оны не үшін сүйесің?» – деп сұрайды. «Жымиғаны ұнайды», – дейді қыз сезімге беріліп. Жігіттің әкесі: «Әрине! Бір тісі алты жүз доллар тұрады!» – деп өз ойында жүрген күдігінен хабар береді.

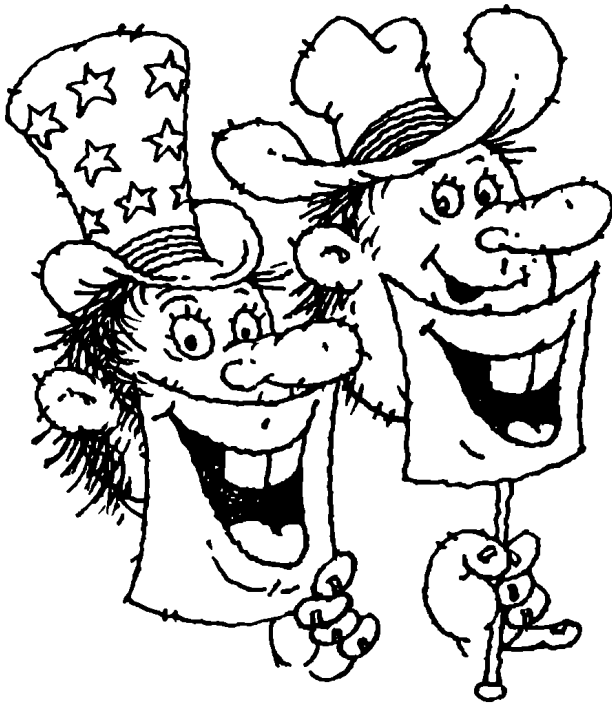
Мәскеуде бір жыл тұрған америкалық танысымыздың былай деп ағынан жарылғаны бар: «Маған сіздердің сатушыларыңыз ұнайды. Сондай шынайы. Кешке қарай ауыр жұмыстан шаршап, сатып алушылардың бәрін шетінен жек көріп тұрғаны бетінде анық жазылып тұрады. Ал біздікілер бетіңе өтірік күле қарап, ішінен сіздердікі сияқты сыбап тұрады».

Батыс мәдениетінде жымию – қызмет көрсетудің ажырамас бөлігі.

Чейз Манхэттен банкінде мынадай хабарлама ілініп тұр: Егер біздің оператор сізге жымимаса, бұл жайында швейцарға хабарлаңыз. Ол сізге бір доллар береді (проф. И.А. Стернин материалдарынан, Воронеж университеті).

Баспасөз беттеріндегі суреттерде Америка қайраткерлері ақ тістерін көрсетіп, барынша америкалық үлгімен күлімсіреді. Америка мәдениетінде жымию – табысты адам екенін де білдіретін әлеуметтік белгі. Егер сіз белгілі бір лауазымға кандидатураңызды ұсынсаңыз, фотосуреттердің барлығында күлімсіреп тұруыңыз керек. Сайлаушыларыңыз сіздің жағдайы жақсы, ақшасы бар, табысқа жеткен адам екеніңізді көруі қажет, ары таза, өміріне көңілі толатын, сенімді адам ретінде танулары керек. Жымиудың америкалық үлгісінің жаттанды болып кеткені соншалық, президенттің жұбайы Хиллари Клинтон Диана ханшайымның қазасына қатысты салтанатты жиында фотографтарға әдеттегідей жымиған.

Keep smiling – Америка өмір салтының ұраны: «Қандай жағдай болса да күлімсіре». Бұл «ешқашан тағдырдың соққыларына берілме, жеңілме. Ауыр жағдайда жүрсең де, ешкімге сыр берме, білдірме. Күлімсіре» дегенді білдіреді. Keep smiling! Кез келген жағдай-

дағы жасанды оптимизм (don't worry, be happy! keep smiling! [қобалжыма, шаттан! күлімсіре!]) – міне, ресми түрде мақұлданып, барлық құралдар, соның ішінде тіл арқылы сіңісті болған америкалық ұлттық мінездің бір қыры.

Бір қызығы, кеңес адамдары мен олардың өмірі бейнеленген плакаттарда да барлық адамдар күлімсіреп тұратын. Бұл әсіресе XX ғасырдың елуінші жылдары мен алпысыншы жылдардың басындағы плакаттарға тән.

Америкалық жымию АҚШ тұрғындарын (әсіресе жаңа көшіп келген иммигранттарды) осы елдің азаматы болу бақыт, артықшылық екеніне күштеп сендіруді көздеген идеологиялық үгіт-насихат жұмыстарында маңызды рөл ойнаған (қараңыз: II б., 2-т., § 2). Бұған дәлел – америкалық әріптестеріміздің бақытты болудың құпиясы туралы жазылған мақаланы сынға алуы: «From this article you

can see how we Americans are «brainwashed» into the smile and being happy [Бұл мақаладан бізге – америкалықтарға күлімсіреңдер, шаттаныңдар деп қалай миымызды ашытқалы отырғанын білесіздер]».

Орыстардың ділі басқа, дәстүрі басқа, өмірі, мәдениеті де басқа – бұл жағынан алғанда, бәрі бір-біріне қайшы келеді. Адамның қоғамда алатын орны өскен сайын бет-бейнесі де салмақты болуы тиіс. Егер сіз жоғары лауазымға үміткер болсаңыз, болашақ сайлаушыларыңызға өзіңіздің салмақты, тиянақты, ақылды адам екеніңізді, өзіңізге қандай іс жүктелгелі отырғанын, қандай маңызды мәселелерді шешуге тура келетінін пайымдап отырғаныңызды көрсетуіңіз қажет. Бұл жағдайда жымию орынсыз болады, ол сізді тек жеңілтек, істің мән-жайын түсінбейтін адам етіп көрсетіп, сізге деген сенімді жоғалтады.

Профессор И.А. Стернин материалдарынан мысалдар келтіре кетейік: «Петерборда америкалық қызға кемпір: «Несіне ыржиясың?» – депті. Карнегидің «Жымиыңыз» деген үндеуі еріксіз мынадай реплика тудырады: «Несіне жымиясың? Ақша жоқ. Жағдай қиын. Жыми дейді ғой». «Несіне» деген есімдіктің қолданылуына назар аударыңызшы. Орыс түсінігі «кімге жымию?» дегенді қабылдай алмайды, себебі бұл сөздің коммуникативтік мағынасы санадан тыс қалып, бейнелеуші, көңіл күйді жеткізуші белгі ретінде ғана қабылданған.

Ғаламтордағы орыс әзілінде: «Жымиыңыз – бұл бәрінің жынына тиеді» – дейді...

Шынында да, америкалықтардікіндей «менде бәрі о'кей: отбасым, пәтерім, жалақым және т.б.» дегенді айналасындағыларға паш етіп, жасанды «пиар» үшін жымию орыс мәдениетінде «неменесіне ыржияды?» деген жағымсыз реакцияны тудырады. Сондықтан бұл елде Карнеги секілді «пиар» классиктерінің америкалық әдістері, ұсыныстары жүрмейді.

Америкалық жымию әзіл-оспақтың нысанына айналды.

«Естідіңдер ме? Америкалықтар жымиғанда езулері кеңдеу болу үшін отыз үшінші тіс салғызып жатыр екен».

Америкалықтар туралы «статистикадан»: 77%-ы объективке барынша күлімсіремесе, фотоаппарат істемей қалады екен. (КоМок № 12. 25 наурыз, 2003).

Америка президенттерінің портреттері мен фотосуреттерінен жымию саяси қайраткердің табыстары мен жетістіктерінің символы саналатын міндетті атрибут екенін көруге болады. Бұл шамамен ХХ ғасырдың орта шенінде пайда болған. Ресми фотосуреттерде Рузвельттен (отыз екінші президент, 1933–1945) Клинтонға (қырық екінші президент, 1993 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі) дейінгі президенттердің бәрі жымиып түскен. Алдыңғы Вашингтоннан Гүверге дейінгі 31 президент орыстың саяси қайраткерлері секілді ұстамды, түнерген кейіпте. Тек Томас Джефферсонның (үшінші президент, 1801–1809) жүзінен ғана болар-болмас жылылықты байқауға болады.

Қазіргі кезде іскерлік және басқа да байланыстардың жандануына байланысты жымию мәселесі күрделене түсті. Бұл жайында А.В. Павловская былай деп жазады: «Орыстардың қоғамдық орындарда, көшеде өзін ұстау үлгісі ерекше түсіндіруді қажет етеді. Олардың өздеріне үйреншікті дағдыға сай тым түнеріп жүретіні жиі айтылады. Оған себеп – орыстардың мінезіндегі ерекшелік емес, іс-әрекетіндегі ерекшелік. Ресейде танымайтын, бөгде адамдарға күлімсіремейді. Олай істеген жағдайда бұл ақымақтық болып көрінуі мүмкін, тіпті танымайтын адамға жымию кей жағдайда, мысалы, қараңғы кіреберісте өмірге қауіп төндіруі ықтимал. Орыс тілінде «Смех без причины – признак дурачины» /Себепсіз күлу – ақымақтықтың белгісі/ деген сөз бар. Ресейде алғаш рет Мақдональдс ашылғанда, орыс қызметкерлерді клиенттерге жаппай жымиып қызмет көрсетуге үйретеді. Бұл іс біраз қиындық туғызып, жас қызметкерлер «адамдар бізді есі ауысқан деп ойлайтын шығар» деп наразылық білдіреді. Орыстардың көшеде өздерін салмақты, ұстамды ұстауы түнергендікті білдірмейді, бұл – тек жақын, таңдаулы адамдарыңа ғана күлімсіреу керек деген дәстүр ғана».⁶¹

Бұл дәстүр тамырын тереңнен алады. Жымию, күлу – тек қуанышты, жанның рақаттанған сәттерін көрсететін әрекеттер. Басқа жағдайларда бұл – тек ақымақтық. Ежелгі Русь даналығы былай дейді:

⁶¹ А.В. Павловская. Как иметь дело с русскими. Изд-во Московского университета, 2003, 27 б.

Ұлым менің, адамдар арасында болғанда не оларға жақындағанда күлме: күлкіден ақымақтық туады, ақымақтықтан жанжал, жанжалдан төбелес шығады, төбелестің ақыры – кісі өлтіру, ал кісі өлтіру – күнә. («Повесть об Акире Премудром», XII в.);

Ақ жарқын күлкімен жаныңның қуанышын жеткізу оңай... Немесе жүрегің қуанса, өңің де бал-бұл жанып кетпей ме? (Св. Василий);

Балаға қосылып кім күлсе, ұятты болып, басы дауға қалар («Мудрость Менандра Мудрого», XIV в.);

Сылқ-сылқ күлген күнәға батар;

Күлкің көп болса, күнәң аз болмас (из пословиц XVIII в., Мосхион)⁶².

В.И.Дальдің сөздігінде улыбаться /жымию/ деген етістіктің мағынасы былай ашылады: «ухмыляться», «смеяться молча, про себя», «показывать выражением уст и лица расположение ко смеху» (миығынан күлу, үнсіз күлу, езу тарту, күлуді бет пішіні арқылы көрсету). Мынадай фразеологиялық мысалдар берілген: *Где грех, там и смех /Күнә бар жерде күлкі бар/; Набьет и улыбка оскомину /Күлкіден де тіл ойылар/; Смехом сыт не будешь /Күлкімен тоқ болмайсың/; Смех до добра не доводит /Күлкі мұратқа жеткізбейді/.*

Осы мәдени ая тұрғысынан алғанда, Макдональдс қызметкерлерінің «адамдар бізді есі ауысқан деп ойлайтын шығар» деген наразылығы орынды. Бөгде адамдарға ешқандай жөн-жосықсыз не үшін жымию керек?!

Бүгінде танымал құрылымдарда «жаңа орыстардың» «жағымды бет-бейнесін» жасау үшін өзін қалай ұстаған жөн дегенде: «Жымиған дұрыс, бірақ үнемі жымиып жүретін адам жеңілтек адам деген түсінік қалдыратынын ұмытпау қажет. Жымиюдың мөлшері болу керек, бұл сіздің өз бағаңызды білетініңізді көрсетеді» – деп үйретеді.⁶³

Революцияға дейінгі дворяндардың, зиялы қауымның арасында Еуропа мәдениетінен келген формалды, сыпайы жымию болса керек. Бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді. Маған тек кейбір тұстары ғана белгілі. Орыстың ұлы ғалымының қызы, көрнекті орыс ақынының жұбайы Любовь Менделеева-Блоктың жарияланбаған естеліктерінде жаңа құрылып келе жатқан кеңес қоғамының жас бейнесін суреттегенде «жымию кетті» деп айтылады. Кетті десе, онда бұрын болғаны ғой. Яғни батыс мәдениетіне тән формалды, ақсүйектік жымиюдың кеткені ғой. Алайда бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет ететінін қайталап айтамын.

Дегенмен бүгінде Ресейде жымию мәселесімен мәдениеттанушылар мен саясаттанушылар да, «имиджмейкерлер» мен бизнес жөніндегі мамандар да айналысуда. Кеден академиясында, мәселен «Кеденші жымию керек пе?» деген сұрақ талқыланған.

Нәтижесінде Ресейдегі жымиюға қатысты жағдай өзгере бастады. Жымиатын аса жоғары лауазымдағы саяси қайраткерлер шыға

⁶² Мудрое слово Древней Руси. М., 1989, 185, 328, 391, 358 бб.

⁶³ М. Привезенцева. «Попа Наполеона» повредит имиджу успешного человека // Капитал, 10–16.03.1999, 9 б.

бастады, атап айтқанда, премьер-министр М.М.Касьянов. Дүкендер мен шетелдік фирмаларда қызмет көрсететін қызметкерлер күлімсіреп қарсы алатын болды. Сонымен, бүгінде заманауи Ресейде жымиюдың қандай рөл ойнайтынын актриса Ольга Дроздова-ның «Жымию жұдырыққа қарсы» деген тақырыпта берген сұхбатынан («За Калужской заставой» № 44 (231) 15–21 қараша, 2001 ж.) көруге болады. О.Дроздова сұхбатында: «Өмірдің өзі қатыгездікке қатыгездікпен мүлде жауап беруге болмайтынын көрсетті, ондай жолмен бір нәрсеге қол жеткізу өте қиын. Қазір маған тіл тигізген адамға жымып жауап қайтарам және мұның күші жұдырықтан да күшті екенін байқадым», – дейді.

Керісінше, Англияда, британдық психологтердің мәліметтеріне қарағанда, формалды жымиюдың рөлі бәсеңсіп барады. 2003 жылдың ақпанында қарапайым эксперимент жүргізілген: психолог студенттер көшедегі жүргіншілерге жымып, олардың қаншасы өздеріне жауап ретінде жымығанын есепке алған. Нәтиже таңғаларлық болған: Лондондағы қатысушылардың 75%-ы жымиюға жауап қайтармаған, Эдинбургте жүргіншілердің 4%-ы жымып жауап қайтарған. Англияның оңтүстік батысындағылар ең ашық-жарқын тұрғындар екені анықталған.

Сонымен, қорытындылайық.

1. Жымию әртүрлі болады.

«Формалды жымию» – батыс мәдениетінде бөгде адамдарды қарсы алу түрі, таныс емес орында бөтен адамдардан қорғану, қауіпсіздік шарасы. Орыс мәдениетінде бұл керісінше, қарама-қайшы нәтиже береді. «Ол жақта» адамдардың бәрі сыпайы, мәдениетті, әрдайым жымып тұрады деп тамсана айтқан әңгімемнен соң (1973 жылы), келесі кездескенімде құрбым: «Әңгімеңнің пайдаға асары шамалы. Дүкенде қасымда тұрған адамға жымиям деп басым бәлеге қалды. Соңымнан қалмай, әрең құтылдым», – деп ренжігені бар.

«Коммерциялық жымию» – заманауи қызмет көрсету талабы. Ресейге шетелдік фирмалармен келсе де, бүгінде жат дүние емес.

«Шынайы жымию» – жақсы сезімдер мен жайлы қатынастар көрінісі. Яғни жағымды нәрсеге адамның табиғи реакциясы, оның мәдениетпен байланысы жоқ. Жымиюдың бұл түрі адамзат қауымының барлығына тән, оған ешқандай мәдениеттің қатысы болмаған. Орыстарға жымиюдың осы түрі жақын.

2. Жымиюдың әртүрлілігі – мәдениеттің әртүрлілігі.

3. Адамдардың барлығы өзге мәдениетті түсінуге және қабылдауды үйренуі қажет, онсыз мәдениетаралық, халықаралық коммуникацияларға, серіктестікке, бүкіләлемдік ынтымақтастыққа қол жеткізу мүмкін емес.

II тарау

Тіл және идеология

Өткен аптада өнер мен үгіт-насихаттың ажырамас бірлікте екенін аңғардым, әдетте таза эстетикалық пайымдауға жатқызылатындардың бәрі белгілі бір мөлшерде моральдық, саяси не діни наным-сенімдерге сіңісті болады екен.

Джордж Оруэлл. «Толстой мен Шекспир».

Last week I pointed out that art and propaganda are never quite separable, and that what are supposed to be purely aesthetic judgements are always corrupted to some extent by moral or political or religious loyalties.

George Orwell. «Tolstoy and Shakespeare».

§ 1. Мәселенің қойылуы және ұғымдар

Алдымен идеология мен діл ұғымдарын, олардың мәдениетпен арақатынасын анықтап алайық.

Идеология – адамдардың шындыққа қатынасы зерделеніп, анықталатын, әлеуметтік топтардың мүдделері көрініс беретін саяси, құқықтық, адамгершілік, діни, эстетикалық идеялары мен көзқарастарының жүйесі (И).

Идеология – қоғамдық сананың әртүрлі формасында (философияда, саяси көзқарастарда, құқықта, моральда, өнерде, дінде) бейнеленетін идеялардың, ұсыныстардың, ұғымдардың жүйесі. Идеология қоғамдық болмыстың адам санасындағы бейнесі, оның туындауы қоғамның ілгері дамуына (прогрессивтік идеология) не кері кетуіне белсенді ықпал етеді. (СИ).

Идеология – белгілі бір әлеуметтік топты, тапты, саяси партияны, қоғамды сипаттайтын көзқарастар, идеялар жүйесі. (О. и Ш.).

Ағылшын тіліндегі сөздіктерде ideology, идеология сөзіне төмендегідей анықтама берілген:

Идеология – 1 – адамның, адамдар тобының және т.б. экономикалық не саяси жүйенің негізін қалаудағы ойлары, идеялары, сипаты: буржуазиялық, марксистік және тоталитарлық идеологиялар.

Идеология – халық, партия не ел әрекетіне негіз болатын сенімдердің, көбіне саяси нанымдардың жиынтығы.

Ideology 1 – manner of thinking, ideas, characteristic of a person, group, act as forming the basis of an economic or political system: bourgeois, Marxist and totalitarian ideologies (OALD).

Ideology. An ideology is a set of beliefs, especially the political beliefs on which people, parties, or countries base their actions (CCEED).

Ideology – sometimes derog. a set of ideas, esp. one on which a political or economic system is based: Marxist ideology | the free market ideology of the extreme right (LDCE).

Ideology. Science of ideas; visionary speculation; manner of thinking characteristic of a class or individual, ideas at the basis of some economic or political theory or system, as Fascist, Nazi, ~ (COD).

Ideology мен идеологияның екеуіне де берілген анықтамада идеялар мен сенімдердің жиынтығы, жүйесі делінген. Ары қарай анықтамалар әртүрлі боп кетеді. Ағылшын тіліндегі анықтамалардың барлығында идеялардың жиынтығы экономикалық, саяси теориялардың, жүйелердің негізінде жатқандығына баса назар аударылған. Кейде идеялар жиынтығы партияға, халыққа, елге, топқа, тіпті бір адамға тән болатыны айтылған (a person, an individual).

Орыс тіліндегі анықтамаларда еміс-еміс болса да өз мүдделерін идеология арқылы жеткізетін «әлеуметтік топтар» туралы айтылады, алайда идеологияға негізделетін, идеология арқылы өз қызметін анықтайтын саяси жүйе туралы да, экономикалық жүйе туралы да сөз қозғалмайды. Оның орнына осы жүйенің қоғамдық сананың әртүрлі формаларында бейнеленуіне баса назар аударылады.

Ideology сөзінің кейбір жағымсыз реңктеріне тоқтала кеткен жөн: оны LDCE «sometimes derog.» (яғни derogatory ‘кемсітетін’) деп арнайы белгілеп көрсеткен. COD тек жағымсыз фашистік, ұлтшылдық идеологияны мысалға алған. Ағылшын тілінде де, ділінде де марксистік идеология аса жағымды болып саналмайды. Орыс тіліндегі идеология сөзі – барынша бейтарап, жағымсыз стильдік коннотациялары жоқ қоғамдық-саяси термин.

Мәдениет пен идеология ұғымдарының арақатынасы жоғарыдағы анықтамалардан біршама түсінікті болған сияқты. Идеология – авторлық құбылыс, оның авторлары, сондай-ақ «туған күні» болады. Идеологияның осы соңғы аспектісі «Шетел сөздерінің қазіргі сөздігінде» (СИ) берілген анықтамада жақсы айқындалған. Мәдениетті ұзақ уақыт бойында этнос, халық қалыптастырады, сондықтан ол идеологияға қарағанда жасампаз әрі тұрақты.

С.С. Аверинцев 1999 жылы 16 сәуірде Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университетінде жасаған баяндамасында мәдениет пен идеологияның арақатынасы жайында мынадай мысал келтіреді: «Ежелгі Рим Грекияны жаулап алып, оған өз идеологиясын таңды, алайда римдіктер өз мәдениетінен анағұрлым күшті грек мәдениетіне бас иді. Бодандалған Грекия жабайы жеңімпазды өз тұтқынына айналдырды». Бұл мысалда Аверинцев «бір мәдениетті екінші бір мәдениеттен жақ-

Идеология – (кейде кемсіту мағынасында) белгілі бір экономикалық, саяси жүйелерге негіз болатын идеялардың жиынтығы: Марксистік идеология, еркін нарық идеологиясы.

Идеология – идеялар туралы ғылым; ойталқысынан өткен ойлар; таптар мен индивидтің ойлау қалпы; экономикалық немесе саяси теориялар мен жүйелердің негізінде жатқан идеялар, мысалы, фашистік, ұлтшылдық.

сы деуге болмайды, алайда прагматикалық тұрғыдан күшті, бәсекеге қабілетті деуге болады» – деп, ойын өрнектеп жеткізіп тұр.

Мәдениет пен идеология арасындағы айырмашылықты анық көрсететін тағы бір мысал ретінде заманауи Ресей тәжірибесін алуға болады. Көз алдымызда идеология (онымен бірге идеологиялық ғылымдар да) бір-ақ күннің ішінде түбегейлі өзгеріп шыға келді. Социализм идеологиясының (идеологиялық ғылымдардың да) орнына, ideology сөзінің анықтамасында айтылғандай, капиталистік идеология келіп, саяси, экономикалық жүйенің негізіне айналды.

Орыс мәдениетіне келер болсақ, белгілі бір күштердің (жаппай батыстану және т.б.) елеулі ықпал еткеніне қарамастан, оны бірден түбегейлі өзгеріп кетті дей алмаймыз. Құдайға шүкір, орыс мәдениеті де, орыстың ұлттық мінезі де баяғыша қалды. Ол барынша баяу дамып, құлықсыз өзгеруде.

Діл ұғымы «ойлау жүйесі, әлемді тану, әлемді қабылдау, психологиядан» (СИ) тұрады. Басқаша айтқанда, діл – жеке адамның, сондай-ақ тұтас қоғамның ойлау әрі рухани реңі.

Менталитет – ойлай алу қабілеті, ақыл-есінің дұрыс болуы; интеллектуалдық мүмкіндіктер деңгейі; (кең мағынада алғанда) ойлау жүйесі, көңіл күй, мінез.

Mentality – The being mental or in or of the mind; (degree of) intellectual power; (loosely) mind, disposition, character (COD).

Идеология мен діл мәдениетпен біртұтас дүниенің құрамдас бөлігі секілді арақатынаста болады, яғни мәдениет сөзі, этнографиялық кең мағынада алғанда (қолыңыздағы кітапта дәл осы анықтама қолданылады), идеология мен ділден құралады. Тіл мен идеология өзара тығыз байланыста: идеология тілге біршама ықпал етеді, сондай-ақ тілдің де идеологияға ықпалы бар.

§ 2. Ресей мен Батыс: идеологияларды салыстыра қарау

Ресей мен Батыс идеологияларының арақатынасы қандай, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар ма, бар болса бұл орыс, ағылшын тілдерінде қалай бейнеленеді, тілдер өз сөйлеушілерінің идеологияларын қалай қалыптастырады деген мәселелерді қарастыратын боламыз.

Ескерте кететін бір жайт, осыған дейін жалпы орыс тілі, ағылшын тілі жайында сөз қозғадық. Идеологиялық тұрғыдан алғанда, орыс тілін кеңестік орыс тілі (яғни Кеңес Одағы кезіндегі орыс тілі) және посткеңестік немесе қазіргі орыс тілі (яғни соңғы онжылдықтағы

орыс тілі) деп қарастырған жөн. Себебі орыс тілінің бұл екі нұсқасындағы идеологиялар мүлде әрбасқа.

Ағылшын тілінің диатопикалық немесе кеңістік (диахрониялық) нұсқалары көптеп кездеседі: британдық, америкалық, канадалық, австралиялық, үндістандық және т.б. Бұлардың ішінде кең таралғандары – британдық және америкалық. Кең таралғандығы сөйлеушілердің санына қарап қана айқындалмайды, сонымен қатар шетел тілі ретінде меңгерушілер санына қарап та анықталады. Дәл осы тұрғыдан алғанда, британдық, америкалық нұсқалар кең таралған. Ағылшын тілінің бұл екі нұсқасының айырмашылықтарына арналған әдебиеттер көп, қос елдің тарихы мен мәдениеті туралы да жеткілікті жазылған. Соған қарамастан, тіл мен идеология, тіл мен мәдениет арақатынасы мәселелері өте аз зерттелген. Алдағы уақытта орыс, ағылшын тілдерін салыстырғанда, екі тілдің де қай нұсқасы екенін көрсетіп отырамыз.

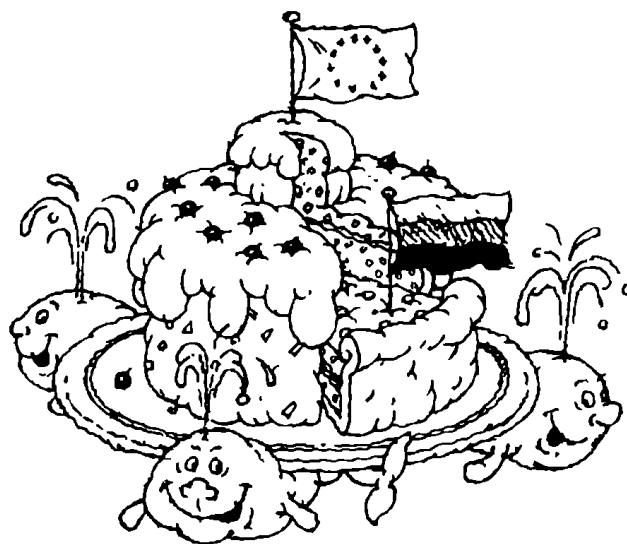
Бір қызығы, зерттеу нәтижелеріне қарағанда салыстырылған төрт нұсқаның ішінде бір-біріне жақыны – америкалық ағылшын тілі мен кеңестік орыс тілі болып шықты.

І. Ұқсастықтары.

Екі тілге де, сондай-ақ екі идеологияға да өз еліндегі жүйені, режимді, тәртіпті тура әрі ашық түрде тынбай насихаттау тән. Бұлай насихаттауды тілдің тұла бойынан да, тілдік емес тұстардан да байқауға болады:

1. Ашық, назар аударатын патриотизм. Алдыңғы тарауда патриотизмді ашық сөзбен жеткізу ағылшын тіліне қарағанда орыс тіліне тән екені айтылған. Бұл жерде ағылшын тілінің британдық нұсқасына қатысты айтып отырмыз. Америкалық нұсқа британдық нұсқаға қарағанда орыс тіліне барынша жақын. Америкалықтардың отанға деген қатынасы британдықтарға қарағанда сезімге толы. Америкалықтар отанына she [ол] деп, оны кейіптейді: Where America was and where she is now [Америка қайда еді, қазір ол қайда]. Тек америкалық мәтіндерден ғана mother country [отанана] дегенді кездестіруге болады, кейде our country [біздің ел] деген қолданыс та соларда кездеседі.¹

Орыстар мен америкалықтардың отанға деген қатынасының ұқсас жақтары көп болғанымен, «отан» деген ұғымдарының өзінде айтарлықтай айырмашылық бар. Орыстар үшін бұл туып өскен жер,

¹ См.: To the Youth of Japan // W. Faulkner. Essays, Speeches and Public Letters. Ed. by James B. Meriwether. New York, 1965, p. 82–86.

родина /отан/ сөзінің өзі родить /туу/ деген етістіктен шыққан. Ресейде «отырықшылық» жағымды, оң нәрсе ретінде саналады, сондықтан тұрғылықты жерді жетіскеннен тастап кетпейді, бұл – әдетте психологиялық жарақат. Америкалықтар тұрғылықты жерін жиі әрі еш қиналмастан ауыстырады, баспасөз бетінде қызық статистикалық мәлімет келтіріледі: орта есеппен алғанда, америкалықтар 35 жасқа дейін жұмысы мен үйін 9 рет ауыстырады екен! Бізге мұны түсіну қиын, біздің қоғам бір жерге тұрақтап, тамырын жая алмаған ондай «жолы болмаған адамға» аяушылықпен қарар еді. Америкалықтар үшін бұл белсенді өмір салтын көрсететін қалыпты жағдай. Сондықтан олар үшін дәл қазір тұрып жатқан жері «отаны» болып есептеледі. Орыстар үшін «бүкіл әлем – бөтен, тек отанымыз – патшалықтай» /«целый мир чужбина, отечество нам – Царское село»/. Дәл А.С. Пушкиндей, ойымыз бен құндылықтарымызды дөп басып ешкім айта алмаған.

Уильям Фолкнер өзінің жапон жастарына үндеуінде Америка туралы: my country, the United States, my part of America [менің елім, Құрама Штаттар, Американың мен жақ бөлігі]; my country, the South, my side the South [менің елім, Оңтүстік, Оңтүстіктің мен жақ бөлігі]; our land, our homes [біздің жер, біздің үй] деп қайталаудан танбайды.

Сонымен, америкалықтар our country [біздің ел], ал орыстар – бұл ел деген қолданысқа көшті.

Отанның сұлулығына тамсанудан туындаған America the beautiful [Америка сұлу] деген қолданыс та бар. Зер салып қараңызшы: beautiful America [сұлу Америка] емес, America the beautiful [Америка сұлу] – Ivan the Terrible [Иван Грозный], Peter the Great [Ұлы Петр], Nicholas the Second [Екінші Николай] деген патша аттары мен лауазымдары салтанатты түрде берілген атау. Елді кейіптеу арқылы оған деген жеке адамдардың сезімі күшейтіледі.

Америкалықтардың атақты ұраны Proud to be American [Америкалық екеніме мақтанамын] Кеңес үкіметі кезіндегі Советское, значит отличное /Кеңестік болса, керемет/ атты ұранмен үндес. «Proud to be American» ұранының қамтыған ауқымы таңғаларлық. Мәселен, осы ұран жазылған ашық хаттарды, кәдесыйларды, кеудешелерді, футболкаларды, тіпті осы атаумен шыққан кітаптар сериясын да кездестіруге болады.

Кеңес үкіметі кезінде бізде де осындай өз жетістіктерімізді ашық, даурыға насихаттау болған. Батыс, әсіресе АҚШ бізді осы үшін әжуа ететін, өзіміз де мұны анекдоттарымызда («Россия – родина слонов» /Ресей – пілдер отаны/), әндерімізде («и даже в области балета мы впереди планеты всей» /Тіпті балеттен де бүкіл ғаламшар алдындамыз/) күлкіге айналдыратынбыз. Бұрын қалай жетістіктеріміз бен артықшылықтарымызды айтып айғайласақ, постсоветтік

кезеңде, керісінше, дәл сондай энтузиазммен кемшіліктеріміз бен осал тұстарымызды айтудан, жазудан танбадық.

Америкалықтар өз ұстанымдарына берік болып шықты, олар қазір де «Proud to be American» деуін жалғастыруда. Ағылшындардың «proud to be English, proud to be British [ағылшын екеніме мақтанамын, британдық екеніме мақтанамын]» деп айғайлап, өздерін мадақтауларына олардың ұлттық мінезі жібермейді. Бұл тұрғыда олардың өз әдіс-тәсілі бар (қараңыз: II б., 1-т., 5). Міне, бұл жайында Валерий Ганичев былай деп жазады: «Иә, ағылшынның жоғары дәрежелі саясаткерлері аса білімді әрі мақсатшыл. Реті келген жердің бәріне өз одақтастарын, апологеттерді, англофилдерді (бізде русофил сөзі – билік пен баспасөздің ең жаман (балағат) сөзі) «кіргізуге» дайын тұрады».²

Бір қызығы, біздің Ресейде үгіт-насихат («Советское, значит, отличное» /кеңестік болса, үздік, «у советских собственная гордость» /кеңестіктердің өз ожданы бар/, «великий могучий Советский Союз» /Ұлы да алып Кеңес Одағы/) кеңес адамы екеніңді мақтан етуге үйрететін, алайда өз ұлтыңмен мақтану туралы тұспалдап болса да айтылмайтын.

Ресей «орыс екеніме мақтанамын» деген сөзді Александр Суворов кезінен бері естімеген шығар.

Америкалықтар өз еліне деген асқан адалдығы мен берілгендігін насихаттауға келгенде бәрінен асып түседі. Бүкіл әлемге белгілі тауар белгісіндегі Made in USA [АҚШ-та жасалған] деген сөз Crafted with pride in USA [АҚШ-та мақтанышпен жасалған] деген даурықпа сөзбен алмастырылған. Осы даурықпа жолдардың авторы тауар белгісіне өз сөздері жазылған арзан және сапасыз шұлықты әйгілі «Target» дүкенінен кездестірген екен.

2. Киелі заттар мен символдарға табынушылық. КСРО-да да, АҚШ-та да елтаңба, ту, билік пен режимнің рәміздері ашық үгіт-насихат ретінде маңызды рөл ойнады.

КСРО-да советтік символика (бесбұрышты жұлдыз, орақ пен балға) күнделікті өмірде өте танымал болды, мектеп дәптерлерінде, банкноттарда, театр шымылдығында, ыдыс-аяқта және т.б. бейнеленді. АҚШ туын мемлекеттік мекемелерден ғана емес, сондай-ақ қонақүйлерден, тіпті жекеменшік үйден де (АҚШ билігінің азаматтарына жасаған кеңдігінің белгісі) кездестіруге болады. Өз басым АҚШ туын Лос-Анжелестегі химиялық тазалау пунктінен және жағажайдағы киім ауыстыратын жерден көргенім бар.

Бейіт басындағы жалау әскери адамның жерленгенін білдіреді. «Атом пойызы» (Atomic train) атты америкалық фильмде кейіпкер басын өлімге тігіп, машинист кабинасындағы жалау бейнеленген кәдесыйды алу үшін апат болған пойызға қайтып келеді.

² В. Ганичев. Из Англии, но не о ней // Завтра, 1998, № 37 (250).

Неліктен америкалық және кеңестік идеология рухани тұрғыдан жақын болды? Себебі, екі елдің мақсат-міндеттері бір-бірімен үндес еді, сондықтан үгіт-насихат жүргізу әдістері де, оның тілде бейнеленуі де ұқсас болып шықты.

Кеңес басшыларының алдында маңызды да күрделі міндет тұрды. Ол – қысқа мерзім ішінде революция нәтижесінде күтпеген жерден билік пен мәдениетке араласуға мүмкіндік алған миллиондаған оқымаған, білімі төмен немесе мүлде сауатсыз шаруалар мен жұмысшыларды, яғни «қараңғы халықты» билікті ұстап тұра алатын, ғылым мен мәдениетті дамытып, елді азамат соғысының алапатынан көтере алатын мәдениетті қоғамға айналдыру. Бұл үшін лозунгтер, клишелер, плакаттар мен дауыс зорайтқыштар секілді қарапайым да өтімді үгіт-насихат әдістері керек болды. Миллиондаған адамдардың сауатын ашып («Ликбез» кампаниясы – сауатсыздықты жою), қоғамда өзін-өзі ұстауға үйретіп, («Граждане люди! Будьте культурны! Не плюйте на пол, а плюйте в урны!» /Азаматтар! Мәдениетті болыңдар! Еденге емес, тиісті орынға түкіріңдер!/ дегізіп, Маяковскийдің де тіліне тиек болған), сөйтіп жаңа мәдениет қалыптастыру қажеттігі туындады.

(Жақша ішінде айта кетейік. Қазіргі Қытайдың туристік орындарында түкіруге тыйым салатын ағылшын тілінде қате жазылған – «no spitting everywhere [сөзбе-сөз: кез келген жерге түкірмеу]» ескертпелер жиі ұшырасады. Қытай императорларының жерасты мазарына түкіруге кімнің дәті барады екен деп таңғаласың. Алайда ескертпе ілініп тұрған соң, сондай жағдайлардың болғаны ғой.

Америкалықтардың да алдында «америкаландыру», яғни АҚШ-қа қоныс аударған иммигранттарға америка мәдениетін күштеп таңып, қысқа мерзім ішінде америкалық мәдениетке үйренген қоғамға айналдыру міндеті тұрды. Бұл науқан ауқымы жағынан кеңестік дақпыртқа жете алмады, мұнда Кеңес одағындағыдай миллиондаған адам қамтылмады, КСРО-дағы жағдай теңіз не мұхит сияқты болса, ал АҚШ-тағы жағдай өзен тәрізді, толассыз жалғаса берді. Иммигранттарға да жаңа отаны туралы: America the beautiful [Америка – сұлу], Proud to be American [Америкалық екеніме мақтанам], American dream [америкалық арман] сияқты қарапайым шындықты тез арада сіңіруге тура келді. Олардағы ескі мәдениетті аластап, орнына жаңа мәдениетті орнықтыру қажет болды. Америкаға қоныс аударуға бел байлаған адамдар жайында Джон Куинси Адамс былай дейді: «They must cast off their European skin, never to resume it. They must look toward their posterity rather than backwards to their ancestors [Олар өзінің еуропалық терісінен шығып, оған ешқашан оралмауы тиіс. «Олар артқа, дүниеден өтіп кеткен ата-бабасына қарамай, тек алға, болашаққа қарауы керек»].³

³ Speech by Richard Dreyfuss to the 1996 American Federation of Teachers Convention. Cincinnati, Ohio, August 4, 1996. Los Angeles, [1996], p. 2.

Америка халқын мемлекет ретінде байланыстыратын дәнекер нәрсенің жоқ болуы оның бірегейлігін көрсетеді. Америкалықтарды мемлекет ретінде басын біріктіретін дәнекер ретінде еркіндік, теңдік, демократия, жер бетінде орын алар америкалық жұмақ туралы идеяларды негіз етіп алуға болады:

«We are tied to our country in a unique way – we are not the French or the Italians or anyone else held together by geography, ancestry and common culture: we are tied to the abstracts of freedom and opportunity and the themes expressed in the constitution and the Bill of Rights-and if we cease to believe these things, what’s the point of being an American? The ties that bind us are more invisible here – we have no common culture to fall back on, no united version of history, no monolithic tale shared by all. Our foods, our Gods, our marriage customs-everything is various, different... The future, in fact, has been the one constant in the history of America.

The essence of America is a commitment to an unbounded future of achievable dreams... Yet the real and greatest enemy we face, as the millennium draws near, is the rejection of hope, optimism, and faith in the American ideas that bind us, that are our very essence».⁴

3. Ұран, үндеу, транспаранттар және көше жарнамалары. Қоғамдық қатынастың қай түрі болсын қарапайым халықпен тіл табысу үшін тұрақты тіркестер, үндеулер мен ұрандарды пайдалану өте тиімді. Кеңестік кезеңде «Выше знамя социалистического соревнования!» (Социалистік жарыстың жалауы жоғары) сияқты бос сөздер⁵, сондай-ақ «Книга – лучший подарок» (Ең жақсы сыйлық – кітап); «Любите книгу – источник знаний» (Кітап – білім бұлағы); «Из всех искусств для нас важнейшим является кино» (Біз үшін барлық өнердің ішіндегі ең маңыздысы – кино!); «Газета – не только коллективный пропагандист и агитатор, газета еще коллективный организатор» (Газет ұжымдық насихатшы ғана емес, ұжымдық ұйымдастырушы да); «Решения съезда партии – в жизнь!» (Партия съезінің шешімдерін жүзеге асырайық); «Экономика должна быть экономной» (Экономика үнемді болуы керек); «Народ и партия едины» (Халық пен партия біртұтас) сынды кеңестік кезеңнің құндылықтарына сенуге негіз болатын ұрандар мен клишелер жиі қолданысқа түскен болатын.

1991 жылы АҚШ-қа келгенімде қабырғаға ілінген ұрандарды, тіпті табалдырыққа төселген кілемшеде жазылған (мәселен, Ва-

Біз өз мемлекетімізге ерекше құштармыз. Біз француз немесе италиялықтар сияқты, ортақ мәдениет арқылы географиялық тұрғыдан біріккен ұлт та емеспіз. Біз, америкалықтар – абстракцияға, «Құқық туралы Билл» мен Конституцияда көрсетілген еркіндікке, мүмкіндікке құштармыз. Егер осы жайттарға өз сенімімізді жоғалтар болсақ, бізге америкалық ел болудың қандай мәні бар? Халық, ұлт ретінде бірігуге негіз болатын ортақ мәдениетіміз жоқ, ортақ тарихымыз жоқ, қабылданған ортақ дүниелер де жоқ. Бізді америкалық ретінде байланыстырып тұрған дәнекер нәрсе көзге көрінбейді. Біздің ішетін тамағымыз, біздің сенетін Құдайымыз, біздің үйлену салт-дәстүрлеріміз де әртүрлі. Сол себепті Америка тарихында өзгеріссіз қалатын ортақ нәрсе – болашақ, сол болашақ туралы ой-тұжырымдар. Америка мемлекетінің негізгі мәні – орындалу мүмкіндігі бар болашақ, арман туралы идеяға беріктігінде жатыр. Осы үміттен, арманнан, болашақтан, бізді байланыстыратын америкалық идеядан бас тарту – қазіргі уақытта негізгі жауымыз.

⁴ Сонда

⁵ См.: В.П. Белянин. Речевое поведение русских и попытки реконструкции русской ментальности // IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Т. 2. Братислава, 1999.

шингтондағы USIA мекемесінде [United States Information Agency – Информационное Агентство США (АҚШ-тың Ақпараттық Агенттігі)] мынадай жазуларды көрдім: Security is everybody's business [Безопасность – дело каждого (Қауіпсіздік – әркімнің өз ісі)]. Quality is everybody's job [Качество – дело каждого (Сапа – әркімнің өз ісі)]. Бұл ұрандар біздің тарапымыздан Кеңестік кезеңнен өзімізге жақсы таныс үндеу ретінде қабылданды. Мысалы: «Качество – это дело каждого» [Сапаға әркім жауапты] немесе бұдан сәл ертерек қолданысқа түскен «Болтун – находка для шпиона» [Көп сөйлейтін адам – тыңшы үшін олжа]. Салыстырыңыз: Security is everybody's business.

Кеңестік кезеңде орыс тілінде ұранға айналған тілдік бірліктердің, тұрақты қолданысқа түскен фразалардың, ұрандар мен үндеулердің көп болуы қазіргі уақытта адамды ақымаққа айналдырудың жолы ретінде бағаланып отыр. Өйткені кеңес адамы айналасындағы ұрандаған үндеулерге қарай отырып, өзінің өмірі мен дүниетанымын, ақыл-ойын сол клише бойынша қалыптастыруға тырысты.

Мейлі кеңестік жүйе болсын, мейлі америкалық жүйе болсын, олар батыстық әлемді күлкіге айналдырған болатын. Мәселен, Джордж Оруэллдің «Аң фермасына» («The Animal Farm») байланысты жазған өткір тілді ұранын еске алайық: «All animals are equal but some are more equal than others» [Все животные равны, но некоторые животные равны более других (Барлық жануарлар тең құқылы, бірақ кейбір жануарлар өзгелерден де жоғары құқыққа ие)] (В.Голышевтің аудармасы). Осындай лозунг-клишелердің негізінде халық санасының клишеленуі оның даму деңгейінің төмендігін көрсетеді деген болжам бар. Осыған байланысты мынадай екі пікір айтуға болады:

Сөздің туындауы мен оның қызметі бір-біріне қарама-қарсы екі кезеңді, яғни сөйлеушінің шығармашылық қабілеті мен тілде алдын ала дайындалған күрделі түзілімдер, жиі қолданысқа түсетін тұрақты тіркестерді тірек етіп алады.

Көптеген лингвистикалық теориялар (мәселен, туындаушы грамматика) сөйлеудің бірінші кезеңін абсолюттендіргісі келеді, алайда сөйлеу процесінде адамның шығармашылық қабілетіне еркіндік беріледі, тілде қалыптасқан арнайы модельдер және логикалық ереже бойынша тілдік бірліктерді дұрыс құрастыра білу негізінде сөйлеу тілі қалыптасады. Керісінше, сөйлеу тіліне жаттанды, дайын тілдік бірліктерді енгізу – зерттеу нысанын тарылтады және оны таза схемалық жүйеге айналдырды.

Бір-біріне қарама-қарсы жайттардың өзара салыстырылып қарастырылуы методологиялық тұрғыдан алғанда дұрыс (шығармашылық – бейшығармашылық, өнімділік-өнімсіздік, еркін

мағына және фразеологиялық байлаулы мағына диалектикалық бірлікте қаралады). Бұл мәселенің өзара қарама-қарсылығы – тіл мен сөйлеу тілін дамытудың негізгі қайнар көзі, қозғаушы күші.

Сөйлеудің түзіліміне тірек болатын қарама-қарсы үрдіс, яғни екі түрлі тәсіл негізінде тілдік бірліктер қажетіне қарай қолданылады. Нәтижесінде, дихотомиялық тұрғыдан өнімді, сөйлеуші тарапынан еркіндікке құрылған тілдік түзілімдер және өнімсіз, сөйлеуші тарапынан дайын тілдік бірліктерді қолдану арқылы тілдік түзілімдер қалыптасады.

Осылайша, тілдік қарым-қатынастың негізгі қызметі, ақпарат тасымалдау мен тыңдаушыға әсер ету қызметі еркін және тұрақты тілдік бірліктердің өзара астасып келуімен жүзеге асады. Сөйлеу тілінде дайын түрде қолданылатын тұрақты кешендер функционалды стиль жүйесінің барлық түрлерінде басымдық танытады. Әсіресе ғылыми және ресми стильдер жүйесінде клишеленген тілдік бірліктер өте көп кездеседі.⁶ Т.Г. Добросклонская. Словосочетание как признак функционального стиля. Канд. дисс. – М., 1980. Дегенмен құрылымдық кешендер (сөз тіркесі, сөйлем) жер қойнауынан табылған металдың қалдығы сияқты сөйлеу тілінің «қалдығы» ретінде қарастырылмайды.

⁶ Т.Г. Добросклонская. Словосочетание как признак функционального стиля. Канд. дисс. М., 1980.

Зерттеуші ғалым Л.В. Щерба дамыған тілдердегі «тіркесімділік қабілетін» негізге ала отырып, (француз және орыс тілдері материалдары бойынша) тұрақты сөз тіркестері сөйлеуші ұжымның тілінен сұрыптап алынады деген болатын. Демек, клишеленген фразалар, ұрандар, транспаранттар, үндеулер, әлеуметтік жарнамалар – идеологиялық мақсатта халыққа бағытталған биліктің міндетті әрі негізгі сөйлеу құралдары.

Кеңес үкіметі тұсындағы «семантикалық мәнсіз сөздер» ешқандай коммерциялық мақсатқа сәйкес келмеді. Экономикалық тапшылықты жарнамалау қажет болған жоқ, өйткені сапасы жақсы тауарлар сатылым сәресіне дейін жетпей таратылып кетіп отырды. Сатып алғаннан гөрі таныстықпен жолын тауып алу әлдеқайда жеңіл, әрі жиі кездеседі. Бүгінде біздің жарнамаға күдікпен қарауымыз осымен тікелей байланысты сияқты. Өйткені ол кезеңде тек сапасы нашар тауарлар ғана жарнамаланатын еді.

Кеңес үкіметі тұсындағы бәсеке тудырмайтын кейбір қызмет, өнімдер туралы қарабайыр жарнамалар наразылық тудырады: «Аэрофлот ұшақтарымен ұшыңыздар» (басқа авиакомпаниялар болған жоқ). «Марокконың апельсиндерін сатып алыңыздар» (олар сатылымға шығарылған жоқ, бірақ сүйікті апельсиндер үшін ұзын-сонар кезек пайда болды).

«Кітап – ең жақсы сыйлық» сияқты әлеуметтік жарнамалар моральдық құндылықтардың белгілі бір жүйесін ғана қанағат-

тандыра алды. Осы бір клишеленген фразалардың орнын бүгінде көптеген коммерциялық жарнамалар алмастырды. Орыс тіліндегі коммерциялық жарнамалар мазмұны мен формасы жағынан сапасыз болғанымен, үздіксіз қайталана беру нәтижесінде халық санасына әбден сіңіп кетті. Әрине, бұл жарнамалардың орыс халқының рухани құндылықтарымен ешқандай сабақтастығы жоқ.

«Ең жақсы сыйлық – кітап» деген жарнаманы естіген қазіргі балалар таң қалар еді. Өйткені олар үшін негізгі құндылық – «қайталанбас дәмі бар сағыз», «жаңа ұрпақ таңдайтын пепси», «барлық отбасы үшін үш қабат қорғанысы бар «Аквафреш» тіс пастасы. «Кім білмейді – сол демалады» – Кока-кола, (бұл жарнама абсолютті түрде мағынасыз, жастардың ерекше интонациямен бос шыңғыруы десе де болады); «Имидж – ничто, а жажда – все», «шөлдеуіңе – жол берме» – Sprite сусынының жарнамасы (шөлдеуде қандай мағына бар, ал имидж неге ештеңе емес, түсініксіз...?). Теледидарға байланған көпшілік «имидж» дегеннің не екенін біле ме екен?..

Соңғы уақытта Мәскеу көшелерінде әлеуметтік жарнама (коммерциялық емес) деген ұғым пайда бола бастады. Ол жиырма төрт сағат бойы сұр түсті қара әріптермен қайырлы таң тілеуден бір тынбайды немесе «Біздің өзімізден басқа Ресейді ешкім құтқармайды» деген көңілсіз ескертуден ешбір жалықпайды. Сонымен бірге шетелдік авторлардың «данагөй ойларының» ұзыннан-ұзақ аудармасын жарнамалайды да тұрады.

Жаңа мыңжылдық алдындағы, нақтырақ айтқанда, 1999 жылы жарияланған «Мәскеуліктер мен астана қонақтарына» арналған бірнеше мәтіндерден мысал келтірсек: «Лучше зажечь одну свечу, чем проклинать темноту» (Кристофер қоғамының ұраны). «Қараңғылықты қарғағанша, бір шырақ жақ» деп айтқым келеді. Сонда бұл өзі қандай қоғам?

Жалпы, тұрақты клишеге айналған бірліктердің бәрін тек орыс-тілді ұжымның тілдік санасына таңа беру әділетсіздік болар еді. Дамыған батыс әлемі өз азаматтарының тілдік санасын әлдеқайда ерте және тұрақты түрде жаулап алған.

Танымал ағылшын драматургі Питер Шефердің (Peter Shaffer) «Egius» (латынша «Ат») атты пьесасының негізгі кейіпкері жас-өспірім баланың жан дүниесі үлкен психологиялық күйзеліске ұшырағанын психотерапевтпен сұхбаты кезінде байқауға болады. Жасөспірім психотерапевтің қойған сұрақтарына тек теледидар жарнамаларының фразаларымен ғана жауап береді. Нерв жүйесінің күшті зақымдануы оның басындағы ойдың бәрін жойған, тек теледидар жарнамаларының фразалары ғана қалған.

Пьесадан үзінді келтірейік:

DYSART. And you're seventeen. Is that right? Seventeen?.. Wed?

ALAN (singing low):

Double your pleasure,
Double your fun
With Doublemint, Doublemint
Doublemint gum.

DYSART (unperturbed). Now let's see. You work in an electrical shop during the week. You live with your parents, and your father is a printer. What sort of things does he print?

ALAN.

Double your pleasure,
Double your fun
With Doublemint, Doublemint
Doublemint gum.

DYSART. I mean does he do leaflets and calendars? Things like that?

(The boy approaches him, hostile.)

ALAN (singing).

Try the taste of Martini
The most beautiful drink in the world.
It's the right one –
The bright one –
That's Martini!

DYSART. *I wish you'd down, if you're going to sing. Don't you think you'd be more comfortable?*

(Pause.)

ALAN (singing). *There's only one T in Typhoo!*

In packets and in teabags too.

Any way you make it, you'll find it's true:

There's only one T in Typhoo!

Дисарт: А тебе семнадцать? Правильно?

Семнадцать? Ну?

Алан (напевая):

Двойная радость,
Двойной балдеж,
Когда жвачку «Дабламит»
В рот возьмешь.

Дисарт (невозмутимо):

Ну, давай посмотрим. В будни ты работаешь в магазине электрики. Ты живешь с родителями, твой отец печатник. Что он печатает?

Алан:

Двойная радость,
Двойной балдеж,
Когда жвачку «Дабламит»
В рот возьмешь.

Дисарт: Я имею в виду, он печатает буклеты или календари? Что-то в этом роде?

(*Мальчик подходит к нему с недружелюбным видом.*)

Алан (напевая):

Попробуйте «Мартини»,
Лучший напиток на свете!
Подходящий –
И ярчайший –
Это – «Мартини»!

Дисарт: Может быть, ты бы присел, раз уж ешь? Не думаешь, что так будет удобнее?
(*Пауза.*)

Алан (напевая):

Чудесен чай «Тайфу»!
Пакетик в воду бросишь,
Заваришь и поверишь:
Чудесен чай «Тайфу»!

Дисарт (оценивающе): Вот это очень хорошая песня. Мне она

Дисарт: Сен он жетідесің бе?

Дұрыс па?

Он жеті ғой?

Алан (әндетіп):

«Дабламит» сағызын
Аузыңа салғанда –
Қуанышың да,
Рақатың да екі еселенеді.

Дисарт (ашуланбаған күйі): Ал жарайды, көрейің, жай күндері электриктер дүкенінде жұмыс істейсің бе? Сен ата-анаңмен бірге тұрасың ба? Сенің әнең баспагер ме? Ол не басады?

Алан:

«Дабламит» сағызын
Аузыңа салғанда –
Қуанышың да,
Рақатың да екі еселенеді.

Дисарт: Ол буклет пен күнтізбе басып шығара ма?

(*Оған түсін суытқан бала жақындайды.*)

Алан (әндетіп):

«Мартиниді» ішіп көр.
Әлемдегі ең үздік сусын!
Әрі дәмді, әрі жаныңды жадыратады.
Бұл – «Мартини»!

Дисарт: тамақты отырып жеген дұрыс. Балкім сен отырарсың? Осылай ыңғайлы болады деп ойламайсың ба?

Алан (әндетіп):

«Тайфу» шәйі керемет –
Пакетін суға саласың,
Демдейсің, содан кейін сенесің.
«Тайфу» шәйі керемет!

Дисарт (оның бұл әнін ұнатқандай): Бұл өте жақсы ән!

нравится больше, чем две предыдущие. Могу я еще раз ее услышать? (Алан отходит от него, и садится на скамейку, которая находится в глубине сцены.)

Алан (напевая):
Двойная радость,
Двойной балдеж,
Когда жвачку «Дабламит»
В рот возьмешь.

Алдыңғы екі әнге қарағанда маған ұнайды. Мен оны тағы бір рет ести аламын ба?
(Алан оның қасынан кетіп, сахна түкпіріндегі орындыққа барып отырады).

Алан (әндетіп):
«Дабламит» сағызын
Аузыңа салғанда –
Қуанышың да,
Рақатың да екі еселенеді.

DYSART (appreciatively). Now that's a good song. I like it better than the other two. Can I hear that one again?

(Alan starts away from him, and sits on the upstage bench.)

ALAN (singing). Double your pleasure

Double your fun

With Doublemint, Doublemint

Doublemint gum.

Орыс санасының клишеленуі туралы мәселені жоғарыда келтірілген үзінді негізінде қорытындыласақ:

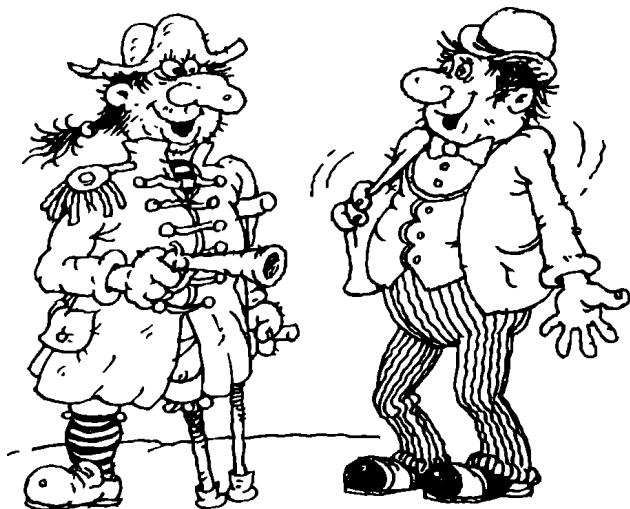
1. клишеленген тілдік бірліктер мемлекеттің тілдік жүйесіне тән ерекшелік;

2. Кеңес одағы тұсындағы ұрандар коммерциялық жарнамаларға қарағанда өзіндік моральдық құндылықтарымен ерекшеленіп, сана мен тәрбиенің қалыптасуында өзіндік ықпалы болды. Мұны аңғарған америкалықтар мен ағылшындар кеңестік дәстүрді жалғастырғысы келіп, өз азаматтарын отансүйгіштікке, ел мұратын құрметтеуге, елінің жетістіктерімен мақтана отырып (security is everybody's business [ұдайы сақ болуға шақырды]).

3. Жоғарыда айтылған дамыған мемлекеттердің тілдері сияқты кеңес тұсындағы орыс тілі де клишелік сипат алғанымен, коммерциялық жарнаманың ықпалы жоғары болды. Өйткені коммерциялық жарнамасыз нарықтық экономиканың дамуы мүмкін емес еді.

Кеңестік кезеңдегі орыс тілінің әлеуметтік лексикасы (ақпараттық-реттеуші лексика) авторитарлық мемлекеттің әміршілдік-әкімшілдік идеологиясына сәйкес қалыптасты. Оған тұйық етістіктің бұйрық райдағы формасы дәлел болады: не курить; не сорить; по газонам не ходить; (темекі тартпа; ластама; көгалмен жүрме).

Австриялық әріптесім НАТО-ның Югославияны бомбылауына қатысты өз пікірін білдірген еді: «The Yugoslav business is a great worry. In spite of any excesses of the Serbs, it is typical of the Americans to think they can bomb then into having a nice day. The poor young men and women» [События в Югославии очень тревожные. Несмотря на все эксцессы поведения сербов, для американцев

вполне типично думать, что благодаря их бомбардировке и у местного населения будет «приятный день»). Аудармасы: Югославиядағы жағдай үрейлі. Сербтердің ұстамсыздығы мен бұзақы қылықтарына қарамастан, америкалықтар жергілікті тұрғындарды бомбалау арқылы оларды алда «жақсы күн күтіп тұр» деп ойлайды. Ұлыбританиялық әріптесім америкалықтар туралы былай дейді: «To sit still for Americans impossible, they are busy having a nice day» [Американцы не могут спокойно сидеть, они постоянно заняты тем, чтобы их день был приятным]. Аудармасы: Америкалықтар тыныш отыра алмайды, өздерінің күнін жақсы өткізу үшін үнемі қолы бір босамай ойланып жүреді.

Берілген мысалдардың барлығы бұйрық формасында жақсы мазмұн иеленсе де адамдардың наразылығын тудырады. Мәселен, о баста америкалық сатушылар сатып алушыларының дүкеннен кеткенін қалайтынын жеткізу үшін сыпайы әрі жақсы мәнге ие «күнің сәтті өтсін!» (have a nice day) деген бұйрық райындағы тіркесті қолданған.⁷

Америкалық мейрамханада даяшылар үстелге тамақты қоя салып, сыпайы және игі тілекпен өз тапсырыс берушілеріне: «Enjoy!» [Наслаждайтесь!] деп бұйрық береді. Өзімізге жақсы таныс: «Стоять!», «Лечь!», «По газонам не ходить!» («Тұр!», «Жат!», «Көгалмен жүрме!»). Әсіресе идеология мен менталитеттің ерекшелігі мен қақтығысы жарнаманы, ұрандарды, үндеулерді өзге тілдерге аударуда айқын байқалады. Мысалы, Америкада биліктің тегеурініне және құлақ тұндырар насихаттарына қарсы тұрарлықтай жаңашыл көзқарастағы америкалық қоғамның менталитетін танытатын «question authority» деген үндеу кеңінен таралған. Бұл үндеу негізінде жоғары басшылыққа, беделді, атақты тұлғаларға күдікпен қарап жатыр. Осы үндеуді Бейжіңдегі шетелдік туристерге арналған қонақұйдің алдынан көрген болатынымын. 1997 жылы Қытай еліндегі бұл идеологиялық батылдық мені таң қалдырды. Бұл мысал еліміздің басынан өткен кеңестік жүйені еске түсірді. Маған администратор (әкімшілік) «question authority» дегеннің не мағына беретінін түсіндірді.

Бұл сұрақтың жауабы барлығын өз орнына қойды. «It means if you have questions, ask the authorities of the hotel» [Бұл дегеніңіз – егер Сізде қандай бір мәселе туындаса, онда қонақұй администраторынан сұраңыз]. Демек, идеология тілді жеңіп шықты, осылайша мен тынышталдым.

Менталитет қақтығысы шет тіліне аударма жасағанда айқын көзге түседі. Бұл түсінікті жайт. Өйткені әрбір тілдің түп негізінде сол халықтың мәдениеті мен менталитеті жатыр. Ана тілінде астарында мәдени ақпараты бар ұғымдарды шет тілдеріне аударғанда мүлде басқа реңктерді иеленеді.

Кеңестік жүйе незінде жазылған көп кітаптарымыз біз үшін бейтарап болғанымен, ағылшын тіліне аударылғанда орыстар мен америка-

⁷ «Have a nice day! – typical American English greeting often seemingly used to encourage customers to return to an outlet [«Жақсы күндер тілеймін!» (сөзбе-сөз, сенің күндерің жайлы болсын!) – нағыз америкалық-ағылшынша амандасу, келушілер бұл жерге тағы келуі үшін қолданылатын сияқты көрінеді]» (A.M.Russell. Handouts of the lecture: Recent American Borrowings from American English in British English. 5 May 1993, Faculty of Foreign Languages, Moscow State University).

лықтарға қарағанда өз ой-пікірін жасырын ұстайтын [understatement], британдық менталитетке оғаш көрінеді.

Атақты аудармашы және бірнеше сөздіктің авторы, Кеңес одағында ұзақ жылдар еңбек еткен Роберт Даглиштің пікірі бойынша, «нерушимое единство» клишесі ағылшын тіліне аударылғанда an unbreakable and inderstructible unity ұғымында, яғни ағылшындар үшін даңғойлық белгісіндей көрінеді. Даглиштің образды түрде айтуына қарағанда, ағылшын тілі қараңғы жерде жай ғана ысқырғанды, ал орыс тілі жарық жерде қатты айқайлағанды жөн көреді.

Р.Даглиштің орыс тілінен ағылшын тіліне аударудың күрделілігі туралы айтқан ауызша баяндамасынан үзінді келтірейік:

Бейжің әуежайындағы жүк беру бөлімінде ағылшын тілінде жазылған хабарландыруға назар аударайық: «We are proud and delighted to be of any service to you» [Мы гордимся и наслаждаемся возможностью служить воле! (Біз еркіндікке қызмет ету мүмкіндігіміздің бары үшін мақтанамыз әрі рақаттанамыз)]. Осы хабарландыруда айтылған мәліметтер «менталитет қақтығысын» тудырады. Шынайы қызмет көрсету (жүк беру) мен стилистикалық көтеріңкі тілдік қолданыс (proud and delighted) арасындағы қарама-қайшылық, өз сезімін білдірудегі шығыстық қызуқандылық батыстық менталитет тарапынан алғанда түсінікті болады.

Бұл мәселе, әсіресе Ресейдегі жарнама бизнесі үшін өзекті. Ағылшын тіліне аударылған көптеген орыс жарнамаларын ағылшындар өте асыра айтылған дүние ретінде қабылдайды және мұндай жарнамаларға онша сене бермейді. Мәскеуге туристерді шақырып, орыстың қонақжайлылығын көрсетуге арналған жарнаманың соңы былай аяқталды: «Every one who visited Moscow at least once would subscribe to these words». Бұл жарнаманың айтылуының өзі батыстық клиент үшін тура, ашық және үзілді-кесілді шешім секілді. At last once [кемінде бір рет] сөз тіркесі күдік тудырады және туристердің Мәскеуге екінші рет келуі олардың пікірін өзгертуі мүмкін деген ойға тірейді.

Керісінше, орыс тіліне аударылған шетел жарнамаларының менталитеттің ерекшелігіне байланысты соншалықты тиімді нәтижесі болмайды. Қазіргі Ресейдің ұстанып отырған идеологиясы Батыс идеологиясына біршама жақындап келеді. Өйткені Ресей қоғамы батыстық үлгі бойынша дамуда. Менталитет идеологиядан гөрі өте баяу өзгеріске түсетіндіктен, Батыс елдерінде әбден сыннан өткен коммерциялық жарнама әдістерінің өзі тыңдаушыға өз деңгейінде әсер етпей жатады. Оның үстіне, батыстық жарнаманың орыс тіліндегі аудармасының өзі оның ойдағыдай қабылдануын қиындата түседі.

Кейде күлкілі жағдайлар да ұшырасып қалады. Мәселен, ММУ мекемесі жанындағы дүкендердің бірінде италиялық аяқ киімді

жарнамалау үшін еуропалық үлгідегі қонақ бөлмеде тақтай төсектің үстінде аяғында қыстық етігі бар, денесі жартылай жалаңаштанған әйелдің картинасы ілінген болатын. Ал жазбалар екі тілде берілген: «Italians do It better» және «Итальянцы делают их лучше» (Италиялықтар мұндайды жақсы жасайды). Жыныстық қатынас мәселесінде орыс аудармашысы өз менталитетіне сәйкес тазалығын, айыпсыздығын сақтап қалған. Дегенмен соңғы жылдары батыстық үлгідегі жыныстық қатынас мәселесінің еркін түрде жиі көрсетілуі екітілді аудармаларда күлкілі және әсерлі көрінеді.

Сөйлеу процесі кезіндегі тонның өзі қоғамдық өмірдің барлық салаларында үлкен рөл атқарады. Ресей мен Батыс елдерінің идеологиясы мен менталитетін салыстыра отырып, Ресеймен «бас қарсыласы» Америка Құрама Штаттары арасында оның кейбір ортақ тұстары бар екенін айтуға болады. Екеуі де айдың-күннің аманында жар салып жүреді. Осы ұқсастығын тілдегі нұсқалар арқылы дәйектеуге болады.

II. Ерекшеліктер

Идеология формасы жағынан ұқсас болғанымен, мазмұны жағынан екі елде әртүрлілігімен ерекшеленеді. Айталық, қоғамның жалпыға, сол қоғамның өкілдеріне деген қарым-қатынасы тұрғысынан алғанда түрлі болып келеді.

Кеңестік Ресейдің идеологиясы – бірлестік, қауым болып өмір сүру, коммунизмге жету болатын. Мұның өзі жеке адамның тұлға ретінде қалыптасуына кедергі келтіріп, жеке тұлғаның өтініші мен тілегі, қажеттігі ескерілмеді.

Тарихшылардың айтуынша, ұжым, қауым болып бірлестікте өмір сүру орыс халқына тән ежелден келе жатқан әдет. Социализм мен коммунизм идеясының салтанат құруы да осыдан болар? А.В. Павловская «Как делать бизнес в России» деген еңбегінде: «Орыстың ұлттық мінез-құлқы өзгелер секілді уақыт пен кеңістік негізінде қалыптасты», – деп жазады. Орыс халқының тарихы мен географиялық орналасу жағдаяты өзінің көзге көріне бермейтін ізін қалдырды. Ғасырлар бойы жүргізілген соғыс, алдағы соғыстың болу қаупі орыс халқын ерекше патриот ретінде тәрбиеледі. Орыс халқының орталықтандырылған билікке ұмтылуы да осыдан туған болатын; қатал табиғат олардың бірігіп өмір сүру қажеттігін туғызды; ал шексіз кең дала – ресейліктерге құлашты кең жаюға мүмкіндік берді.

Керісінше, батыс идеологиясының негізінде жеке индивидуумға табыну, жеке адамның сезімдеріне және оның қажетіне деген құрмет жатыр. Бірлестікті елемеге, оны мойындамауға тырысты.

Ежелден орыс халқына тән бірлесіп өмір сүру әдеті олардың географиялық орналасуымен, тарихымен байланысты. Жеке адамның тағдырын ұжым шешетін бірлесіп өмір сүру әдеті 1917 жылғы қа-

зан төңкерісіне дейін де және одан кейінгі кезеңдегі «коммунизм құрылысы» кезеңінде де жалғасын тапты. Бірнеше жүзжылдықтар бойы ХХ ғасырдың басына дейін Ресей тұрғындарының басым бөлігі шаруалар бірлестігін құрып, сол бірлестіктерде өмір сүріп келді. Мұндай бірлестіктер шаруалардың басын біріктіріп, оларды өзге жерді жаулап алушылардан, қарақшылардан, помещиктерден, мемлекеттік шенеуніктерден қорғады. Барлық маңызды мәселелерде ұжым боп шешім қабылдады. Атап айтқанда, әділдікті сақтау үшін біріге отырып кімге қанша жер беру керек, кімге көмек көрсету керек, қылмысы үшін кімді қалай жазалау керек, кімді соғысқа жіберу керек, салықты қалай төлеу керектігін бірігіп отырып шешті. Тіпті отбасылық жанжалдың өзі ортақ талқыға түсіп жатты. Мұндай жүйе әлсіздердің құлап қалуына да (орыс ауылдары кедейлікті білмеді), мықты адамдардың көтерілуіне де жол бермеді. Осылайша, бірлесіп өмір сүру, әлеуметтік теңдік, теңгермешілік идеясы орыс қоғамында социалистік құрылысқа дейін қалыптасқан болатын. Тіпті орыс халқының қаны мен сүйегіне сіңген деуге болады. Мұндай жағдайда өзін-өзі қорғау қабілетінен бірін-бірі қолдау ұстанымы жоғары болып келеді.

Мұны Ресей мен Батыс елдерінің менталитетін айқын көрсететін мынадай тұрмыстық жағдаяттардан байқауға болады: күрежолда көліктер тиісті жылдамдықты біршама асырып, шамадан тыс қатты жүріп келеді. Қарсы бетте келе жатқан жүргізушілер көліктерінің шамын жыпылықтатады. Бұл – жылдамдықты азайт, жолда бақылау бар деген сөз. Мұны орыс жүргізушілері бірден түсінеді де, жылдамдықты баяулатады. Жүргізушілер жол полициясының жанынан ақырын жүріп өтеді де, әрі қарай жылдамдықты тағы да асырады. Олар қарсы беттегі көліктерге дәл осындай белгі береді.

Заңға бағынатын Батыс елдері үшін бұл жайт бұзақылық пен айналаңа қауіп төндірудің көрінісі. Керісінше, орыс жүргізушілері үшін достық ниет, өзара көмек көрсету, сыбайластық саналады.

Орыс халқына тән бауырластық сезімі әрқашан шетелдіктерді таң қалдырып келеді. ХХ ғасырдың басында америкалық сенатор бұл туралы былай деп жазған болатын:

«Индивидуалды – англо-саксондықтардың қанына сіңген әдеті шығар... Орыстардың ұлттық тенденциясы – коммунистік қағидат бойынша істі жүргізу. Егер америкалықтардың, ағылшындардың, тіпті немістердің кәсіпорны жанжал мен ұрыс-керіс әсерінен теңселетін, одан кейін қауымдастық қызметкерлерінің өзара тіл табыса алмауынан құрдымға кететін болса, орыстар ешқандай қайшылықсыз-ақ тіл табысып кетеді».

«Individualism... may be an ineradicable part of the Anglo-Saxon nature... the racial tendency of the Russian is to do business on the communistic principle. Where like undertakings by Americans, or Englishmen, or even Germans, would first be interrupted

by contention and then distracted by quarrels, and finally break down by the inability of the various members of the association to agree among themselves, the same number of Russians get along very well together, and practically without antagonism».

Қазіргі кезде орыстардың тұабіткен осы қасиеті бизнес жүргізудің батыстық тәсілін жоққа шығарып отыр. Мәселен, «Фанта» сусынын жарнамалау кезінде ішкі жағында арнайы суреттер жиынтығы бар қақпақтарды жинаушылардың арасында ұтыс ойындары жүргізіледі. Мәскеуде, Петербургте және бірқатар қалаларда тез арада әртүрлі базарлар пайда бола бастады. Жарияланған ұтысты жеңіп алу мақсатында сусынның қақпағын жинаушылардың барлығы бір одаққа бірігеді.⁸

Бірлестік құрып, өмір сүру негізі ежелден орыс халқына тән болғанымен, қазіргі индивидуалдықтан бас тарту өткен коммунистік кезеңнің сарқыншағы саналады.

Газетке Мәскеудегі сән апталығы туралы жаза отырып, мақала авторы сәнге деген жеке индивидуалды көзқарас пен жауапкершіліктің жоқтығын, сәнгерлердің есімінің атаусыз қалғанын айта келіп, өз ойын былай тұжырымдайды: «Сән апталығы көбіне қатаң үлгідегі сапалы тігілген топтамаларды ұсынды. Өкініштісі, ұсынылған сән топтамаларының авторлары мүлде атаусыз қалды. Біздің сәнгерлердің қарапайымдылығы мен сыпайылығы кезекті ұлттық жұмбаққа ұқсайды. Олардың шетелдік әріптестері қай жерде болсын өз есімдерін кадрда толық көрінетіндей етіп ірі алтын әріптермен жазады. Ал біздің сәнгерлер АҚ мен ЖШС-ның артына жасырынып алады. Оларды жеке-жеке атап шығудың өзі адамды жалықтырып жібереді.⁹

Өткен кезеңнің осы бір сарқыншақтары туралы жазушы Андрей Битов «Повторение не пройденного» атты мақаласында мынадай пікір айтады: «Жеке тұлғалардың серіктестіктерден бөлініп шықпауы – өткеннің сарқыншағы саналды, ары кетсе үкімдей көрінді».¹⁰

Қазіргі Ресей елінің тұрғындары кеңестік идеологияны индивидуалдықты төмендеткені, бірлестікке, ұжымға бағындырғаны, жеке тұлға ретінде қалыптастырмағаны үшін айыптайды.

Батыс елдерінде орыс философиясы мен дінін үйреншікті, әдеттегі нәрсені, жеке адамның тұлғалық қасиетін төмендеткені үшін айыптайды. Бұл туралы өз сұхбатында жазушы Светлана Алексеевич мынадай пікір айтады: «Батыстан мен мынадай пікір естідім: сіздердің мәселелеріңіз православтық шіркеуде, яғни оның ортодоксалды ұстанымында жатыр. Біз үшін жердегі нәрселер маңызды емес, біздің үйіміз жоқ, бізге Ғалам маңыздырақ... Орыс философиясын алып қараңыз. Мұнда тек Рухтың өмірі туралы ғана айтылады. Тән туралы ой-пікірлер, барлық материалдық құндылық төмендетілген. Меніңше, бұл адам баласы үшін қауіпті. Адам өмірінің құны жоқ болып көрінеді. Адам өз-өзіне айтуы мүмкін: «Егер мен ана жақта өмір сүретін болсам, онда мен үшін бұл жерде ештеңенің құны жоқ».¹¹

⁸ А.В. Павловская. Как иметь дело с русскими // Путеводитель по России для деловых людей. – М., 2003. 18 б.

⁹ Аргументы и факты. 1996. № 17.

¹⁰ Знамя, 1991. № 6. 195 б.

¹¹ Аргументы и факты, 1996. № 17.

Батыс идеологиясының негізінде индивидуумның культі жатыр. Жеке адамның сезімдері мен қажеттіліктеріне деген құрмет жатыр. Олар бірлестікті, ұжым болып өмір сүруді теріске шығарады. Батыс елдерінің экономикасы да, мәдениеті де, саясаты осы идеологияға негізделеді. Демек, индивидуумға толық әрі жан-жақты қызмет көрсетуге бағытталады. Оның дәлелі ретінде, Чикаго қаласындағы «Хилтон» қонақүйінің орама қағаздарының сыртына жазылған жазбаларды алуға болады. Орама қағаздың сыртына жазылған бұл жазбаларды индивидуумның ұраны немесе идеологиялық манифест ретінде қабылдауға болады: «Our

Біз әртүрлілікке құштармыз. Біз өз клиенттеріміз бен жұмысшыларымыздың жеке тұлғалық қасиетіне сый-құрметпен қараймыз. Бұл – біздің күнделікті жұмыста ұстанатын принципіміз. Қонақүй тұрғындарына сапалы тауарлар мен жеке қызмет көрсету түрлерін ұсынамыз. Біздің барлық қызметкерлеріміз, олардың жеке көзқарастары, діни сенімі мен тәжірибесі жоғары бағаланады. Біз әрбір қызметкеріміздің жұмыс істей алу қабілетінен өзімізге қажетті пайданы алғымыз келеді.

commitment to diversity. We respect the individuality of all customers and employees – a fact that guides the way we do business every day. We strive to great a comfortable with a wide array of quality merchandise and excellent personal service. All of our employees and their individual viewpoints,

beliefs, experiences and backgrounds are highly valued, and we are dedicated to making the most of each person's abilities».

Өз заманының керемет көркем туындысы саналатын америкалық драматург Ли Блесингтің «Прогулка в лесу» (Lee Blessing «A walk in the woods») шығармасында орыстар мен Америка халқының идеологиясы, ділі, мәдениетінің өзіндік ерекшелігі жан-жақты ашылады. Пьесада Ресей елінің кәсіби біліктілігі жоғары елшісі Андрей Ботвинник пен америкалық елші Джон Ханимен атты екі кейіпкер ойнайды. Женева қаласы маңындағы орманда серуендеген екі елшінің сұхбаты жоғарыда айтылған дүниелерді айқындай түседі:

Ботвинник (*күтпеген немқұрайлылықпен*): Мен қазір сізге орыстар мен америкалықтардың мінез-құлқы тақырыбындағы өз ойларымды айтамын.

Ханимен: Мен мұны дұрыс деп ойлаймын.

Ботвинник: Бұл менің мәселем. Оның айтарлықтай негізі бар. Әлде сіз бұған қарсысыз ба?

Ханимен: Егер сіз үшін басты мәселе болса, онда айта беріңіз. Менің еш қарсылығым жоқ.

Ботвинник: Иә, мен үшін маңызы бар. Жақсы. Орыстар мен америкалықтардың арасында үлкен айырмашылық бар ма, жоқ па? Сіз бұл пікірге қосыласыз ба, жоқ па?

Ханимен: Енді..., иә, егер сіз...

Ботвинник: Ешқандай айырмашылық жоқ. Мен мұны дәлелдеймін. Егер Америкаға ағылшындар емес, орыстар келетін болса, олар не істер еді?

Ханимен: Олар ма...

Ботвинник: Олар да үндістерді түгел қырып, жерлерін тартып алар еді. Көрдіңіз бе? Ешқандай айырмашылық жоқ. Америкалықтар мен орыстар бірдей. Бірақ олардың тарихы әртүрлі. Тарих – уақыт кеңістігіндегі жағрафия. Америка елінің географиялық орналасу жағдаятына назар аударсақ, бұл мемлекетті жан-жағынан мұхит қоршап жатыр. Демек, жақын жерде

Botvinnik. (With a sudden formality.) I will now present to you my serious thoughts on the subject of... Let's see... The character of the Russians and American people.

Honeyman. Not as long as you're serious.

Botvinnik. Deadly (A beat. Honeyman nods.) Good. There is a great difference between Russians and Americans-yes or no?

Honeyman. Well... yes,if you...

Botvinnik. There is no difference. I will prove it. If the Russians and the English had come to America, what would they have done?

Honeyman. They would have killed all the Indians and taken all the land. See? No difference. Americans and Russians are just

the same. But their history is different. What is history? History is geography over time. The geography of Americans is oceans- therefore no nearby enemies. The geography of Russia is the opposite: flat, broad plains – open invitations to anyone who wants to attack. Mongols, French, Germans, Poles, Turks, Swedes-anyone. Do you agree with this? Of course you do-it is obviously true.

Honeyman. Andrey...

Botvinnik. Quiet, I am being serious. So, what is the history of America? Conquest without competition. What is the history of Russia? Conquest because of competition. How best to be America? Make individual freedom your god. This allows you to attack on many fronts-all along your borders, in fact- and maintain the illusion that you are not attacking at all. You don't even have to call your wars wars. You call them «setting the west».

Honeyman. That's gross misreading of...

Botvinnik. Don't interrupt... How best to be Russia then? Fight collectively. Know that you are trying to crush those around you. Make control your god, and channel the many wills if the people into one will. Only this will be effective. Only this will defeat your neighbors».

Индивидуализмнің өзіндік манифесі немесе индивидуум негізінің әлсіреуі туралы жоқтау, индивидуализмнің дербестік құқығын иеленуі туралы Уильям Фолкнердің «What Happened to It» [Оған не болды?] деген мақаласы жарияланған болатын.

Бүкіл халықтың назарын өзіне аударған мақала авторы Уильям Фолкнер Нобель сыйлығын алғаннан кейін дербес өмір сүру, өзінің жеке дербес әлемін құру туралы америкалық арманының орындалмай қалғаны туралы өкінішпен жазған еді. Мұны мақаладағы бірінші фразаның өзі дәйектей түседі: «The American dream was a sanctuary on the earth for individual man». Аудармасы: «Жеке тұлға үшін америкалық арман жердегі баспана болатын». Индивидуумның еркіндігі мен бостандығы Америка жеріне өзге де тұрғындардың келуіне себеп болды: «An individual man... could be free not only of the old established close – corporation hierarchies of arbitrary power which had oppressed him as a mass, but free of that mass into which the hierarchies of church and state had compressed and help him

ешқандай қауіп төндіретін дұшпан жоқ. Ал Ресей мемлекетінің географиялық орналасуы бұдан мүлде бөлек. Ресейдің шексіз кең-байтақ жері жаулап алушыларды өзіне шақырып тұрғандай. Монғолдар, француздар, немістер, түріктер, поляктар, шведтер – барлығы Ресей жеріне көз тікті. Осы айтылған нәрселермен келісесіз бе? Әрине, келісесіз, өйткені бұл – шындық.

Ханимен: Андрей...

Ботвинник: Менің сөзімді бөлмеңіз. Мен шындықты айтып тұрмын. Ал Америка тарихында не болды? Ешбір соғыссыз, қару-жарақсыз елді, жерді жаулап алу. Ал Ресейдің тарихында ше? Тек қана соғыстың күшімен жеңіп шығу. Мұндай жағдайда Американың қадамы қандай болмақ? Әрине, әрбір адам өз Құдайынан кем көрмейтін еркіндікті, бостандықты таңдайды. Бұл жайт көптеген елдерге бірден бассалуға мүмкіндік береді, шекараны ешқандай соғыссыз алудың иллюзиясын көрсетіп берді. Тіпті бұл соғысты соғыс деп айтудың қажеті жоқ. Мұны америкалықтардың тарапынан «Батысты тәртіпке келтіру» деп атауға болады.

Ханимен: Бұл пікіріңіз мүлде дұрыс емес.

Ботвинник: Сөзімді бөлмеңіз. Мұндай жағдайда Ресейдің күресу жолы қандай болмақ? Бірлесіп соғысу. Өзіңнің айналанды қирату, тас-талқанын шығару екенін білесің. Яғни «Өз Құдайыңдай сенетін тірек ретінде адамдарды бір жерге топтастыра білу мен оларды басқару міндетін аласың». Бірақ бұл тиімді тәсіл. Тек осы жол ғана сенің жеріңе көз тіккен көршілеріңді жеңіп шығуға мүмкіндік береді.

individually impotent». Аудармасы: «Әр адам өзі мен өзге адамдарды тұншықтырып келген басынушылықтан азат болар еді. Сонымен қатар әрбір жеке адамды тұлғалық қасиетінен айыратын мемлекеттік және діни иерархия тарапынан жаншып келген ауыртпалықтан босатылар еді. Алайда бұл арман «жаңа күштердің», нақтырақ айтқанда, «баспасөз бостандығының» қысым көрсетуімен орындалмай қалды». Бұл туралы америкалықтардың өзі былай дейді: «We were all victims of that power called Freedom of Press, of that fault (in the sense that the geologist used the term) in our American culture... which is saying to us daily: «Beware». Аудармасы: «Біз, бәріміз баспасөз бостандығының құрбанына айналдық, күнделікті баспасөз арқылы бізге «Абай болыңыз!» деп айтып отыратын америкалық мәдениеттің кемшілігінен орындалмай қалды».¹² М. Ломоносов айтқандай, халықтың ұлттық дүниетанымындағы барлық ұғым-түсініктер тіл арқылы бейнеленіп, тіл арқылы санаға сіңіп отырады. Олай болса, Батыс идеологиясының тірегі саналатын индивидуум да тілдік жүйеде көрініс табады. Ағылшын ғалымы Дж.В. Томпсонның айтуынша, идеологияны зерттеу белгілі бір дәрежеде тілдік жүйені меңгеру, оның қоғамдағы атқаратын қызметін зерттеу деген сөз. Дж.В.Томпсонның өз пікірін келтірейік:

¹² On Privacy (The American Dream: what Happened to It?) // W. Faulkner. Op. cit., p. 67.

«Әлеуметтік өмірдегі идеялар жазғы аспанның бұлт сияқты баяу жылжи отырып, аяқ асты күннің күркүреуі мен найзағайдың жарқ-жұрқ етуінен өн бойындағы мән-мағынасы ашыла түсетін нәрсе емес. Әлеуметтік өмірде идеялар жазбаша немесе ауызша формада болсын фраза, сөз, ұғым ретінде тілдік қолданысқа түседі. Соған сәйкес идеологияны зерттеу белгілі бір дәрежеде сол елдің тілін де меңгеру деген сөз».

«Ideas do not drift through the social world like clouds in a summer sky, occasionally divulging their contents with a clap of thunder and a flash of light. Rather, ideas circulate in the social world as utterances, as expressions, as words which are spoken or inscribed. Hence to study ideology is, in some part and in some way, to study language in the social world (Белгілеген біз – С.Т.)».¹³

¹³ J.B. Thompson. Studies in the Theory of Ideology. Polity Press, 1984, p. 2.

Әрине, әр елдің жүргізіп отырған идеологиясы, ұстанып отырған ұлттық ділі тіл арқылы бейнеленіп қалыптасады. Бұл әсіресе тілдің лексикалық жүйесінен айқын көрініс табады. Бұған сол тілде қалыптасқан лексемалар, тұрақты сөз тіркестері, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, әзіл әңгімелер (анекдоттар) және фольклорлық мәтіндер дәлел болады.

П.Л. Коробканың жоғарыда сілтеме жасалған зерттеу еңбегінде «достық», «өзара жәрдем», «ұжымдық» сынды жағымды бағалауыштық мәнді иеленетін тілдік бірліктер ретінде ағылшын тілінде сегіз, орыс тілінде он бес фразеологизм беріледі.

Ағылшын тілі:

Two heads are better than one [Две головы лучше, чем одна] – Бір бастан екі бас артық.

Live and let live [Живи и дай жить другим] – Өмір сүр және өзгеге де мұрсат бер.

Every family has a black sheep [В каждой семье есть черная овца] – Әр үйдің өз тентегі бар.

There's safety in numbers [В количестве – безопасность] – Сан бар жерде қауіпсіздік бар.

One good turn deserves another [За хорошее дело следует отплатить] – Жақсы іске төлеу керек.

People who live in glass houses should not throw stones [Людам, живущим в стеклянных домах, лучше не бросать камней] – Шыны үйде өмір сүретіндерге тас лақтырма.

A friend in need is a friend indeed [Друг, верный в беде – настоящий друг] – Нағыз дос басыңа іс түскенде сыналады.

to be all in the same boat [находиться всем в одной лодке] – Кемедегінің жаны бір.

Орыс тілі:

Ум хорошо, (а) два лучше – Бір бастан екі бас жақсы;

Живи и давай жить другим – Өмір сүр және өзгеге де мұрсат бер;

В семье не без урода – Әр үйдің өз тентегі бар;

Один в поле не воин – Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас;

Услуга за услугу – Алаған қолым береген;

Ты – мне, я – тебе – Мен – саған, сен – маған;

Семеро одного не ждут – Азшылық көпшілікке бағынады;

Рыбак рыбака (свой свояка) видит издалека – Балықшы балықшыны алыстан таниды;

Не в службу, а в дружбу – Жұмысқа емес, жолдастыққа;

Старый друг лучше новых двух – ескі дос екі жаңа достан артық;

Гора с горой не сходится, а человек с человеком сойдется – Тау мен тау жолықпайды, адам мен адам кездеседі;

Не плюй в колодец, пригодится воды напиться – Сү ішкен құдығыңа түкірме;

Не рой другому яму, сам в нее попадешь – Біреуге ор қазба, өзің түсесің.

Ағылшын тілінде «өзімшілдік» ұғымы екі жағымды және төрт жағымсыз бағалауыштық реңкі бар тұрақты сөз тіркестерімен беріледі.

Жағымды бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі:

Every man for himself [Каждый за себя] – Әркім өзі үшін;

Charity begins at home [Благотворительность начинается дома] – Қайырымдылық отбасыдан басталады;

Жағымсыз бағалауыштық мағына:

Ағылшын тілі:

Divide and rule [Разделяй и властвуй] – Бөліп ал да, билей бер;

Dog eats dog [Собака на собаку] – Ит иттігін істейді;

Rats desert a sinking ship [Крысы бегут с тонущего корабля] – Егеу-құйрықтар ғана батып бара жатқан кемеден қашады.

Every cook praises his own broth [Каждая кухарка хвалит свой бульон] – Әркім өзінікін мақтайды.

Ал орыс тілінде «өзімшілдік» ұғымының жағымды, не жағымсыз бағалауыштық мәнін білдіретін бірде-бір тұрақты сөз тіркестерін кездестірмедік.¹⁴

¹⁴ П.Л. Коробка. Идиоматическая фразеология как лингводидактическая проблема. Канд. дисс. МГУ, факультет иностранных языков. – М., 1998. 124–126 бб.

Алайда тілдің лексикалық жүйесіне терең енбей тұрып, оның грамматикалық жүйесіне назар аударайық. Грамматикалық жүйе белгілі бір құрылымдық қалыпқа түскен, «иә – жоқ», «дұрыс – бұрыс» принципі бойынша тіл өкілдерінің барлығына бірдей міндетті категория ұғымы мен категориялы ерекшеліктерін ұсынады. Грамматикалық жүйенің категориялық ұғымдардың негізінде қалыптасатыны белгілі. Ағылшын, неміс, француз және өзге де еуропа тілдеріндегі белгілі/белгісіздік артиклінің қолданысы осы тілде сөйлеуші өкілдердің нақты бір жеке затқа, нақты бір жеке адамға деген қызығушылығының жоғары екенін көрсетеді. Ағылшын тілінің өкілдері (артиклъ категориясын иеленетін өзге тілдер секілді) әлемді «көп нәрсенің бірі» немесе әңгімеге арқау болып отырған нақты дүниеге деген көзқарас бойынша таниды.

Ағылшын тіліндегі осы грамматикалық категорияның міндетті қолданысы қоршаған ортадағы бірде-бір затты, нәрсені атап көрсетуге мүмкіндік бермейді. Дәл осы көрсеткіш халықтың дүниетанымы мен идеологиясында үлкен рөл атқарады. Осылайша тілдегі грамматика-

лық категорияның мәртебесі айқындалады. Орыстілді өкілдер үшін ағылшын тіліндегі мұндай грамматикалық категорияның қолданысы мүлде жат нәрсе. Сол себепті ағылшын тілін меңгеруші орыстілділер үшін белгілі/белгісіздік артиклі сөйлеу кезінде үлкен қиындық тудырады.

Тілдегі артиклъ категориясы адамдардың жеке тұлға ретінде қалыптасу мүмкіндігі мен оның барлық қажеттіліктерін өтей алатындығы арқылы Батыс идеологиясы мен мәдениетіндегі орнын айқындайды.

Тағы бір факт, ағылшын тілінде жіктеу есімдігі үнемі бас әріппен жазылады. Мұны

орыстілді адам Я (Мен) жіктеу есімдігінің бас әріппен жазылуын қалай қабылдайды? Меніңше, ешқашан қабылдай алмас. Өйткені орыс халқының ұлттық ділі мен ұлттық мінез-құлқында өзіңді үнемі көрсетіп отыру әдепсіз, ерсі болып көрінеді. Орыс тілінде бас әріппен жіктеу есімдігінің екінші формасы Вы (Сіз) ғана жазылады. Оның өзінде Вы есімдігі жеке адамға қатысты қолданылғанда ғана. Осы қолданыс арқылы өзіңе емес, өзге адамға, өзің сыйлайтын адамға деген құрметіңді көрсетесің. Жіктеу есімдігінің екінші жақ формасының бас әріппен жазылуы сіздің сол адамға деген құрметіңізді екі еселей түседі.

Орыс тілінің синтаксистік жүйесіндегі жақсыз сөйлемдердің қолданысы туралы көп жазылған болатын. Орыс тілі грамматикасындағы осы ерекшеліктен орыс халқының бейтаныс нәрсе алдындағы қорқынышын, адам өмірі алдын ала жазылған тағдырға тәуелді (фатализм) екенін, ақылға сыймайтын дүниелер (иррационалды), логикасыздық, қоршаған ортаны тану мүмкіндігін жоққа шығаратын (агноцистік) көзқарасты байқаймыз. Мүмкін, бұл айтылған пікірлердің дұрыс жағы да бар шығар. Мәселен, Еуропа халықтарының ертегілері «Бірде король өз бақшасында ағаш өсірді» десе, орыс халқының ертегісі «Бірде корольдік бақшада ағаш көктеді» деп басталады. Әдетте тілдегі жақсыз құрылымдардың көптігі мен түрлілігі (светает, мне хорошо, штормило) адамзат баласының болмысты соңына дейін танып түсіну мүмкін еместігін бейнелеуінде қолданылады¹⁵.

Айталық, солдата ранило миной, крышу сорвало ветром (мина солдатты жаралады, жел шатырды жұлып кетті) сияқты жақсыз құрылымдар соғыста орын алатын қайғылы оқиғалар мен сұрапыл апатты құбылысты суреттеуде қолданылған¹⁶. Орыс тілінің мұндай синтаксистік құрылымға деген қызығушылығы орыс халқының ұлттық ділінде жатқан болар. Жоғарыда берілген мысалдар жеке индивидтің белсенді әрекетін көрсетпеуге, болған оқиғаға қатысты өз мойнына жауапкершілікті алғысы келмейтінін көрсетеді.

Орыс тілінде жақсыз сөйлемдер мен соған сәйкес түзілетін синтаксистік модельдер қолданылатын жерде ағылшын тілінде жіктеу есімдігі қолданылады:

покурить бы (темекі шексек) – I feel like smoking;
думается, что (ойланарлық...) – I think;
есть охота (қарын ашты) – I am hungry;
холодает (суытты) – It's getting cold;
мне холодно (маған суық) – I am cold (тоңдым);
мне не спится (ұйқым келмеді) – I don't feel like sleeping;
тебя ранило (сені жаралады) – are you wounded.

¹⁵ А. Мустайоки. IX Международный Конгресс МАПРЯЛ, Братислав, 1999.

¹⁶ З. Трестерова. Некоторые особенности русского менталитета и их отражение в некоторых особенностях русского языка // IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Т. 2. Братислава, 1999, 179 б.

Демек, ағылшын тілінде I (мен) жіктеу есімдігінің бас әріппен жазылуынан жеке тұлға өзінің іс-әрекетіне қатысты барлық жауапкершілікті өз мойнына алатынын көреміз. Орыс тілінде адамға қатысты іс-әрекеттің де, жауапкершіліктің де жақтық формасы жоқ, жеке тұлға қоғамға, табиғатқа, апатты жағдайлар мен тылсым күштерге сіңіп кеткен.

Енді лексикаға назар аударайық.

§ 3. Саяси әдеп немесе тілдік тақт

Батыс идеологиясының, әсіресе ағылшынтілді өкілдің жеке тұлғаға деген өзіндік ерекшелігін орыс халқының дүниетанымы мен рухани әлеміне қарсы қоя отырып салыстырайық. Салыстыру нәтижесінде ағылшын тілінде жоғары мәдениеттілік пен тілдік қолданыстың өзара байланысы негізінде «саяси әдеп» (политическая корректность) ұғымы қалыптасты.

Бұл үрдіс жиырма жыл бұрын «ағылшын тілінің үстемдік етуі мен оны жоюды талап еткен» африкалықтардың көтерілісі негізінде қалыптасқан болатын (Али Мазруйдің жоғарыда берілген еңбегін қараңыз).

Саяси әдеп жеке тұлғаның намысына тиетін, сезіміне кері әсер ететін тілдік бірліктерді тілдік қолданыстан ығыстырып шығаруға бағытталды. Тілдік жүйедегі мұндай тілдік бірліктердің орнын бейтарап немесе жағымды бағалауыштық мәнді иеленетін эфемизмдермен алмастырып, қолданысқа енгізді. Жалпы лингвистика тарихында бұл мәселе алғаш рет Америка лингвистикасынан бастау алады. Бұл мәселеде америкалықтар біраз нәрсеге қол жеткізді. Ағылшын тілін халықаралық және мәдениетаралық тіл ретінде түрлі ұлт өкілдері мен нәсілдері қолданады. Осы себепке байланысты түрлі ұлт өкілдері ағылшын тіліне өз талаптарын қоя бастады. АҚШ-тың тұрғындары түрлі мәдениет өкілдерінен тұратындықтан, ерекше мемлекет ретінде саналады. Сондықтан Америкада халықаралық, мәдениетаралық және ұлтаралық мәселелер ерекше назар аудартады. Сонымен қатар бұл мемлекетте туған жерінен бақыт таба алмай, сол бақытты іздеп келгендер шоғырланған. Осы себептен де ешкімге тәуелсіз емін-еркін өмір сүрсем деген жеке тұлғаның арманы бұл елде шарықтау шегіне жетті. Яғни индивидуализм негізі – мемлекеттің идеологиясының, экономикасының, саяси және мәдени өмірінің негізгі тірегіне айналды. Тілдегі мәдениеттіліктің негізі адамды ренжітуге жол бермейтін, оның намысына тимейтін, адамның өмірі мен денсаулығына жағымды әсер етуі сынды әрекеттерден тұрады. Мұндағы идеяның

өзі жақсы нәрсе, әрқашан қолдауға тұрарлық мәселе. Алайда саяси әдеп терминінің өзі «саяси» сөзінің салдарынан сәтсіз шыққан. Өйткені саясат сөзінің өзі белгілі бір саяси себептерге орай, рационалды таңдауды (яғни шынайы емес) талап етеді, бұл шынайылық тұрғысынан алғанда адамға деген жақсы қарым-қатынасты, тілдік тактиканы ұстану талпынысына қарама-қайшы.

Тілдік такт (linguistic takt)¹⁷ термині де сәтті шықпады. Олай дейтініміз, «саяси әдеп» ұғымы өзге тілдерде термин сөз ретінде қалыптасты. Оны дамудың кемеліне жеткен кезде өзгерту мүмкін емес.¹⁷

Тілдегі саяси сыпайылық жеке тұлғаның сезімі мен ар-намысын, оның құқығын жерге таптайтын, жеке тұлғаның жас ерекшелігі мен денсаулық жағдайы, әлеуметтік мәртебесі, сыртқы келбетіне қатысты жағымсыз реңкі бар тілдік бірліктерді жаңа тілдік тәсілдермен алмастыруды көздейді.

Тілдегі бұл әрекет жоғарыда айтылғандай, ағылшын тілін қолданушы африкалықтардан басталған болатын. Африка халқы ағылшын тіліндегі black (черный) сөзінің метафоралық қолданыстағы жағымсыз мәніне қарсы шыққан болатын. Осы мәселе әйел құқығы үшін күресіп жүрген феминистік қозғалыс ұйымының назарына бірден ілікті.

Нәсілдік тұрғыдан жіктелуді меңзейтін сөздер мен сөз тіркестері саяси әдеп негізінде қандай семантикалық өзгеріске ұшырағанын төменде берілген мысалдардан байқалады:

Negro > coloured > black > African American / Afro- American [негрлер > түрлі түстілер > қара нәсілді > африкалық америкалық / Афро-америкалық];

Red Indians > Native Americans [қызыл тәнді үндістер > Американың жергілікті халқы].

Феминистік қозғалыстың жеңісі тілдің барлық деңгейінде, сонымен қатар америкалық ағылшын тілі сияқты өзге де диалектілер жүйесіне өзгерістер енгізді. Мәселен, әйел адамға қарата айтылған Ms сөзі аналогия заңы негізінде Mr қаратпа сөзі секілді оның тұрмысқа шыққанын (Mrs [миссис]) немесе тұрмысқа шықпағанын (Miss [мисс]) айқындап бере алмайды. Бұл қаратпа сөз ресми ағылшын тіліне сәтті енгізілді десе де болады. Енді бұл қолданыстың ауызекі тілге енгізілу жолдары қарастырылуда.

Адамның жыныстық ерекшелігін білдіретін қосымша морфемалар, мәселен, -man: chairman [представитель, өкіл], businessman [бизнесмен], salesman [торговец. саудагер] немесе -ess: stewardess [стюардесса] тілдің лексикалық құрамынан өзі жалғанған сөз арқылы ығыстырып шығарылуда.

chairman [председатель] > chairperson (төраға);

spokesman [делегат] > spokesperson (делегаттар);

cameraman [оператор] > camera operator (оператор);

¹⁷ S.Ter-Minasova. Language, linguistics and Life (A view from Russia). Moscow, 1996, p. 120–122.

foreman [начальник, бастық] > supervisor (супервайзер);
fireman [пожарник] > fire fighter (өрт сөндіруші);
postman [почтальон] > mail carrier (пошташы);
businessman [бизнесмен] > executive [исполнительный директор]
немесе – business woman (атқарушы директор немесе іскер
әйел);

stewardess [стюардесса] > flight attendant (стюардесса);
headmistress [директриса] > headteacher (бастық, басшы).

Women сөзі қазіргі ағылшын тілінде көбінесе womyn немесе wimmin түрінде жазылып жүр. Есім сөздің тектік көрсеткіші белгісіз болған жағдайда дәстүрлі түрде қолданылатын his [его, оны], him [ему, оған] жіктеу есімдіктері жаңа тілдік бірліктермен his / her [его / ее, оны], көптік мағынада their [их, оларды] болып алмастырылған: Everyone must do his or duty [Каждый должен выполнять свой (букв. его) долг > каждый/ая должен (должна) выполнять свой долг (букв. его или её, его / ее); долг > все должны выполнять свой (букв. их) обязанности]. [Мұндай тектік көрсеткішті қазақ тіліне аудару мүмкін емес, өйткені қазақ тілінде тектік категориясы жоқ. Әркімнің өзіне тиесілі міндеттерді атқаруы мен контекст негізінде айқындалады – Аудармашылардан].

Жазба мәтіндерінде көбіне he/she [он/она] дегеннің орнына she/he деп жазу жиі қолданысқа түскен.

Қазіргі ағылшын тіліндегі детективті шығармалардың өзіндік ерекшелігі ретінде қылмыскердің тегін жасыруға барынша күш салатынын атап көрсетуге болады. Қылмыскердің әйел не еркек жынысты екенін дәйектейтін грамматикалық көрсеткішсіз берілуі детективті шығармада бастауыш қызметіндегі one person [бір адам] тұлғасы толықтауыш қызметіндегі their guilty knowledge [олардың қылмыстық білімі] бірлігімен берілуі арқылы оқырманның қылмыскерді тез табуына өзіндік себебін тигізеді. Мысалы:

Ол Найтингейл Хаузда қаңылтырды қайдан тапқанын ешкімге айтқан емес. Бірақ бір адам оның қайда жасырынғанын білетін еді. Сол адам ойламаған жерден олардың қылмысын ашып қоюы мүмкін еді.

¹⁸ P.D. James. Shroud for a Nightingale. London, 1989, p. 192.

He had no intention of telling anyone in Nightingale House where the tin had been found. But one person would know where it had been hidden and with luck might inadvertently reveal their guilty knowledge.¹⁸

Осы шығармада:

Everyone who should be in Nightingale House was in her room [Найтингейл Хаузда болуға тиісті адамдардың барлығы оның бөлмесіне жиналды]. Көзге бірден түсетін «барлық, жалпы» деген мағынаны иеленетін everyone сөзі [все; всякий, всякая, всякое, бәрі, барлығы] room бірлігімен [оның бөлмесі] қолданысқа түсуі, Найтингейл Хауздағы тұрғындарының бәрі – әйел екенін аңғартады.

Төменде берілген мысалдар ағылшын халқы мүмкіндігі шектеулі әлеуметтік топтардың құқығын қорғау мақсатында тіл арқылы олардың көңіл күйіне жағымсыз әсер ететін ұғымдарды қолданбауға тырысады:

invalid > handicapped > disabled > differently-abled > physically challenged [мүгедек > физикалық > ақыл-ой кемістігі > жарымжан > өзге де мүмкіндігі шектеулі > өзінің физикалық жағдайына қарамастан бар қиындықты жеңіп шыққан адам];
retarded children > children with learning difficulties [ақыл-ой кемістігі бар балалар > оқытуда қиындық тудыратын балалар];
old age pensioners > senior citizens [зейнет жасындағы кісілер > үлкен кісілер];
poor > disadvantaged > economically disadvantaged [кедейлер > мүмкіндіктері аз > материалдық жақтан қысым көрушілер];
unemployed > unwaged [жұмыссыздар > жалақы алмайтын адамдар];
slums > substandard housing [қаланың лас, шеткергі, қараңғы жерлері > стандартқа жауап бермейтін баспана];
bin man > refuse collectors [қоқысты ақтарып жүрген адам > қажетсіз заттарды жинаушы адам];
natives > indigenious population [жергілікті тұрғындар > ежелгі тұрғындар];
foreigners > aliens, newcomers [шетелдіктер > бейтаныс адамдар; шеттен келгендер, бұл жердің тұрғындары емес];
foreign languages > modern languages [шет тілдері > қазіргі заман тілдері];
short people > vertically challenged people [ортадан төмен бойлы адамдар > өзінің тік бағыттағы пропорциясы бойынша қиындықты жеңіп шыққан адам];
fat people > horizontally challenged people [толық адамдар > өзінің көлбеу бағыттағы пропорциясы бойынша қиындықты жеңіп шыққан адам];
third world countries > emerging nations [үшінші әлемнің мемлекеттері > жаңадан пайда болушы ұлттар];
collateral damage > civilians killed accidentally by military action [бірге ілесе жүретін шығындар > соғыс кезінде кездейсоқ қаза тапқан бейбіт тұрғындар];
killing the enemy > servicing the target [дұшпанның көзін жою > дәл көздеп ату].

Жануарлар әлеміне қатысты антропоцентризмге жол бермеу үшін, адамзат баласымен бірге осы ғаламшарда өмір сүруге тең құқы бар өзге де дүниелердің бар екенін айқындау үшін

ағылшын тілінде қолданылатын *pets* [үй жануары] сөзінің орнын *animal companions* [жануарлар дүниесі] сөз тіркесі, сондай-ақ *house plants* > *botanical companions* [үй өсімдіктері > өсімдіктер дүниесі, өлі табиғаттағы заттар – *mineral companions* [минералдар дүниесі] тілдік бірліктері қолданысқа түскен. Өйткені мұндағы *pets* сөзінің астарында осы үй жануарларының иесі бар деген астарлы түсінік жатыр.

Сұлулықты, жанға жайлы дүниелерді ұсқынсыз, жайсыз нәрселермен салыстыру саяси әдептілікке жатпайды. Осындай саяси әдептілікке жатпайтын нәрселер *lookism* (*look* сөзі ағылшын тілінде «көру, тексеру») деген мағынаға ие болған – *favouring the attractive over less attractive* [сүйкімсіз нәрсеге қарағанда тартымды, сүйкімді нәрселерді артық көру]. (Ең бастысы, негізгі *lookist* «ұлы эстетист» болған сияқты, өйткені Оскар Уайльд өзінің эстетикалық принциптерімен сұлулық әлеміне табынған).

Саяси әдеп мәселесі ағылшын тілінде кеңінен таралғанымен, тілдегі мәдениеттілікті сақтау үшін қалыптасқан тілдік бірліктердің кейбірі адамның күлкисін (*history* [тарих] сөзін *herstory* түрінде айту) тудырды. Нәтижесінде «саяси әдептіліктің тиімділігі» төмендеп, кейде мүлде керісінше жағдайлар да кездесіп қалады.

Чикагодан шыққан жазушы және актер Джеймс Финн Гарднер халық арасына кең таралған, танымал ертегілерді саяси әдеп принципін ұстанып, қайта жазып шығады. Жазушының кітабы «*Politically Correct Bedtime Stories*» деген атаумен Нью-Йорк, Торонто, Оксфорд, Сингапур және Сиднейде бір уақытта басылып шықты. Нәтижесінде ертегілер жинағы нөмірі бірінші бестселлер кітапқа айналды.¹⁹

¹⁹ *J. F. Gardner. Politically Correct Bedtime Stories. New York, Toronto, Oxford, Singapore, Sydney, 1994.*

Егер менің назарымнан тыс қалған немесе онша мән берілмей, қандай да бір жыныстық, нәсілшілдік (*расистские*), мәдени (*культуристские*), ұлттық (*националистские*), діни (*религиозные*), «лукист», әлеуметтік-экономикалық, этноцентристік, (фаллоцентристік), патриархалдық (*гетеропатриархалистские*) көзқарастар, сондай-ақ өзге де сыпайы түрде жеткізуге болатын мүмкіндіктерге, айталық тектік көрсеткіш, өлшем, ақыл-ой қабілетіне байланысты дүниелер назарымнан тыс қалса, сіздерден алдын ала кешірім сұраймын. Сондай-ақ өз ұсыныстарыңызды маған жеткізуге тырысуларыңызды өтінемін.

Осы кітаптың алғы сөзінде автор халық саяси әдептілікті бұрмалады деген кінә артпас үшін (бұл жерде де юморға жол беріледі) алдын ала ескертеді: «*If, through omission or commission, I have inadvertently displayed any sexist, racist, culturalist, nationalist, regionalist, ageist, lookist, ableist, sizeist, speciesist, intellectualist, socioeconomicist, ethnocentrist, phallocentrist, heteropatriarchalist, or other type of bias, as yet unnamed, I apologize and encourage your suggestions for rectification*».

«Саяси сыпайылық» негізінде жазылған ертегілер арнайы комментарийді қажет етпейді. Төменде ертегіден алынған үзінділер абсурд дәрежесіне дейін жеткізілген саяси әдеп үрдісінің жүйелілігін көрсетеді.

The Three Little Pigs

Once there were three little pigs who lived together in mutual respect and in harmony with their environment. Using materials which were indigenous to the area, they each built a beautiful house... One day, along came a big, bad wolf with expansionist ideas. He saw the pigs and grew very hungry in both a physical and ideological sense. When the pigs saw the wolf, they run into the house of straw.

The wolf ran up to the house and banged on the door, shouting, «Little pigs, little pigs, let me in!»

The pigs shouted back, «Your gunboat tactics hold no fear for pigs defending their homes and culture».

But the wolf wasn't to be denied what he thought was his manifest destiny. So he huffed and puffed and blew down the house of straw. The frightened pigs ran to the house of sticks, with the wolf in hot pursuit. Where the house of straw had stood, other wolves bought up the land and started a banana plantation.

At the house of sticks, the wolf again banged on the door and shouted, «Little pigs, little pigs, let me in!»

The pigs shouted back, «Go to hell, you carnivorous, imperialistic oppressor!»

At this, the wolf chuckled condescendingly. He thought to himself: «They are so childlike in their ways. It will be a shame to see them go, but progress cannot be stopped».

So the wolf huffed and puffed and blew down the house of sticks. The pigs ran to the house of bricks, with the wolf close at their heels. Where the house of sticks stood, other wolves built a time-share condo resort complex for vacationing wolves, with each unit a fiberglass reconstruction of the house of sticks, as well as native curio shops, snorkeling, and dolphin shows.

At the house of bricks, the wolf again

Үш торай

Ертеде үш торай тату-тәтті, табиғатпен етене жақын өмір сүріп жатады. Өз өлкесінің табиғи материалдарын пайдалана отырып, әрқайсысы өзіне әдемі үйшік салып алады. Бір күні оларға жауыз қасқыр келеді. Қасқыр торайларды көре салып, өзінің идеологиялық және физиологиялық тұрғыдан қарны ашқанын сезеді. Жауыз қасқырды көрген торайлар өздері салған сабан үйге тығылады.

Қасқыр торайлар тығылған үйге жүгіріп келіп, есікті тарсылдатып: «Торайлар, торайлар, мені үйге кіргізіңдер!» – деп айқайлайды.

Торайлар қасқырға: «Сенің ұстанған интервенттік тактикаң (басқа бір елдің өміріне зорлықпен қол сұғу) үйіміз бен мәдениетімізді қорғай алатын торайларды қорқыта алмайды!» – деп жауап береді.

Бірақ қасқыр өзінің тағдыры деп санаған дүниесінен айырылғысы келмеді. Ол өзі қиналып ауыр тыныс алып жүрсе де, сабаннан салынған үйді қатты соққымен құлатады. Қорыққан торайлар қасқырдан қашып, шырпыдан салынған үйге тығылады. Ал қасқырлар болса, бұрынғы сабан үйдің орнына банан өсіретін плантация салады.

Шырпыдан салынған үйге қасқыр тағы келіп, есігін тарсылдатып: «Торайлар, торайлар, мені кіргізіңдер!» – деп айқайлайды.

Торайлар оған: «Кет, жыртқыш империалист!». Қасқыр: «Бұл торайлардың қылықтары кішкентай баланікі сияқты екен. Әйтсе де, өркениеттің аты өркениет, олардың жер бетінен жойылып кететіні, өкінішті», – деп ойлайды.

Сөйтіп қасқыр өзі әрең тыныс алып жүрсе де, шырпыдан тұрғызылған үйді соққылап, ақыры құлатады. Торайлар ол жерден де қашып шығып, кірпіштен салынған үйге барып тығылады.

Қасқырлар бұрынғы шырпыдан салынған үйдің орнына демалушыларға арналған тайм-шер шипажайын салады. Демалыс кешенінің әрбір бөлігі шыны материалдан салынды. Сирек кездесетін заттар сататын арнайы дүкендер ашылды, су астында жүзуге арналғын хауыз салынады. Бұл хауызда дельфиндер шоуы көрсетілетін болды.

Қасқыр кірпіштен салынған үйдің есігін тарсылдатып: «Торайлар, торайлар, мені кіргізіңдер!» – деп айқайлайды.

Бұл жолы торайлар оған жауап ретінде ынтымақтастық әнін айтады, сонымен қатар Біріккен Ұлттар Ұйымына өздерінің наразылығын білдіріп хат жазады.

Торайлардың қарсы болғанына ашуланған қасқыр үйді соққылай береді, соққылай береді. Әбден демігіп, ырсылдаған қасқыр бір уақытта жүрегін ұстап құлап түседі. Қасқыр майлы тамақтарды әдеттен тыс көп жеуші еді, сөйтіп қан тамырларының соғысы баяулап, салдарынан инфаркт алады. Міне, осылай қасқырдың демі таусылды.

Бұған әбден қуанған торайлар әділдіктің орнағанына риза болады. Қасқырдың мәйітін айналып, өздерінің биін билейді. Торайлардың ендігі басты мақсаты – жауланған жерлерді өздеріне қайтарып алу болатын. Олар торайлардан жасақ құрап, өздерінің туған жерін қасқырлардан азат етеді. Ядролық қару-жарақтар мен автоматтармен қаруланған торайлардың жаңа бригадасы шипажай кешенін атқылап, жауыз қасқырлардың көзін жояды.

Осылайша, торайлар дүниежүзіне өзге елдің ішкі ісіне араласудың соңы қандай өкінішке ұласатынын паш етіп, өзгенің жеріне қол сұғудың қажеті жоқ екенін көрсетіп берді.

Торайлар өз жеріне өзгелерге үлгі боларлықтай социалистік демократиялық мемлекет қалыптастырады. Бұл мемлекетте тегін білім беріліп, жалпы халықтың денсаулығын сақтау, қолжетімді баспанамен қамтамасыз ету бағдарламасы жүзеге асырылды. Дегенмен бұл оқиғадағы қасқыр образы метафоралық қолданыста алынып отыр. Осы ертегінің жазылу барысында бірде-бір қасқыр зардап шеккен жоқ.

banged on the door and shouted, «Little pigs, little pigs, let me in!»

This time in response, the pigs sang songs of solidarity and wrote letters of protest to the United Nations.

By now the wolf was getting angry at the pigs' refusal to see the situation from the carnivore's point of view. So he huffed and puffed,

and huffed and puffed, then grabbed his chest and fell over dead from a massive heart attack brought on from eating too many fatty foods.

The three little pigs rejoiced that justice had triumphed and did a little dance around the corpse of the wolf. Their next step was to liberate their homeland. They gathered together a band of other pigs who had been forced off their lands. This new brigade of porcistas attacked the resort complex with machine guns and rocket launchers and slaughtered the cruel wolf oppressors, sending a clear signal to the rest of the hemisphere not to meddle in their internal affairs. Then the pigs set up a model socialist democracy with free education, universal health care, and affordable housing for everyone.

Please note: The wolf in this story was a metaphorical construct. No actual wolves were harmed in the writing of the story*

Ақшақар (Белоснежка)

Ертеде ұсқынсыз бір ханшайым өмір сүріпті. Бірақ оның көркем мінезі айналасындағыларға шуақ шашып тұрыпты. Сондықтан да жұрт оны қатты жақсы көріпті. Оны бәрі Ақшақар деп атайды. Қалыптасқан түсінік бойынша, көңілге жағымды әрі сүйкімді дүниені – ақ түспен, жағымсыз немесе жексұрын дүниені – қара түспен әдіптейтін әдетпен оны Ақшақар деген. Сөйтіп, Ақшақар (Белоснежка) терісінің түсіне байланысты бала кезінен кемсітудің сәтті нысанасына айналды.

Snow White

Once there was a young princess who was not at all unpleasant to look at and had a temperament that many found to be more pleasant than most other people's. Her nickname was Snow White, indicating of the discriminatory notions of associating pleasant or attractive qualities with light, and

unpleasant or unattractive qualities with darkness. Thus, at an early age Snow White was an unwitting if fortunate target for this type of colorist thinking.

Күлбике (Золушка)

Ерте, ерте, ертеде Күлбике есімді бір қыз болыпты. Кішкентай кезінде оның анасы қайтыс болып кетіпті. Біраз жыл өткен соң, әкесі екі бойжеткен қызы бар әйелге үйленіпті. Өгей шешесі Күлбикеге өте қатал қарапты. Ал өгей әпкелері оны ала таңнан қара кешке дейін, құр сүлдері қалғанша жұмыс істеуге мәжбүрлепті. Олар үшін Күлбике басыбайлы күң іспетті еді. Бірде олардың үйіне шақыру қағазы келеді. Ханзада маргиналданған шаруашылықты пайдаға беру үшін кедей-кепшіктермен бал-карнавал өткізбек болады. Күлбикенің өгей әпкелеріне бұл оқиға ерекше әсер етеді. Олар Құдайдың бермеген сұлулығын қолмен жасау үшін барынша таранып, сыланады.

Cinderella

There once lived a young woman named Cinderella, whose natural birth mother had died when Cinderella was but a child. A few years after, her father married a widow with two older daughters. Cinderella's mother-of-step treated her very cruelly, and her sisters-of-step made her work very hard, as if she were their own personal unpaid laborer.

One day an invitation arrived at their house. The prince was celebrating his exploitation of the dispossessed and marginalized peasantry by throwing a fancy dress ball. Cinderella's sisters-of-step were very excited to be invited to the palace. They began to plan the expensive clothes they would use to alter and enslave their natural body images to emulate an unrealistic standard of feminine beauty. (It was especially unrealistic in their case, as they were differently visaged enough to stop a clock.) Her mother-of-step also planned to go to the ball, so Cinderella was.

(Бірақ олардың сиықсыз сырт келбетін әрлеп, әуреленудің қажеті де жоқ еді. Өйткені ертегіде суреттегендей, олардың ебедейсіз қозғалысынан сағаттың өзі жүрісінен жаңылатын). Оның өгей шешесі де балға барғысы келеді. Сөйтіп Күлбикеге арбаға жегілген ақ тиіндей (жақсы метафора, бірақ өкінішке қарай, жан-жануарларды қорлайды) титыңдауға тура келеді.

Jack and the Beanstalk

Once upon a time, on a little farm, there lived a boy named Jack. He lived on farm with his mother, and they were very excluded from the normal circles of economic activity. This cruel reality kept them in straits of direness, until one day Jack's mother told him to take the family cow into town and sell it for as much as he could.

Never mind the thousands of gallons of milk they had stolen from her! Never mind the hours of pleasure their animal companion had provided! And forget about the manure they had appropriated for their garden! She was now just another piece of property to them. Jack, who didn't realize that nonhuman animal have as many rights as human animals – perhaps even more – did as his mother asked.

On his way to town, Jack met an old magic vegetarian, who warned Jack of the dangers of eating beef and dairy products.

Келтірілген мәтіндер түсіндіруді қажет етпейді. Назарларыңызды бұған дейін қалыптасқан сөздердің «саяси тұрғыдан түзетілген» нұсқаларына ғана аударғымыз келеді.

Snow White пен Белоснежка (Ақшақар) сөздері екі тілде де дұрыс беріліп тұрған жоқ. Өйткені, white және бело – (ақ) сөздері «ақ» – жақсы, «қара» жаман деген идеясы арқылы нәсілшілдік сипат алып тұр.

Джек пен оның анасының өмірін сипаттаған сәттегі бұған дейін қалыптасқан very poor [өте кедей] сөзінің орнына very excluded from the normal circles of economic activity [экономикалық белсенділіктің қарапайым салаларынан мақұрым қалу] сөзі қолданылып тұр. Басқа ертегідегі very poor сөзінің орнына саяси тұрғыдан дұрыс –

Джек және бұршақ ағашы (Джек и бобовое дерево)

Ерте, ерте, ертеде шағын фермада Джек атты кішкентай бала өмір сүріпті. Фермада ол анасымен бірге тұрыпты. Олар шаруашылықты дөңгелетіп әкетудің көзін таппапты (экономикалық белсенділіктің қарапайым салаларынан мақұрым қалған). Өздерінің жұпыны тіршілігінен қатты қысылатын. Күндердің бір күнінде Джектің анасы сиырды қалаға апарып, оны барынша қымбат бағаға сатуды тапсырады.

Бұған дейін өздеріне адал жануардың қаншама игілікке кенелтіп, ләззат сыйлағаны ұмыт болды! Олар шелектеп ішкен ас та төк сүтті де бір сәтте ұмытты. Олар сиыр жапасымен бақшаларын тыңайтқанын да естен шығарды! Бұдан былай сиыр олардың жекеменшігінің бір бөлшегі іспетті ғана көрінді. Жануарлардың да адамдар сияқты құқыққа ие екенін (бәлкім одан да артық) түсіне қоймаған Джек анасының бұйрығын орындайды.

Жол-жөнекей ол қарт сиқыршы-вегетарианды кездестіреді. Ол Джекке сиыр сүтін ішіп, етін жесе, қандай қауіпке тап болатыны жөнінде әңгімелеп береді.

very economically disadvantaged [экономикалық тұрғыдан қысым көрген] сөзі қолданылған.

Үш лақ туралы ертегіде ең кішкентай лақ (the smallest) төмендегідей сипатталған: this goat was the least chronologically accomplished of the siblings and thus had achieved the least superiority in size [бұл лақ өзге ағайындарымен салыстырғанда хронологиялық тұрғыдан дамуы тежелді, сөйтіп қажетті көлемге жете алмады].

Күлбикенің ұсқынсыз әпкелері differently visaged [сымбаты стандартқа сай емес], ал әдемі Ақшақар «бағаламау» заңымен – understatement: not at all unpleasant to look at [көреп көзге сүйкімсіз] деп аударылды. Әрине, Қызыл телпектің

себетінде саяси тұрғыдан қате самсалар мен майлар болған жоқ.

Онда Қызыл телпек әжесіне түсіндіре кететін a basket of fresh fruit and mineral water, себетте жеміс-жидектер мен минерал сулардың болуының өзі түсінікті: Red Riding Hood entered the cottage and said: «Grandma, I have brought you some fat-free, sodium-free snacks» [Қызыл телпек үйге кіріп: «Әже, мен сізге майсыз, натрийсіз самсалар әкелдім» деп дауыстайды].

Тілді дамытудың бағыты ретінде саяси қателікке бой ұрмау көптеген сауалдар мен күмәнді, сынды тудырды. Әрине, тілде стилистикалық бейтарап «қорықтарды» жасау сөздердің жаңа коннотацияға ие болу мүмкіндігін арттырады, бұл үнемі жағымсыз сипатта белең алып жатады.

Халықаралық дәрежедегі советтік лингвист профессор О.С. Ахманованың лингвистикалық мектебінде осындай эксперимент жасалған еді. О.С. Ахманова мен оның шәкірттері (осы жолдардың авторы мен де шәкірттерінің бірі болғанымды мақтанышпен атап өткім келеді) лингводидактикалық және лингвопрагматикалық мақсатта ағылшын тілінің «The English We Use» оқулығының нұсқасын жасап шықты. Бұл нұсқаулықтағы кейбір ерекше нәтижелер О.С. Ахманова мен Р. Идзелисаның «What is the English We Use?»²⁰ атты кітабында, И.М. Магидованың²¹ докторлық диссертациясында, өзге де көптеген диссертациялар мен Ахманованың лингвистикалық мектебінің ғылыми мақалаларында пайдаланылды.

Зерттеу пәні ағылшын тілі – шет тілі ретінде екі түрде ұсынылады: 1) The English We Speak About, яғни ағылшын тілін үйрену машығына (recognition skills) – оқу және оқығаныңды қабылдай

²⁰ O. Akhmanova, R.F. Idzelis. What is the English We Use? Moscow, 1978.

²¹ И.М. Магидова. Теория и практика прагмалингвистического регистра английской речи. Докт. дисс. М., 1989.

білу машығына бағыттау; 2) The English We Use – сөйлеу (production skills) машығын дамытуға бағытталған ағылшын тілі – жазу және сөйлеу. Ағылшын тілі оқулығының бұл нұсқасының (И.М. Магидованың терминологиясы бойынша, прагмалингвистикалық стиль) негізінде модельденген мәтіндер жатыр. Модельденген мәтін дегеніміз – шетелдік тіл үйренуші көшіруге, жаттауға және пайдалануға келмейтін ғылыми принциптер бойынша жасалған мәтін; ондағы әрбір сөз, әрбір сөз тіркесі, әрбір грамматикалық форма (ауызша түрде – әрбір дыбыс) – үлгі ретінде берілуі керек, яғни қазіргі заман нормаларының формасы тұрғысынан таза әрі дұрыс ұсынылған тіл.

Тілдің жоғарыдағы негізгі екі «түрі» – біздің сөйлейтін тіл туралы және сөйлейтін тіліміздің екі түрлі қызметтік стилін (көркемдік және ғылыми), сондай-ақ тілдің ең маңызды функциясы – әсер ету мен ақпараттандыруды көрсетеді.

The English We Use, «біз пайдаланатын ағылшын тілі» – ағылшын тілін шет тілі ретінде үйретуге арналған оқулық нұсқасы, стилистикалық тұрғыдан бейтарап, ғылыми түрде сүзгіден өткен, шетелдіктер үшін «қауіпсіз» оқулықтардың тілі, лингафон курстары т.т. тілді белсенді игеруге, тілдің ауызша және жазбаша дағдыларын дамытуға бағытталған. 70–80-жылдары ММУ-дің филология факультетінің ағылшын тілі кафедрасы тілдің осындай әртүрлілігіне арналған жалпы филология мен лингвистика бойынша көптеген оқу құралдарын басып шығарды. Саяси әдеп тұрғысынан бұл идея өте дұрыс әрі игілікті, ғылыми негізделген іс болған еді (біз мықтымыз, сөйлей аламыз дей тұра, білгенімізді сөйлеуде қолдана алмай қалатын ыңғайсыз жағдайларға тап болмас үшін ағылшын тілін арнайы үлгімен үйрену керегін түсінуіміз қажет болды). Бірақ қорық-қоршауда қалған қолданыстағы тіл шекаралардың быт-шытын шығарды. Стилистикалық тұрғыдан таңдалған бейтарап фразалар кафедраның құпия кілт сөзіне айналып, коннотациясын әр саққа жүгіртті, оларды пайдалану белгілі бір мақсатты көздеді, сөйтіп жиі күлкіге ұшырап отырды.

Мәселен, «the problem has not received all the attention it deserves» [мәселе қажетті деңгейде зерттелмеді] секілді бірдей жаттандырылған айтылатын негізгі фразалар күлкілі естіліп, құпия, жалпы, кілт сөзге айналып, көңіл көтеру объектісі болды. Алайда біз таңдап алған идея дұрыс еді. Сол себепті де, ол идеядан бас тарта алмадық, бас тартуды ұсынып та отырған жоқпыз. Бұл оны модификациялауды, біршама икемді түрде пайдалануды, лексиканы «қорықтың» қатал қоршауына тықпаламай, жаңа формаларды енгізуді тым жылдамдатпай, кез келген мәселенің шет-шегін ойлай отырып енгізу қажеттігін сезіндірді.

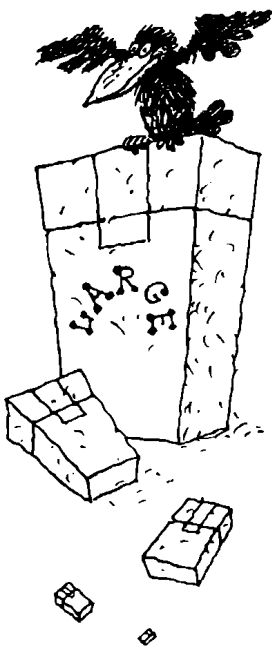
Тілдің саяси әдеби жеке тұлғаның құқығы мен қадір-қасиетін қорғауға бағытталған. Сондықтан да адамзаттың әртүрлі шектен тыс

босяки) 20–30 жылдары үйсіздер мен панасыздар ығыстырып тастады. Кейін бұл сөздер үйсіздер мен панасыздардың жоғалуымен бірге айналыстан шығып қалды, ал посткеңестік Ресейде олардың қайта пайда болуына байланысты қолданысқа бомж деген милициялық термин (тұратын жері жоқ сөзінің қысқартылған түрі – без определенного места жительства) енді. Одан бомжиха, бомжевать т.т. сөздері туындады. Сонымен екі тілді салыстыра келе, ағылшын тілінің адамға деген қарым-қатынасы сыпайы, қамқор, сезімтал екенін айқын байқаймыз, керісінше орыс тілі қарама-қайшы идеология әсерінен мұндай сыпайылық пен әдептілікті көзге ілмейді.

Алайда ағылшын тілінің кең қолданыстағы материалын үйрену тілдің шынайы тамыры мен идеологиясын және тілдің оған сай реакциясын айқындайды. Негізінен ағылшын тілінің сыпайылығы коммерциялық мотивтен туындаған. Батыс идеологиясының негізінде жекелеген адам болашақта оның клиенті, сатып алушысы, абоненті немесе жолаушысы болуы мүмкін деген идея жатыр. Сол себепті осы клиентті (сатып алушыны, т.т.) дүкеніңе, компанияң мен ұйымыңа тарту үшін қорқытпау, үркітпеу керек, өзіне тартып, жақындату, мәпелеу керек, қажет болса оған бірдеңе сатып не одан бірдеңе сатып алу керек.

Бұл адам-клиентке арналған коммерциялық сыпайылық және коммерциялық қамқорлық. Бұл мәселеде ағылшын тілі жоғары шеберлік деңгейіне жетіп отыр. Мәселен, көліктің әр түрінің жолаушылары 1) first class [бірінші дәреже] – бұл үлкен бедел, бірінші дәреже адамның беделін өзінің және өзгенің алдында көтереді; 2) business (club) class [бизнес-дәреже (клуб)] – бұл да таңдаулылар, бірақ дәрежесі алдыңғымен салыстырғанда сәл төмен, соған сай билеттер де арзандау; 3) қалғандары, бірақ екінші дәреже емес. Екінші дәреже деген мүлдем болған емес. Клиент екінші дәреженің немесе екінші сорттың адамы болғысы келмейді. Сол себепті де бірінші немесе бизнес-класстан тыс қалған ұшақ жолаушылары, economy class [эконом класс] жолаушылары аталады (үнемді болу ұят емес, керісінше мақтаныш), ал темір жол көлігінің жолаушылары үшін – standard class [стандарт класс] жолаушылары аталады. Standard – дегеніміз де жақсы, барлығы стандартты. Алайда ұшақта бірінші дәрежелі емес жолаушылардың намысына тимес үшін әрі клиенттерден айырылып қалмас үшін, бірінші дәрежелі салонда: First cabin customers [бірінші кабина жолаушылары] деп жазылады (аталады).

Ірі денелі (толық адам) сатып алушыларды тарту үшін, дұрысырағы, олардан айырылып қалмас үшін дүкендердің иелері мен директорлары маңдайшадағы жазуларына жағымды, комплиментті, ұнамды сөздерді ойлап табуда шеберлік танытқан: BIB – Big Is

Beautiful [Ірі болу дегеніміз – ғажап қой] сөзінен қысқартылған; Renoir Collection [ренуар коллекциясы]. Бәрі нақты ойластырылған: ренуар әйелдері – қызғылт, нәзік, томпақ. «Рубенс коллекциясы» бұдан гөрі нашарлау естілер еді.

Телефон тарифі де клиенттердің «сезіміне» орай бөлінеді. Ол cheap [арзан] болуы мүмкін. Бұл клиент үшін тиімді, клиент риза. Келесі разряд – қымбаттау – тағы да сол бейтарап standard [стандарт] сөзімен әрленген. Ақыры, қымбаттығы жағынан ең жоғары разряд cheap [арзан] сөзінің антонимі expensive [қымбат] болуы керек қой, бірақ бұл коммерциялық тұрғыдан әдептілік болмайды, қымбат деп жазса «маңдайға» соққыдай тиген болар еді. Сөйтіп, ең қымбат телефон уақыты peak [пик] деп аталды.

Кір жуу ұнтақтары үш түрлі дорбада сатылады: small [кішкентай], medium [орта], бірақ адамды үркітетін large [үлкен] сөзінің орнына одан гөрі әдептілеу әрі жағымды family [отбасылық] немесе мультипликациялық кейіпкер сүйкімді піл баласының атымен Jumbo [Джамбо] деп атайды.

Тіпті тіс щеткаларының өзі өте сыпайылықпен сатылады: for small teeth – сүт тістер үшін, for standard teeth – стандарт тістер үшін, бірақ ағылшын тілінде ірі (үлкен) тістер мүлдем болмайды, бұл бет әлпетінің сұлулығы жайында түсінікке қайшы келеді, сол себепті соңғы размер – for regular teeth – қарапайым, нормал, дұрыс (regular сөзі тура осылай аударылады) тістерге арналған деп аталады.

Сигареттер де big te, large de – үлкен де, ірі де өлшем болмайды. Бұлай деу мүлдем тура мағынада болар еді. Сондықтан сигареттер King size – король өлшемі деп аталады.

Сатып алушыны тарту мақсатында тауарды сипаттауда шынайы тері – real, genuine, natural leather сөздерін қолданады. Аяқ киімді немесе киімдерді сипаттауда міндетті түрде ескертілуі тиіс. Алайда шынайы емес, жасанды тері орыс тілінде ғана жасанды, синтетикалық, теріні алмастырушы сөздерімен берілуі мүмкін. Бірақ ағылшын тілі ешуақытта artificia сөзіне де, synthetic сөзіне де жол бермейді. Шынайы терінің антонимі man-made – сөзбе-сөз «адам қолымен жасалған» – орыс тіліне аударуға келмейді.

Орыс өнімдерін маркалаудың өзі ешқандай коммерциялық әдептілікті ескермейді: дейін жарамды әрі қарай мерзімі жазылды. Демек, одан кейін жарамсыз деген ойды береді. Сөйтіп, сатып алушы бұл өнімді жарамдылық мерзімі өткен күннен бастап сатып алмайды. Ағылшын тілі бұл тұрғыдан аса ұқыпты ұсыныс жасайды әрі үзілді-кесілді болмайды демейді: Best before [осы уақытқа дейін қолданған абзал] – сосын мерзімі көрсетіледі. Бірақ бұл – best, жарамдылық мерзімін жоққа шығармайтын керемет дәреже. Егер better [артық] салыстырмалы шырайды беретін болса, біраз уақыт-

тан кейін жай ғана жағымды шырайды танытатын good [жақсы] сөзі қолданылуы мүмкін.

Сонымен, ағылшын тілінің тым сыпайылығы, оның индивидуумға әдепті әрі қамқор қарым-қатынасы төмендегі факторларға негізделген:

1) әлеуметтік мәдениет пен қоғамдық тәртіп деңгейінің жоғарылығы;

2) халықтың, ұжымның жалпы мүддесіне негізделген Кеңестік Ресей идеологиясына қарама-қайшы батыс қоғамының жеке тұлға культін жоғары қоюы мен оның жеке әлемінің (privacy) негізіне бағытталған идеологиясы мен менталитеті;

3) адамды болашақ клиент ретінде қарастыратын коммерциялық мүдде.

Шет тілін үйренушілердің әлеуметтік-мәдени, идеологиялық білім компоненті тілдік коммуникацияның дұрыс және тиімді болуы үшін аса маңызды фактор. Мәселен, орыс адамына адамдарға деген қалыпты қарым-қатынас, белгілі дәрежедегі реакцияның шынайылығы, эмоциялық пен сезімталдық тән.

Қарым-қатынастағы кең таралған: How are you? [Қалыңыз қалай?] сауалына ағылшын тілін үйренуші орыстілді адам өз денсаулығын, отбасылық жағдайын, жұмыстағы жетістіктері мен жайсыздықтарын санамалап, жан-жақты ең жиі таралған жауапты берері хақ, ал ағылшын тіліндегі мәдениеттің, ұлттық мінез-құлық пен менталитеттің талаптарына сай тек бір жауап ғана беріледі: «Fine, thank you [Рахмет, жақсы]», тіпті өлім аузында жатқан бақытсыздың өзінің берер жауабы осы. How are you? – қарым-қатынастың құрғақ формуласы, оның соңында әңгімелесушінің жеке тұлғасына деген шынайы қызығушылық тұрған жоқ, бұл қатынастағы жай ғана қалыпты үрдіс.

Әр халықтың, әр тілдің мәдени-тілдік салтын білмейінше, мәдениетаралық коммуникация жүзеге аспайды, керісінше, мәдениеттер қақтығысына жол беріледі. Шетелдіктер орыстардың жан-жақты толық берген жауабын түсінбейді, орыстар олардың елемегеніне ренжиді. Бұл сәйкессіздікті А.В. Павловская былай түсіндіреді: «Ағайынгершілік және ұжымдық сезім орыстардың ұлттық мінез-құлқындағы көптеген өзгешеліктердің тууына себепші болды. Адамдар арасындағы қарым-қатынас Ресейде бейресми сипатқа ие, достық түсінігі өте жоғары бағаланады. Әдеттегі «қалың қалай?» сауалына орыс танысыңнан толық әрі жан-жақты жауап алуға дайын болыңыз. Шетелдіктердің бұл жағдайдағы ресмилігі орыстарды жиі ренжітеді. Мәскеудің «Современник» театрының белгілі режиссері Г. Волчек Америкада болған кезінде өзінше эксперимент жүргізгендігі туралы баяндайды. «How are you?» деген сауалға ол асығыс «Менің күйеуім суға кетіп қалды» деп жауап бе-

реді. Оған әдеттегідей «Естігеніме қуаныштымын» деген жауап алады. Мәселе жағдайдың шындыққа сәйкестігінде емес, шетелдерге көп саяхаттайтын, оқыған, білімді, бірақ жағдайға орыс салт-дәстүрінің ерекшелігімен маңыз беретін белгілі адамның ренішінде²².

Орыс тілі турашылдығымен, үзілді-кесілді нақтылығымен ерекшеленеді, сол себепті ағылшын тілін үйренуші адам әдетте of course [әрине] сөзін жиі қолдану арқылы әлеуметтік-мәдени қателікке бой ұрады. Орыс тілінде бұл сөз сауалға, өтінішке жауап ретінде толықтай дұрыс әрі сергек естіледі. Ағылшынтілді қоғам үшін of course сөзінің дәл, бұлжымайтын нақты мағынасы бар ол әрі ренішті де білдіреді: бұл белгілі дүние ғой, сіз шынымен осыны түсінбей отырсыз ба, әлде соған ақылыңыз бен сауатыңыз жетпей отыр ма деген мағынаны береді. Сол себепті, of course сөзін қолданғанда өте абай болған жөн: естеріңізге салайын, әлеуметтік-мәдени қателіктер тілдік ағаттықтардан гөрі жанға қаттырақ батады.

Ресми (формалды) сыпайылық – ағылшынтілді қоғамның айқын ерекшелігі. «Tea or coffee? [Шай ма, кофе ме?]

» сауалына жай ғана «Tea [Шай]» деп жауап бермеу керек, міндетті түрде please сөзін қосу ләзім: «Tea, please [Мархабат, шай]». «Black or white? [Қара ма, әлде сүт қатқаны ма?]» – «Black, please [Мархабат, қарасын]». Бас тартқан жағдайда thank you [рақметті] қосу керек, алайда не үшін бас тартқаныңызды түсіндіріп жатудың қажеті жоқ. Мәселен, «Sugar? [Қантпен?]» деген сауалға: «No, thank you [Жоқ, рақмет]» деп жауап берген дұрыс болар. Бұл нақ ағылшын тіліндегі жауап: қысқа, анық әрі сыпайы. «Thank you, but I don't eat sugar. They say, it is harmful [Рақмет, мен қантсыз ішемін. Ол денсаулыққа зиян дейді ғой]» деген жауап грамматикалық және лексикалық тұрғыдан дұрыстығына қарамастан, мәдениет пен менталитет тұрғысынан онша жарасымды емес.

Мәдениетаралық қарым-қатынас проблемаларында ұсақ мәселе жоқ.

²² А.В. Павловская. Как делать бизнес в России. Путеводитель для деловых людей. (В печати).

III тарау

Мәдениеттер тоғысы және тоғысу мәдениеті (Ақпараттық-реттеуші мақсаттағы мәтіндер арқылы жеке тұлғаны қалыптастыру)

§ 1. Мәселенің қойылуы

Кітаптың аты айтып тұрғандай, ол толығымен мәдениетаралық коммуникацияға, яғни мәдениеттер тоғысына арналған. Бұл бөлім де сол мәселеге арналып отыр. Бірақ мұндағы басты әңгіме мәдениеттер тоғысы емес, керісінше тоғысу мәдениеті жайында болмақ. Тараудың әуезді атауымен қатар (дегенмен оны тым ерекше дей алмаймыз: Р. Якобсонның «Поэзия грамматикасы мен грамматика поэзиясы» кітабынан кейін бұл модель қораштау көрінді), тоғысу тіл мен мәдениеттің өзара ықпалдастығы саласына көбірек назар аударады. «Қоғамдық тұлғаны» қалыптастыруда бұл саланың ықпалы аса зор болғанына қарамастан, өте аз зерттелгені таңғалдырады.

Бұл арна өркениетті қоғам деп аталатын әлемде прогреске мүлде жатпайтын әрқилы сөз құрсаудан тұратын түпнұсқалармен адамды қоршап алады: «өркениеттілік» қаншалықты жоғары болса, сөз де соншалықты көп.

Осыған орай, екі түрлі лебіз ойға оралады. Бірі – менің бала күннен бергі досым Алик Карельскийдің жарыққа шықпаған өлеңінің бірінші жолдары (филология ғылымдарының докторы, профессор, әдебиет сыншысы, аудармашы, ақын Альберт Викторович Карельский, 1994 жылы кенеттен дүние салды):

*«Человека всегда окружают слова:
Иногда – как смола, иногда – как трава».
(Әрқашанда адамды сөз қоршаған
Кейде қара шайырдай, кейде шөптей).*

Екіншісі – неміс әдебиетінің классигі Э.Т.А. Гофманның: «Мәдениет өскен сайын, бостандық та азая бермек» («Je mehr Kultur, desto weniger Freiheit») деген пікірі.

Демек, адамды үнемі сөз қоршап жүреді, сөз көбейген сайын еркіндік азаяды, бірақ мәдениет артады. Бізді қоршаған сөздер мен мәтіндер, сансыз хабарландырулар, нұсқаулықтар, үндеулер, инструкциялар мен постерлер, плакаттар біздің мінез-құлқымызды реттеп қана қоймайды, әрбір қадамымызды анықтайды, тек қана ақпараттандырмайды, сонымен бірге тыйым салады, рұқсат береді, оятады, сақтандырады, өтінеді, қорқытады, үміттендіреді, сондай-ақ біздің өмір сүру салтымызды, менталитетімізді, ұлттық мінезімізді анықтайды. Демек, әлеуметтік әлемді, бізді бұл әлемнің өкілі ретінде нақты тұлға етіп қалыптастырады.

Шын мәнісінде, біздің қоғамдық тәртібіміз бен әлеуметтік «имиджіміз» (қазір орыс тілінде осылай сөйлеу әдетке айналған) біз түйсініп болмайтын қағидалармен айқындалады. Ол ережелер бізге сол сәтте сол жерде нені жасау, нені жасамау керек екеніне жол сілтейді.

Демек, тоғысу мәдениеті – адамға ақпараттық-реттеу лексикасының мәдени ықпалын ашушы метафора.

Тілдің бұл қабаты аса ауқымды және алуан түрлі («мәдениет көбейген сайын...»), сол себепті де бұл жұмыста оның кейбір түрлері – бейнені толықтыру мақсатында және оған назар аударту үшін ғана үстірт аталып өтіледі. Ал қалғандарына жан-жақты тоқталатын боламыз.

§ 2. Көшелердің атауы

Сонымен, сіз көшелер қиылысында тұрсыз дейік. Бірінші кезекте сіздің көзіңізге қиылысқан көшелердің атаулары түседі.

Көше атауларының мәдени семантикасы және олардың адам дүниетанымы мен мәдени қорының қалыптасуына ықпалы топономика бойынша жеткілікті зерттелді. Сондықтан бұл мәселені жан-жақты талқылаудың қажеті де жоқ. Тек оларға қысқаша ғана тоқталып өтейік.

Ресейдің ХХ ғасырдағы тарихы осы салада тамаша (лингвистикалық көзқарас тұрғысынан) әрі мейлінше тұрпайы (мәдениет пен

¹ A. Sinyavsky.
Soviet Civilization.
A Cultural History.
New York, 1988,
p. 190–196.

этика және мораль тұрғысынан) мысалдар ұсынады. А.Синявскийдің айтуынша, 1917 жылғы революция бүкіл әлемнің атауын өзгертті: оның кітабындағы кеңес тілі туралы тарау: «Переименованный мир» («Атауы өзгерген әлем») – «The Renamed World»¹ деп аталды. Қалалар, облыстар мен көше атаулары түгел өзгерді.

Көше аттары белгілі оқиғалар мен жаңа өмірдің реалияларын әйгілейтін атаулармен ауыстырылды, бірінші кезекте – орыс және өзге де халықтардың революция қайраткерлері мен батырларын мәңгі есте сақтауды мақсат етті. Нәтижесінде КСРО-ның елдімекендерінде көшелердің әлдебір «міндетті қатары» пайда болды: барлық деңгейдегі қалалар мен елдімекендердің басым көпшілігінің орталық көшелерінің атауы – Ленин деп аталды. Орталық алаң да Ленин атымен әспеттелді (алаңның қақ ортасында Лениннің алып ескерткіші тұратын), кейде Еркіндік немесе Жеңіс алаңы деген секілді ерлікті асқақтатқан атаулар да кездесіп қалады. Советтік биліктің алғашқы жылдарында Роза Люксембург, Карл Либкнехт, Урицкий, Маркс, Энгельс, кейде Маркс-Энгельс, Красноармейская, Советская атауларымен жаңарған көше атауы әрбір қалада (қазір де біразында кездеседі) бар еді.

«Большая Пионерская, бывшая Малая Дворянская», «тупик X партсъезда» секілді бұл атауларды әжуалаған әзілдер де аз болмады. 1967 жылы Мәскеуде Манежный алаңын Октябрьдің 50-жылдығы атауымен өзгерткендегі жалпы наразылық реакциясы әлі есімде.

Қайта құру, яғни біздің ғасырымыздың 90-жылдары кейде ескі атауларды қалпына келтіру арқылы (соның қатарында совет заманында жағымсыз коннотацияға ие болған «Лубянка» атауы да бар: неге екенін қайдам, МҚК (мемлекеттік қауіпсіздік комитеті – КГБ) Дзержинский алаңымен емес, Лубянкамен еске түсетін), кейде жаңа атауларды енгізу арқылы өзгертілген атауларды қайта өзгертумен айналысты.

Екі процесс те, яғни атауларды өзгерту және өзгертілген атауларды қайта өзгерту немесе қалпына келтіру – белгілі деңгейде мәдени-идеологиялық сипатқа ие. Сөйтіп, белгілі деңгейде жаңа мәдени-идеологиялық әлемді жасайды, бұрынғы атаулар мен бұрынғы жүйеден ада ұрпақтар құндылығын қалыптастырады.

Атауларды қайта-қайта ауыстырып, өзгертудің мәдени, психологиялық, идеологиялық күрделі үдерістерін әрлеген бірнеше мысал (Оксана Ксензенко материалдарынан) келтірелік.

Біз қартаң адамнан:

– Незалежность алаңына қалай баруға болады? – деп сұрадық.

Ол:

– Революция алаңына ма? – деп қайталап сұрады.

– Жоқ, Незалежность алаңына, – дейміз біз оның алаңның бұрынғы атауын айтып тұрғанын ескермей.

– Ондайды білмейді екенмін, – деді ол.

Рязань, көктем, 2000 жыл.

Көше, алаң атауларының жиі ауыстырылуы және қалалық биліктің өзгеруі – қалада бір-біріне қабаттасқан атаулар жазылған тақтайшалардың пайда болуына алып келді: пл. Ленина/Соборная пл.

Атауларды өзгерту процесі интернационалдық сипатқа ие, ол тек Ресейге ғана тән құбылыс емес. Салоникиде өткен лингвистикаға арналған конференцияға қатысқан едік. Онда Грецияның жеке республика ретінде жарияланғанынан кейінгі өзгертілген атауларын төмендегі материалда ұсынып отырмыз. Салоникидің орталық көшелері: Ethnikis aminis – Ұлттық қорғаныс (бұрынғы Софья Королева көшесі), Ethnikis anoistasseos – Ұлттық көтеріліс, Angelaki – әскери генералдың аты, Nikis – Жеңіс, Tritis Septemvriou – Үшінші қыркүйек, Leoforos Stratou – Армия даңғылы. Толықтай алғанда, Салоникидегі көше атаулары Ежелгі Греция мен Византияның киелі атаулары мен қайраткерлерінің, батырларының, Грецияның тәуелсіздігі үшін күрескен батырларының есімдерімен және осыған қатысы бар оқиғаларды мәңгілік есте қалдыру мақсатында қойылған.

АҚШ-тағы көше атауларының да тарихы қызық. Тарихы да, ел ретінде қалыптасуы да ерекше бұл ел тарих сахнасына соңғы 200 жылда ғана пайда болды. Еуропалық, азиялық және өзге елдердің соғыста, басқыншылықта, жоқшылықта өсті, сол себепті де стихия, бейберекеттік олардың басында да бар. АҚШ басқалармен салыстырғанда, Америкаға жарқын өмірді іздеп, туған отанын артқа тастаған адамдар арқылы тұрғызылды. Әлдекімнен көңілі қалған, әлдекімге ренжіген, әлдебіреуден *жүрегі жараланған* адамдар «америка арманын» іздеп, онда ақылды, мейрімді, әділ және әсем әлем жасау үшін барды. Сондықтан Америкадағы көшелер атаулары: 1) арнайы рационалды әрі прагматикалық тұрғыдан ойластырылған: параллельдер мен меридиан секілді нөмірленген «стриттер» мен «авенюлер», мегаполистері елдімекенді көрсетеді; немесе 2) құлаққа жағымды, поэтикалық тартымды: Cherry Creek [Жүзім қайнары]; Cherry Hill [Жүзімді қырат]; Birch Grove [Қайыңды тоғай]; Myrtle Ave [Мирт авенюі]; Cliffside Park [Жартасты бақша]; Sunset Boulevard [Күнбатыс бульвары] тағы басқа атауларға толы.

Осы ретте, бір оқиға есіме түсіп отыр. Новосибирскінің жанынан ғалымдардың, зиялы қауым мен интеллектуалдардың (жаратылыстану, нақты және техникалық ғылымдар өкілі) шаһарын, Академиялық қалашықты тұрғызды. Арманы асқақ романтиктер мен идеалистер өздеріне еркіндік берілді деп ойлап, Акаде-

миялық қалашықтың бас көшесін әдемі әрі ерекше атпен «Алтын алқап» Золотая Долина деп атайды (Америкадағы «Күңгейлі алқап» (Солнечная Долина), серенадалары есіме түсіп кетті). Бірақ бұл қатал идеологиялы, өз құндылықтар жүйесі бар кеңестік кезең болатын. Сондықтан бас көшені қалыптасқан тәртіп бойынша, Лениннің атына алмастыру туралы нұсқау келеді. Үлкен дау туындайды. Физиктер мен математиктер бұған түбегейлі қарсылық танытып, «Золотая Долина» (Алтын алқап) атауын, бірақ аздап өзгерген атауды қалдыруды табандап тұрып талап етеді. Новосібір қаласының ресми өкілдері мен Академқалашықтың тұрғындары өзара келісімге келіп, көше атауын Золотодолинская деп атауды жөн көреді. Бұл атау естір құлаққа жағымсыз әрі оралымсыз еді (қараңыз: Красноармейская, Крестовоздвиженская).

§ 3. Ақпараттық-реттеуші белгілер

Сіз жарнамалардың қалың ортасындасыз. Тақырыптары айқайлап, көзге ұрады...

Жарнама тілін лингвистер, мәдениеттанушылар мен «қоғаммен байланыс бөлімінің» мамандары (немесе жай ғана «паблик рилейшнз», қазір жиі қолданатын – «пиар») зерттеген әлі де үздіксіз зерттеп жатыр. Мұнда біз тілді талқыламаймыз. Тілдің көңілсіздеу, нәрі аз, тиімділігі төмен, бірақ біршама кең таралған, ықпалды, күшті қабаты туралы әңгімелейтін боламыз. Жоғарыда бұны «ақпараттық реттеуші лексика» деген жағымсыз атаумен ескертіп өттік.

Біздің қоғамдағы мінез-құлқымыз нұсқаулықтар мен хабарландырулар арқылы реттелетінін айтып өттім. Адамдарды ақпараттандыратын бұл қайнар көздерді төмендегідей классификациялауға болады:

1. Тек қана ақпарат

Ағылшын тілі:

Entrance [Вход – кіру];

Enter (on the bus door) [Вход (на автобусной двери) – кіру (автобус есігінде)];

Exit [Выход – шығу];

Outlet [Торговый центр – сауда орталығы];

Visitor's parking [Парковка для посетителей – келушілерге арналған тұрақ];

Made in USA [Сделано в США – АҚШ-та жасалған];

Operator will open the door [Дверь открывает оператор – есікті оператор ашады];

Shuttle doors close in order to proceed to green traffic signal [Двери автобуса закрываются, чтобы автобус мог ехать на зеленый свет светофора – бағдаршамның жасыл жарығына өту үшін, автобус есіктері жабылады];

Brief cases and packages are subject to inspection [портфели и чемоданы подлежат досмотру – портфель, чемодандар тексерілуі тиіс].

Орыс тілі:

Вход (Кіру);

Выход (Шығу);

Запасный выход (Апаттық шығу);

Места для пассажиров с детьми и инвалидов (Балалы және мүгедек жолаушыларға арналған орын);

В кассе справок не дают (Кассада анықтама берілмейді).

2. Нұсқаулық (инструкция) – ақпараттың не істеу керек екенін нұсқайтын түрі, белгілі бір іс-әрекетке шақырады.

Ағылшын тілі:

Use northern exit only [Пользуйтесь только северным выходом – тек солтүстік есіктен шығыңыз];

Approved or issued identification card must be displayed while in this building [Находясь в здании, необходимо предъявлять выданные удостоверения – ғимарат ішінде, берілген куәлікті көрсетуіңіз керек];

Pull handle to open the door in case of emergency only [Потяните за ручку, чтобы открыть дверь, только при крайней необходимости – аса қажет жағдайда ғана есікті ашу үшін тұтқаны тартыңыз].

Орыс тілі:

Соблюдайте тишину (Тыныштық сақтаңыздар);

Закрывайте за собой дверь (Есікті жауып жүріңіз);

Берегите лес от пожара (Орманды өрттен қорғаңыз);

Берегите природу (Табиғатты аяла);

Своевременно оплачивайте проезд (Жолақысын уақытылы төлеңіз).

3. Тыйым – ақпараттың мүлдем тыйым салған түрі

Ағылшын тілі:

No smoking [Не курить – темекі тартуға болмайды];

It is illegal to smoke anywhere in this station [На этой станции в любом месте курение запрещено законом – бұл стансада темекі тартуға болмайды];

No smoking except in designated areas [Курение запрещено – за исключением обозначенных мест – белгіленген орындардан тыс жерде темекі тартуға болмайды];

No entrance [Нет входа – кіруге болмайды];

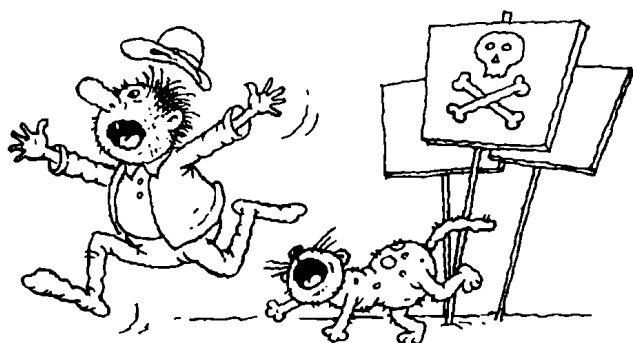
Do not exit any time [Не выходить без разрешения – рұқсатсыз шығуға болмайды];

Keep out [Не входите – кіруге болмайды];

Fire door. Do not block [Пожарный выход. Не блокировать – өрт кезінде шығатын есік. Бөгемеңіз.];

No parking [Парковка запрещена – көлік қоюға болмайды];

Do not trespass on the railway [На железнодорожные пути не выходить – темір жолға шығуға болмайды];

Орыс тілі:

Не курить (Темекі тартуға болмайды);

Не сорить (Ластауға болмайды);

По газонам не ходить (Көгалмен жүруге болмайды);

Купание запрещено (Шомылуға тиым салынған);

Не влезай – убьет (Өрмелеме, өлтіреді);

Не прислоняться (Сүйенуге болмайды);

Не входите (Кіруге болмайды);

Посторонним вход воспрещен (Бөтен адамға кіруге болмайды);

Нет выхода (Есік жабық).

4. Ескерту: тыйымнан гөрі жұмсақ естілгенімен, қауіптің нышанын танытатын ақпараттың түрі

Ағылшын тілі:

There is a penalty for deliberate misuse [За преднамеренное нарушение предусмотрено наказание. Ережені әдейі бұзғандарға шара қолданылады];

Trespassing will be prosecuted [Нарушение границ преследуется по закону. Шекара ережесін бұзу заңмен қудаланады];

Obstructing the door can be dangerous [Заслонять дверь опасно. Есікті көлегейлеу қауіпті];

Anyone interfering with the driver of this bus will be prosecuted [Отвлечение внимания водителя автобуса преследуется по закону. Автобус жүргізушісінің назарын аудару, заңмен қудаланады];

Tow-away area [Зона буксировки. Сүйретіп әкету зонасы].

Орыс тілі:

Осторожно – злая собака (Абайла, қабаған ит);

Осторожно – окрашено (Абайлаңыз, боялған).

Әуелі ағылшын тіліндегі материалдарды сарапталық. Идеологиясы индивидуумға, жеке адамға негізделген қоғамда адамға бөлінген көңілдің ерекшелігін байқаймыз. Сол себепті де ағылшын тілі сөйлеу қызметінің осы саласындағы сөздерге бай, қырағылау, орыс тілімен салыстырғанда мейрімділеу! (Орыс тілі бұл салада енді ғана «оянып» келеді, бірақ бұл туралы сәл кештеу, әуелі ағылшын тілінің табыстарын қарастырып көрейік).

Ағылшын тілді елдерде адамдарға олардың қоғамда өзін-өзі ұстау құқығы мен міндеттерін жан-жақты және аса ыждағаттылықпен түсіндіреді. Жоғарыда тізіп өткен формалар: ақпарат, нұсқаулық, ескерту, тыйым – адамға деген ілтипатты, коммерциялық мүддені, өзіне деген әрі өз мекемесіне деген қамқорлықты танытады.

Көптеген хабарландырулар қонақүйде, музейде, ауруханада, жатақханада, көліктерде өзіңді қалай ұстау қажеттігін түсіндіреді.

Pedestrians cross when green man is displayed. Help prevent accident. Tower Hamlets Road Safety Unit [Жаяулар бағдаршамның жасыл түсі жанғанда, жолдан өтуі тиіс. Бұл қауіптің алдын алады. Тауэр Хамлет Роудтың қауіпсіздік бөлімі].

Лондон метросында:

Emergency door [Запасный выход – Апаттық жағдайда шығу].

Danger do not use while the train is moving [Опасно! Нельзя пользоваться, когда поезд находится в движении – Қауіпті! Пойыз қозғалысы кезінде қолдануға болмайды!].

Lower window for ventilation [Опустите окно для проветривания – Желдету үшін терезені түсіріңіз].

Penalty if you fail to show on demand a valid ticket for your entire journey [Не предъявившие по первому требованию билет, действительный на весь путь, будут оштрафованы – Жол билетін талап еткен бойда көрсетпесе, айыппұл салынады].

Priority Seat [Привилегированные места – Арнайы орындар].

Please offer this seat to elderly or disabled people or those carrying children [Пожалуйста, уступите эти места пожилым, инвалидам и людям с детьми – Бұл орындарды қарт, мүгедек және балалы жолаушыларға беруіңізді өтінеміз].

Please keep your personal belongings and clothing clear of the lift doors [Пожалуйста, придерживайте ваши личные вещи и одежду, чтобы они не попали в двери лифта – Жеке заттарыңыз бен киімдеріңізді жеделсаты есігін ашуына кедергі болмас үшін ұстап тұруларыңызды өтінеміз].

Do not obstruct lift doors [Не загромождайте двери лифта – Лифт есігін қалқаламаңыз].

Сізге болуы мүмкін қиындықтарды ескертеді, мәселен:

1. Воры, налетчики, плохие люди (Ұрылар, қанды қол қарақшылар, жаман адамдар):

Beware: thieves operate in this building [Осторожно: в этом здании орудуют воры (Сақ болыңыз: бұл ғимаратта ұрылар бар!)] (Ноттингем университеті).

Бүкіл тұрғындар үшін маңызды хабарлама!

Бұған дейін айтылған хабарландырулар мен ескертулерге қарамастан, бізге әлі күнге дейін ішкі есікті ашық қалдыратыны туралы мәлімедемелер түсіп тұрады.

Есікті өзіңіз танытын немесе бірнеше рет жолыққан адамдарға ғана ашуларыңызды сұраймыз!

Есік сыртындағы адамның ғимаратта қандай да бір шаруасы бар екені рас болса, ол өзіне қажет адамды күте тұруға келіседі. Есікті ашпаңыз – сіз оның келесі құрбаны болуыңыз әбден мүмкін!

Important notice to all residents

In spite of various notices/warnings we are still receiving reports that the front doors are being opened to all and sundry.

Please do not open the door unless you know the person or they have genuine business with you.

If the person at the door has a genuine business to be in the residence, they will not mind waiting until their contact lets them in.

Do not open the door – the next person to be attacked could be you!

Тұрғындар, ғимаратқа бейтаныс кісілерді кіргізбеуіңізді сұраймыз!

Егер олар мұнда досы немесе туысқаны тұратынын айтса, сол кісілер өздері келіп есік ашқанша, көшеде күте тұруын өтінізіз! Бұл сіздің жеке басыңыздың қауіпсіздігі үшін қажет.

Орналастыру қызметі бөлімі,
Лондон университеті.

Residents,

Please do not let anybody you do not know into the building.

If they say that a friend or relation live here ask them to wait outside while the friend/ relation answers the door themselves.

This is for your own security.

Accommodation service department

The University of London

2. Өрт:

Лондон Корольдігінің аурухана қорында:

Action in event of the fire.

If you discover a fire:

- 1) Operate the fire alarm located at
- 2) Attempted to fight the fire (if safe to do so)
- 3) Close all the doors and windows (if possible)

Өрт бола қалған жағдайда. Егер түтін немесе отты байқасаңыз:

1) Өрт дабылын қосыңыз...

2) Өртті сөндіруге әрекеттеніңіз (егер бұл қауіпсіз болса)

3) Егер, мүмкіндік болса, есік-терезелерді жабыңыз

4) ғимараттан шығыңыз

5) Қауіпсіз орынға жетіңіз

6) Жиналған жұрттың санын алыңыз

7) Қатерге бас тікпеңіз. Егер, сізге өте қажет болмаса, ешуақытта ғимаратқа қайта оралмаңыз.

4) Evacuate the building

5) Proceed to assemble point located at ...

6) Carry out a head count of assembled personnel

7) Do not take risks. Do not return to the building any reason unless authorized to do so

If you see fire or smoke:

- 1) Operate the fire alarm no sound will be heard but the Fire Brigade will be called.
- 2) Tell any staff member the location of the fire or smoke.
- 3) Follow instruction from staff or emergency services.
- 4) Do not take any risks.

Егер өртті иә түтінді байқасаңыз:

- 1) Өрт дабылын қосыңыз. Дауыс шықпайды, алайда өрт сөндірушілер командасын шақыра аласыз.
- 2) Өрт немесе түтінді байқасаңыз, сол ғимарат қызметкерлерінің біріне ескертіңіз!
- 3) Қызметкердің немесе құтқару қызметінің нұсқауларын орындаңыз.
- 4) Тәуекел етпеңіз.

3. Өрт шығу қаупі бар жанар-жағармай құю бекеттерінде жазылған ережеге сай қимылдауыңыз керек:

Safety.

Petroleum spirit highly flammable

No smoking, no naked light

Please switch off engines

No smoking area.

(Бритиш Петрол жанармай құю бекеті)

Қауіпсіздік.

Жанармай өте тез тұтанады.

Темекі тартуға, от тұтатуға болмайды!

Қозғалтқышты өшіруіңізді өтінеміз!

Темекі шегуге болмайтын орын.

Сіздің қауіпсіздігіңіз үшін алаңдайды: шатаспаңыз, жаңылыспаңыз!

Warning

Watch for the step down.

(Варвик қамалы)

Ескерту:

Назар аударыңыз! Шұғыл баспалдақ.

Warning

In several areas open to the public the abbey's ancient floor is worn and uneven.

Please watch your step.

(Әулие Олбан аббаттығы)

Ескерту:

Келушілер үшін ашылған аббаттықтың (католиктер монастыры) біраз бөлігінде еден ескі әрі жөнделмеген.

Аяғыңыздың астына қарай жүріңіз.

Басыңызды терезеден шығармаңыз!

Passengers are warned not to allow any position of the body to extend beyond the bulwark rails.

(Сидней портындағы паром)

Жолаушылардың есіне, басыңызды терезеден шығармаңыз!
Бұл өміріңізге қауіп төндіреді!

Do not place arms, hands or head outside of open window.

(Денвердегі серуендеуге арналған автобуста, Колорадо)

Шынтағыңызды, қолыңызды және басыңызды терезеден шығармаңыз.

Құрылыс алаңына барсаңыз, каска кияуді ұмытпаңыз.

Hard hats must be worn.

Касканы киіңіз!

(Ковентридегі құрылыс алаңындағы қоршауда).

Бұл алаңқайда каска мен арнайы етік кию керек.

Safety helmets and safety footwear must be worn on this site.

(Лондондағы құрылыс алаңы).

Бұл көрсеткіштер сізге келген жеріңізді танып-білу үшін қызмет көрсетеді. Бұл сіздің бейтаныс ортада өзіңізді жайсыз, панасыз және адасып қалғандай сезінбес үшін керек:

Билет кассаларынан немесе 0171-222 12 34 телефонына қоңырау шалу арқылы (тәулік бойы жұмыс істейді), сіз анықтамалықтар мен карталарды ала аласыз.

Егер сізге басқа да көмек қажет болатын болса, қызметкерге жүгініңіз.

Leaflets and maps are also available from the ticket office or by phoning 0171-222 12 34 (24 hour service).

If you require further assistance, please ask a member of the staff.

Сіздің нақты орныңызды көрсетеді:

Орта тап өкілдерінің орындары – осы арадан басталады.

Standard accommodation only beyond this point.

(Бұл платформаның дәл осы жерінен I дәрежелі вагондар орнының аяқталғанын білдіреді).

Дискотекаға қалай киіну керек:

Кір киіммен келгендерге қызмет көрсетілмейді.

People wearing soiled clothes will not be served.

Немесе пабта:

Өтінеміз!

Барға кір киім мен лас бәтеңке киіп келуге болмайды.

Please!

No soiled overalls or boots to be worn in the bar

Сізге үстеліңізді жинап отыруыңызды ескертеді.

Өтінеміз, пайдаланылған қағаз сүлгілерді қоқыс жәшігіне тастаңыз.

Өзге жолаушылардың да қамын ойлай жүріңіз – раковинаны қолданғаннан кейін сүртуді ұмытпаңыз!

Please put used paper towels in the litter bins provided

As a courtesy to other passengers please wipe down the basin after use.

Қонақүйлерде сіздің оны таңдағаныңызға разылықтарың білдіретін әрі сізге ұсынылатын қызмет түрлері жазылған буклеттерді жиі көреміз. Көрсетілген қызметтің сізге ұнаған, ұнамағанын тәптіштеп сұрайды:

Бізді таңдағаныңыз үшін Сізге ризамыз, тұрақты таңдауыңыз үшін рақмет!

Біз сізге үй тағамдарын, сондай-ақ а ля карт дәмін ұсынамыз (өз бөлмеңіздегі біздің каталогпен танысыңыз). Ақпарат қызметі.

We are delighted to have you staying with us and thank you for your patronage.

We offer home-made specialties and a la carte dishes.

(check our catalogue in your room).

Info

Қайырлы таң!

Менің атым _____

Good morning!

Myname is _____

I am the gouvernante who looks after your room and am grateful that you have chosen our hotel for your stay. If you have any remarks to make, please note them on the back of this card. They will be taken into careful consideration.
Thank you.

Мен осы бөлмені жинастыратын қызметшімін. Отелімізді таңдағаныңыз үшін ризамын. Егер сіздің қандайда бір ескертеңіз бен шағымыңыз болса, осы карточканың артына жазып қалдыруыңызды өтінемін. Олар міндетті түрде ескеріледі.
Рақмет.

It is our purpose to provide a high standard of service to all our guests. If you feel that there are ways in which we could improve our product or service or if you have any comments you would like to make, then please note them below. Any comments will be dealt with in confidence.
Thank you.

Біздің мақсатымыз – барлық қонақтарға жоғары дәрежеде қызмет көрсету. Егер Сіз біздің қызметімізді бұдан да жақсарту қажет деп тапсаңыз немесе ой-пікір, ұсынысыңыз болса, төменге жазып қалдырыңыз. Әр ұсыныс жекелей қарастырылады.
Рақмет.

**Сіз ұмытшақ емессіз деген сенімдеміз! Десе де үкімет аппарату-
расын қайтаруыңызды еске саламыз:**

Have you returned your personal tour tape and headset?

Жалға алған таспаларыңыз бен құлаққаптарыңызды қайтаруды ұмытып кеткен жоқсыз ба? Оларды біздің қызметкерлерге беруіңізді өтінеміз.

If not please hand it in to our staff in the stables shop.

**Әрине, болуы мүмкін ыңғайсыздықтар жайында да ескертуді
ұмытпайды:**

Beware: Ravens bite.

Сақ болыңыз: қарғалар адамға шабуыл жасауы мүмкін.

Тауэрдегі (Лондонның тарихи жәдігері)

бұл хабарландыру – мемлекетті күзету секілді тарихи миссияны атқарушыдай көрінетін әйгілі қарғалардың қамсыз адамға шабуылдауы мүмкін екенін көрсетеді.

Жер шарының келесі жартысында да осындай ескертулерден көз сүрінеді:

Do not touch prawns. They bite.

Шаяндарға тиіспеңіз. Шағып алуы мүмкін.

(Сиднейдегі Балық базары, Австралия).

Егер қандай да бір қолайсыздықтар туындаса, міндетті түрде кешірім сұрайды:

Please accept our apologies for the inconvenience while we carry out a major refurbishment of the escalator

Эскалаторды күрделі жөндеуден өткізіп жатуымызға байланысты туындаған қолайсыздықтар үшін кешірім өтінеміз.

(Лондон метросы).

Барлық нұсқаулар мен тыйымдар, ескертулер стилистикалық тұрғыдан бейтарап жазылған. Тілдің негізгі қызметтерінің бірі – қа-

рым-қатынас қызметі (the function of message) – бұл жерде мейлінше толық әрі айқын жүзеге асырылып тұр. Шынында да, мұнда «кіру» деп, анда – «сүйенбе» деп жазылса, демек, бұдан кіруге болады, анда сүйенуге болмайды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, хабарлау қызметі – тұрақты, жиі айтылатын, стилистикалық тұрғыдан бейтарап, тілдің ауызша және жазбаша нұсқаларында әбден илеуі қанып жаттыққан сөз тіркестерінен, ұғымдардан жасалады. Алайда ең үйреншікті тіркестің өзі белгілі бір жағдайда «өмір нышанын танытуы» (қалай дегенмен де, тіл – жанды құбылыс, оның иелері де тірі адамдар) мүмкін.

Мәселен, ақпараттық сипаттағы «шығуға болмайды» сөзінің өзі кейбіреулерге депрессиялық әсер береді. Менің құрбымның айтқан бір әңгімесі есіме түсіп отыр: «Метродамын. Көңіл күйім нашар, өмірімнің быт-шыты шыққандай күйдемін. Басымды көтерсем, алдымда «Шығуға

болмайды» деген жазу тұр. Әрі қарай жүрдім. Тағы да сол сөз алдымнан кездесті. Сол сәтте суға батқым келді, бәрібір шығар жол жоқ қой».

Себебі, орыс тіліндегі «выход» сөзіне көп мағына сіңірілген. Ағылшын тіліндегі No exit [шығар жол жоқ] ешқандай ассоциация тудырмайды. Өйткені бұл no way out [тығырықтан шығар жол емес].

Әрине, келтірілген мысалдар лексиканың ақпараттық-реттеуші қызметін мүлдем жоққа шығармайды. «Биліктің» халықпен қатынасудағы осы түрі әртүрлі формаға ие. Қалай дегенмен де, халықты қоғамдық тәртіптің қатаң қағидаларын орындауға мәжбүрлеу керек қой.

Сөйтіп іске ықпал ету қызметі (the function of impact) араласа бастайды. Қоғам дамыған сайын, оның әлеуметтік мінез-құлқы мен әлеуметтік «имиджін» айқындауға, халықпен тікелей және ашық қарым-қатынас жасауға бағытталған осы саладағы әртүрлі сөздің, ықпалдың формалары да түрлене түседі, тіл де жандана түседі.

§ 4. Ақпараттық-реттеуші лексиканың таралу, әсер ету тәсілдері

Сөйтіп, өмірдің барлық саласында: сөйлеудің мүлдем қасаң, формалды және қалыптасқан қызмет түрлері (кіру, шығу, темекі тартпа) диалектілік тұрғыдан хабарлау және ықпал ету қызметін өзара ықпалдастырады.

Әр тілде негізгі екі үрдістің бірлігі мен күресі жүріп жатыр: бірі – тіл формалары мен модельдерінің өнімділігіне негізделген тілді пайдаланушылардың **еркін шығармашылығы**, екіншісі – **дайын күрделі формалардың**, қалыптасқан, жиі қайталанатын, қасаң клишелердің жасалуы. Біріншісі, тілді дамытуға және көркемдеуге мүмкіндік береді, екіншісі – «сөз тіркестері қорын» жинақтай келе, сөйлеу ұжымы үшін сол түсініктер мен ойларды айтуды оңтайландырған дайын құрама клишелерді ұсына отырып, тілді пайдаланушылардың күш-жігерін үнемдейді.

Бірінші үрдіс еркін формалар мен **сөз тіркестерінің көмегімен ықпал етеді**, екіншісі – **хабарлау қызметін атқарады**, әрі сөйлеу кезінде дайын бірліктер ретінде қолданылады.

Ақпараттық-реттеуші лексикада хабарлау қызметінің басымдыққа ие екені айқын. Қоғамдық тәртіпті реттеуші тараптан халыққа жасалған үндеулер, тұрақты сөз тіркестері – өндірістің негізгі қаруы болмақ. Алайда ағылшын тілі – нақты әрі көп қырлы қызметке ие. Жоғарыда сипатталған хабарлау және диалектілік өзара әрекеттесу үрдісі – адамның қоғамдық мінез-құлқын, іс-әрекетін нақтылайтын осындай құрғақ, іскерлік, жағандық клиштенген ақпараттық тақтайшаларда көрініс табады.

Қалай десек те, көшедегі жарнамалар тікелей адамға бағытталған. Көп жылдар бойы жинақталған, сыналған, үйреншікті үндеулер уақыт өткен сайын адресатқа ықпал ету мақсатында формасын өзгертеді, өз ішінен өзгеріске ұшырайды, яғни адамдарды сол уақыттағы мәдениет, идеология және әлеуметтік шарттар талап ететін дүниелерді жасауға мәжбүрлейді.

Сөйлеу қызметінің осы саласында да тіл үздіксіз дамиды, эксперимент жасайды, сөйлеудің жаңа формаларын іздейді, сол әлеумет мүшелеріне ықпал етеді, яғни оларды реакция жасауға шақырады. Тілдің осы процестерінің барлығы мәдениет, менталитет пен идеологиядағы өзгерістермен тікелей байланысты.

Тілдің талқылап отырған стиліндегі ықпал ету қызметінің тәсілдерін қарастырып көрелік:

Ағылшын тілінде ойнақы, «клиенттің» көңілін аулайтын материалдар көптеп кездеседі. Сондықтан әзірге ағылшын тілін зерт-

теуді жалғастырайық. Қолымыздағы материалдар қабылдаушыға (реципиентке) әртүрлі бұйрық, нұсқаулар арқылы ықпал етудің әдіс-тәсілдерін анықтауға көмектеседі.

1. Сыпайы қарым-қатынас үлгілері

Арзанға түсіп, қымбатқа бағаланатын нәрсе – сыпайылық. Бір қарағанда, айқын, түсінікті нәрсені талдап, оған мысал келтірудің қажеті не деген ой туындауы мүмкін. Алайда алдыңғы тарауда орыс тілінде қабылданған ереже, нұсқаулардың (Не сорить!/Ластауға болмайды!/, Не курить!/Шылым шегуге болмайды!/, Не входите! / Кіруге болмайды!/ және т.б.). түрлері туралы сөз қозғалған еді. Қарапайым халық – реципиенттер өзімізге қаратыла айтылған клише нұсқауларды, тыйымдарды тиісті нәрсе ретінде қабылдап, олардың біздің тұлға ретінде қалыптасуымызға, бір-бірімізбен қарым-қатынасымызға, жас ұрпаққа, жалпы қоғамдағы ахуалға қалай ықпал ететініне ой жүгірте бермейміз.

Ағылшын тілінде адресатқа барынша сыпайы қарым-қатынас жасау, жеке сыпайы өтініш білдіру түрлері кең тараған. Please /мархабат/ сөзімен де, сөзінсіз де келетін өтініш түрлерін саралау барысында ақпарат түрлерінің барлығын (ескерту, нұсқау, тыйым) сыпайы түрде, please сөзін қолдану арқылы жасауға болатыны анықталды. Әсіресе адамдардан өздеріне жайлы жағдайдан өзгелер үшін бас тартуларын өтінген кезде please сөзін қолдану қалыптасқан. Мысалы:

Please, give up this seat if an elderly or handicapped person needs it [Қарт не мүмкіндігі шектеулі адамдарға қажет болған жағдайда орындарыңызды берулеріңізді өтінеміз];

Please, offer this seat to an elderly or disabled passenger [Бұл орынды қарт немесе науқас жүргіншілерге қалдыруыңызды өтінеміз];

Won't you please give this seat to the elderly or handicapped. Please exit through back door [... Артқы есіктен шығуыңызды өтінеміз];

Please, take all your litter away with you [Өзіңізбен бірге барлық қоқыстарыңызды ала кетуіңізді өтінеміз];

Please, remember to take all your belongings with you when you leave the train [Пойыздан түсерде заттарыңызды қалдырып кетпеулеріңізді өтінеміз];

Please, keep clear the gate [Есікке сүйенбеулеріңізді өтінеміз].

Өтініштердің бәрінде the elderly [қарт] сөзі асқан сақтықпен алынған, the old [кәрі] сөзіне қарағанда құлаққа жағымды, жылы тиеді. Invalid [мүгедек] сөзі қолданыс аясынан шығып қалды десе де болады, алғашында бұл сөзді handicapped [физикалық/ақыл-ой кемістігі бар] сөзі алмастырса, кейіннен оның орнын disabled [мүмкіндігі шектеулі] сөзі басты. Орыс тілі әуелгі қалпынан таймай, әлі де места для инвалидов (мүгедектерге арналған орын) деп келеді,

біз үшін бұл үйреншікті, тіпті медициналық терминнің тиімді қолданысы сияқты көрінеді. Пожалуйста /мархабат/ сөзі өте сирек қолданылады. Ағылшын тілінде сыпайы өтініштің бұдан басқа да айлалы тәсілі бар:

Thank you for not smoking [Темекі шекпейтініңіз үшін рақмет];

Thank you for bringing your tray to the point [Подносты өз орнына қойғаныңыз үшін рақмет].

Осы ескерту Лондондағы музей кафесінің қабырғасында ілініп тұр екен. Қасымдағы серігім, 11 жасар мектеп оқушысы Гризельда Юрданнан ескертуге қалай қарайтынын сұрадым. Ол кідірместен: «It works. They are making you feel bad if you do not bring this tray / Бұл әсер етеді. Подносты орнына апарып қоймасаң, өзіңді ыңғайсыз сезінесің/», – деп жауап берді.

Сыпайы қарым-қатынас жасаудың кең тараған нұсқасы – әсіре сыпайылық көрсету. (Негізі әсіре сыпайылық көрсету деген бола ма, білмедім. Бәлкім, олай өбектеткенге үйренбеген бізге солай көрінетін шығар). Сыпайы қарым-қатынас жасау тәсілдерін бір мәтінде шоғырландыру өтінішті тиімді орындатуға септігін тигізеді деген пікірлер бар. Келтірілген мысалдарда please бен thank you [рақмет] сөздері немесе please и would you not... формалары қатар қолданылған. Кімнің қайда нұсқау беріп тұрғанына да назар аударған жөн. Атақты Варвик қорғанындағы өтініш-нұсқауда екі есе сыпайылық көрсетілген. Бұның өзі ортағасырлық серілікті, ибалылықты, тектілікті білдірсе керек:

Please close the door. Thank you

(Варвик қорғаны)

Есікті жабуыңызды өтінеміз. Рақмет.

Please, keep quiet along this gallery. Thank you

(Варвик қорғаны)

Галереяда тыныштық сақтауларыңызды өтінеміз. Рақмет.

Please, keep off the grass. Thank you

(Варвик қорғаны)

Көгалды баспауларыңызды өтінеміз. Рақмет.

Please, check the system before you leave!

Thank you

(Вашингтондағы ACTR офісі)

Кетеріңізде жүйені тексеруіңізді өтінеміз! Рақмет.

Please, close all the windows before leaving the room at the end of the day

Thank you

(Ланкастер университеті)

Жұмыс күнінің соңында барлық терезелерді жабуыңызды өтінеміз. Рақмет.

In the interest of the majority of our passengers please would you not smoke on this bus

(Бат, Ұлыбритания)

Жүргіншілердің көпшілігінің мүддесі үшін автобуста шылым шекпеуіңізді өтінеміз.

Канберрада тыйым салынған орынға қойылған машина әйнегіне полиция қызметкері мынадай бір жапырақ қағаз қалдырыпты: his vehicle is illegally parked. Please refrain from parking

Thank you. [Бұл автокөлік тыйым салынған орынға қойылыпты. Келесі жолы көлігіңізді бұл жерге қоймауыңызды өтінеміз. Рақмет].
Формасы аса сыпайы (please, thank you) мазмұны біз үшін де, басқа мәдениет өкілдері үшін де адам нанғысыз. Бұл бір жапырақ қағаз – алдын ала басып шығарылған типтік үлгі. Бұл жай ғана сыпайылық не жасанды саяси әдеп сақтау емес, бұл дегеніңіз – кейбір «өркеніетті елдерде» ұмыт болған мемлекеттің адамға деген нағыз шынайы қатынасы. Австралияның тылсым табиғаты секілді тек сонда ғана кездесетін құбылыс. Бала кезімізде ойнайтын бір ойынды еске салады: «Первый раз – прощается, второй – запрещается, а на третий навсегда закрываем ворота /Бірінші рет кешіріледі, екінші рет тыйым салынады, ал үшінші рет қақпаны мүлде жабамыз/». Өкініштісі, бұл ойынды қазір ешкім ойнамайды...

2. Талап ету себептерін түсіндіру

Бір нәрсені істеуге не істемеуге шақыру көбіне сол нұсқауды немесе тыйым салу себептерін түсіндіреді, яғни реципиент санасына қозғау салады. Мысалы:

Егер сізге менің айнама көрінбесе, мен сізді көре алмаймын.
Артқа қарай тұруыңызды өтінем.

If you can't see my mirror I can't see you. Stay back, please

(Жүк көлігіндегі жазу, АҚШ).

Өтініп сұраймыз! Зообақта құстарды арнайы диетамен қоректендіреді, ал қосымша тамақ олардың өміріне қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан сіздерден ӨТІНЕМІЗ, ҚҰСТАРҒА ТАМАҚ БЕРМЕҢІЗДЕР!

A request! All the Zoo birds are fed scientifically prepared diets and additional food could prove fatal! We therefore ask you: PLEASE, DO NOT FEED THESE BIRDS

(Австралия зообағы).

Есікке сүйеніп тұрсаңыз, қозғалысқа әсер етіп, қауіп төнуі мүмкін.

Obstructing the door causes delay and can be dangerous

(Лондон метросы).

Келушілерге өтініш: жәдігерлер мен әшекей бұйымдарға, сондай-ақ есіктер мен қабырғаларға қол тигізбеңіздер. Бір жылда келуші 500.000 адамның қолы айтарлықтай нұқсан келтіреді.

During their visit, visitors are requested not to touch any of the exhibits or ornaments, including doors and walls. 500.000 hands each year can cause a lot of damage.

(Корольдік Павильоны. Брайтон).

Банкке кірмес бұрын, өз қауіпсіздіктеріңіз үшін баскиімдеріңізді шешулеріңізді сұраймыз.

In the interest of security please remove your crash helmet before entering the bank
(Лондон банкі).

Қоқыс сіздерді бөгейді.

Litter slows you down

(Лондон метросы).

ЕСКЕРТУ:

Бұл ауданда жеміс-жидек жеменіздер. Мұнда гербицид қолданылады.

WARNING

Do not eat fruit picked in this area. Herbicide applied

(Канберрадағы жол белгісі, Австралия).

Please do not leave any unattended baggage – as this causes delays.
(АҚШ)

Жүктеріңізді қараусыз қалдырмауларыңызды өтінеміз, бұл көлікті кешіктіреді.

3. Стильдеу

Көпшілікке ықпал етудің айрықша кең тараған әдісінің бірі – тыным салынған орындарға сай стильдеу тәсілі. Бұл әсіресе Англияның тарихи жәдігерлері орналасқан жерлерде көп кездеседі.

Көне қорғандар мен ағылшын ақсүйектерінің үйлерінде келушілерге сол заманғы әдеп пен тектілікті сезінту үшін көнерген сөздер мен жазу үлгілері қолданылады. Мысалы, VIII Генрих жас әйелі Анна Болейнмен тұрған, патшалық құрған, Англияның болашақ ұлы патшайымы I Елизавета дүниеге келген Хэмптон Корт салтанат сарайына келушілер алдымен өздеріне арналған «Ережемен» танысады. Онда келушілерге не істеуге болатын-болмайтыны айтылмайды, тарихи орында оған тоқталу үлкен әбестік болар еді. Сізге керемет қызмет көрсету түрлері ұсынылып, сосын өзіңіздің де бұған үлес қоса алатыныңызды тұспалдап жеткізеді:

Hampton Court Palace Visitors' Charter
Our aims are that you.

Enjoy your visit to HCP.

Find all the staff helpful, informative and courteous.

Find the Palace and Gardens well presented and that the information is clear and helpful.

Find your surroundings litter free and the toilets clean.

You can help us achieve this aim.

Find our shops and catering of a high standard.

Сарайға келуші ағылшындардың айтуынша, сарай аумағындағы ескертулердің барлығы Тюдор әдебінің стилінде (Tudor politeness) жасалған. Әдеттегі Quiet please [Өтінеміз, тыныштық сақтаңыздар]; No noise [Шулауға болмайды], No photographs [Суретке түсіруге болмайды] деген ескертулердің орнына Корольдің теннис алаңында мынадай ескертулер орнатылған:

Please maintain silence and refrain from taking photographs when game is in progress [Өтінеміз, тыныштық сақтаңыздар және ойын кезінде суретке түсіруден аулақ болыңыздар].

Тіпті қарапайым No smoking деген сөзден кейін қолтаңбаның қойылуы оған біраз салмақ үстейді:

Town and County of Hampton Court [Хэмптон Корт қаласы мен графствосы].

Хэмптон Корт сарайы келушілерінің ережесі.

Сіздің көңіліңізден шығу үшін біз барымызды саламыз.

Қызметкерлеріміздің әрдайым көмек көрсетуге дайын екеніне, ақпарат беріп, сыпайылық көрсететініне көз жеткізіңіз.

Сарай мен оның бақтарының күтімі жақсы, ақпараттардың барлығы түсінікті әрі пайдалы екеніне көз жеткізіңіз.

Сарайдың айналасында қоқыс жоқ екеніне, әжетханаларда тазалық сақталатынына көз жеткізіңіз.

Біздің осы талпыныстарымызға сіз де үлес қоса аласыз.

Біздің дүкендеріміз бен кафеміздің деңгейі өте жоғары екеніне көз жеткізіңіз.

Үйреншікті No food or drink here [Мұнда тамақ жеуге және ішуге рұқсат етілмейді] дегеннің орнына сарай кафесінде сізге былай дейді:

Please note – only food and drinks bought here may be consumed on the premise [Өтінеміз, назар аударыңыз: сарай аумағында тек осы жерден сатып алынған тағамдар мен сусындарды ішіп, жей аласыз].

Басқа мысалдар келтірейік:

Бұл есіктен кіргенде,
еденін алтыннан жасалғандай,
керегелерін асыл тастармен көмкерілгендей
көріңіз.

Хор айтылғандай,
не оттар ән сап жатқандай елестетіңіз.
Шуламаңыз, саспаңыз,
ештеңе деп ауыз ашпаңыз.
Мұнда Құдай бар деп біліңіз.

Священник (дін қызметкері) Дж.Маккей.

Enter this door as if
the floor within were gold
and every wall of jewels
all of wealth untold.
As if a choir in robes
of fire were singing here.
Nor shout nor rush
but hush.

For God is here.

Revd J. Mackay

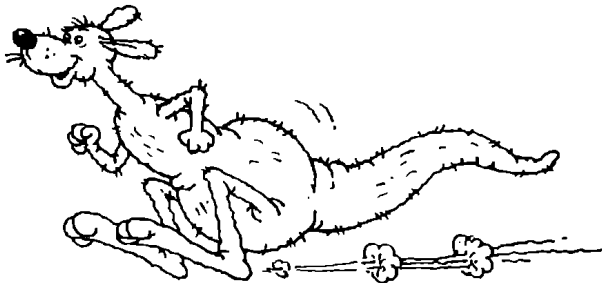
(Лалок деревнясындағы шіркеудің кіреберісі, Ұлыбритания).

Please be careful on the steps.

(Лидстегі қорған, Ұлыбритания).

Әдетте мұндай хабарландырулар басқаша жазылады. Mind the steps [Абайлаңыз, баспалдақ] (бұған кейде please [мархабат] сөзін қосады).

Баспалдақта абай болыңыз.

Баланың тіліне, нақтырақ айтсақ, баланың қабылдауына сай стильдеу. Мәселен, Сидней зообағындағы кенгурулер өмір сүретін бөлімнің кіреберісі мен шығберісінде әдеттегі Entrance [Кіру] – Exit [Шығу] дегеннің орнында бас әріптермен: NOR IN [СЕКІРІП КІР] и NOR OUT [СЕКІРІП ШЫҚ] деп тұр. Кішкентай ғана нәрсенің (entrance орнына nor in) айналаны қуанышқа бөлеп, мерекеге айналдыратыны қандай қызық!

Нью-Йорк метросында жеке қайыршыларға емес, қайырымдылық қорларына ақша беруге шақыратын, ауызекі сөйлеу стиліне сай хабарландыру ілінген:

Нью-Йорк метросында жеке қайыршыларға емес, қайырымдылық қорларына ақша беруге шақыратын, ауызекі сөйлеу стиліне сай хабарландыру ілінген:

О, Құдайым-ау, тағы біреуі ме? Неге олар әрдайым менің қасыма кеп тұрады? Метрода қайыр тілеуге ЗАҢМЕН ТЫЙЫМ САЛЫНҒАНЫН сен білмейсің бе? Әрине, саған жаным ашиды. Алайда егер мен ақшамды қайырымдылық қорына аударсам, ол бірнеше мұқтаж адамға жәрдемдеседі. Ақшаңызды өз таңдауыңыз бойынша кез келген қайырымдылық қорына аударыңыз. Солардың бірі – «Сити Харрест».

Oh no... another panhandler. Why do they always STOP in front of me? Don't you know that panhandling on the subway is ILLEGAL? Sure, I feel for you. BUT, if I give my money to charity I know they'll give it to lots of people who need it. Give to the charity of your choice. One place to give is City Harrest.

4. Сөздерді құбылту, әзіл, ұйқас, сөздерді әдейі қате жазу

Хабарландыру мәтінінде жоғарыда аталған тәсілдердің бірден бірнешеуі үйлесім табады.

Мәдениеттану тұрғысынан алғанда, қандай өтініш-талаптар қосымша күш салуды қажет етеді, қандай жағдайлар қоғамды бейжай қалдырмай, адамдардың ақыл-парасатын, ақшасын тиімді хабарландыруларға жұмсайтыны маңызды.

Мынау жол ақысын және көлікті қоюға ақы төлеуді өтіну екен:

Pay and display

Төлеңіз де түбіртегіңізді көрсетіңіз.

(Ұлыбритания).

Be fair – pay fare

Адал болыңыз – пойызға ақы төлеңіз.

(Сиднейдегі паром, Австралия).

Екінші мысалда ұйқас тәсілімен бірге сөздерді құбылту қатар қолданылған (Есімізге Ресейдегі мына бір ескерту түседі: Жолаушы жолдастар! Жол ақысын уақытылы төлеңіздер!).

Сақ болуды, ұрыға жем боп қалмауды таза ағылшынша әзілмен былай жеткізген:

Don't forget: thieves are not on holidays this Christmas [Рождествода ұрылардың демалмайтынын ұмытпаңыз].

Жоғарыдағы ескертуді бейтарап ескертумен салыстырыңыз:

Beware: thieves operate in this building [Осы ғимаратта ұрылар жүр, сақ болыңыз].

Екі ескерту де Ұлыбританиядағы Ноттингем университетінде ілініп тұр. Робин Гуд дәуірінен қалған дәстүр ме, қалай?

Лондон кинотеатрындағы дәл осындай ескертудің сипаты мүлде басқа, айыптау, кінә тағу сипатында жазылған (арғы жағынан көрінген полиция қызметкерінің жүзінен «өздеріңіз кінәлісіздер!» дегенді аңғару қиын емес):

Please do not invite crime by leaving the handbags and valuables on your seat unattended [Өтінеміз, қылмыскерлердің көзін қызықтырып, сөмкелеріңіз бен құнды заттарыңызды орындықта қалдырмаңыздар].

Англиядағы жиһаз тасымалдау туралы хабарландыру сөздерді құбылтуға негізделген:

Careful movers [Ұқыпты жиһаз тасымалдаушылар].

Салыстырыңыз.: to move furniture «жиһаз тасымалдау, mover – «жетекші, идея, жоспар авторы» (БАРС), «person who formally moves a proposal [ресми ұсыныс жасайтын адам]» (OALD), «an active person who changes things, gets them moving [заттарды ауыстыратын, бір орыннан бір орынға қоятын белсенді адам]» (сол тілде сөйлеуші адам берген анықтама).

Сөзді әдейі қате жазу – назар аударту тәсілдерінің бірі:

For the best Chinese food in London WOK THIS WAY! [Лондондағы ең жақсы қытай тағамы үшін мұнда келіңіз! (walk «барудың» орнына wok қытай тағамдарын дайындауға арналған ерекше таба)].

While-u-wait [Әзірге сіз күте тұрыңыз (you орнына u)].

Омофондарды қолдану арқылы да мақсатқа жетуге болады. Мысалы, жүкті әйелдерге арналған киім секциясында ілініп тұрған жазу: Mothers 2 be [Болашақ аналарға (to орнына two)].

Саналуан хабарландырулар арасынан ұшқыр қиялдан туған ескертулер мен мұңдалап көзге түседі. Ағылшынтілді әлемде жолкөлік оқиғалары аса өзекті мәселе болғандықтан, жүргізушілердің жылдамдықты басуына, ішімдік ішпеуіне, рульде қалғымауына, барлық жол ережелерін сақтауына мүмкіндігінше барлық шара, тіпті тілдік әрекеттер де қолданылады:

Көлігіңізді абайлап жүргізіңіз де, бізге тыныштық беріңіз.

Drive with care, give us a brake
(Денвер, Колорадо).

Drive with caution [Көлігіңізді абайлап жүргізіңіз] біршама жағымдырақ. Сөз құбылту: brake «тежегіш» және break «үзіліс, тыным».

Баланы емес, жылдамдықты басыңыз.

Kill your speed, not a child
(Лондон).

Жоғары жылдамдықты сезіп қойып, бірден компьютерге жіберетін, сөйтіп жүргізушіге біраз келеңсіздіктер келтіретін радар аппаратының қосылып тұрғанын лондондық әзілқойлар еш қамықпастан (үлкен әріптермен) былай хабарлайды:

SMILE YOU ARE ON CAMERA [Суретке түсіреді, жымыңыз].

Ал кішкентай әріптермен:

Cctv recording in operation [мұнда бейнекамералар қосылып тұр].

Camera сөзі фотоаппарат деген мағына да беретіндіктен, сондай-ақ әдетте фотосуретке түсірерде «Жымыңыз!» деп айтылатындықтан, мұны әзілге айналдыру оңай.

Шаршау өлтіреді. Демалыңыз.

Tiredness is killing. Take a break
(Англия тас жолы).

Сиднеймен Мельбурн (Hume Highway) арасын жалғайтын тамаша автожолда жүргізушілер психологиясына мәтіннің көркемдігі арқылы ықпал ететін жоғары кәсіби деңгейде жасалған ескертулер көп:

Тоқта.

Stop

Демал.

Revive

Өз өміріңді сақта.

Survive

Көзіне ұйқы тығылған жүргізушілер апатқа ұшырайды.

Drowsy drivers die

Көзің ілініп бара жатса, демал.

Rest if sleepy

Көлік жүргізгенде ұйықтама.

Don't sleep and drive

Тоқта да, аман қал.

Break the drive, stay alive

Англияда көлік бамперінде немесе артқы әйнегінде аяғын не басын тақып алған мысықтың, иттің суреті салынған мынадай жазу бар:

Slow down for our sake [Біз үшін жылдамдығыңды ақырындат].

Автобус басшылығы өз жүргіншілерімен мүлде басқа жанрда сөйлеседі. Қатты жылдамдықпен жүйткіп келе жатқан, басқа жаққа мойын бұруға мүмкіндігі жоқ жүргізушіге айтылар сөз қысқа әрі нұсқа болмаса, оны ешкімнің оқымасы анық. Ал автобус жолаушысы – бұл басқа әңгіме. Ешқандай шаруасы жоқ, бос отырған оны қоғамдық тәртіпке шақыру оңай:

Passengers must not

1. Stand forward of this notice
2. Speak to the driver without good cause
3. Leave luggage in any gangway

(Бат, №18 автобус)

Жолаушылардың:

1. хабарландыруды қалқалауына;
2. жүргізушімен мақсатсыз сөйлесулеріне;
3. кіреберісте жүктерін қалдыруларына болмайды.

Consideration for fellow passengers.

Please help us to keep this bus clean and to maintain a friendly environment on board by showing consideration for others

Жолаушы бауырлар назарына.

Автобус ішінде тазалық сақтап, өзара сыйластық пен достық қарым-қатынас орнатуға көмектесулеріңізді өтінеміз.

Personal stereos.

Please think of those around you and keep your personal stereos personal, by keeping the volume down

Жеке стереомагнитофондар.

Сіз жалғыз емессіз. Магнитофонның дауысын басыңыз, маңайыңыздағыларды мазаламаңыз.

Passengers and luggage.

You are asked to keep any luggage close by you at all times when traveling and to avoid putting your baggage on seats or in gangways.

Жолаушылар мен жүк.

Жүктеріңізді жол бойы өз қастарыңызға қойып, орындықты не жолды иеленбеулеріңізді сұраймыз.

Қарттарға, мүгедектерге және баласы бар адамдарға орын берулеріңізді өтінеміз.

Please offer your seat to elderly or disabled people or anyone with babies or young children

Eating, Drinking and Litter.

Please finish any food and drink and dispose of it in a bin before boarding the bus – otherwise litter ends up on the floor and seat and can be dangerous as well as unpleasant for other passengers

Тамақ. Сусын. Қоқыс.

Автобусқа мінгеннен кейін ішіп-жеуді тоқтатуларыңызды өтінеміз. Автобусқа мінгенге дейін қоқыстарыңызды шелекке тастаңыздар, өйтпеген жағдайда еденге, орындықтарға түсіп, қауіп төндіреді әрі жолаушыларға жағымсыз.

Шылым шекпеңіздер!

Барлық Лондон автобустарында шылым шегуге тыйым салынғанын естеріңізге саламыз. Бұл ережені бұзғандар зор көлемде айыппұл төлейді.

No smoking.

You are reminded that smoking is not allowed anywhere on London's buses. There is a heavy fine for those who won't comply

Дегенмен жолаушыларды тәртіпке шақыру автобус аялдама-сынан басталады:

Көмек қолын созыңыздар!

Егер әлдекім автобусқа міне алмай қиналып жатса, көмектесіп жіберіңіз. Қарт, мүгедек, балалы, жүгі көп кісілер көмегіңізге алғыс айтады.

Lend a hand!

If you see someone in difficulty getting on and off our bus don't be afraid to offer a helping hand. Elderly people, disabled people, those caring shopping and parents with small children may appreciate assistance

Our есімдігіне назар аударыңыз: әдеттегі the bus [автобус] сөзінің орнына – our bus [біздің автобус] сөзі қолданылған. Бұл сөз жеке адамның мүдделігін, қатынасын білдіреді. Бір ауыз сөз хабарландыруды әрлендіріп, автобус басшысын қайырымды, ізетті, тәрбиелі жан ретінде көрсетіп, оның жаман кеңес бермейтініне нандырады. Балаларға да автобус келгенше осы қызық ақпаратты оқи тұру пайдалы...

Халыққа тікелей бағытталған мәтіндердің тыңдаушыға әсер ету қызметін арттыру мақсатындағы қызықты, әрі тиімді тәсілдеріне тоқталайық.

Америкада үлкен әмбебап дүкеннің алдында мынадай жазуы бар үлкен плакат ілініп тұрды:

Please return carts here.

Help us keep prices low and prevent damage to your vehicle. Thank you. [Өтініш, қоларбаны орнына қойыңыздар. Бізге төмен бағаны сақтап қалуға көмек беріңіздер. Жеке көлігіңізге зақым келтірудің алдын алыңыз. Рақмет!].

Берілген мәтінді оқи отырып, дүкен қызметкерлерінің тілегін орындауға міндеттейтін бірнеше тәсілдің қолданылғанын байқаймыз. Біріншіден, тұтынушыларға үлкен ілтипат, сыпайылық көрсету (please, thank you), екіншіден, сыпайылық таныту арқылы халықты өздеріне бағындыру (low prices), үшіншіден, жасырын түрде қауіп төндіру (damage to your vehicle) және олардан ашық түрде көмек сұрау (help us). Мұнда дүкен қызметкерлері сатып алушыларының қоларбаны қолданғаннан кейін, оны өз орнына қойғыздыру үшін әртүрлі тілдік және психологиялық амалдарды пайдаланған.

Әмбебап дүкенде тұтынушыларға арналмаған екі есік бар. Оның біреуінде қысқаша былай деп жазылған:

Fire door Do not block [Өрт кезінде сыртқа шығатын есік. Есіктің алдын қалқаламаңыз].

Мұнда барлығы түсінікті: үзілді-кесілді тыйым салынған (Do not block) және қысқаша сипаттама берілген (Fire door). Соған сәйкес сыртқа шығатын есіктің алдына көлік қоюға болмайды. Өрт болған жағдайда мекеме ішіндегі адамдарды сыртқа алып шығатын қосалқы есік саналады.

Екінші есікте ақ өлең жолдары сияқты өте ұзақ хабарландыру жазылған. Хабарландыру ковбойдың сенімді серігі – тұлпары туралы танымал өлең жолдарымен берілген. Алғашқы жолы тұлпардың қораға қамалғысы келмейтінін сипаттайды. Бұл жол бас әріптермен айшықталған.

DON'T FENCE ME IN.

To provide you with better service workers must have access to this side for a distance of ten feet. Please keep this area clear.

МЕНІ ЖАУЫП ТАСТАМА!

Сіздерге жоғары деңгейде қызмет көрсету үшін жұмысшыларға осы жерден он метр қашықтыққа дейінгі жер ашық болуы тиіс.

Бұл хабарландырудың композициясы мынада: Тұтынушылардың назарын өзіне аударту үшін танымал өлең жолдарының алғашқы жолдары бас әріптермен беріледі. Бұл қармаққа «клиент» бірден ілігеді. Содан кейін адамның назарын өзіне аударта отырып (to provide you with better service), осы есікті не үшін қалқалауға болмайтыны (workers must have access) туралы қысқаша түсініктеме беріледі. Осылайша, көршілес орналасқан екі есіктегі хабарландырудың арасындағы қарама-қайшылық көзге бірден ұрады.

Соңғы жылдары тұрақты қолданысқа түскен клишелерді ойнақы формалармен ауыстырып қолдану үрдісі қалыптасып келе жатыр. Мәселен, дүниежүзіне әйгілі Made in USA [АҚШ-та жасалғанын мақтан етеміз] тіркесі қазіргі кезде мақтаныш сөзімен жиі алмастырылады: Crafted with pride in USA [АҚШ-та зор мақтанышпен жасалған]. Алдыңғы тарауда бұл мәселеге арнайы тоқталған болатынбыз.

Қолдан жасалған өнімдердің сыртына (қолмен жасалған майшамдар, қолмен тоқылған мойынорағыштар және т.б.) өндірушілер былай деп жазады: Made by nice people in USA [АҚШ-тағы қайырымды адамдар жасаған].

Бұл жазба адамның көңілін оятып, күлкісін келтіруі мүмкін, дегенмен тұтынушының осы өнімді сатып алсам деген ішкі тілегін туғызары сөзсіз.

Кейде киімдегі жалаң немесе клишеленген Dry cleaning only [Техимиялық тазалау] тіркесінің орнына, ойнақы I am washable [Мені жууға болады] сөйлемдері жазылады.

§ 5. Ағылшын тілді әлем мәдениетінің хабарландырулар мен үгіт-насихаттағы ерекшелігі

Тілдегі барлық үндеулер, хабарландырулар мен тыйымдардың қайнар көзі болатын ақпараттық-басқарушы лексика белгілі бір тілде сөйлеуші ұжымның мәдениетін бейнелейді. Бұл әртүрлі тілдік тәсілдер мен формалар арқылы көрініс табады.

Кез келген қоғамда адам баласы тарапынан жасалатын белгілі бір әрекеттерге тыйым салынады. Сол қоғам мүшелерінен не күтуге болатыны, қандай мінез-құлықты көрсетуге болмайтынын көрсетеді.

Төменде берілген мына бір мысалдан ТМД (тәуелсіз мемлекеттер достастығы) мәдениетінде адам баласының ойына келмейтін әрекеттерге тыйым салынғанын көреміз. Шын мәнінде, біздің қоғамда, біздің мәдениетте қоғамдық орындарда жерге отыра салуға, театрда сырт киіміңді орындықтың астына қоя салу (!) мен тағы осы сияқты нәрселерге тыйым салынбауы керек.

Лондон университетінің кітапханасында:

Readers are reminded that sitting on the floors is prohibited [Оқырмандарға ескерту: еденге отыруға тыйым салынады].

Британ университетінің дәріс залының есігінде былай деп жазылған:

ДӘРІСХАНАДА
ТАМАҚ ЖЕУГЕ,
СУСЫН ІШУГЕ
ЖӘНЕ
ТЕМЕКІ ШЕГУГЕ
РҰҚСАТ ЕТІЛМЕЙДІ.

EATING
DRINKING
AND
SMOKING
ARE NOT
ALLOWED
IN THIS
ROOM

Америкалық университеттің мекемесінде:

No rollerblading [Роликпен сырғанауға болмайды].

Пленарлық мәжіліс кезінде университеттің конференц-залының сыртқы есігінде:

No drinking or eating, please [Өтініш, тамақ жеуге, сусын ішуге болмайды].

Лондондағы Корольдік Ұлттық театрда:

Please do not place coats, etc. under your seat as it interferes with ventilation.

[Өтініш, сырт киімдеріңіз бен заттарыңызды орындықтың астына қоймаңыздар. Бұл әрекет желдеткіштің қызметін нашарлатады].

Ұлыбританияда пойызда:

Do not put your feet on the seat

Аяғыңызды орындыққа қоймаңыз.

АҚШ-та автобуста:

Keep head, hands and feet inside vehicle [Басыңызды, аяқ-қолыңызды сыртқа шығармаңыз].

ТМД елдері мәдениетінде автобуста аяқты сыртқа шығару әдеті жоқ. Алайда хабарландыруда жазылса, онда ол жақта адамдар автобуста аяқтарын сыртқа шығарады деген сөз...

Кембридждегі мейрамханалардың бірінде:

Restaurant

In response to customer demand both our Restaurant & Conservatory dining areas are now entirely non smoking.

For the benefit of other diners we respectfully ask that you refrain from making or receiving mobile telephone calls while in either the.

Restaurant or the Conservatory.

We would also be grateful if you could help us keep our bar and dining areas free of laptop computers. If you require temporary office space please ask any member of staff whether or not one of our conference rooms is available.

Thank you for your co-operation.

Лондондағы Корольдік Ұлттық театрда:

Please do not place coats, etc. under your seat as it interferes with ventilation.

[Өтініш, сырт киімдеріңіз бен тағы басқа заттарыңызды орындықтың астына қоймаңыздар. Бұл желдеткіштің қызметін нашарлатады].

Театрда сырт киімдерді орындықтың астына қою кеңінен таралған дәстүр, сондықтан тыйым салынатын үндеудің авторлары желдеткіштің қызметіне қатысты саналы түрде (қоғамда дұрыс ойлау қалыптасқан ғой) түсініктеме беріп отыр. Бұл дәстүр өміршеңдік сипат алып кетті. Өйткені оларда ауа райы біздікінен басқаша, әрі олардың сырт киімдері жеңілдеу болып келеді. Ал театрдағы шешінетін орын ақылы түрде қызмет көрсетеді. Ресейдің мәдени көзқарасы тұрғысынан алғанда, Сейнт-Олбан шіркеуінде темекі шегуге, тамақ жеп, сусын ішуге болмайды деген тыйымдар еріксіз таңдандырмай қоймайды. Дінді мойындамау, одан адамды бездіру жылдарының өзінде Ресей шіркеулерінде мұндай жайттардың орын алуы мүмкін емес еді.

Out of respect for this house of God visitors are asked to be suitably dressed and not to eat, drink or smoke in the abbey [Құдай үйіне

Біздің клиенттердің талабы бойынша мейрамханада, қысқы бақшаның түскі ас ішетін бөлігінде темекі шегуге болмайды. Келушілерден мейрамханада, қысқы бақшада ұялы телефонды қолданбауды (қоңырау шалмауды және қоңырауларға жауап қатпау) өтініп сұраймыз.

Сондай-ақ тамақ ішетін орындарда, барда жеке компьютерлеріңізді қолданбағандарыңыз үшін Сіздерге ризашылығымызды білдіреміз. Егер Сіздерге конференция өткізу үшін кеңсе орындары қажет болса, біздің қызметкерлерден аудиториялардың біреуін қолдануға рұқсат алсаңыздар болады. Біздің өтінішімізге құлақ асқаныңыз үшін алғыс айтамыз.

деген сый-құрмет көрсетудің белгісі ретінде аббаттық кезінде келушілердің шіркеу дағдысына сай киіну және тамақ пен судан, темекі шегуден бас тарту сұралады.

Австралия астанасы Сидней қаласының орталығындағы хабарландыруда көрсетілгендей, әскери кемелер (Naval dockyard) тұрған аймаққа өтуге (бұл түсінікті жайт) және атуға (?!) тыйым салынуы мәдени тұрғыдан алғанда мүлде түсініксіз:

Trespassing and shooting is forbidden on this property [Жеке аймақтың шекарасын бұзуға және атуға тыйым салынады].

Қытайда қоғамдық орындарда түкіруге тыйым салынғаны туралы алдыңғы тарауда айтылған болатын. Осыған байланысты В. Сухарев былай деп жазады: «Ванфуцзин көшесінде қоғамдық орындардың тазалығын бақылайтын арнайы бригада ерекше назар аудартады. Олар жүргіншілерді жерге түкіру әдетінен арылуға шақырады. Қытайдың денсаулық сақтау жүйесінің 150 мың инспекторы арнайы қадағалауға шығады. Олар қала көшелерінің санитарлық жағдайын тексеріп, тәртіп бұзғандарға айыппұл салады. Бейжіңде «бір рет түкірудің өзі» оңайға түспейді. Осы ескертуді бұзған адамға 50 фэн көлемінде айыппұл салып қана қоймай, сол түкіріктің құрамында қаншама микробтың бар екенін микроскоп арқылы қарауға мәжбүрлейді»².

² В. Сухарев.

Мы говорим на разных языках. М., 1998, 171 б.

Белгілі бір мәдениетті ұстанушы қоғамның әлеуметтік өмірінің ерекшеліктері төменде берілген мысалдардан айқын көрінеді.

Австралияның Виктория штатында жаз айларында (қаңтар-ақпан) аптап ыстықтан пайда болған өрттен адамдар мен жан-жануарлар зардап шегіп жатқан кезде жол бойына мынадай белгілер қойылады:

Fire restriction are in use! [Өрт тудыру қаупіне байланысты шектеу қойылады!].

Осындағы леп белгісінің қойылуы ерекше назар аудартады, өйткені орыс тілімен салыстырғанда ағылшын тілінде леп белгісінің қойылуы сирек кездесетін құбылыс.

Жапония қаласындағы жеделсатылардың (лифт) біріндегі хабарландыруға назар аударайық:

In case of FIRE or EARTHQUAKE, Do Not Use The Elevator [ЖЕР СІЛКІНІСІ және ӨРТ кезінде жеделсатыны пайдаланбаңыз].

(Мұндай хабарландырудан кейін өз еліңе бірден қайтқың келіп кетеді екен ...)

Австралиядағы кафе мен мейрамханаларда мынадай «жұмбақ» мәтін кездеседі:

B.Y.O.

Мұндай жазу келушілердің өзімен бірге ішімдік алып келуіне болады (не міндетті) дегенді білдіреді. Осы мәтінде бөтелке сөзі

қолданылмағанмен, «bring your own» [өзіңмен бірге алып кел] деген қолданыстың өзі ішімдік туралы екенін бірден аңғартады.

Қоршаған ортаны қорғау, экология мәселесі бойынша қамқорлық танытуда хабарландыру мен мекеме маңдайшасындағы жазулардың тілі батыс мәдениетінің өзіндік ерекшелігін толық бейнелеп көрсетеді. Батыс идеологиясындағы қоршаған ортаны қорғау мәселесі индивидтің жеке басының пайдасымен сәйкес келеді. Еуропа, Америка, Австралияның үлкен-кіші қонақүйлерінде тұрғындардың бөлмесінде мынадай хабарландыру жазылып тұрады:

HELP US TO HELP THE ENVIRONMENT

Now more than ever it is important to protect the environment by reducing pollution and saving on energy and costs. At the Manchester Conference Center we believe that even small gestures can make a difference. We would like you to help us cut down on unnecessary laundering by telling us whether or not your towels need replacing each day.

If you would like your towels changed, then please hang them on the towel rail and we will fold them for you.

THANK YOU FOR YOUR CO-OPERATION

Printed on recycled card.

Қоршаған ортаны қорғау, оған қамқорлық таныту тұрғысынан алғанда бұл өтініштің өзіндік орны бар. Бірақ бұл өтініш қоршаған ортаны қорғау қажеттілігі туралы үндеумен астасып кетеді.

TOWELS

Towels on the floor say «Change me»,
Towels hanging up say «Keep me».

We have adopted this policy at the request of our many environmentally friendly guests.

Dear guest,

welcome to our hotel. We would like to wish you a pleasant stay.

Please – for the sake of the environment:

None of us want to alter the natural balance and cycle of water, or to burden the environment with any more washing powder than absolutely necessary.

Please – it's up to you to decide:

If we find used towels hanging on the towel-hanger, that means: you will go on using them.

[БІЗГЕ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУҒА КӨМЕК БЕРІҢІЗДЕР.

Қазіргі кезде ауаның ластануы, қуат көздерін (энергия) үнемдеу арқылы қоршаған ортаны қорғау қажеттілігі туындап отыр. Манчестердегі орталық конференция мүшелерінің пікірінше, қоршаған ортаны қорғауда кішігірім әрекеттің өзі маңызды. Мәселен, сіздер күнделікті кір жууды үнемдеу арқылы көмектесе аласыз. Ол туралы сіз сүлгіні күнде ауыстыру керек пе, жоқ па дегенді хабарлай аласыз. Егер сізге сүлгіні күнделікті ауыстыру керек болса, оны іліп қойыңыз. Оны өзіміз жинап аламыз.

ТҮСІНІСТІК ТАНЫТҚАНДАРЫҢЫЗҒА РАҚМЕТ!

Бұл түсініктеме қайта өңделген қағазға жазылған].

СҮЛГІ.

Едендегі сүлгі «Мені ауыстыр», ал ілініп тұрған сүлгі «Мені қалдыр» деген сөз.

Біз мұндай саясатты тұрғындардың өтініші бойынша жүргізіп келеміз.

Құрметті қонақтар, біздің қонақүйге қош келдіңіздер!

Қонақүйде уақытты жақсы өткізулеріңізге тілектеспіз.

Өтініш, қоршаған ортаны қорғауға қамқорлық танытмайық:

Біздің ешқайсысымыз табиғаттағы тепе-теңдікті (баланс) бұзғымыз келмейді, ешкім қоршаған ортаны кір жуғыш ұнтақтың артық мөлшерімен ластағысы келмейді.

Шешімді сіздер қабылдайсыздар!

Ілініп тұрған сүлгі сіздердің әлі де қолданатыныңызды білдіреді.

Егер сүлгі жуынатын бөлмеде жатса, онда оны ауыстыру керек деп түсінеміз.

Көп рақмет!

Экологияның бірінші заңы бойынша барлығы бір-бірімен байланысты. Барри Комонер.

Біздің ғаламшардың табиғи ресурстарын сақтап қалуға көмектесу үшін қоршаған ортаны қорғау бойынша төмендегі талаптардың сақталуын сұраймыз:

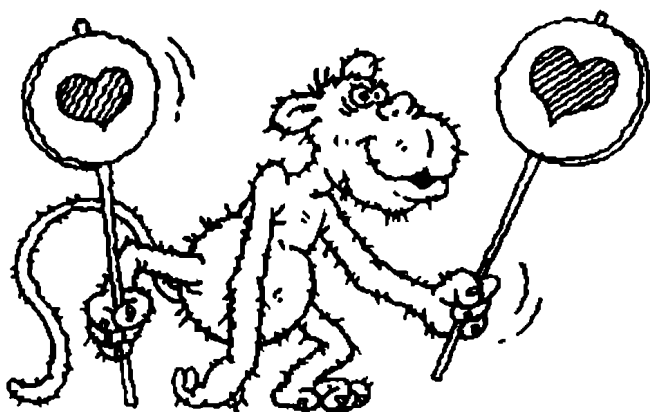
Сүлгіні ары қарай да қолданғыңыз келсе, оны кептіру үшін тиісті орынға іліп қойыңыз.

Сүлгіні ауыстырғыңыз келсе, оны жуынатын бөлмеге қалдырыңыз.

Бөлмеден шығарда жарықты, суды және теледидарды өшіріңіздер.

Егер сізге күнделікті газет керек болса, онда кнопканы екі рет басыңыз.

Өтініш, шешім қабылдаңыздар: жуынатын бөлмеге қалдырған сүлгі «менің оны ауыстырғым келеді» дегенді білдіреді, ілулі тұрған сүлгі «мен оны әлі де қолданамын» дегенді білдіреді. Сіз бұл әрекет арқылы қоршаған ортаны қорғауға өз үлесімді қосамын дегенді білдіресіз.

Өтініш, тамақтандырмаңыздар. Маймылдардың ас қорыту жүйесінде кінәрат болғандықтан, өздеріне арналған арнайы тамақ беріледі.

If we find them in the shower or the bath we will understand: you would like us to change them.

Thank you very much.

The first law of ecology is that everything is recalled to everything else Barry Commoner

To help us conserve our planet's natural resources, we ask you to consider the following environmentally friendly practices:

Hang your towels on the towel rack to dry, if you wish to re-use them.

Put them in the bathtub if you wish them to be laundered.

Switch off the air conditioning, television and lights when departing your room.

If you require daily newspaper please contact out Reception on extension 2 to place your order.

Thank you for your assistance in preserving our environment.

Please decide: Hand-Towel thrown into the bath or shower means. Please exchange. Hand-Towels replaced on the towel-rail means: I'll use it again – for the sake of our environment.

Ағылшынтілді елдерде жан-жануарларға деген махаббат, қамқорлық қоғамдық өмірдің бірден-бір ерекшелігі. Сонымен қатар тұрғындарды экологиялық тұрғыдан тәрбиелеу бағдарламасының бір бөлігі саналады. Бұл бағдарлама ғылыми, саяси, қоғамдық деңгейде, сонымен қатар В.В. Маяковский айтқандай, «мекеме маңдайшасындағы жазулардың әліпбиі» негізінде жүзеге асырылады.

Төменде берілетін мысалдардан Австралиядағы хабарландыру мен үндеулердің сандық және сапалық жағына қарай отырып, австралиялықтардың жануарлар мен өсімдіктер дүниесіне өте ұқыпты және асқан қамқорлықпен қарайтынын байқаймыз.

Жануарлар дүкені, саябағы не қорыққа келушілерден осы бір қорғансыз жандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін белгілі бір ережелерді орындау талап етіледі. Тыңдаушыға әсер ету мақсатында ережені жазуда түрлі тілдік амал-тәсілдер қолданылған:

1. Адам баласы тарапынан жан-жануарларға жасалатын зиянды әрекетті болдырмаудың түсініктемесін беру.

Please, do not feed. These monkeys have dietary problems and require specialized food.

(Хилзвилдегі қорық, Австралия).

Please do not feed the animals. Love and respect is all they need.

(Сиднейдегі жануарлар саябағы).

Feeding animals makes them unable to find their own food because they depend on humans to feed them.

(Үлкен Каньон, АҚШ).

2. Мұндай түсініктеме кейде қорқытып-үркіту реңкін иеленуі мүмкін. Басқаша айтқанда, адамдарға нені жасау керек, нені жасамау керек сияқты талаптарды түсіндіріп қана қоймай, сонымен бірге қорқыту да керек.

Animals often bite the hand that feeds them. These animals may carry diseases such as rabies and plague.

(Үлкен Каньон, АҚШ).

Help the «Wild» in Wildlife Squirrels and chipmunks live among the rocks here. Feeding them is harmful, dangerous and unlawful.

(Үлкен Каньон, АҚШ).

Do not touch prawns. They bite.

(Сиднейдегі балық базары).

3. Халықтың қоғамдық орындарда өзін-өзі дұрыс ұстауына қатысты сенімділікті баса көрсету мақсатында хабарландырулар кейде «ойнақы тілмен» жазылуы мүмкін. Ешқандай тілдік амал-тәсілдерсіз, тұра, ашық айту талабы бар хабарландырулар да кездеседі: Clean up after your dog [Итіңіздің қалдықтарын жинап жүріңіз] Немесе:

Avoncliff welcomes dog owners who clean up after their dogs.

(Ұлыбритания).

Thank you for cleaning up after your dog

(Ұлыбритания).

4. Жан-жануарлар тарапынан адамдарға қарата айтылған сөз. Мұндай хабарландырулардың негізінде адамдардың неге өзін басқаша емес, дәл осылай ұстау керектігінің орынды түсініктемесі жатыр. Бірақ бұл адамға қарата айтылған құрғақ, қатаң нұсқау емес, сонымен қатар эмоционалды үндеу. Мұндай үлгідегі хабарландырулар осы ғаламшарда өмір сүретін адамзат пен өзге де тіршілік иелерінің құқығы тең екенін көрсетеді. Тыңдаушы жаққа эмоционалды әсерді күшейте түсу үшін леп белгісі қолданылады. Леп белгісінің орыс тіліне қарағанда ағылшын тілінде сирек қолданылуы, осы тыныс белгінің мәнін арттыра түседі. Осыған байланысты Австралияда халықпен тілдік қарым-қатынас жасау барысында леп белгісінің қойылуы таңдаулы тәсіл ретінде кең қолданысқа ие.

Өтініш, жануарларға тамақ бермеңіздер. Оларға тек қана махаббат пен жылулық керек.

Жан-жануарларды тамақтандыру оларды өздігінен тамақ тауып жеуге қабылетсіз етеді, өйткені олар адамдардың тамақтандандыруына тәуелді бола бастайды.

Жануарлардың өздерін тамақтандыратын адамның қолын қауып алуы жиі кездеседі. Жануарлар түрлі жұқпалы және құтырма ауруларын жұқтыруы мүмкін.

Жабайы тиін мен ала тышқандарға жартастарда тіршілік етуге көмектесіңіздер. Оларды тамақтандыруға заң бойынша тыйым салынған, өйткені бұл қауіпті, әрі зиянды.

Теңіз шаяндарына тиіспеңіздер. Олар шағып алады.

Жануарларының қалдықтарын жинап жүретін ит иесіне Эй-вонклифф ризашылығын білдіреді.

Итіңіздің қалдықтарын жинап жүргеніңіз үшін рақмет.

Өтініш, бізге тамақ бермеңіз! Біз өте семізбіз, дәрігер біздің денсаулығымыз үшін алаңдаулы!

Please do not feed us! We're so fat our vet is worried about our health!

(Хилзвилл қорығындағы кенгурулар зонасы, Австралия).

Саусағыңызды қауып аламын.

I bite fingers

(Мельбурн жануарлар саябағы, Австралия).

Өтініш, менің үйшігімді тоқылдатпаңыз! Осылай бізді өлтіруге болады.

Please!

Don't knock or band against our house.

It can kill us

(Жануарлар дүкені, Канберра).

Бұл – біздің үй! Өтініш, біздің оңаша қалуымызға құрметпен қараңыз және үйге кірмеңіз!.

This is our home!

Please respect our need for privacy and do not enter

(Хилзвилл қорығы, Австралия).

Соңғысында батыстық менталитеттің, яғни индивидтің жеке әлемінің жабықтығы мен оған ешкімнің қол сұғуға болмайтыны туралы идеясы («өз үйім – өзімнің қорғаным») көрініс береді.

Осы айтылған мәселелерді қорыта келе, барлық мәдениетте темекі шегуге қарсы күрес жүргізу мақсатында кеңінен қолданысқа түскен хабарландырулардың жиынтығын көрсеткіміз келеді. Бұл тәсіл тұрғындарды экологиялық тұрғыдан тәрбиелеу бағдарламасының бір бөлігі. Темекі шегудің зияны екі жақты: шылымқор өзіне және қоршаған ортаға зиянын тигізеді. Әлгі жазылған үндеулердің барлығы осы екі жақты сипатты иеленеді. Ұлыбританиядағы кеңінен қолданысқа түскен үндеулер сыртқы формалық және ішкі мазмұндық жағынан бір-бірімен астасып жатады:

No smoking. Town and County of Hampton Court [Темекі шекпеңіз. Хэмптон Корт қаласы мен графтығы].

It is illegal to smoke anywhere on this station [Бұл бекетте темекі шегуге заң бойынша тыйым салынады].

In the interest of the majority of our passengers please would you not smoke on this bus [Қоғамдық көлік жолаушыларының сұранысы бойынша, өтініш, темекі шегуден тартыныңыз].

Don't even think about smoking here. [Бұл жерде темекі шегемін деп ойламаңыз].

Thank you for not smoking [Темекі шекпегеніңіз үшін рақмет].

Қауіпсіздік.

Жағармай өте тез жанады.

Темекі шегуге тыйым салынады, отты қолдануға болмайды.

Қозғалтқышты өшіріңіз.

Бұл жерде темекі шегуге тыйым салынады.

Safety.

Petroleum spirit highly flammable.

No smoking, no naked light.

Please, switch off engines.

No smoking area

A no smoking policy operates in all buildings except where permission signs are displayed [Мекеменің арнайы белгіленген орындарынан басқа жерде темекі шегуге тыйым салынады].

BBS World Service has a No smoking policy encompassing most areas of Bush House.

Visitors to the building are asked to observe this policy

Wherever the signs are displayed

In the interest of the majority of our passengers Please would you not smoke on this bus [Сіздерден өтініш, біздің жолаушылардың көпшілігінің ұсынысы бойынша автобуста темекі шекпеңіздер].

Британдықтардың көне заттарға деген ықыласын ескере отырып, көптеген мекемелер өткен ғасырдың үндеулері мен мекеме маңдайшасындағы жазуларды пайдаланады. Мұндай үндеулер өзінің түпнұсқа формасында (түс, шрифт және т.б.) шығарылады:

TOBACCO FUMES

ARE STRICTLY PHONIBITED

Public Health Order Rule No. 188 * Dated 15 th March 1886

TOBACCO PRODUCTS

ARE BANNED IN THIS

ESTABLISHMENT

Public Health Order Rule No. 186* Dated 15 th March 1886.

SMOKING HABITS

WILL NOT

BE TOLERATED

Public Health Order Rule No. 189 * Dated 15 th March 1886.

Төменде АҚШ-тағы темекі тартуға қарсы үндеулері келтіріліп отыр: Smoking in this area is prohibited by law [Бұл ғимаратта темекі тартуға заңмен тыйым салынған]. (Америка университетінің дәретханасында).

No smoking except in designated areas [Арнайы белгіленген орынан өзге жерде темекі тартуға тыйым салынады].

Thank you for not smoking [Темекі тартпағаныңыз үшін рақмет].

No smoking by the order of the fire chief [Өрт сөндіру қызметінің басышысы темекі тартуға тыйым салады].

Smoking permitted in designated areas only [Темекі тарту тек арнайы белгіленген орындарда ғана рұқсат етіледі].

Америкадағы жарнама афишасында темекі ұстаған сымбатты еркек пен сұлу әйелдің диалогі:

Ер азамат: Do you mind if I smoke [Темекі тартсам, қарсы емессіз бе?]

Әйел күлімсіреп: Do you mind if I die? [Егер мен өлсем, сіз қарсы болмайсыз ба?]

Тілдің және сөйлеу қызметінің басқа салалары мен қабаты секілді адамдардың қоғамдағы тәртібін реттейтін хабарландырулар – осы қоғам мәдениетінің көрінісі. Айтпақшы, жоғарыда келтірілген жүр-

БиБиСи Уорлд сервисі Буш Хауз ғимаратының көптеген орындарында темекі шегуден бас тарту саясатын ұстанады. Ғимаратқа келушілерді бұл Ережеге бағынуды сұраймыз. Қайда арнайы белгілер бар, сол жерде бұл өтініштің орындалуын қадағалаңыздар!

ТЕМЕКІНІҢ ИІСІНЕ ҚАТАҢ ТЫЙЫМ САЛЫНАДЫ.

Денсаулық сақтау департаментінің № 188 бұйрығы, 15 наурыз, 1886 ж.

БҰЛ МЕКЕМЕДЕ ТЕМЕКІ ӨНІМДЕРІН ҚОЛДАНУҒА ТЫЙЫМ САЛЫНАДЫ.

Денсаулық сақтау департаментінің № 188 бұйрығы, 15 наурыз, 1886 ж.

МҰНДА ТЕМЕКІ ТАРТУҒА ТӨЗБЕЙДІ.

Денсаулық сақтау жөніндегі департамент Қаулысы № 189 * 15 наурыз, 1886 ж.

гізушілерге әсер етудің әртүрлі тілдік амалдарын бейнелейтін рульде ұйықтамауға шақыратын мысалдар Ресейде жол мәдениетінің жоқтығын, жол сапасының деңгейін көрсетеді. Оқтаудай түзу, тегіс, беті ерекше төсенішпен төселген, жылдамдыққа тыйым салынбаған, ұзақ қашықтыққа бағытталған жолдар жүргізушілерді тербетіп, ұйқы шақырады. Бұл оларды оятып, апаттың алдын алу мақсатындағы тілдік қолданыстардың баюына ықпал етті.

Біздің жолдарда ұйықтай алмайсың. Сол себепті де жоғарыдағыдай үндеу түрі жоқ...

§ 6. Орыстілді әлем мәдениетінің хабарландырулар мен үгіт-насихаттағы ерекшелігі

Бұған дейін атап өткеніміздей, орыс тілінде халыққа үндеу жа-саудың көбірек таралған түрі прагматизмімен, қасаңдығымен, нәр-сіздігімен ерекшеленеді. Соңғы уақытқа дейін Ресей идеологиясы-ның негізінде индивидуумды ұжымға айырбастау идеясы жатты: жекелеген адам – машинадағы бір бұрау, егер ол бұзылса, маши-наның жағдайы ауырлайды, бірақ бастысы – машинаның бұрауы емес, машинаның өзі ғой. Сол себепті осы бір бұрауға деген қатынас тым салқын, немқұрайлы болды: Кіруге болмайды; Ластама; Жа-нуарларға тамақ берме; таяқ, қолшатыр және чемодандарды бас-палдаққа қалдырма; өрмелеме – өлтіреді; жете алмасаң – желікпе; бөгде адамдарға кіруге болмайды. Адамға деген үндеудің ең кең таралған түрі – инфинитив формасындағы императив. Демек, ең дөрекі, адам төзгісіз айғай: Тоқта! Жат! Отыр! Өзінше демократия: итке де (саяси тұрғыдан дұрыс), әскерге де, шекара заңын бұзушыға да, қылмыскерге де, заңға бағынған қарапайым халыққа да бір фор-мада бұйрық береді. Рақмет те жоқ, өтінбейді де, онымен қоймай «сен» деп дікендейді.

Жоғарыда келтірілген темекі тартумен күресу жөніндегі ағыл-шын тіліндегі мәтіндердің «бай ассортиментіне» орыс тілінде тек қана «Не курить» сөзі қарсы қойылып келді. Қарапайым әрі анық. Кейде тиімділігін арттыру мақсатында леп белгісі қойылды.

Әрине, ағылшын тілінде де халыққа үндеудің әртүрлі формасы барлығына қарамастан, қарапайым, анық әрі тікелей бұйрық бе-ретін no smoking [темекі тартпа], no trespassing [шекараны бұзба], do not touch [қол тигізбе] секілді формалар да кездеседі. Алайда советтік орыс тілінде не курить сөзіне өзге нұсқа болмады.

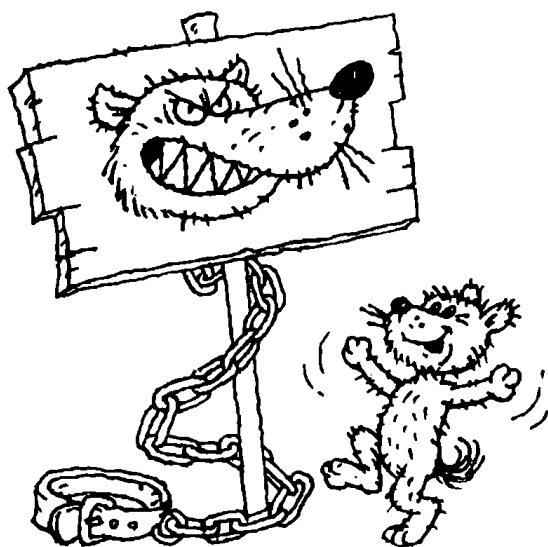
Посторонним вход воспрещен (бөгде адамға кіруге болмайды) тіркесін ағылшын тіліндегі осы тіркестің мағынасын беретін баламасымен салыстырып көрелік: Private. Бұл сол «кіруге тыйым салынған» есікте ілулі тұрады. Орыстіліндегі нұсқасы қатаң, ресми, қылмыстық кодекстің бабы секілді естіледі. Ағылшын тілінде тек бір сөз кездеседі: бірақ қандай сөз! Идеология үшін, менталитет үшін, сәйкесінше сол қоғамның мәдениеті үшін қастерлі, жүрекке жылы сөз: private – жеке, жекеменшік, құпия, яғни оған тиісуге болмайды.

«Темір қоршау» заманында осындай үндеулерге қатысты әзіл болған еді: КСРО-дан бір бақытты жан Англияға іссапармен барады. Қайтып келген соң одан жұрттың ынтығып сұрағаны: Англия қалай? Ағылшындар қалай? Әлгі бақыттан басы айналған жан: Ағылшындар тұйық, коммуникацияға нашар, «менің үйім – менің қамалым» принципімен өмір сүреді деп еді, өтірік екен. Олар өте ашық, көңілді, әр үйдің есігінің маңдайшасында ағылшынша «сәлем» деп жазып қояды екен. Бұл ағылшын қоғамының өзгелер үшін тұйықтығын ғана білдірмейді, шетелге сапар шегуші «бақыттылардың» шет тілін нашар білетіндігінен де хабар береді.

Орыстың «абайлаңыз, қабаған ит» тіркесіне ағылшын тіліндегі Beware of the dog [иттен сақтаныңыз] тіркесі сай келеді. Орыс тіліндегі мәтінде қабаған сөзімен қорқытса, ағылшын тілінде иттің бар екені жайында мәлімет қана береді. Орыс тілінде «абайлаңыз, боялған» сөзі тек қана боялған туралы мәлімет беріп қана қоймайды, сондай-ақ адамның қамын ойлап, оның абайлау қажеттігін ескертеді. Ағылшын тіліндегі баламасы Wet paint бояудың әлі кеппегендігінен хабар береді. Сізге факт жайында мәлімет берді, әрі қарай не қалайсыз, соны жасаңыз.

Мәскеу метросының есіктерінде қысқа әрі қатқыл: сүйенбе деген сөз тұр. Лондон метросында ұзақ уақыт бойы жолаушыларды қорқытқан әрі ескерткен Obstructing the doors causes delay and can be dangerous [есіктерге сүйенбеңіз: бұл кедергі келтіреді әрі қауіпті] деген жазу болды. Соңғы жылдары болуы мүмкін ыңғайсыздықтар жайындағы (causes delay) түсіндірмені алып тастап, тек қана қауіп-қатер қалдырылды: Obstructing the doors can be dangerous [есікке сүйенбеңіз, бұл – қауіпті].

Ресей пойыздарының тежегіш-крандарында үркіту және ескерту ілулі тұрады: Тиіспе! Айыппұл рубль (бағасы тиісінше өзгеріп тұрады). Лондон метросында оған балама хабарландыру: Penalty

for improper use is [дұрыс қолданбағаныңыз үшін айыппұл салынады ...]. Алайда судьялар тежегіш-кранмен ойнағандардың ісін қараған кезде improper анықтамасын қалай түсіндірерін білмей қиналды. Сөйтіп мәтін: Penalty for deliberate misuse is... [әдейі дұрыс пайдаланбағаныңыз үшін айыппұл салынады ...] болып өзгертілген.

Орыс тілі жайында әңгіме айта отырып, біз «соңғы уақытқа дейін» деген тіркесті бірнеше рет қолдандық. Шынымен де, соңғы кезде Ресейде идеологияда, әлеуметтік өмірде және соған сай мәдениетте түбегейлі өзгерістер жасалды. Демек, тіл де бұл өзгерістерге сай бейімделгені анық.

Хабарландырулардың өзі қызықты әрі мазмұнды бола түсті: олар тым көп (күн өткен сайын жарнама мен хабарландырулардан тұратын газет-журналдардың саны артуда) және олар біздің өміріміз сияқты түрлене түсуде. Оның ішінде заңсыз қызметтер мен заттар да ашық түрде ұсынылуда. Оқырманды арамдықпен, қылмыспен әрі бұрмалаумен шошытқым келмейді. Дегенмен мұның өзі – тіл, мәдениет, әрі мәдениетаралық коммуникация. Тек бейкүнә, практикалық тұрғыдан тиімді, жиһаз тасымалдауды ұсынған хабарландыру жайында айтып өткім келеді:

«Трезвые грузч. 35 р/ч. Автопереезды квартирн., офисные, сейфы, пианино. Качество».

Комментарий айтудың өзі артық.

Халықпен қарым-қатынас жасаудың түрі өзгеруде. Дамушы, шетелдік немесе шетелдіктермен жұмыс істеуге бағытталған мекемелерде – господа (мырзалар) сөзі жиі пайдаланылатын болып жүр. Жергілікті мекемелерде товарищи (жолдастар) сөзі уважаемые (құрметті) теңеуімен көбірек алмастырылды (төменде келтірілген мысалдарда түптік орфографиясы мен пунктуациясы сақталып отыр):

Құрметті клиенттер!

Сатылған жетондар қайтарылмайды әрі ақшаға айырбасталмайды!

(Почта, Ярославль).

Құрметті демалушылар!

Қажетті мүмкіндіктің жоқтығына байланысты. қонақтарыңызды тамақтандыру туралы өтінішпен мазаламауларыңды өтінеміз!

(Барбихтағы санаторий, Подмосковье).

Құрметті жолдастар!

Әрбір оқырманның міндеті – кітапхана қорын көздің қарашығындай сақтау.

(ММУ кітапханасы).

Таксист мырзалар! Сәттілік тілейміз!

(Мәскеу таксопаркі).

*Құрметті ханымдар мен мырзалар!
Сіздерді серуенге шақырамыз!
(Барвихтағы санаторий, Подмосковье).
Құрметті жолаушылар!
Жүргізушіні алаңдатпаңыздар!
(Автобус, Ярославль).*

ММУ кітапханасында «Кірме» сөзінің орнын «Шақыртусыз кірмеуіңізді сұраймыз!» деген жаңа нұсқа алмастырды.

Адамға коммерциялық қамқорлық көрсету, яғни клиент тартуға деген талпыныс, келушіні ренжітпеу, оған жағымды әсер қалдыру, сол арқылы бәсекелестің алдында жеңімпаз атануға ұмтылу – бұған дейін қолданылып келген үйреншікті императивтерді (темекі тартпа, ластама) жоғарыда көрсетілген ағылшын тілінде ұсынылған материалдардағыдай әртүрлілікті паш ететін, тілдің жаңа, сыпайы тәсілдері ауыстырды.

Сонымен, үйреншікті темекі тартпа тіркесі көп жерлерде жаңа, «саяси тұрғыдан әдепті»: Темекі тартпағаныңыз үшін рақмет, бізде темекі тартпайды секілді түрлерімен алмастырылды.

Бірінші жағдайда бұл әшейін сыпайылықпен сатып алу: темекі тартпа деген бұйрық жоқ, керісінше, темекі тартпағаны үшін алғыс айту. Екінші жағдайда, біріншісінен гөрі жұмсақтау: бұйрық та бермейді, алғыс та айтпайды, ешқандай моральдық қысымы жоқ ақпарат қана: бізде темекі тартпайды, темекі тарту-тартпауды ар-ұятыңыз білсін. Сондай-ақ бізде есімдігі өзге нұсқаларда кездеспейтін жеке (адамды іштей тартатын) сипатқа ие.

Коммерциялық дүкенде:

Есікті жауып жүруіңізді өтінеміз!

Рақмет. (Таруса Калуга облысы).

Дүкендердің есігіндегі әдеттегі «Жұмыс кестесі» жекеменшік кішкентай дүкенде төмендегідей жазылып тұрды:

*Біз сізді жексенбіден басқа күндері сағат 9-дан 6-ға дейін күтеміз.
(Горица Вологода облысы).*

Бұл ретте Санкт-Петербургтегі «Русь» қонақүйінің қонақтары қызық құжаттың куәсі болады. «Қонақ үйде тұру мен өрт қауіпсіздігін сақтау ережелерінде» «темекі тартпа!» бұйрық райдағы инфинитивтерді кездестірмейсіз, ештеңеге тыйым салынбайды, ештеңеге рұқсат етілмейді.

Саяси әдептілік пен сезімталдығы жоғары адам табиғатына деген шынайы ықыластың ғажап түрі. Міне, Ережелер:

Түнге қарай тыныштық сақтау мақсатында сіздерге келетін қонақтардың уақытын 23.00-ге дейін шектесек дейміз.

Бөлмеде электр құралдарын (кофе қайнатқыш, үтік, т.б.) пайдаланбауларыңызды өтінеміз.

Бөлмеден шығарда, электр құралдарын өшіруді (телевизор, жарықты) ұмытпаңыз.

Қаперіңізде болсын, қосулы тұрған үстел шамдары мен торшерлерді тез тұтанғыш материалдармен жабу аса қауіпті.

Сіз төсекте темекі тартпайды және толық өшірілмеген сигаретті (папиросты) тастамайды деген сенімдеміз. Бұл қауіпті.

Бізде лифтіде темекі тарту жөнсіз деп саналады

Толық өшірілмеген темекіні (папиросты) қағазға арналған себетке тастамауыңызды өтінеміз.

Бөлмеге тез тұтанғыш заттарды әкелмеуге әрі сақтамауға кеңес береміз.

Қонақүй жұмысының қызметін жақсарту жөніндегі ұсыныстарыңызды әкімшілікке мәлімдеулеріңізді сұраймыз.

Әкімшілік.

Үлкен әмбебап дүкеннің алдына бесінші қабатында орналасқан жиһаз бөлімі жайлы екі хабарландыру ілініпті. Ол жазуларға қарап, өткенді көзге елестету қиын екен:

Бізге дейін жете алмағаныңыз өкінішті!

Бізге кіргеніңіз үшін рақмет!

Мәскеу базарында ластама сөзінің орнына:

Сыпыра бергенше, ластама, – деп жазылған.

ММУ-де үйреншікті Кәсіподақ төрағасының қабылдау уақытының орнына:

«Құрметті әріптестер!

Кәсіподақ төрағасы Сіздерді мұң-мұқтаждарыңызбен, қуаныштарыңызбен, идеяларыңызбен және ұсыныстарыңызбен әр дүйсенбіде факультет кәсіподағының ғимаратында 17.00–18.00 аралығында күтетін болады.

(1 МУМ к. 867).

Келіңіздер!» деп жазылыпты.

Нижний Новгородтағы Лингвистикалық университетінің кіреберісінде «Есікті қатты серіппеңіз» сөзінің орнына жекелеген адамға (сен делінген) қаратылған қошеметті көресіз:

Жақсы адам!

Есікті қатты серіппегенің үшін рақмет!

Гүл сататын дүкендегі декоративті кактуста талай жылдар бойы «Қол тигізбеңіз» деген жазу тұрды. Жақында тұрғындар сол кактустағы жаңа жазуды оқып қайран қалды:

«Мен тірі организммін! Мені мазаламаңыздаршы, өтінемін!».

Мәскеу әмбебап дүкеніндегі бұрыннан көзге жылы «тиіспе!» сөзін «Мәдениетті адам қолын тигізбейді» деген сөзбен алмастырған. Осы бір қызғылықты ақпаратты оқи отырып, «бәлкім бұрынғы

нұсқаулар да тым жаман болмаған еді ғой, қысқа әрі айқын» деген ойға қалдым.

Ярослав тас жолында жүргізушілерді жол қауіпсіздігі ережесін бұзбауға шақыратын ерекше үндеу де пайда болыпты:

«Сен өзгелердің өмірі үшін жауап бересің;

Сені үйде күтеміз;

Жүргізушілердің де отбасы бар».

Бұл хабарландырудың ерекшелігі баспасөз өкілдерінің өзін таңғалдырғаны сондай, олар баспасөзде төмендегідей комментарий жазыпты:

«Бұл тас жол Совет кезеңінен «Заветы Ильича» («Ильичтің өсиеті») секілді атын сақтауымен, сондай-ақ көрер көзге оғаш «Жүргізушілердің де отбасы бар» немесе «Сен өзгелердің өмірі үшін жауап бересің» секілді плакаттарымен ерекшеленеді. Ешқандай күре жолда біз мұндайды көрген жоқпыз»³.

³ Ваш досуг, 1999, № 32, 83 б.

Біздің елімізде тыйымдар мен үндеулердің жаңа формасын іздеу ерекше маңызға ие. Шын мәнісінде, дәстүрлі нұсқаулардың қалыптасқанынан ба, жоқ әлде ұлттық мінез-құлыққа тән ерекшелік пе – басшылыққа сенбеу әрі қоғамдық тәртіпке, тыйымдар мен үндеулерге бағыну Ресейде өте нашар орындалады. Бұл жайында А.В.Павловская:

«Ресейде әртүрлі заңдарға, ережелер мен қағидаларға деген қарым-қатынас өте күрделі. Жақында Мәскеудің адам көп тұратын ауданы саябақтарының бірінде серуендей жүріп, мен жазулардың сондай көптігіне назар аудардым: «Саябақта итпен серуендеуге тыйым салынады. Айыппұл...». Дәл осы жарқыраған тақтайшалардың жанында жүздеген иттің жүргенін көзіміз шалды. Әрине, олардың серуендейтін жері болуы керек қой, ал бұл осы маңайдағы бірден-бір жасыл алаңқай болатын. Мұндай жағдайда бұл плакаттардың мұнда ілінуінен не пайда әрі бұл талаптар қасақана орындалмайды. Айналада серуендеп жүрген балалар да аз емес еді. Оларға қарап, бұл балаларға берілген rules and regulations (ережелер мен тәртіпке) қарым-қатынастың алғашқы сабағы ғой деп ойлады: жазылған қағиданың бәрі орындала бермейді. Орыстардың заңға деген қатынасының тым немқұрайлы екенін білгендіктен, «Темекі тартпа!» деген бадырайған жазулардың астында темекі тартып отырған немесе «Алкогольді ішімдіктер сатылмайды» деген жазуға қарамастан, арақтың бағасын сұрап тұрған студенттерді көріп, ешкім таң қалмайды. Мәскеуде болған кезіңізде орыстардың ережелерге деген немқұрайлы қарым-қатынасын естен шығармаған маңызды. Мәселен, Ресейде жаяу жүргіншілерге арналған жолақта ешкім жаяуларға жол бермейді. Өте сақ болыңыздар!»

Біздің «заңға бағынбайтынымыздың» тағы бір дәлелі (Оксана Ксензенконың материалдарынан):

АҚШ, Монтана штаты, 1991–1992.

Асхана есіктерінде дәстүрлі Exit, Entrance жазулары ілінген. Exit жазуы жазылған есіктен орыс және украин (ол кезде әлі бір елдің азаматтары болатын) студенттері емін-еркін кіріп жүреді. Америкалықтар Entrance жазуы бар есікте ұзын-сонар кезекте тұрады.

Орыстардың жазба тыйымдарға деген «бунтарлық» қарым-қатынасына, немістердің ресми нұсқаулықтарға деген үнсіз бас июін қарама-қарсы қоюға болады. Бұл тіпті мәдениеттердің әртектілігі емес, қайшылығы (контраст). «Германия тыйым салынған жазбаларынан, рұқсат беретін тақтайшалары көп бірден-бір ел болуы керек: мұнда темекі тартуға, көгалды басуға, т.б. жасауға болады. Басқа елдерде тыйым салатын жазулар мұнда керісінше рұқсат етеді. Бұл елде рұқсат етілмегеннің бәрі тыйым деген ой туындайды. Революцияға дейінгі Ресейде ұзақ уақыт бойы ереуілдеген неміс пролетарлары туралы әзіл әңгіме тараған еді. Унтер-ден-Линден көшесінде ұйымдасқан саппен келе жатқан олар «Өтуге болмайды» деген жазуға дейін келіп, аңтарылып қалыпты. Осымен революция аяқталып, «барлығы ың-шыңсыз үйлеріне тарасқан екен». ⁴

⁴ А.В. Павловская. Как делать бизнес в России. Путеводитель для деловых людей. (В печати).

Немістермен салыстырғанда, бізде революцияның оңай жүзеге асатынының себебін осыдан іздеген абзал.

Қорыта келгенде, дәл осы тақырыпқа «халықаралық анекдот»:

Неміс, француз және орыс үшеуі көпірден секіреді.

Неміс ақшаларын құтқару үшін секіреді.

Француз сүйіктісін құтқару үшін секіреді.

Орыс көпірде «Көпірден секіруге болмайды» деген жазу болғандықтан секіреді.

Қорытынды

Тіл – жалпы әлемді көрсететін экран ғана емес, сонымен қатар адамның дүниетанымдық әлемін бейнелейтін айна да. Бұл жағдайда әлем дегеніміз – адамды қоршаған шынайылық. Тіл айналасында бір мезетте адамның өзі, оның өмір сүру салты, оның мінез-құлқы, өзгелермен қарым-қатынасы, жер-жаһандағы мәдениет пен құндылықтар жүйесі. Тіл айна ретінде екі әлемді де: адамнан тыс, яғни оны қоршаған әлемді және адамның ішкі әлемін, яғни өзі жасаған әлемін танытады.

Тіл – адамның ішкі-сыртқы жан дүниесі тоғысқан сиқырлы айна. Ол – бейтарап, немқұрайлы емес, әділетті.

Сонымен қатар тіл – тұлғаны қалыптастырушы қару әрі құрал. Біз ата-бабамыздан ұрпақтан-ұрпаққа жеткен тіл арқылы, әрі сол тілде жинақталған мәдениет арқылы өркендедік. Біз ана тілімізді, төл мәдениетімізді, туған жеріміз бен туу уақытымызды таңдай алмаймыз. Біз адамдар әлеміне енеміз, ал тіл бізге дүние туралы (әлем бейнесі), адамдар туралы, олардың құндылықтар жүйесі мен күн көру амалдары туралы түсінігін таңа отырып, өз жұмысын біртіндеп жүзеге асыра бастайды. Бізде бәрібір таңдау жоқ. Біз тіліміздің тұтқынымыз. Қарсыласудан пайда жоқ, тіл – шебер әрі тәжірибелі маман, «адам жанының инженері» – өзіне табынушы миллиондарды қалыптастырды, әлі үздіксіз қалыптастыра бермек.

Осы бір баға жетпес байлыққа ие бола отырып, ішкі-сыртқы алып әлемді өз дүние танымына сіңіріп, адам ең басты мәселе – өзге жандармен қарым-қатынасқа, коммуникацияға түседі. Өйткені адам қоғамдық құбылыс және көпшілік арасында өмір сүреді. Алып әрі шағын әлемдегі бүгінгі және болашақ өміріміз – қаншалықты дұрыс, тиімді әрі жақсы қарым-қатынас жасай алатындығымызға тікелей тәуелді. Егер бұл кітап осы мәселеде адамдарға титімдей болсын пайдасын тигізе алса, егер ол араздықты, келіспеушілікті, түсініспеушілікті болдырмауға кішкентай болса да ықпал еткен болса, демек кітап шығаруға бірнеше ағашты бекер шығындамағанымыз.

Ағайындар! Шыдамдылық танытайық, «бөтен», өзге мәдениетті құрметтейік. Бұл өмірімізді жеңілдетеді, тыныш өмір сүретін боламыз.

Мәдениетаралық коммуникацияның формуласы – орыс тіліндегі үш «Т»-ға (Терпение, Терпимость, Толерантность//Төзім, Төзімділік және Толеранттылық//) негізделеді.

ҚР БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІНІҢ
ТАПСЫРЫСЫ БОЙЫНША АУДАРЫЛЫП БАСЫЛДЫ

С.Г. Тер-Минасова
ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

Редактор – Құлиев Ж.
Корректор – Бердиева А.
Беттеген – Молдахметова А.
Суретші – Буркин Б., Саевич Ю.

Басуға 06.02.2018 ж. қол қойылды. Пішімі 84x100¹/₁₆.
Қаріп түрі "Calibri" Офсеттік басылым. Офсеттік қағаз.
Көлемі 20 б.т. Таралымы 10 000 дана.
Тапсырыс 264.

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: print1@dauir.kz, zakaz@dauir.kz

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

Жаңа гуманитарлық білім
Қазақ тіліндегі

жаңа
ОҚУЛЫҚ

ULTTYQ
AY'DARMA
BIY'ROSY
QDQ'AMDYQ QORY

ISBN 978-601-7943-07-3

9 786017 943073